PREFACE

It is a matter of great pleasure for us to revise the edition of Vikramorvaśīyam by late M. R. Kale, so as to suit the needs of the present day students. Kale's edition with its scholastic and comprehensive contents has been very useful to students as well as to scholars and teachers and hence the same, in its revised form, is made available, to-day, by us.

The English translation, in the present edition, is printed opposite to the corresponding Sanskrit text for immediate and ready reference. The Prākṛta text, the Sanskrit commentary, and the variant readings will, no doubt, help and enlighten the study of the play.

We hope, that the present edition will be a useful and an enlightening one to the students and scholars alike.

PUBLISHER.

Published by
Mahendra A. Sheth
A. R. Sheth & Co.
Princess Street
Bombay-2.

Revised & Enlarged Edition 1966

Price Rs. 8=00

Printed by:
J. D Desai,
Rashtra Vaibhav Press,
273, V. P. Road,
Prarthana Samaj,
Girgaum,
Bombay-4.

PREFACE

It is a matter of great pleasure for us to revise the edition of Vikramorvaśīyam by late M. R. Kale, so as to suit the needs of the present day students. Kale's edition with its scholastic and comprehensive contents has been very useful to students as well as to scholars and teachers and hence the same, in its revised form, is made available, to-day, by us.

The English translation, in the present edition, is printed opposite to the corresponding Sanskrit text for immediate and ready reference. The Prākṛta text, the Sanskrit commentary, and the variant readings will, no doubt, help and enlighten the study of the play.

We hope, that the present edition will be a useful and an enlightening one to the students and scholars alike.

PUBLISHER.

CONTENTS

વિક્રમોર્વશીયમ્
નું
ભાષાંતર

વિક્રમોર્વશીયમ્
અંક પહેલો

ઉપનિષદોમાં જે આકાશ અને પૃથ્વીને વ્યાપીને રહેલા એક પુરુષ કહેવાયા છે, જેના વિશે બીજા કોઈ માટે ન વપરાતો 'ઇશ્વર' શબ્દ સાર્થક છે, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા વડે પ્રાણાયમ વગેરેથી જે હૃદયની અંદર શોધાઈ રહ્યા છે, તે દૃઢ ભક્તિયોગથી સહેલાઈથી મળે એવા શિવ તમારું કલ્યાણ કરો. ॥ ૧ ॥

(નાન્દીના અન્તે)

સૂત્રધાર : બહુ વિસ્તારનું કામ નથી. (પડદા તરફ જોઈને) મારિષ, આ તરફ જરા આવો તો.

પારિપાર્શ્વક : (પ્રવેશીને) મહાશય, આ રહ્યો.

સૂત્રધાર : મારિષ, પ્રાચીન કવિઓના નાટકો તો (આ) પરિષદે ઘણાં જોયાં. તેથી આજે હું વિક્રમોર્વશીય નામનું નવું નાટક ભજવીશ. માટે, દરેક પાત્રને કહો કે પોતપોતાના પાઠમાં તે સાવધાન રહે.

પારિપાર્શ્વક : જેવી મહાશયની આજ્ઞા.

સૂત્રધાર : તો હું હવે (આપ) મહાનુભાવોને પ્રાર્થના કરું. (પ્રણામ કરીને) સ્નેહીઓ પ્રત્યેના આદરને કારણે અથવા નાટકના નાયક માટેના બહુમાનને લઈને કાલિદાસની આ કૃતિનું તમે એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરજો. ॥ ૨ ॥

(પડદા પાછળથી)

જે કોઈ દેવોના મિત્રો હોય અથવા આકાશમાં ગમન કરી શકતા હોય તે (અમારું) રક્ષણ કરજો, રક્ષણ કરજો.

સૂત્રધાર : (કાન દઈને) અરે! મારી વિજ્ઞાપના પૂરી થઈ કે તરત જ ટિટોડીઓની ચીસો જેવું આકાશમાં આ શું સંભળાય છે? (વિચાર કરીને) ઠીક છે, સમજાયું.

નરના સખા નારાયણની સાથળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરા કૈલાસપતિની (કુબેરની) સેવા કરીને પાછી વળી રહી હતી ત્યાં અડધે રસ્તે

દેવોના શત્રુઓથી પકડાઈ ગઈ છે. માટે અપ્સરાઓનું આ ટોળું રક્ષણ માટે બૂમો પાડી રહ્યું છે. ॥ ૩ ॥

—પ્રસ્તાવના પૂરી—

(પછી અપ્સરાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

બધી : જે કોઈ દેવોના મિત્રો હોય અથવા આકાશમાં ગમન કરી શકતા હોય તે (અમારું) રક્ષણ કરજો, રક્ષણ કરજો.

(પછી પડદો ખસેડીને રથમાં બેઠેલા રાજા પુરૂરવા અને સારથિ પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા : વિલાપ કરવો બંધ કરો. સૂર્યની સેવા કરીને પાછા વળી રહેલા મને પુરૂરવાને, પાસે આવીને, કહો, કોનાથી તમારું રક્ષણ કરવાનું છે.

રંભા : અસુરોના ઘમંડથી.

રાજા : પણ દૈત્યોના ઘમંડે તમારું શું બગાડ્યું છે!

બીજા આરાઓની પરંપરાને જન્મ આપી રહ્યું ન હોય તેવું લાગે છે; અશ્વના મસ્તકે મૂકેલું લાંબું ચામર જાણે ચીતરેલું ન હોય તેમ સ્થિર ઊભું છે; અને વેગના પવનથી ધજા દાંડાની ટોચથી કરી તેના છેડા સુધી, સળ વગરની, સીધી (ફરફરી) રહી છે. ॥૪॥

(રથમાં બેઠેલા રાજા અને સૂત જતા રહે છે.)

રંભા : સખીઓ, રાજર્ષિ તો ગયા. આપણે પણ નક્કી કરેલે સ્થળે જઈએ.

બાકીની બધી : ભલે. (બધી પર્વત ઉપરથી ઊતરવાનો અભિનય કરીને ઊભી રહે છે.)

રંભા : તે રાજર્ષિ આપણા હૃદયમાંથી શલ્યને બહાર તો ખેંચી કાઢશે ને?

મેનકા : સખી, તને શંકા ન થાઓ. યુદ્ધ પાસે આવતાં (સ્વયં) મહેન્દ્ર પણ તેમને બહુ આદરપૂર્વક પૃથ્વીમાંથી બોલાવી વિજયી સેનાના સેનાપતિપદે નીમે છે.

રંભા : આમાં પણ તે સર્વથા વિજયી નીવડો.

સહજન્યા : (થોડીવાર રહીને) હિંમત રાખો, હિંમત રાખો. આ, હરણનાં ચિહ્નવાળી ધજાની પતાકાઓ તે રાજર્ષિનો સોમદત્ત નામનો રથ દેખાય. કામ પૂરું કર્યા વગર તે પાછા ફરે જ નહિ.

(બધી ઊંચી આંખો કરીને જુએ છે.)

(પછી રથમાં બેઠેલા રાજા, સારથિ અને ચિત્રલેખાથી હાથનો ટેકો દેવાયેલી અને ભયથી જેની આંખો મીંચાઈ ગઈ છે તેવી ઉર્વશી પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા : હે સુન્દરી, હિંમત રાખો, હિંમત રાખો.

હે ભીરુ! દૈત્યોથી ઉપજેલો ભય દૂર થયો છે. ત્રણે ભુવનનું રક્ષણ કરનારા ઇન્દ્રનો મહિમા, ખરેખર, જય પામી રહ્યો છે. માટે, [illegible] જેમ [illegible] નીલ કમળને ઉઘાડે છે તેમ આ મોટાં નયનોને ઉઘાડ. ॥૫॥

ચિત્રલેખા : હાય! [illegible] માત્રથી [illegible] આ હજુ પણ કેમ ભાનમાં આવતી નથી!

રાજા : [illegible]

[illegible]

ચિત્રલેખા : સખી ઉર્વશી, સ્વસ્થ થા. (તું તો) જાણે અપ્સરા ન હોય તેવી લાગે છે.

(ઉર્વશી ભાનમાં આવે છે.)

રાજા : (સહર્ષ)

ચન્દ્ર દેખાતાં અંધકારથી મુક્ત બનતી રાત્રિ જેવી, ધૂમાડો જેમાંથી ઘણોખરો ચાલ્યો ગયો છે એવી રાતના અગ્નિની જ્વાલા જેવી, કાંઠાઓના ધસી પડવાથી ડ્હોળી થઈ ગયેલી સ્વચ્છ બનતી ગંગા જેવી, આ સુંદર શરીરવાળી અંદરની મૂર્છાથી લગભગ મુક્ત બની ગઈ હોય તેવું દેખાય છે. ॥ ૭ ॥

ચિત્રલેખા : સખી, વિશ્વાસ રાખ. દેવતાઓના નીચ શત્રુઓ, સાચે જ, પરાભવ પામ્યા છે.

ઉર્વશી : (આંખો ઉઘાડીને) શું પોતાના પ્રભાવથી (બધું) જોવાવાળા મહેન્દ્ર વડે?

ચિત્રલેખા : મહેન્દ્ર વડે નહિ. (પણ) મહેન્દ્ર જેવા જ પરાક્રમી આ રાજર્ષિ પુરૂરવા વડે.

ઉર્વશી : (રાજાને જોઈને, સ્વગત) દાનવોએ, ખરેખર, (મારા પર) ઉપકાર કર્યો છે.

રાજા : (સ્વસ્થ બનેલી ઉર્વશીને નીરખતાં, સ્વગત) નારાયણ ઋષિને ચળાવવા (લોભાવવા) આવેલી બધી અપ્સરાઓ તેમના સાથળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આને જોઈને લજાઈ ગઈ તે યોગ્ય જ હતું. અથવા આ તપસ્વીનું સર્જન હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે,

કાન્તિને દેવાવાળો ચન્દ્ર શું આના ઉત્પત્તિના કાર્યમાં સરજનહાર બન્યો હશે? કે, શૃંગાર જ જેનો એક માત્ર રસ છે તેવા કામદેવ પોતે? કે, પુષ્પોની ખાણ જેવો મધુમાસ (વસન્ત)? વેદના અભ્યાસથી જડ (નીરસ) બનેલા, વિષયોમાંથી જેનું કૌતૂહલ (ઇચ્છા) ચાલ્યું ગયું છે તેવા પુરાણ મુનિ આવું મનોહર રૂપ કેમ કરી સરજી શકવાના હતા? ॥ ૮ ॥

ઉર્વશી : સખી, આપણી તે સખીઓ ક્યાં હશે?

ચિત્રલેખા : અભયને દેવાવાળા મહારાજ જાણે છે.

રાજા : (ઉર્વશીને જોતાં) બહુ જ દુઃખમાં છે. જુઓ,

હે સુન્દરી, અકસ્માત એક વાર પણ તમે જેની આંખે ચડો તે પણ તમારા વગર બહુ આતુર થઈ જાય, તો પછી, ગાઢ પ્રેમવાળી તમારી સખીઓની (દશાનું) તો કહેવું જ શું? ॥ ૯ ॥

ઉર્વશી : (અપવાર્ય) આનાં વચનો કેવાં કુલીન છે! અથવા ચન્દ્રમાંથી અમૃત ઝરે તેમાં આશ્ચર્ય કેવું? (મોટેથી) માટે જ તો એમને જોવા માટે મારું હૈયું અધીર બને છે.

રાજા : (હાથથી બતાવતાં)

હે સુન્દર શરીરવાળી, રાહુથી મુક્ત થયેલા અને પાછા પ્રકાશિત બનેલા ચન્દ્ર જેવા તમારાં મુખને આ તમારી સખીઓ હેમકૂટ પર્વત પરથી જોઈ રહી છે. ॥૧૦॥

ચિત્રલેખા : સખી, જો.

ઉર્વશી : (રાજાને ઝંખનાભરી રીતે જોતાં) દુઃખમાં ભાગ પડાવનારું આંખો વડે મને જાણે પી રહ્યું ન હોય!

ચિત્રલેખા : (અર્થભરી રીતે) અલી, કોણ?

ઉર્વશી : સખીઓનું વૃન્દ (ટોળું).

રંભા : (સહર્ષ) વિશાખા સમીપ આવેલા ચન્દ્ર જેવા આ રાજર્ષિ ચિત્રલેખાની જોડે ઉર્વશીને લાવી આવી પહોંચ્યા.

મેનકા : (નીરખીને) આપણી બંને પ્રિય ઇચ્છાઓ પાર પડી. આ પાછી આણેલી સખી અને સાજાનરવા આ રાજર્ષિ.

સહજન્યા : સખી, તું ઠીક જ કહે છે. દાનવો સહેજમાં જીતાય તેવા તો નથી જ.

રાજા : સારથિ, આ રહ્યું તે પર્વતનું શિખર. માટે રથને નીચે ઉતારો.

સૂત : જેવી આયુષ્યમાનની આજ્ઞા. (કહ્યા પ્રમાણે કરે છે.)

રાજા : (હડદોલો લાગ્યો હોય તેવો અભિનય કરીને, સ્વગત) હાશ! આ વસમા ઢાળનું ઉતરાણ મને ફળ્યું.

રથનાં પૈડાં જેવાં ગોળ નિતંબવાળીના ખભાને મારો આ ખભો, કામદેવને જાણે અંકુરો ફૂટ્યાં ન હોય તેમ રોમાંચને ઉપજાવતો, અડક્યો. ॥ ૧૧ ॥

ઉર્વશી : (લજાઈને) સખી, જરા પેલી બાજુ આઘી ખસ તો.

ચિત્રલેખા : (સ્મિત કરીને) મારાથી એ બને તેમ નથી.

રંભા : આવો, રાજર્ષિનો સત્કાર કરીએ. (બધી પાસે આવે છે.)

રાજા : સારથિ, રથને થંભાવો કે જેથી,

વસન્તઋતુની શોભા જેમ લતાઓની સાથે જોડાય છે તેમ આ સુન્દર ભમરોવાળી બહુ ઉત્કંઠિત થયેલી ઉત્સુક સખીઓ સાથે જોડાય. ॥ ૧૨ ॥

(સૂત તે પ્રમાણે કરે છે.)

અપ્સરાઓ : મહારાજને વિજયનાં વધામણાં.

રાજા : અને તમને સખી સમાગમનાં.

ઉર્વશી : (ચિત્રલેખાના હાથના ટેકે રથમાંથી ઉતરીને) સખીઓ, આવો. મને ખૂબ જોરથી ભેટો. તમને ફરીથી જોવા પામીશ એવી મને આશા જ રહી ન હતી.

(બધી જલદી જલદી ભેટે છે.)

રંભા : મહારાજ સર્વથા સો કલ્પો સુધી પૃથ્વીના પાલનહાર થજો.

સૂત : આયુષ્યમાન, પૂર્વ દિશામાંથી બહુ વેગથી આવતા રથનો અવાજ આવે છે.

ચળકતાં સોનાનાં કડાં પહેરેલો, પર્વતના શિખર પર વીજળીવાળા મેઘ જેવો, કોઈ આકાશમાંથી આ ઊતરી રહ્યો છે. ॥ ૧૩ ॥

(અપ્સરાઓ જુએ છે.)

બધી : અહો, આ તો ચિત્રરથ!

(પછી ચિત્રરથ પ્રવેશ કરે છે.)

ચિત્રરથ : (રાજાને જોઈને, બહુ આદરપૂર્વક) મહેન્દ્રને (પણ) ઉપકાર કરવાને સમર્થ એવા વિક્રમના મહિમાને અભિનન્દન.

રાજા : અરે, ગંધર્વરાજ! (રથમાંથી ઊતરીને) પ્રિય મિત્રનું સ્વાગત કરું છું.

(એકબીજાના હાથને સ્પર્શે છે.)

ચિત્રરથ : મિત્ર, કેશી ઉર્વશીનું હરણ કરી ગયો છે એવું નારદ પાસેથી સાંભળીને તેને પાછી લાવવા ઇન્દ્રે ગન્ધર્વસેનાને આદેશ આપ્યો. માર્ગમાં ચારણો પાસેથી તમારા જયની સ્તુતિઓ સાંભળીને, તમને અહીં રહેવાને મળવા આવ્યા છીએ. આને આગળ કરી તમે અમારી સાથે ઇન્દ્રનાં દર્શને આવો તો બહુ સારું. તમે, સાચે જ, ઇન્દ્રનું બહુ જ પ્રિય કર્યું છે. જુઓ,

પુરાતન કાળમાં નારાયણ વડે આ ઇન્દ્રને અપાઈ હતી, અને હવે દૈત્યોના હાથમાંથી છોડાવીને તમારા જેવા મિત્ર વડે. ॥ ૧૪ ॥

રાજા : નહીં. એવું ન કહો.

એના સાથીઓ શત્રુઓ પર વિજય મેળવે છે તે ખરું જોતાં ઇન્દ્રનો જ મહિમા છે. પૃથ્વીને ધારણ કરવાવાળા પર્વતોની ગુફામાં વિસ્તરતો સિંહની ગર્જનાનો પડઘો પણ હાથીઓને નસાડી મૂકે છે. ॥ ૧૫ ॥

ચિત્રરથ : આ યોગ્ય જ કહ્યું. ઘમંડનો અભાવ એ જ વિક્રમનું (બહાદુરીનું) ભૂષણ છે.

રાજા : સખા, ઇન્દ્રને મળવા મારા માટે આ ટાણું નથી. માટે તમે જ આને પ્રભુની પાસે પહોંચાડો.

ચિત્રરથ : જેવી તમારી ઇચ્છા. આ તરફ, આ તરફ આપ સર્વે. (અપ્સરાઓ જાય છે.)

ઉર્વશી : (એક તરફ જઈને) સખી ચિત્રલેખા, ઉપકાર કરવાવાળા રાજર્ષિની પણ હું વિદાય લઈ શકતી નથી. તો તું મારું મુખ બન. (મારા વતી બોલ.)

ચિત્રલેખા : (રાજાની પાસે જઈને) મિત્ર, ઉર્વશી વિજ્ઞાપના કરે છે, : "મહારાજ રજા આપે તો પ્રિય સખી જેવી મહારાજની કીર્તિને સ્વર્ગમાં લઈ જવા ઇચ્છું છું."

રાજા : તમારું જવું ફરીથી મળવાને માટે હજો.
(ગંધર્વ સાથે બધી આકાશમાં ઊડવાનો અભિનય કરે છે.)

ઉર્વશી : (ઊડવામાં અડચણ આવી હોય તેવો અભિનય કરીને) હાય ! લતાની ડાળમાં મારી એકસેરની મોતીની માળા ભરાઈ ગઈ. (આ બહાને પાછળ ફરીને રાજાને જોતાં) ચિત્રલેખા, આને છૂટી કર તો.

ચિત્રલેખા : (સ્મિત સાથે) બરાબર ભરાઈ ગઈ છે. મને લાગે છે કે ભાગ્યે જ છૂટી કરાય. તો પણ પ્રયત્ન કરી જોઉં.

ઉર્વશી : આ વચનો યાદ તો રહેશે ને ? (ચિત્રલેખા માળાને છૂટી કરવાનો અભિનય કરે છે.

રાજા : (સ્વગત)
આના જવામાં ક્ષણનું વિઘ્ન નાખીને હે લતા, તેં મારું પ્રિય કર્યું છે, કે જેથી મારા વડે આજે અર્ધ વાળેલાં મુખવાળી, કટાક્ષ કરી રહેલી આ ફરીથી જોવાઈ. ॥ ૧૬ ॥

સૂત : આયુષ્યમાન,
મોટો સર્પ જેમ દરમાં પ્રવેશે તેમ આ વાયવ્યાસ્ત્ર સુરેન્દ્રનો અપરાધ કરવાવાળા દૈત્યોને લવણસમુદ્રમાં નાખીને ફરીથી ભાથામાં પ્રવેશ્યું. ॥ ૧૭ ॥

રાજા : તો રથને આગળ લાવ કે જેથી હું તેમાં ચઢું.

સૂત : ભલે. (રથને પાસે લાવે છે. રાજા રથમાં બેસવાનો અભિનય કરે છે.)

ઉર્વશી : નિઃશ્વાસ નાખતી અને રાજાને નીરખતી સખીઓ સાથે જાય છે, ચિત્રરથ પણ.)

રાજા : (ઉર્વશીના માર્ગ તરફ મુખ કરીને) અહો દુર્લભ વસ્તુમાં આસક્તિ કરાવનાર પ્રેમના દેવતા કેવા અદ્દભુત છે!

તૂટેલી ટોચવાળા મૃણાલમાંથી રેષાને ખેંચતી રાજહંસી જેમ આ પિતાના મધ્ય પ્રદેશ (આકાશ) તરફ ઊડી રહેલી સુરાંગના શરીરમાંથી બલાત્કારે મારા હૈયાને ખેંચી જાય છે. ॥ ૧૮ ॥ (બધા જાય છે.)

[પહેલો અંક પૂરો]

અંક બીજો

०

(પછી વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક : ઓહોહો! નિમંત્રણના લાડુઓથી બ્રાહ્મણનું પેટ જેમ ફાટું ફાટું થાય તેમ હું રાજાના રહસ્યથી ફાટું ફાટું થઈ રહ્યો છું. વસતિમાં જીભને વશ રાખવાનું મારે માટે અશક્ય બન્યું છે. તો, જ્યાં સુધી પ્રિય મિત્ર ન્યાયાસન પરથી ઊઠે નહિ ત્યાં સુધી ઓછી અવરજવરવાળા આ વિમાનોત્સંગ મહેલની સમીપમાં ઊભો રહું.

(આંટો મારી ત્યા ઊભો રહે છે.)

ચેટી : (પ્રવેશ કરીને) દેવી કાશીરાજપુત્રીએ મને આજ્ઞા કરી છે, "અલી, નિપુણિકા, જ્યારથી ભગવાન સૂર્યની પૂજા કરીને પાછા આવ્યા છે ત્યારથી આર્યપુત્ર હૃદય વગરના હોય તેવા જણાય છે. માટે તેમની ઉત્કંઠાનું શું કારણ છે તે તેમના પ્રિય મિત્ર માણવક પાસેથી જાણી લાવ." પણ એ ભામણને મારે છેતરવો કેવી રીતે? અથવા, ઘાસનાં તણખલાં પર પડેલાં ઝાકળનાં ટીપાંની જેમ રહસ્ય તેનામાં લાંબો વખત ટકી શકવાનું નથી. ચાલ ત્યારે, એને ખોળી કાઢું. (ચક્કર લગાવી, જોઈને) આ રહ્યો ચીતરેલા વાંદરા જેમ, કોને ખબર કેમ, ચૂપચાપ ઊભેલો માણવક. તેની પાસે જ જઉં. (પાસે જઈને) પૂજ્ય, પ્રણામ કરું છું.

વિદૂષક : તારું કલ્યાણ થાઓ, (સ્વગત) આ દુષ્ટ દાસીને જોતાંવેંત જ પેલું રાજરહસ્ય હૃદય ચીરીને બહાર નીકળી જવાનું કરે છે. (મોટેથી) નિપુણિકા, સંગીતનો અભ્યાસ પડતો મૂકીને કઈ બાજુ જવા નીકળી છે?

નિપુણિકા : દેવીની આજ્ઞાથી તમને જ મળવા.

વિદૂષક : પૂજ્ય દેવીની શી આજ્ઞા છે?

નિપુણિકા : દેવી કહે છે, "આર્ય સદા ય મારો પક્ષપાત કરતા આવ્યા છે. મને અનુચિત વેદનાથી પીડાતી જોઈને ઉદાસ બેસી રહે તેવા નથી."

વિદૂષક : (અનુમાન કરતા) શું પ્રિય મિત્રે તેમને ન ગમે તેવું કંઈ કર્યું છે?

નિપુણિકા : જેના કારણે મહારાજ કામાતુર બન્યા છે તે સ્રીના નામ વડે મહારાજે દેવીને બોલાવ્યાં.

વિદૂષક : (સ્વગત) શું એમણે પોતે જ રહસ્ય ખુલ્લું પાડી દીધું ? તો પછી જીભને વશમાં રાખવાનું દુઃખ શા માટે મારે વેઠવું ? (મોટેથી) શું દેવીને ઉર્વશી એમ સંબોધન કર્યું ? તેના દર્શનથી ગાઢા બનેલા માત્ર દેવીને જ નહીં મને પણ, બધાય વિનોદ પ્રત્યે અણગમો બતાવતા, તેઓ ખૂબ પીડા આપી રહ્યા છે.

નિપુણિકા : (સ્વગત) મહારાજના રહસ્યરૂપી કિલ્લાને મેં તોડી પાડ્યો. (મોટેથી) આર્ય, તો દેવીને હું શું કહું ?

વિદૂષક : નિપુણિકા, દેવીને કહેજે, 'પહેલાં મૃગજલ પાછળ દોડતાને પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કરીશ. પછી જ દેવીનું મુખ જોઈશ.'

નિપુણિકા : જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જાય છે.)

(પડદા પાછળ વૈતાલિક)

દેવનો જય થાઓ.

આ લોકના (રાજના-પૃથ્વીના) અન્ત સુધી અંધકારનો (પાપાચરણનો)-નાશ કર્યો છે એવા તમારો અને દિનકરનો (સૂર્યનો) અધિકાર અમારા મતે સરખા પરિશ્રમવાળો છે. જ્યોતિઓના આ અધિપતિ (સૂર્ય) ક્ષણને માટે આકાશની મધ્યમા ઊભા રહ્યા છે (વિશ્રામ લેવા) દિવસના છઠ્ઠા ભાગમા તમે પણ પોતાને મનમા આવે તેમ વર્તી શકો છો. ॥ ૧ ॥

વિદૂષક (કાન દઈને) ન્યાયાસનેથી ઊઠીને પ્રિય મિત્ર આ તરફ જ આવી રહ્યા છે. તો લાવ, તેમની પાસે જઉં. (જાય છે.)

—પ્રવેશક સમાપ્ત—

(પછી ઉત્કંઠાવાળો રાજા તથા વિદૂષક પ્રવેશે છે.)

રાજા : તે સુરલોકની સુન્દરી કામદેવના અમોઘ બાણથી કરાયેલા માર્ગવાળા હૃદયમા નિર્વાધિત જ પ્રવેશી ગઈ છે. ॥૨॥

વિદૂષક : (સ્વગત) બાપડી કાશીરાજપુત્રી, ખરેખર, બહુ પીડાની દશે.

રાજા : તને કહેલી ગુપ્ત વાતનું રક્ષણ તો કર્યું છે ને? (કોઈને કહી નથી ને?)

વિદૂષક : (વિષાદ સાથે, સ્વગત) હાય, ધિક્કાર છે. હાય, ધિક્કાર છે. દાસી મને છેતરી ગઈ. નહીં તો પ્રિય મિત્ર આમ, જરૂર, ન પૂછે.

રાજા : (શંકા સાથે) કેમ મૂંગો રહ્યો છે?

વિદૂષક : તમને પણ ઓચિંતો જવાબ નથી દેતો, એવી તો જીભને વશ રાખી છે.

રાજા : બરાબર છે. હવે મનને ક્યાં વિનોદ કરાવું?

વિદૂષક : ભોજનશાળામાં જઈએ.

રાજા : ત્યાં શું છે?

વિદૂષક : ત્યાં કને, એકઠી કરાયેલી સામગ્રીવાળા પાંચ પ્રકારના ખોરાકને રંધાતો જોવામાં ઉત્કંઠાને ભૂલવાનું શક્ય બનશે.

રાજા : (સ્મિત સાથે) ત્યાં (તારી) મનગમતી વસ્તુઓની હાજરીથી તને આનંદ થશે. પણ, દુર્લભ વસ્તુની ઇચ્છા કરવાવાળા મારે કેવી રીતે પોતાને આનંદમાં રાખવો?

વિદૂષક : તમે ઉર્વશીની નજરે તો પડયા હતા ને?

રાજા : તેથી શું?

વિદૂષક : તો પછી એ દુર્લભ છે એવું હું નથી માનતો.

રાજા : આને પક્ષપાત સમજ.

વિદૂષક : આમ બોલીને તમે મારા કૌતૂહલને વધારી દીધું. જેમ હું કદરૂપતામાં અજોડ છું તેમ શું રૂપમાં તે ઉર્વશી અદ્વિતીય છે?

રાજા : માણવક, તેના અંગેઅંગનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે એવું જાણ. સંક્ષેપમાં (વર્ણવું છું.) સાંભળ.

વિદૂષક : હું એકાગ્ર છું.

રાજા : હે મિત્ર, તેનો દેહ આભૂષણનું ય આભૂષણ છે; શણગારનો ખાસ શણગાર છે; અને ઉપમાનનું પ્રતિઉપમાન છે. ॥ ૩ ॥

વિદૂષક : એટલે જ તો તમે દિવ્યરસને (સ્વર્ગના પ્રેમને, આકાશના જલને) ઝંખતા ચાતકવ્રત લઈ બેઠા છો.

રાજા : નિર્જન સ્થળ સિવાય ઉત્સુકનું (પ્રેમમાં પડેલાનું) બીજું કોઈ વિશ્રામ-સ્થાન નથી. માટે, પ્રમદવનનો માર્ગ બતાવ.

વિદૂષક : (સ્વગત) હવે શું કરું? (ક્યાં જઉં?) (મોટેથી) આ તરફ, આ તરફ આવો. (ફરીને) પ્રમદવનથી પ્રેરાયેલો આ દક્ષિણનો પવન તમારું આતિથ્ય કરવા સામો આવે.

રાજા : (જોઈને) આ વાયુનું આ(દક્ષિણ) વિશેષણ યોગ્ય છે. આ સાચે જ, પેલી માધવી લતામાં સિંચન કરતો અને કૌન્દીલતાને નચાવતો, સ્નેહ (મધ, પ્રેમ) અને દાક્ષિણ્યના (દક્ષિણ દિશાના, વિનયના) મિશ્રણથી કામી જેવો મને લાગે છે. ॥૪॥

વિદૂષક : તમારો પ્રેમ (પણ) એવો જ હશે. (થોડાંક પગલાં ચાલીને) આ રહ્યું પ્રમદવનનું પ્રવેશદ્વાર. પ્રવેશ કરો તમે.

રાજા : પહેલાં તું પ્રવેશ કર. (બંને પ્રવેશ કરે છે.) (સામે જોતાં) પ્રમદવનમાં પ્રવેશ કરવાથી વેદનાનો ઉપાય થશે એવું, હે મિત્ર, જે મેં ધારેલું તે બરાબર ન હતું. કારણ કે,

તાપની શાન્તિ માટે ઉતાવળે ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા મારું તો નદીના વેગથી તણાતા માણસના સામે પૂરે તરવા જેવું થયું. ॥૫॥

વિદૂષક : (એ તે) કેમ વળી ?

રાજા : દુર્લભ વસ્તુની ઝંખનામાંથી જે પાછું વાળી શકાતું નથી એવા આ મનને કામદેવે પહેલાંથી જ વીંધી નાખ્યું છે. મલયના પવનથી જેનાં પાકાં પાંદડાંઓ ખરી પડયાં છે તેવા ઉદ્યાનનાં આમ્રવૃક્ષોને મોર (મંજરીઓ) બેસવાથી હવે તો (વ્યથાનું) કહેવું જ શું? ॥૬॥

વિદૂષક : વિલાપ કરવો રહેવા દો. કામદેવ પોતે જ થોડા સમયમાં તમારા ઇષ્ટ (પ્રિય) જનનો સમાગમ કરાવી સુખના દેવાવાળા થશે.

રાજા : બ્રાહ્મણના વચનને માથે ચડાવું છુ. (બંને આંટા મારે છે.)

વિદૂષક : વસન્તના આગમનને સૂચવતી પ્રમદવનની રમણીયતાને (તો) તમે નીરખો.

રાજા. પ્રત્યેક પગલે (એ) જોઈ જ રહ્યો છું ને. અહીં,

ટોચમાં સ્ત્રીના નખ જેવું રાતું અને બે બાજુ શ્યામ આ કુરબક, રાગની (રતાશની, પ્રેમની) વૃદ્ધિ થવાથી સુંદર લાગતો અને (પુષ્પોથી) વિકસવાની તૈયારી કરતો આ નાનકડો અશોક, આંબામાં અલ્પ બંધાયેલ પરાગને લઈને છેડા પર પીળી લાગતી એકેલી આ નવી મંજરીઓને લઈને વસન્તની શોભા, હે સખા, મુગ્ધત્વ અને યૌવનની મધ્યમાં આવીને ઊભી છે. ॥૭॥

વિદૂષક : મણિશિલાથી શોભતો આ અતિમુક્ત લતામંડપ ભમરાઓના વડવાથી ખરી પડેલાં પુષ્પો વડે જાણે પોતે જ સત્કાર કરી તમારું સ્વાગત કરી રહ્યો ન હોય! માટે, આના પર અનુગ્રહ (કૃપા) કરો.

રાજા : જેવી તારી મરજી. (આંટા મારી બંને બેસે છે).

વિદૂષક અહી આરામથી બેસીને સુન્દર લતાઓથી લોભાતી (આકર્ષાતી) આખોવાળા તમે ઉર્વશી માટેની તાલાવેલીને હળવી કરો

રાજા (નિસાસો નાખીને)
તેનુ રૂપ જોયા પછી દુરારાધ્ય બનેલી મારી આખો, નમેલી ડાળાવાળી ઉપવનની લતાઓને પુષ્પોથી ભરેલી જોવા છતા, આનન્દ પામતી નથી ॥ ૮ ॥
માટે કોઈક ઉપાય શોધી કાઢ કે જેથી મારો મનોરથ સફળ થાય

વિદૂષક (હસીને) અહલ્યાની કામના કરવાવાળા મહેન્દ્રનો વૈદ્ય અને ઉર્વશીને ઝખતા એવા તમારો હુ, આમા, બને ય ગાડા

રાજા અતિ સ્નેહ, નિશ્ચય, માર્ગ સૂઝાડે છે

વિદૂષક આ હુ વિચાર કરુ છુ પણ રોદણા રોઈને મારી સમાધિનો રખે ભગ કરતા (વિચારમા હોય તેવો અભિનય કરે છે)

રાજા (કઈ શુકન થયુ હોય એવુ સૂચવીને) (સ્વગત)
પૂર્ણ ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી તે સહેલાઈથી મળે તેમ નથી, અને છતા ય, ન સમજાય તેવી અનગની આ ચેષ્ટાઓ જ્યારે મનોરથ સફળ થવાની તૈયારીમા હોય છે ત્યારે મન, એકાએક, નિરાત અનુભવે છે ॥ ૯ ॥

(આશા ઉપજવાથી પ્રોત્સાહિત બની ઊભો રહે છે)

(પછી આકાશમાર્ગેથી ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા પ્રવેશ કરે છે)

ચિત્રલેખા સખી, કારણ જણાવ્યા સિવાય કઈ બાજુ જઈ રહી છે ?

ઉર્વશી સખી, હેમકૂટના શિખર પર જ્યારે લતાની ડાળીએ આકાશમા ઊડતી મને મુશ્કેલીમા નાખી હતી ત્યારે મજાક કરીને હવે મને શુ પૂછે છે ?

ચિત્રલેખા શુ પેલા રાજર્ષિ પુરૂરવા પાસે જવા નીકળી છે ?

ઉર્વશી લજ્જાને (શરમને) કાઢી મૂકી છે એવુ આ મારુ પગલુ છે

ચિત્રલેખા પણ, સખીએ આગળ કોને મોકલ્યુ છે ?

ઉર્વશી હૃદયને

ચિત્રલેખા તુ પોતે જ, આગળપાછળનો, બરાબર વિચાર કરી લેજે

ઉર્વશી મદન (કામદેવ) જ મને આજ્ઞા કરે છે (પછી) આમા વિચાર કરવાનુ રહ્યું ક્યા ?

ચિત્રલેખા જો એમ છે તો પછી મારે આનાથી વધારે કઈ કહેવાનુ રહેતુ નથી

ઉર્વશી તો પછી જતા અડચણ ન આવે તેવો માર્ગ બતાવ

ચિત્રલેખા : સખી, નિશ્ચિંત બન. ભગવાન બૃહસ્પતિએ (દેવોના ગુરુએ) અપરાજિતા નામની શિખા બાંધવાની વિદ્યા શીખવીને, ખરેખર, આપણને દેવતાઓના શત્રુથી અનુલ્લંઘનીય બનાવી દીધાં છે.

ઉર્વશી : એ (વાત) તો મારું હૈયું વિસારી બેઠું હતું!

(સિદ્ધોના માર્ગે જઈને)

ચિત્રલેખા : ગંગા અને યમુનાના સંગમથી વિશેષ પવિત્ર બનેલાં જલમાં પોતાને જોઈ રહેલા આ પ્રતિષ્ઠાનના માથાના મુગટ જેવા રાજર્ષિના મહેલે આપણે આવી પહોંચ્યાં.

ઉર્વશી : (જોઈને) બીજે સ્થળે આણેલું સ્વર્ગ છે, એમ કહેવું જોઈતું હતું. (વિચાર કરીને) સખી, દુઃખમાં દયા કરવાવાળા તે અત્યારે ક્યાં હશે, ભલા?

ચિત્રલેખા : નન્દનવનના એક ભાગ જેવા આ પ્રમદવનમાં ઊતરીને તપાસ કરીશું. (બંને ઊતરે છે.)

ચિત્રલેખા : (જોઈને, સહર્ષ) સખી, પ્રથમથી ઊગેલા ચન્દ્ર જેમ કૌમુદીની (ચાંદનીની) તેમ આ તારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. (વાટ જોઈ રહ્યા છે.)

ઉર્વશી : સખી, પહેલાં જોયા હતા તેના કરતાં હમણાં મહારાજ આંખોને વધારે પ્રિય લાગે છે.

ચિત્રલેખા : સ્વાભાવિક છે. તો ચાલ, (તેમની) પાસે જઈએ.

ઉર્વશી : તિરસ્કારિણીથી ઢંકાઈ એમની પડખે ઊભીને પહેલાં તો સાંભળું. પાસે બેઠેલા (એમના) મિત્ર સાથે એકાંતમાં કંઈ વાતો કરી રહ્યા છે.

ચિત્રલેખા : જેવી તારી મરજી. (કહ્યા પ્રમાણે બંને કરે છે.)

વિદૂષક : ઓ, હે, દુર્લભ પ્રિયાને મળવાનો ઉપાય મેં વિચારી રાખ્યો છે.

(રાજા મૂંગો રહે છે.)

ઉર્વશી : એવી તો, ખરેખર, કોણ હશે જે આમનાથી ચહાવાતાં (છતાં) પોતાને મોટી માનતી હશે?

ચિત્રલેખા : મનુષ્ય જેમ, વળી, શું વર્તવા માંડ્યું?

ઉર્વશી : દૈવી શક્તિથી ઓચિંતું જાણતાં મને બીક લાગે છે.

વિદૂષક : અરે, ઓ, હું કહું છું કે ઉપાય જડી ગયો છે.

રાજા : તો પછી કહે ને.

વિદૂષક : અહીં આરામથી બેસીને સુન્દર લતાઓથી લોભાતી (આકર્ષાતી) આંખોવાળા તમે ઉર્વશી માટેની તાલાવેલીને હળવી કરો.

રાજા : (નિસાસો નાંખીને)

તેનું રૂપ જોયા પછી દુરારાધ્ય બનેલી મારી આંખો, નમેલી ડાળોવાળી ઉપવનની લતાઓને પુષ્પોથી ભરેલી જોવા છતાં, આનન્દ પામતી નથી. ॥ ૮ ॥ માટે કોઈક ઉપાય શોધી કાઢ કે જેથી મારો મનોરથ સફળ થાય.

વિદૂષક : (હસીને) અહલ્યાની કામના કરવાવાળા મહેન્દ્રનો વૈદ્ય અને ઉર્વશીને ઝંખતા એવા તમારો હું, આમાં, બંને ય ગાંડા.

રાજા : અતિ સ્નેહ, નિશ્ચય, માર્ગ સૂઝાડે છે.

વિદૂષક : આ હું વિચાર કરું છું. પણ રોદણાં રોઈને મારી સમાધિનો રખે ભંગ કરતા. (વિચારમાં હોય તેવો અભિનય કરે છે.)

રાજા : (કંઈ શુકન થયું હોય એવું સૂચવીને) (સ્વગત)

પૂર્ણ ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી તે સહેલાઈથી મળે તેમ નથી; અને છતાં ય, ન સમજાય તેવી અનંગની આ ચેષ્ટાઓ. જ્યારે મનોરથ સફળ થવાની તૈયારીમાં હોય છે ત્યારે મન, એકાએક, નિરાંત અનુભવે છે. ॥ ૯ ॥

(આશા ઉપજવાથી પ્રોત્સાહિત બની ઊભો રહે છે.)

(પછી આકાશમાર્ગેથી ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા પ્રવેશ કરે છે.)

ચિત્રલેખા : સખી, કારણ જણાવ્યા સિવાય કઈ બાજુ જઈ રહી છે?

ઉર્વશી : સખી, હેમકૂટના શિખર પર જ્યારે લતાની ડાળીએ આકાશમાં ઊડતી મને મુશ્કેલીમા નાખી હતી ત્યારે મજાક કરીને હવે મને શું પૂછે છે?

ચિત્રલેખા : શું પેલા રાજર્ષિ પુરૂરવા પાસે જવા નીકળી છે?

ઉર્વશી : લજ્જાને (શરમને) કાઢી મૂકી છે એવું આ મારું પગલું છે.

ચિત્રલેખા : પણ, સખીએ આગળ કોને મોકલ્યું છે?

ઉર્વશી : હૃદયને.

ચિત્રલેખા : તું પોતે જ, આગળપાછળનો, બરાબર વિચાર કરી લેજે.

ઉર્વશી : મદન (કામદેવ) જ મને આજ્ઞા કરે છે. (પછી) આમાં વિચાર કરવાનું રહ્યું ક્યાં?

ચિત્રલેખા : જો એમ છે તો પછી મારે આનાથી વધારે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

ઉર્વશી : તો પછી જતાં અડચણ ન આવે તેવો માર્ગ બતાવ.

ચિત્રલેખા : સખી, નિશ્ચિંત બન. ભગવાન બૃહસ્પતિએ (દેવોના ગુરુએ) અપરાજિતા નામની શિખા બાંધવાની વિદ્યા શીખવીને, ખરેખર, આપણને દેવતાઓના શત્રુથી અનુલ્લંઘનીય બનાવી દીધાં છે.

ઉર્વશી : એ (વાત) તો મારું હૈયું વિસારી બેઠું હતું !

(સિદ્ધોના માર્ગે જઈને)

ચિત્રલેખા : ગંગા અને યમુનાના સંગમથી વિશેષ પવિત્ર બનેલાં જલમાં પોતાને જોઈ રહેલા આ પ્રતિષ્ઠાનના માથાના મુગટ જેવા રાજર્ષિના મહેલે આપણે આવી પહોંચ્યાં.

ઉર્વશી : (જોઈને) બીજે સ્થળે આણેલું સ્વર્ગ છે, એમ કહેવું જોઈતું હતું. (વિચાર કરીને) સખી, દુઃખમાં દયા કરવાવાળા તે અત્યારે ક્યાં હશે, ભલા ?

ચિત્રલેખા : નન્દનવનના એક ભાગ જેવા આ પ્રમદવનમાં ઊતરીને તપાસ કરીશું. (બંને ઊતરે છે.)

ચિત્રલેખા : (જોઈને, સહર્ષ) સખી, પ્રથમથી ઊગેલા ચન્દ્ર જેમ કૌમુદીની (ચાંદનીની) તેમ આ તારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. (વાટ જોઈ રહ્યા છે.)

ઉર્વશી : સખી, પહેલાં જોયા હતા તેના કરતાં હમણાં મહારાજ આંખોને વધારે પ્રિય લાગે છે.

ચિત્રલેખા : સ્વાભાવિક છે. તો ચાલ, (તેમની) પાસે જઈએ.

ઉર્વશી : તિરસ્કારિણીથી ઢંકાઈ એમની પડખે ઊભીને પહેલાં તો સાંભળું. પાસે બેઠેલા (એમના) મિત્ર સાથે એકાંતમાં કંઈ વાતો કરી રહ્યા છે.

ચિત્રલેખા : જેવી તારી મરજી. (કહ્યા પ્રમાણે બંને કરે છે.)

વિદૂષક : ઓ, હે, દુર્લભ પ્રિયાને મળવાનો ઉપાય મેં વિચારી રાખ્યો છે.

(રાજા મૂંગો રહે છે.)

ઉર્વશી : એવી તો, ખરેખર, કોણ હશે જે આમનાથી ચહાવાતાં (છતાં) પોતાને મોટી માનતી હશે ?

ચિત્રલેખા : મનુષ્ય જેમ, વળી, શું વર્તવા માંડ્યું ?

ઉર્વશી : દૈવી શક્તિથી ઓચિંતું જાણતાં મને બીક લાગે છે.

વિદૂષક : અરે, ઓ, હું કહું છું કે ઉપાય જડી ગયો છે.

રાજા : તો પછી કહે ને.

વિદૂષક : સ્વપ્નમાં સમાગમ કરાવનારી નિદ્રાનું સેવન કરો, અથવા ઉર્વશીનું ચિત્ર દોરી જોવામાં વખત પસાર કરો.

ઉર્વશી : (સહર્ષ) બીકણ હૃદય, હિંમત રાખ, હિંમત રાખ.

રાજા : બંને (ઉપાયો) પ નકામા છે.
હૃદય કામનાં બાણોથી અંદર સદાય પીડાઈ રહ્યું છે. સ્વપ્નમાં સમાગમ કરાવવાવાળી નિદ્રા કેમ કરી મેળવું ? અને તે સુંદર મુખવાળી પ્રિયાનું ચિત્ર પૂરું કરું તે પહેલાં આંખો પાણીથી નહીં ભરાઈ જાય તેવું નથી. ॥ ૧૦ ॥

ચિત્રલેખા : સખી, સાંભળ્યું ને ?

ઉર્વશી : સાંભળ્યું. પણ હૈયું ધરાય તેટલું નહીં.

વિદૂષક : મારી બુદ્ધિની શક્તિ આટલી.

રાજા : (નિસાસો લઈને)
મારા મનની અત્યંત તીવ્ર વેદના તે જાણતી નથી. અથવા, દૈવી શક્તિથી મને અનુરાગવાળો જાણવા છતાં (તે) (મારી) અવગણના કરે છે. તેના વિશેના મારા સમાગમના મનોરથોને ફલની અપ્રાપ્તિથી નીરસ બનાવીને ભલે પાંચ બાણવાળા કામદેવ પોતાનું ધાર્યું કરે. ॥ ૧૧ ॥

ચિત્રલેખા : સાંભળ્યું ને?

ઉર્વશી : હાય ધિક્કાર છે, હાય ધિક્કાર છે. મને આવી માને છે. આની આગળ જઈ ઉત્તર દેવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. પ્રભાવથી ભૂર્જપત્ર બનાવી ઉત્તર દેવા ઇચ્છું છું.

ચિત્રલેખા : મને મંજૂર છે.
(ઉર્વશી ઉતાવળે (ભૂર્જપત્ર) લઈ કહ્યા પ્રમાણે કરે છે.)

વિદૂષક : બચાવો, બચાવો, સર્પની કાંચળી જેવું આ શું આપણી આગળ (આવી) પડ્યું ?

રાજા : (બરાબર જોઈને) ભૂર્જપત્રમાં લખેલા આ તો અક્ષરો છે.

વિદૂષક: અદશ્ય રહીને તમારો વિલાપ સાંભળી સમાન અનુરાગ (પ્રેમ)ને સૂચવતા અક્ષરો કદાચ તે ઉર્વશીએ પાઠવ્યા હોય !

રાજા : મનોરથો આંબી ન શકે એવું કોઈ સ્થળ નથી. (લઈને, મનમાં વાંચી, સહર્ષ) સખા, તારું અનુમાન સાચું છે.

વિદૂષક : તો હવે કૃપા કરો. આમા શું લખ્યું છે તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ઉર્વશી : શાબાશ. આર્ય તમે રસિક (નાગરિક) છો.

રાજા : સાંભળ. (વાંચે છે.)

હે સ્વામી, પ્રેમ કરી રહેલા તમારા પ્રત્યે, મને જાણ્યા વગર, તમે માનો છો તેવી જો હું હોઉં તો કચડાઈ રહેલાં પારિજાતનાં પુષ્પોવાળી પથારીમાં (આળોટતાં) નન્દનવનના વાયરા મારા શરીરને કેમ બહુ ઉષ્ણ (ગરમ) લાગતા હશે ? ॥ ૧૩ ॥

ઉર્વશી : હવે શો જવાબ આપશે, ભલા ?

ચિત્રલેખા : કમલની નાળ જેવાં સુકાયેલાં અંગોએ જવાબ આપી જ દીધો છે ને.

વિદૂષક : સદ્‌ભાગ્યે, ભૂખ્યા મને જેમ સ્વસ્તિવાચનના લાડુ મળે તેમ તમને (આ) આશ્વાસન મળી ગયું.

રાજા : આશ્વાસન છે, એવું કેમ કહે છે ?

સમાન પ્રેમને સૂચવતું સુન્દર અર્થને ધારણ કરતું, પત્રમાં લખેલું પ્રિયાનું ગીત, તે મદિરા જેવી આંખવાળીના ઊંચી પાંપણોવાળાં મુખ સાથે મારું મુખ સમાગમ પામ્યું હોય તેવું જાણે ન હોય ! ॥ ૧૪ ॥

ઉર્વશી : હવે આપણા એના પ્રેમના સરખા ભાગ પડયા.

રાજા : મિત્ર, આંગળીના પરસેવાથી કદાચ અક્ષરો ભૂંસાઈ જાય. માટે પ્રિયાના આ હસ્તાક્ષરને તું સાચવ.

વિદૂષક : (લઈને) શું તે ઉર્વશી તમારા મનોરથોને પુષ્પિત કરી ફલ પ્રત્યે હવે નિરાશ કરશે ?

ઉર્વશી : સખી, સમીપ જતાં ડરતાં આ હૃદયને સ્વસ્થ કરું તેટલામાં તું આની આગળ છતી થઈ મારે (કહેવા) યોગ્ય કંઈ કહે.

ચિત્રલેખા : ભલે (તિરસ્કારિણી દૂર કરીને રાજા પાસે જઈ) જય થાઓ, મહારાજનો.

રાજા : તમારું સ્વાગત હો, ભદ્રે,

ને સખી વગરનાં તમે ગંગા વગરની યમુના જેવાં, તેવો આનન્દ નથી આપતાં જેવો પહેલાં જોયેલા બંનેનાં સંગમે આપ્યો હતો. ॥ ૧૫ ॥

ચિત્રલેખા : પહેલાં તો વાદળાંઓની ઘટા હોય. પછી જ લતા જેવી વીજળી દેખાય.

વિદૂષક : (એક બાજુ) શું આ ઉર્વશી નથી ? તેની માનિતી સખી છે ?

ચિત્રલેખા : ઉર્વશી મસ્તક નમાવી મહારાજને પ્રાર્થના કરે છે—

રાજા : શી આજ્ઞા કરે છે ?

ચિત્રલેખા : દેવોના શત્રુઓથી ઉદ્દભવેલા સંકટમાં મહારાજે જ મારું રક્ષણ કર્યું હતું. તે હું તમારા દર્શનથી ઉપજેલા પ્રેમ વડે અત્યંત પીડાઈ રહી છું તો, ફરીથી મહારાજે મારા પર દયા કરવાની છે.

રાજા : ભદ્રમુખી,

આંખોને પ્રિય એવી તેને પર્યુત્સુક છે, એમ વર્ણવો છો. પણ, તેના માટે ઝૂરતા આ પુરૂરવાનો તો વિચાર જ કરતાં નથી. (જોતાં નથી) અમારા બંનેની પ્રેમથી ઉદ્દભવતી માગણી એકસરખી જ છે. તપેલું લોઢું તપેલાં લોઢાં સાથે જોડાવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

ચિત્રલેખા : (ઉર્વશી પાસે જઈને) સખી, આવ, તારા કરતાંય વધારે નિર્દય રીતે પ્રેમ તેમને પીડી રહ્યો છે એ જોઈ હું તો તારા પ્રિયતમની દૂતિ બની ગઈ.

ઉર્વશી : (તિરસ્કરિણી દૂર કરીને) અહો ! આટલી વારમાં તેં મને તજી દીધી ?

ચિત્રલેખા : કોણ કોને તજે છે તે, હવે પછી, એક ક્ષણમાં હું જાણીશ. પણ, પહેલાં આચારનું પાલન કર.

ઉર્વશી : (શરમાતાં) જય થાઓ, જય થાઓ, મહારાજનો.

રાજા : સુન્દરી,

હજાર નયનોવાળા ઇન્દ્ર સિવાય બીજા કોઈ પુરુષ માટે ન વપરાયેલા જય શબ્દ વડે મારાથી બધું ય જીતાઈ ગયું. કારણ કે તેનો ઉચ્ચાર તારા વડે થઈ રહ્યો છે. ॥ ૧૭ ॥

(હાથ પકડીને તેને બેસાડે છે)

વિદૂષક : ભવતી, રાજાના પ્રિય મિત્ર (આ) બ્રાહ્મણને શાને વંદન નથી કરતાં?

(ઉર્વશી સસ્મિત પ્રણામ કરે છે.)

તમારું કલ્યાણ થાઓ.

(પડદા પાછળથી દેવદૂત)

ચિત્રલેખા, ઉર્વશીને ઉતાવળ કરવાનું કહે.

આઠ રસના આશ્રયવાળો જે પ્રયોગ (નાટક) ભરતમુનિએ તમને શીખવ્યો છે તેનો સુન્દર અભિનય દેવોના સ્વામી, લોકપાલો સાથે, આજે જોવાની ઇચ્છા રાખે છે. ॥ ૧૮ ॥

(બધા કાન દે છે. ઉર્વશી વિષાદનો અભિનય કરે છે.)

ચિત્રલેખા : પ્રિય સખીએ દેવદૂતનું કહેલું સાંભળ્યું ને ? મહારાજની રજા લે.

ઉર્વશી : મારી પાસે શબ્દો નથી.

ચિત્રલેખા : મહારાજ, આ જણ પરાધીન છે. તમારી રજા મળ્યેથી દેવોના અપરાધમાં પોતે ન આવે એવું કરવા ઇચ્છે છે.

રાજા : (જેમ તેમ કરીને સ્વસ્થ બનતાં) તમારા સ્વામીની આજ્ઞા આડે નહીં આવું પરંતુ, આ જણને યાદ કરતા રહેશો.

(ઉર્વશી વિયોગના દુઃખનો અભિનય કરી સખી સાથે જાય છે.)

રાજા : (નિઃસાસો નાખી) સખા, આંખો, હવે, જાણે નકામી બની ગઈ.

વિદૂષક : (પત્ર બતાવવાની ઇચ્છાવાળો) પણ આ–(અડધું બોલીને, સ્વગત) હાય, ધિક્કાર છે, હાય, ધિક્કાર છે. ઉર્વશીનાં દર્શનથી વિસ્મય પામેલા મને બેદરકારીથી હાથમાંથી ભૂર્જપત્ર ક્યારે સરકી ગયું તેનું ભાન પણ ન રહ્યું.

રાજા : મિત્ર, તું કંઈક કહેતો હતો ને?

વિદૂષક : તમે ઢીલા પડતા નહીં. ઉર્વશીનો તમારામાં બહુ ગાઢ પ્રેમ છે. આટલી હદે પહોંચેલા પ્રેમને તે કરમાવા નહીં દે.

રાજા : મારું મન પણ મને એમ જ કહે છે. જતી વખતે તેણે
શરીર પર સ્વામીત્વ ન હોવાથી સ્તનની કંપવાની ક્રિયાથી સૂચવાતા નિઃશ્વાસો દ્વારા જાણે પોતાના વશમાં રહેલા હૃદયને મને જાણે ન સોંપ્યું હોય. ॥ ૧૯ ॥

વિદૂષક : (સ્વગત) મારું તો હૈયું ફફડતું હતું કે હમણાં પેલાં ભૂર્જપત્રનું નામ લેશે.

રાજા : હવે શાના વડે આંખોને આનંદ આપીશ? (યાદ કરીને) હં, ભૂર્જપત્ર લાવ તો.

વિદૂષક : (વિષાદનો અભિનય કરીને) હાય, દેખાતું નથી. ઉર્વશીના માર્ગે ગયું લાગે છે.

રાજા : મૂર્ખ! બધી બાબતમાં બેદરકાર છે. હવે, શોધ તો ખરો.

વિદૂષક : (ઊભા થઈને) કદાચ અહીં હશે. કદાચ તહીં હશે. (શોધવાનો અભિનય કરે છે.)

(પછી પરિવાર સાથે દેવી કાશીરાજપુત્રી પ્રવેશ કરે છે.)

દેવી : અલી નિપુણિકા, 'માણવક સાથે આર્યપુત્રને લતાગૃહમાં પ્રવેશતા જોયા,' તે સાચું કહે છે?

નિપુણિકા : પહેલાં કોઈ દિવસ મેં દેવીને ખોટા ખબર આપ્યા છે ખરા?

દેવી : તો પછી, લતા પાછળ સંતાઈને આમની ખાનગી વાતો સાંભળું. જેથી તેં જે કહ્યું છે તે સાચું છે કે ખોટું તે જણાઈ આવશે.

નિપુણિકા : જેવી દેવીની મરજી.

દેવી : (આંટો મારીને) અલી નિપુણિકા, જૂનાં ચીંથરાં જેવું, દક્ષિણના પવનથી આ શું આ તરફ હડસેલાઈ રહ્યું છે?

નિપુણિકા : (બરાબર જોતાં) દેવી, આ તો ગોળ ગોળ ફરવાથી નજરે પડતા અક્ષરોવાળું ભૂર્જપત્ર છે. લો, દેવીના ઝાંઝરની કડીમાં ભરાઈ ગયું. (લઈને) કેમ? તમે વાંચો.

દેવી : પહેલાં તું મનમાં વાંચ. કંઈ વાંધા જેવું નહીં હોય તો સાંભળીશ.

નિપુણિકા : (તેમ કરીને) દેવી, તે જ લોકવાયકા જેવું જણાય છે. મહારાજને ઉદ્દેશી ઉર્વશીએ ગીતમાં લખ્યું હોય એમ ધારું છું.

દેવી : તો તો, આમાં શું લખ્યું છે તે હું જાણવાની.

(નિપુણિકા, રાજાએ પહેલાં વાંચેલું, વાંચે છે.)

દેવી : હવે (તો) આ જ ઉપહાર લઈને અપ્સરાના કામુક (પ્રેમી) ને મળીશ.

(નોકરો સાથે લતાગૃહ તરફ જાય છે.)

વિદૂષક : હે મિત્ર, પ્રમદવનની સમીપમાં આવેલા ક્રીડા પર્વતના છેડા આગળ પવનથી ઊડતું આ શું દેખાય છે?

રાજા : (ઊભો થઈને) ભગવાન, વસન્તને પ્રિય, દક્ષિણવાયુ,

લતાઓના પુષ્પોના વસન્તે એકઠા કરેલા પરાગને ભલે તમે લઈ જાઓ. પણ મારી પ્રિયાના સ્નેહને વ્યક્ત કરતા હસ્તાક્ષરને શા માટે નાહકના લઈ જાઓ છો? અંજનાને પ્રેમ કરવાવાળા તમે તો જાણો જ છો કે પ્રેમીઓ મનને વિનોદ આપવાના ફળવાળાં આવાં સાધનોથી જ જીવનને ટકાવી રાખે છે. ॥૨૦॥

નિપુણિકા : દેવી, આની જ શોધખોળ ચાલી રહી છે.

દેવી : જોઈ રહી છું ને!

વિદૂષક : કરમાઈ ગયેલાં કેસર જેવી કાન્તિવાળાં મોરપિચ્છથી છેતરાઈ ગયો.

રાજા : મારું તો સાવ આવી બન્યું!

દેવી : (પાસે જઈને) આર્યપુત્ર, બહુ સંતાપ ન કરો. આ રહ્યું તે ભૂર્જપત્ર.

રાજા : (ગભરાઈને) અરે, દેવી! દેવીનું સ્વાગત હજો.

વિદૂષક : (અપવારીને) આ તો દુરાગત થયું.

રાજા : (જનાન્તિકે) સખા, આનો શો ઉપાય?

વિદૂષક : ચોરીના માલ સાથે પકડાયેલા ચોરને વળી પ્રત્યુત્તર હોય ખરો?

રાજા : (અપવારીને) મૂર્ખ, મજાક કરવાનો આ સમય નથી. (મોટેથી) દેવી, હું આને નથી ખોળી રહ્યો. આ પ્રયત્ન તો બીજી ચીજ શોધવા માટે છે.

દેવી : પોતાના સૌભાગ્યને છુપાવવું એ જ યોગ્ય છે.

વિદૂષક : દેવી, આમના પિત્તનું શમન કરી શકે તેવાં ભોજન માટે જલદી તૈયારી કરો.

દેવી : નિપુણિકા બ્રાહ્મણે મિત્રને સારું આશ્વાસન આપ્યું!

વિદૂષક : દેવી, જુઓને, પિશાચ પણ ભોજનથી ઠંડો પડે છે. (આશ્વાસન પામે છે.)

રાજા : મૂર્ખ, તું મને બળજબરીથી અપરાધી ઠેરવે છે.

દેવી : તમારો (કંઈ) અપરાધ નથી. આમાં અપરાધ તો મારો જ છે, કે દેખવી ન ગમતી હોવા છતા તમારી સામે ઊભી છું. આ હું અહીં થી ચાલી.

(કોપનો અભિનય કરી ચાલવા માંડે છે.)

રાજા : અપરાધી તો, સાચે જ, હું જ છું. હે રંભોરુ, (કેળ જેવી સાથળવાળી) ક્રોધ ન કર. જો સ્વામી ગુસ્સે થાય તો સેવક કેવી રીતે વાંક વગરનો હોઈ શકે? ॥૨૧॥

(પગે પડે છે.)

દેવી : (સ્વગત) હું કોઈ ભોટ નથી કે આ અનુનયથી છેતરાઈ જઉં, પણ અવિનયથી ઉપજતા પશ્ચાત્તાપની બીક લાગે છે.

(રાજાને મૂકી પરિજનો સાથે જતી રહે છે.)

વિદૂષક : ચોમાસાની નદી જેવા અપ્રસન્ન (ડહોળી, ગુસ્સાવાળી) દેવી તો ગયાં માટે ઊભા થાઓ.

રાજા : મિત્ર, આ અણગતું તો નથી જ. જો,

ખોટા રંગથી રંગાયેલો મણિ જેમ જાણકારના હૃદયને વશ કરી શકતો નથી (છેતરી શકતો નથી) એમ મોં મોં મીઠી વાતોથી કરેલાં પ્રિય-જનનાં મનામણાં, જો સાચા ભાવ વગરનાં હોય તો, તેને જાણનારી યુવતીઓના હૃદયમાં પ્રવેશી શકતાં નથી. ॥૨૨॥

નિપુણિકા : પહેલાં કોઈ દિવસ મેં દેવીને ખોટા ખબર આપ્યા છે ખરા?

દેવી : તો પછી, લતા પાછળ સંતાઈને આમની ખાનગી વાતો સાંભળું. જેથી તેં જે કહ્યું છે તે સાચું છે કે ખોટું તે જણાઈ આવશે.

નિપુણિકા : જેવી દેવીની મરજી.

દેવી : (આંટો મારીને) અલી નિપુણિકા, જૂનાં ચીંથરાં જેવું, દક્ષિણના પવનથી આ શું આ તરફ હડસેલાઈ રહ્યું છે?

નિપુણિકા : (બરાબર જોતાં) દેવી, આ તો ગોળ ગોળ ફરવાથી નજરે પડતા અક્ષરોવાળું ભૂર્જપત્ર છે. લો, દેવીના ઝાંઝરની કડીમાં ભરાઈ ગયું. (લઈને) કેમ? તમે વાંચો.

દેવી : પહેલાં તું મનમાં વાંચ. કંઈ વાંધા જેવું નહીં હોય તો સાંભળીશ.

નિપુણિકા : (તેમ કરીને) દેવી, તે જ લોકવાયકા જેવું જણાય છે. મહારાજને ઉદ્દેશી ઉર્વશીએ ગીતમાં લખ્યું હોય એમ ધારું છું.

દેવી : તો તો, આમાં શું લખ્યું છે તે હું જાણવાની.

(નિપુણિકા, રાજાએ પહેલાં વાંચેલું, વાંચે છે.)

દેવી : હવે (તો) આ જ ઉપહાર લઈને અપ્સરાના કામુક (પ્રેમી) ને મળીશ.

(નોકરો સાથે લતાગૃહ તરફ જાય છે.)

વિદૂષક : હે મિત્ર, પ્રમદવનની સમીપમાં આવેલા ક્રીડા પર્વતના છેડા આગળ પવનથી ઊડતું આ શું દેખાય છે?

રાજા : (ઊભો થઈને) ભગવાન, વસન્તને પ્રિય, દક્ષિણવાયુ,

લતાઓના પુષ્પોના વસન્તે એકઠા કરેલા પરાગને ભલે તમે લઈ જાઓ. પણ મારી પ્રિયાના સ્નેહને વ્યક્ત કરતા હસ્તાક્ષરને શા માટે નાહકના લઈ જાઓ છો? અંજનાને પ્રેમ કરવાવાળા તમે તો જાણો જ છો કે પ્રેમીઓ મનને વિનોદ આપવાના ફળવાળાં આવાં સાધનોથી જ જીવનને ટકાવી રાખે છે. ॥૨૦॥

નિપુણિકા : દેવી, આની જ શોધખોળ ચાલી રહી છે.

દેવી : જોઈ રહી છું ને!

વિદૂષક : કરમાઈ ગયેલાં કેસર જેવી કાન્તિવાળાં મોરપિચ્છથી છેતરાઈ ગયો.

રાજા : મારું તો સાવ આવી બન્યું!

દેવી : (પાસે જઈને) આર્યપુત્ર, બહુ સંતાપ ન કરો. આ રહ્યું તે ભૂર્જપત્ર.

રાજા : (ગભરાઈને) અરે, દેવી! દેવીનું સ્વાગત હજો.

વિદૂષક : (અપવારીને) આ તો દુરાગત થયું.

રાજા : (જનાન્તિકે) સખા, આનો શો ઉપાય?

વિદૂષક : ચોરીના માલ સાથે પકડાયેલા ચોરને વળી પ્રત્યુત્તર હોય ખરો?

રાજા : (અપવારીને) મૂઢ, મજાક કરવાનો આ સમય નથી. (મોટેથી) દેવી, હું આને નથી ખોળી રહ્યો. આ પ્રયત્ન તો બીજી ચીજ શોધવા માટે છે.

દેવી : પોતાના સૌભાગ્યને છુપાવવું એ જ યોગ્ય છે.

વિદૂષક : દેવી, આમના પિત્તનું શમન કરી શકે તેવાં ભોજન માટે જલદી તૈયારી કરો.

દેવી : નિપુણિકા બ્રાહ્મણે મિત્રને સારું આશ્વાસન આપ્યું!

વિદૂષક : દેવી, જુઓને, પિશાચ પણ ભોજનથી ઠંડો પડે છે. (આશ્વાસન પામે છે.)

રાજા : મૂર્ખ, તું મને બળજબરીથી અપરાધી ઠેરવે છે.

દેવી : તમારો (કંઈ) અપરાધ નથી. આમાં અપરાધ તો મારો જ છે, કે દેખવી ન ગમતી હોવા છતા તમારી સામે ઊભી છું. આ હું અહીંથી ચાલી.

(કોપનો અભિનય કરી ચાલવા માંડે છે.)

રાજા : અપરાધી તો, સાચે જ, હું જ છું. હે રંભોરુ, (કેળ જેવી સાથળવાળી) ક્રોધ ન કર. જો સ્વામી ગુસ્સે થાય તો સેવક કેવી રીતે વાંક વગરનો હોઈ શકે? ॥૨૧॥

(પગે પડે છે.)

દેવી : (સ્વગત) હું કોઈ ભોટ નથી કે આ અનુનયથી છેતરાઈ જઉં, પણ અવિનયથી ઉપજતા પશ્ચાત્તાપની બીક લાગે છે.

(રાજાને મૂકી પરિજનો સાથે જતી રહે છે.)

વિદૂષક : ચોમાસાની નદી જેવાં અપ્રસન્ન (ડહોળી, ગુસ્સાવાળી) દેવી તો ગયાં માટે ઊભા થાઓ.

રાજા : મિત્ર, આ અજુગતું તો નથી જ. જો,

ખોટા રંગથી રંગાયેલો મણિ જેમ જાણકારના હૃદયને વશ કરી શકતો નથી (છેતરી શકતો નથી) જેમ મોં મો મીઠી વાતોથી કરેલાં પ્રિયજનનાં મનામણાં, જો સાચા ભાવ વગરનાં હોય તો, તેને જાણનારી યુવતીઓના હૃદયમાં પ્રવેશી શકતાં નથી. ॥૨૨॥

વિદૂષક : આ તો તમને અનુકૂલ જ થયું. જેની આંખ દુઃખતી હોય તે મોઢાં સામે દીવાનાં અજવાળાંને સહન ન જ કરી શકે.

રાજા : ના, એમ ન કહે. જો કે મારું મન ઉર્વશીમાં ગયું છે છતાં દેવી માટેનો આદર તો તેવો જ છે. પણ મારા પ્રણામની એણે અવગણના કરી છે માટે તેના પ્રત્યે હમણાં હું ઉદાસીન રહીશ.

વિદૂષક : તમારી ઉદાસીનતા છો ઊભી રહી. આ ભૂખ્યા બ્રાહ્મણનું જીવન ટકાવો. સ્નાન અને ભોજન કરવાનો સમય ક્યારનો ય થઈ ગયો છે.

રાજા : (ઊંચે જોઈને) દિવસનો અડધો ભાગ તો પસાર થઈ ગયો.

તાપથી ત્રાસેલો મોર વૃક્ષના મૂળની આસપાસ કરેલા ક્યારામાં બેસી રહ્યો છે. કણેરની કળીઓ ઉઘાડીને ભમરો અંદર સંતાઈ રહ્યો છે. તપેલાં પાણીને તજી કારંડવ (બતક) કાંઠા પરની નલિનીનું સેવન કરી રહ્યો છે અને ક્રીડાગૃહમાં થાકેલો (તરસ્યો) આ પાંજરામાં રહેલો પોપટ 'પાણી' 'પાણી' કરી રહ્યો છે. (માગણી કરી રહ્યો છે.) ॥ ૨૩ ॥

(બધા જતા રહે છે.)

[બીજો અંક પૂરો]

o

અંક ત્રીજો

o

(પછી ભરતના બે શિષ્યો પ્રવેશ કરે છે.)

પહેલો : સખા પલ્લવ, ઇન્દ્રના ભવને જતા ઉપાધ્યાયે તારી પાસે આસન ઉપડાવ્યું અને મને અગ્નિશરણનું રક્ષણ સોંપ્યું. માટે જ, તને પૂછું છું. ગુરુના પ્રયોગથી દેવોની સભા રાજી થઈ કે નહીં ?

બીજો : ગાલવ, રાજી થઈ કે નહીં તે નથી જાણતો. એટલું ખરું કે સરસ્વતીએ રચેલા લક્ષ્મીસ્વયંવર નાટકમાં (આવતા) જુદા જુદા રસોમાં (તે) સાવ તન્મય થઈ ગઈ હતી. પરંતુ—

પહેલો : તારું અધૂરું વાક્ય દોષને અવકાશ હોય તેવું લાગે છે.

બીજો : એમ જ છે. તેમાં ઉર્વશીનાં વચનો, બેદરકારીને લઈને, ભૂલવાળાં હતાં.

પહેલો : કેવી રીતે?

બીજો : લક્ષ્મીની ભૂમિકા (પાઠ) ભજવી રહેલી ઉર્વશીને, વારુણીની ભૂમિકા ભજવી રહેલી મેનકાએ પૂછ્યું, 'સખી, આ ત્રણે લોકના સત્પુરુષો અને

કેશવ સાથે લોકપાલો એકઠા થયા છે. (આમાંથી) તારું મન કોનામાં ચોંટે છે?

પહેલો : પછી શું થયું? પછી શું થયું?

બીજો : પછી 'પુરુષોત્તમ' એમ કહેવું જોઈએ ત્યાં 'પુરૂરવામાં' એવા શબ્દો (મોઢામાંથી) નીકળી પડ્યા.

પહેલો : ઇન્દ્રિયો જે બનવાનું જ છે તેને અનુસરે. પણ શું ગુરુ તેના પર ક્રોધે ન ભરાયા?

બીજો : ઉપાધ્યાયે તો શાપ દીધો. પણ મહેન્દ્રે, વળી, કૃપા કરી.

પહેલો : કેવી રીતે?

બીજો : 'મારા ઉપદેશને (શિક્ષણને) તેં અવગણ્યું માટે (હવે) તારાથી સ્વર્ગમાં રહી નહીં શકાય,' એવો ઉપાધ્યાયનો શાપ હતો. પણ નાટકના અંતે લજ્જાથી ઢળેલા મુખે ઊભેલી તેને ઇન્દ્રે કહ્યું, 'જેમાં તારો પ્રેમ બંધાયો છે તે યુદ્ધમાં મને સહાય કરનાર રાજર્ષિનું મારે આ વિષયમાં ગમતું કરવું જોઇએ. માટે, તારાથી થયેલાં સંતાનને તે જુએ ત્યાં સુધી તું ઇચ્છા પ્રમાણે પુરૂરવાને સેવજે.'

પહેલો : બીજાના હૃદયને જાણવાવાળા ઇન્દ્રે (પોતાને) શોભે તેવું કહ્યું.

બીજો : (સૂર્યને જોઈને) વાતોમાં ઉપાધ્યાયના સ્નાનના સમયનું (પણ) ભાન ન રહ્યું. માટે ચાલ, તેમની પાસે જઈએ. (બન્ને જાય છે.)

—મિશ્ર વિષ્કમ્ભક સમાપ્ત—

(પછી કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકી : બધા કુટુંબવાળાઓ યુવાનીમાં ધનને મેળવવા યત્ન કરે છે. પછી પુત્રોને (ઘરનો) ભાર સોંપી દઈ આરામ કરવાને સમર્થ બને છે. પણ અમારા સંબંધમાં તો દિવસે દિવસે શરીરને ક્ષીણ કરતી આ વૃદ્ધાવસ્થાએ સેવાનું રૂપ લીધું છે. અહો! સ્ત્રીઓની દેખરેખ રાખવાનું કામ કેટલું કપરું છે! ॥૧॥

(ફરીને) વ્રતનું પાલન કરી રહેલાં કાશીરાજપુત્રીએ મને આજ્ઞા કરી છે, 'વ્રતના સંપાદન માટે, માન (ડોગણ) મૂકીને મેં નિપુણિકા દ્વારા મહારાજને પહેલાં વીનવ્યા છે. તે જ વિનંતિ તમે મારા વતી ફરીથી કરજો.' માટે સાંજની પૂજા પતાવીને બેઠેલા મહારાજને મળું. (આંટો મારી, જોતાં) રાજમહેલની અંદર સાંજનો દેખાવ કેવો રમણીય (લાગે) છે! કારણ કે, અહીં

રાતની ઊંઘથી સુસ્ત બનેલા મયૂરો (મોરો) તેમના રહેવાના થાંભલા-ઓમાં જાણે કોતરી કાઢ્યા ન હોય તેવા જણાય છે. જાળીઓમાંથી નીકળી રહેલા ધૂપના ધૂમાડાને લઈને વળીઓ જાણે કબૂતરવાળી ન હોય તેવી લાગે છે. ધાર્મિક વિધિઓમાં શ્રદ્ધા ધરાવતી અન્તઃપુરની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પ્રકાશિત સંધ્યામંગલ દીપોને પુષ્પો અને ઉપહારોથી છવાયેલી જમીન પર જુદે જુદે સ્થળે મૂકી રહી છે. ॥ ૨ ॥

(પડદા સામે જોઈને) અરે ! આ તરફ જ મહારાજ આવી રહ્યા છે.

પરિજનોએ હાથમાં ધારણ કર્યા છે (પકડયા છે) એવા દીપકોથી (મશાલોથી) વીંટળાયેલા આ, પાંખ જેની નથી કપાઈ ગઈ તેવા, બંને બાજુના ઢાળ પર પુષ્પવાળા કણેરનાં વૃક્ષોને ધારણ કરતા ગતિવાળા પર્વત જેવા શોભે છે. ॥ ૩ ॥

માટે, એમની નજરે પડું એમ ઊભીને પ્રતીક્ષા કરું.

(પછી વર્ણવ્યા પ્રમાણે રાજા અને વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા : (સ્વગત)

બીજાં કાર્યોમાં વિસરાઈ ગયેલી ઉત્કંઠાવાળો દિવસ તો બહુ કષ્ટ વગર મારાથી પસાર થયો. પણ વિનોદના અભાવે લાંબા થઈ પડતા પ્રહરોવાળી રાત્રિ મારાથી કેમ કરી પસાર કરાશે ? ॥ ૪ ॥

કંચુકી : (પાસે જઈને) જય થાઓ, જય થાઓ મહારાજનો. દેવી પ્રાર્થે છે, 'મણિમહેલની અગાશી પરથી ચન્દ્ર સરસ રીતે દેખાય છે. ત્યાં તમારી સંગાથે તેનો રોહિણી સાથે સંયોગ થાય ત્યાં સુધી પ્રતીક્ષા કરવા ઇચ્છું છું.'

રાજા : આર્ય લાતવ્ય, દેવીને કહો 'જેવી એની ઇચ્છા.'

કંચુકી : જેવી દેવની આજ્ઞા. (જાય છે)

રાજા : મિત્ર, શું સાચે જ વ્રતના કારણે દેવીનો આ પ્રયાસ છે?

વિદૂષક : અનુમાન કરું છું કે પશ્ચાત્તાપ થવાથી વ્રતના બહાને પ્રણામના અનાદરને ધોઈ નાખવા ઇચ્છે છે.

રાજા : તેં બરાબર કહ્યું. કારણ કે,

પ્રણામની અવગણના કરવાવાળી, પાછળથી પશ્ચાત્તાપથી સંતાપ પામતા મનવાળી થવા છતાં માનિનીઓ પ્રિયતમના એકાંતમાં કરેલાં મનામણાંઓથી શરમાય છે. ॥ ૫ ॥

માટે મણિમહેલનો માર્ગ બતાવ.

વિદૂષક : આ તરફ. આ તરફ. ગંગાના તરંગ જેવી શોભાવાળી આ સ્ફટિકની નીસરણીથી સાંજના સમયે રમણીય લાગતા મણિમહેલમાં પ્રવેશ કરો.

રાજા : પહેલાં તું ચડ. (બધાં પગથિયાં ચડવાનો અભિનય કરે છે.)

વિદૂષક : (જોઈને) ચન્દ્રનો ઉદય તરતમાં જ થવો જોઈએ. કારણ કે અંધકારથી મુક્ત બનતું પૂર્વ દિશાનું મુખ આંખોને ગમે તેવું થતું જાય છે.

રાજા : તેં સાચું (યોગ્ય) જ કહ્યું.

ઉદયાચલ પાછળ છુપાયેલા ચન્દ્રનાં કિરણો વડે અંધકાર અહીંથી દૂર ધકેલાતાં, હરિ (અશ્વ) જેવું વાહન છે એવા ઇન્દ્રની દિશાનું (પૂર્વનું) મુખ, વાળને અંબોડામાં બાંધી લીધાથી લાગે તેવું, આંખોને આકર્ષી રહ્યું છે. ॥ ૬ ॥

વિદૂષક : હી, હી, ભાંગેલા મોદક (લાડુ) જેવી શોભાવાળો દ્વિજાતિઓનો રાજા (ચન્દ્ર) આ ઉદય પામે.

રાજા : (સ્મિત સાથે) ખાઉધરાને બધે ઠેકાણે ખાવાની જ વાત. (હાથ જોડીને પ્રણામ કરતાં) ભગવાન રજનીનાથ,

સત્પુરુષોનાં ધાર્મિક કાર્ય માટે સૂર્યમાં વાસ કરનાર, અમૃતથી દેવો અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરનાર, રાત્રિના વિસ્તરતા અંધકારનો નાશ કરનાર અને શિવના મસ્તકે રહેનાર તમને નમસ્કાર હો. ॥ ૭ ॥ (ઊભો રહે છે.)

વિદૂષક : મિત્ર, બ્રાહ્મણ દ્વારા જેના અક્ષરોનું સંક્રમણ થયું છે તેવા પિતામહે (ચન્દ્રે) બેસવાની રજા આપી છે. માટે આસન પર બેસો કે જેથી હું પણ સુખેથી બેસી શકું.

રાજા : (વિદૂષકનું માની બેસે છે. પરિજનોને જોઈને) ચાંદની ખીલી છે ત્યારે મશાલોની પુનરુક્તિની શી જરૂર છે? તમે બધી આરામ કરો.

પરિજન : જેવી દેવની આજ્ઞા. (જાય છે.)

રાજા : (ચન્દ્રને જોતાં) મિત્ર, દેવી આવશે ત્યાં સુધીમાં એક મુહૂર્ત નીકળી જશે. તો એકલા છીએ તેટલામાં મારી દશાનું વર્ણન કરું.

વિદૂષક : જરૂર જ કયાં છે? દેખાય જ છે ને. પરંતુ, તેવા (ગાઢ) પ્રેમને જોતાં (ધ્યાનમાં લેતાં) આશાના તંતુથી જીવને ટકાવી રાખવાનું, જરૂર, શક્ય લાગે છે.

રાજા : એ વાત સાચી. પણ મારા મનની પીડા અતિ ઉત્કટ છે.

ખરબચડી શિલાઓરૂપી સંકટથી જેનો વેગ અટકી ગયો છે એવો નદીનો પ્રવાહ જેમ સો ભાગમાં ભિન્ન થઈ જાય છે તેમ સમાગમના સુખમાં અડચણ પામેલો મારો પ્રેમ સો ગણો વધી ગયો છે. ॥ ૮ ॥

વિદૂષક : સુકાઈ ગયેલાં અંગોથી તમે અધિક સુંદર લાગો છો તેથી ધારું છું કે તમારી પ્રિયાનો સમાગમ બહુ દૂર નથી.

રાજા : (શકુન સૂચવતાં) મિત્ર,

ભારે વ્યથાવાળા મને આશાજનક વચનો વડે જેમ તું આશ્વાસન આપી રહ્યો છે તેમ આ જમણો હાથ ફરકીને મને આશ્વાસન આપી રહ્યો છે. ॥ ૯ ॥

વિદૂષક : બ્રાહ્મણનું વચન ખોટું થાય જ નહીં ને.

(રાજા આશાભર્યો બેસે છે.)

(પછી આકાશમાર્ગેથી અભિસારિકાના વેશમાં ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા પ્રવેશે છે.)

ઉર્વશી : (પોતાને જોતાં) સખી ચિત્રલેખા, અલ્પ અલંકારવાળો અને નીલ રંગની સાડીવાળો મારો આ અભિસારિકા વેશ તને ગમે છે કે ?

ચિત્રલેખા : વખાણ કરવા મારી પાસે શબ્દોનું ભંડોળ નથી. પણ આટલું વિચારું છું કે જો હું પુરૂરવા હોત તો કેવું સારું !

ઉર્વશી : સખી, કામદેવ જ તને આજ્ઞા કરે છે. તે સુભગ (સ્ત્રીઓના માનીતા)ના રહેઠાણે મને જલદી લઈ જા.

ચિત્રલેખા : બીજે સ્થળે આણેલાં કૈલાસશિખર જેવા, તારા પ્રિયતમના આવાસે આપણે આવી પહોંચ્યા જ છીએ ને શું ?

ઉર્વશી : ત્યારે, મારા હૈયાનો તે ચોર ક્યાં છે અથવા શું કરે છે તે પ્રભાવથી જાણ તો.

ચિત્રલેખા : (ધ્યાન ધરતાં, સ્વગત) લાવ, આની સાથે જરાક ગમ્મત કરું. (મોટેથી) સખી, ઉપભોગને યોગ્ય એવા એકાંતમાં, મનોરથથી મેળવેલી પ્રિયાના સમાગમના સુખને અનુભવી રહેલા તે આ રહ્યા.

(ઉર્વશી વિષાદનો અભિનય કરે છે.)

ચિત્રલેખા : ભોળી, પ્રિયાના સમાગમની બીજી તે વળી કઈ ચિંતા હોઈ શકે ?

ઉર્વશી : (નિશ્વાસ સાથે) મારું ગમાર હૈયું શંકા કરવા માંડે છે.

ચિત્રલેખા : (જોઈને) આ રહ્યા રાજર્ષિ મણિમહેલમાં, એક મિત્ર સાથે. માટે ચાલ, એમની પાસે જઈએ. (બંને નીચે ઊતરે છે.)

રાજા : મિત્ર, રાતના વધવા સાથે પ્રેમની વેદના પણ વધતી ચાલી.

ઉર્વશી : અસ્પષ્ટ અર્થવાળાં આ વચનોથી મારું હૃદય થડકી ઊઠે છે. શંકાનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી છુપાઈને આમની ખાનગી વાતો સાંભળીએ.

ચિત્રલેખા : જેવી તારી મરજી.

વિદૂષક : કહું છું, અમૃતથી ભરેલાં આ ચંદ્રનાં કિરણો સેવો.

રાજા : મિત્ર, આ રોગ આવા ઉપાયોથી મટે તેમ નથી. જો,

ન તો તાજાં પુષ્પોની પથારી, ન તો ચંદ્રનાં કિરણો, ન તો આખા શરીરે લેપ કરેલું ચંદન, ન તો મણિની માળાઓ મારા પ્રેમની વેદનાને હરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તે દિવ્યાંગના અથવા–

ઉર્વશી : અથવા બીજી કઈ ?

રાજા : એકાંતમાં આરંભેલી તેના વિશેની કથા જ પ્રેમની વ્યથાને હળવી કરી શકે તેમ છે. ॥૧૦॥

ઉર્વશી : હે હૃદય, મને છોડીને ત્યાં જવાનું તને ફળ મળ્યું.

વિદૂષક : વાહ, ઠીક. હું પણ જ્યારે શિખંડ અને રસવાળી કેરી નથી મળતાં ત્યારે એમને ઝંખતો, એમનું રટણ કરતો મનને (આમ) આશ્વાસન આપું છું.

રાજા : (પણ) તને તો આ સુલભ છે.

વિદૂષક : તમે પણ તેને થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત કરશો.

રાજા : સખા, મને લાગે છે.

ચિત્રલેખા : સાંભળ, અસંતોષી, સાંભળ.

વિદૂષક : શું, ભલા ?

રાજા : રથના આંચકાથી તેના ખભા સાથે દબાયેલો આ ખભો જ (એક માત્ર) આ શરીરમાં ભાગ્યશાળી છે. બાકીનાં અંગો તો પૃથ્વીનો ભાર છે. ॥ ૧૧ ॥

ચિત્રલેખા : સખી, હવે શાને વિલંબ કરે છે ?

ઉર્વશી : (ઓચિંતી પાસે જઈને) સખી, સામે જઈને ઊભી રહી છું છતાં મહારાજ તો ઉદાસીન જેવા લાગે છે. (ધ્યાન આપતા જ નથી.)

ચિત્રલેખા : (સસ્મિત) બહુ ઉતાવળ કરી તેમાં તિરસ્કરિણી ઊતારવાનું જ ભૂલી ગઈ.

(પડદા પાછળથી)

આ તરફ, આ તરફ, દેવી.

(બધા સાંભળે છે. સખી સાથે ઉર્વશી ખિન્ન બને છે.)

વિદૂષક : હાય, બચાવો ! દેવી આવી પહોંચ્યાં. માટે જીભને કાબૂમાં રાખજે.

રાજા : તું પણ કંઈ પણ જણાઈ જાય નહીં એવાં મોઢે બેસજે.

ઉર્વશી : સખી, આ સંયોગોમાં (આપણે) શું કરવું જોઈએ ?

ચિત્રલેખા : આવેગ કર મા. આપણે તો અદૃશ્ય છીએ. રાજર્ષિનાં રાણીએ ઉપવાસનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હોય તેવું જણાય છે. માટે તે અહીં બહુ વાર નહીં રોકાય.

(પછી જેના પરિજનોના હાથમાં પૂજાની સામગ્રી છે એવાં દેવી પ્રવેશે છે.)

દેવી : (આંટો મારીને, જોતાં) અલી નિપુણિકા, રોહિણી સંયોગથી આ ભગવાન મૃગલાંછન (ચંદ્ર) અધિક શોભે છે.

ચેટી : દેવીની જોડે મહારાજ પણ શું વિશેષ રમણીય નથી લાગતા ?

(ફરે છે.)

વિદૂષક : ઓ, હે, જાણતો નથી કે મને સ્વસ્તિવાચનની દક્ષિણા ભેટ આપવાનાં છે તેથી કે વ્રતનાં બહાનાં હેઠળ ક્રોધનો ત્યાગ કરી, પ્રણિપાતના અનાદરને ધોઈ નાખવાની ઇચ્છાવાળાં છે તેથી, આજે મારી આંખોને દેવી બહુ રૂપાળાં લાગે છે.

રાજા : (સસ્મિત) બંને શક્ય છે. છતાં પણ, તેં જે પાછળથી કહ્યું તે મને વધારે શક્ય લાગે છે. કારણ કે આ,

શ્વેત રેશમી સાડીવાળી, માત્ર સૌભાગ્યસૂચક અલંકારોને ધારણ કરી રહેલી, વ્રતનાં બહાનાં હેઠળ ગર્વને તજી દીધેલાં શરીર વડે જ મારા પર પ્રસન્ન થઈ છે એવું દેખાય છે. ॥ ૧૨ ॥

દેવી : (પાસે જઈને) જય થાઓ, જય થાઓ આર્યપુત્રનો.

પરિજન : જય થાઓ, મહારાજનો જય થાઓ.

વિદૂષક : તમારું કલ્યાણ થજો.

રાજા : દેવીનું સ્વાગત હો. (હાથ પકડીને બેસાડે છે.)

ઉર્વશી : સખી, આને દેવી શબ્દથી માન અપાય છે તે યોગ્ય જ છે. તેજસ્વિતામાં શચીથી જરાય ઊતરે એવાં નથી.

ચિત્રલેખા : ધન્ય છે ! ઈર્ષા વગરનું બોલી.

દેવી : આર્યપુત્રને આગળ રાખી કોઈ ખાસ વ્રત મારે ઉજવવું છે. માટે, એક ક્ષણની અગવડને નભાવી લેજો.

રાજા : નહીં. એવું ન કહો. (આ) અનુગ્રહ જ છે, અડચણ નહીં.
વિદૂષક : આવી સ્વસ્તિવાચનવાળી અડચણો તમને ખૂબ નડજો.
રાજા : દેવીના આ વ્રતનુ નામ શું છે?

(દેવી નિપુણિકા સામું જુએ છે.)

નિપુણિકા : મહારાજ, (વ્રતનું) નામ છે પ્રિયાનુપ્રસાદન.

રાજા : (દેવીને જોતાં) જો તેમ હોય તો,

આ વ્રતથી, હે કલ્યાણી, તું અકારણ શરીરને પીડી રહી છે. જે ઉત્સુક બની તારી કૃપાને વાછી રહ્યો છે તે દાસને શું તારે પ્રસન્ન કરવાનો હોય વળી? ॥ ૧૩ ॥

ઉર્વશી : ખરે જ, આના માટે આને બહુ જ આદર છે.

ચિત્રલેખા · અરે ભોળી, જેમનો પ્રેમ અન્ય સ્ત્રીમાં ગયો છે તેવા રસિકો (નાગરિકો) વધારે વિનયવાળા બની જાય છે.

દેવી : (સ્મિત) આ વ્રત લીધું તેનો જ આ પ્રભાવ કે આર્યપુત્ર આમ કહે છે.

વિદૂષક · બસ, (આગળ) બોલતા નહીં. સુભાષિતનો સામો જવાબ દેવો એ યોગ્ય ન કહેવાય.

દેવી : છોકરીઓ, પૂજાની સામગ્રી લાવો કે જેથી મણિમહેલની અગાશીમાં પડી રહેલાં ચંદ્રનાં કિરણોની પૂજા કરુ.

પરિજન : જેવી દેવીની આજ્ઞા. આ (રહી) ગંધ, પુષ્પાદિ સામગ્રી.

દેવી : (ગંધપુષ્પાદિ વડે ચંદ્રનાં કિરણોની પૂજાનો અભિનય કરીને) અલી, આ પૂજાના લાડુ આર્ય માણવકને આપ.

પરિજન : જેવી દેવીની આજ્ઞા. આર્ય માણવક, આ તમારા માટે.

વિદૂષક : (લાડુનો થાળ લઈને) તમારું કલ્યાણ થજો. તમારો ઉપવાસ સારી પેઠે ફળજો.

દેવી : આર્યપુત્ર, સહેજ આ બાજુ.

રાજા : આ રહ્યો.

દેવી : (રાજાની પૂજાનો અભિનય કરી, હાથ જોડીને પ્રણામ કરતાં) આ હું દેવતાઓની જોડી રોહિણી અને ચંદ્રને સાક્ષી બનાવી આર્યપુત્રની કૃપા માગું છું (રાજી કરું છું.) આજથી માંડીને જે કોઈ સ્ત્રીને આર્યપુત્ર પ્રેમ કરતા

હશે કે જે કોઈ સ્ત્રી આર્યપુત્રના સમાગમને ઝંખતી હશે તેની સાથે હું પ્રેમભર્યું વર્તન કરીશ.

ઉર્વશી : અહો, કોને ઉદ્દેશીને આ વચનો છે તે હું જાણતી નથી. છતાં ય મારું હૃદય વિશ્વાસને લઈને ચોખ્ખું (આશંકા વગરનું) બની ગયું છે.

ચિત્રલેખા : સખી, ઉદાર મનવાળી પતિવ્રતાએ અનુમતિ આપી એટલે હવે અડચણ વગર તારા પ્રિયતમને તું મળી શકીશ.

વિદૂષક : (અપવારીને) માછલું છટકી જતાં ખાલી હાથવાળો ખિન્ન થયેલો માછીમાર કહેશે કે 'ઠીક થયું. મને પુણ્ય મળશે.' (મોટેથી) શું અહીં બેઠેલા તમને એટલા બધા પ્રિય છે?

દેવી : મૂર્ખ, મારા સુખના ભોગે હું આર્યપુત્રને સુખી કરવા ઇચ્છું છું. આટલાથી જ જાણી લે કે પ્રિય છે કે નહીં.

રાજા : મને બીજાને સોંપવામાં કે દાસ બનાવવા તું સમર્થ છે. પણ હે ભીરુ, તું મને જેવો માને છે તેવો હું નથી. ॥ ૧૪ ॥

દેવી : હો કે ન હો. મેં તો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રિયાનુપ્રસાદનવ્રત પૂરું કર્યું. છોકરીઓ, ચાલો. આપણે જઈએ. (દેવી જવા માંડે છે.)

રાજા : પ્રિયા, જો મને મૂકીને તું હમણા જતી રહીશ તો જરૂર માનીશ કે તેં મને પ્રસન્ન કર્યો નથી.

દેવી : આર્યપુત્ર, આગળ કોઈ દિવસ મેં વ્રતનો ભંગ કર્યો નથી.

(પરિવાર સાથે દેવી જાય છે.)

ઉર્વશી : સખી, રાજર્ષિને પત્ની બહુ પ્રિય લાગે છે, છતાં પણ હૃદયને પાછું ખેંચી લેવાને અશક્ત છું.

ચિત્રલેખા : પણ તારે શા માટે નિરાશ બનીને પાછું ખેંચી લેવું પડે?

રાજા : (આસન પર ફરીથી બેસતાં) મિત્ર, દેવી દૂર નીકળી ગયાં કે નહીં?

વિદૂષક : બોલો, બીક વગર જે કંઈ કહેવાની ઇચ્છા હોય તે. 'અસાધ્ય છે' એમ કહી વૈદ્ય જેમ રોગીને મૂકીને ચાલ્યા જાય તેમ પોતાની મેળે તમને મૂકીને દેવી ચાલ્યાં ગયાં.

રાજા : જો ઉર્વશી—

ઉર્વશી : આજે કૃતાર્થ થાય!

રાજા : છુપાઈને મારી પ્રિયા કાને ઝાંઝરનો રણકાર માત્ર પાડે, અથવા, પાછળથી ધીમેથી આવીને કમળ જેવા હાથ વડે (આ) આંખોને દબાવે, અથવા,

આ મહેલમાં ઊતરીને ગભરામણને કારણે ધીરે ધીરે ચાલી રહેલીને બળાત્કારે પગલું પગલું ભરાવીને (તેની) ચતુર સખી મારી પાસે આણે. ॥ ૧૫ ॥

ઉર્વશી : સખી, આ તેના મનોરથને જરા પૂરો કરું. (પાછળ જઈને રાજાની આંખો મીંચે છે.)

(ચિત્રલેખા વિદૂષકને સંજ્ઞા કરે છે.)

રાજા : (સ્પર્શનો અભિનય કરીને) સખા, નારાયણની સાથળમાંથી જન્મેલી પેલી સુન્દર સાથળવાળી આ છે.

વિદૂષક : તમે કેમ જાણ્યું ?

રાજા : આમા જાણવા જેવું શુ હતું ?

બીજી કોઈ સ્ત્રી (તેના) કરસ્પર્શથી કામથી પીડાઈ રહેલાં મારાં અંગોને સુખ આપી શકે નહીં. ચંદ્રનાં કિરણોથી જ કુમુદ વિકસે, સૂર્યનાં કિરણોથી નહીં. ॥ ૧૬ ॥

ઉર્વશી : (હાથ ખમેડી ઊભી થાય છે. જરા પાસે જઈને) જય હો, જય હો મહારાજનો.

રાજા : સુંદરી, સ્વાગત કરું છું. (એક જ આસન પર બેસાડે છે.)

ચિત્રલેખા : મિત્રને સુખ તો છે ને ?

રાજા : હમણાં જ આવી મળ્યું, જુઓ ને !

ઉર્વશી : સખી, મહારાજને દેવીએ દીધા છે- તેથી, પ્રેમાળ પત્નીની જેમ એમના શરીરના સ્પર્શને પામી રહી છુ. રખે મને પોતાની મેળે માથે પડેલી (સ્વચ્છંદી) માનતી.

વિદૂષક : શું અહીં જ તમારા બંનેનો સૂર્ય આથમી ગયો ?

રાજા : દેવીએ દીધેલ છે, માટે જો આ માગ શરીરે તું સ્પર્શ કરી રહી છે, તો પહેલાં, કોની રજા વડે આ હૃદય તારાથી ચોરાયું હતું ? ॥ ૧૭ ॥

ચિત્રલેખા : મિત્ર, આની પાસે ઉત્તર નથી. હવે મારી વિનંતી સાંભળો.

રાજા : હું એકધ્યાન છું.

ચિત્રલેખા : વસંત પછી આવતા ઉષ્ણકાલમાં મારે ભગવાન સૂર્યની સેવા કરવાની છે. તો, મારી પ્રિય સખી સ્વર્ગને સંભારે નહીં તેવી રીતે મિત્ર વર્તવાનું છે.

વિદૂષક : રાત્રિના પહેલા ભાગમાં રમણીય લાગતા ચંદ્રનાં કિરણો ખૂબ સેવ્યાં. હવે તો તમારે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય થયો.

રાજા : તો પછી, તારી સખીને માર્ગ બતાવ.

વિદૂષક : આ તરફ, આ તરફ, ભવતી.

(આંટા મારે છે.)

રાજા : સુંદરી, હવે આ એક પ્રાર્થના.

ઉર્વશી : શું, ભલા ?

રાજા : પહેલાં, જ્યારે મારા મનોરથોની પૂર્તિ થઈ ન હતી ત્યારે મારી રાત્રિઓ સો ગણી લાંબી થઈ પડતી. જો હવે, તારી સંગાથે તેવડી જ લાંબી થઈ જાય તો, હે સુંદર ભમરવાળી, હું પોતાને ભાગ્યશાળી માનીશ. ॥ ૨૨ ॥

(બધાં જતાં રહે છે.)

[ત્રીજો અંક પૂરો]

o

અંક ચોથો

o

(પછી ઉદ્વિગ્ન ચિત્રલેખા અને સહજન્યા પ્રવેશ કરે છે.)

સહજન્યા : (ચિત્રલેખાને જોતાં) સખી, કરમાઈ ગયેલાં કમલ જેવી તારા મુખની છાયા હૃદયની અસ્વસ્થતા સૂચવે છે. તો, દુઃખનું કારણ કહે. તારા દુઃખમાં ભાગ પડાવવા ઇચ્છું છું.

ચિત્રલેખા : અપ્સરાઓના વારા પ્રમાણે આ ભગવાન સૂર્યની સેવા મારે કરવાની હોવાથી ઉર્વશીની યાદ મને બહુ સતાવે છે.

સહજન્યા : એકબીજા પ્રત્યેના તમારા સ્નેહની ખબર છે. પછી? પછી ?

ચિત્રલેખા : તો, આ ગાળામાં શું બન્યુ હશે તે જાણવા, ધ્યાન ધરતાં, મોટી આપત્તિ આવી પડી છે એવું મને દેખાયું.

સહજન્યા : (આવેગ સાથે) કઈ જાતની ?

ચિત્રલેખા : અમાત્યો પર જેણે રાજ્યનો ભાર મૂક્યો છે તેવા તે પ્રેમના સાથી રાજર્ષિને લઈને ઉર્વશી વિહાર કરવા ગન્ધમાદન વનમાં ગઈ હોય તેવું લાગે છે.

સહજન્યા : તે જ ખરો સંજોગ જે એવા રમણીય પ્રદેશોમાં કરાય. પછી ? પછી ?

ચિત્રલેખા ત્યા કને મદાકિનીના કાઠે પથરાયેલી રેતીમા પર્વતો બનાવવાની રમત રમતી કોઈ ઉદયવતી નામની વિદ્યાધર બાલિકા રાજર્ષિ વડે લાબા વખત સુધી ધારી ધારીને જોવાઈ તેથી ઉર્વશીને ક્રોધ ચડચો

સહજન્યા સમજાય તેવુ છે ગાઢ (ઊડા મૂળવાળો) પ્રેમ અસહિષ્ણુ બની જાય છે પછી? પછી?

ચિત્રલેખા પછી સ્વામીના મનામણાને માન્ય ન રાખતી, ગુરુના શાપથી મૂઢ થયેના હૃદયવાળી તે સ્ત્રીજનને તજવા જેવા કુમારવનમા પ્રવેશી જેવો પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ તેનુ શરીર વનના સીમાડે આવેલી લતામા ફેરવાઈ ગયુ

સહજન્યા દૈવને માટે કઈ દુર્લન્ઘ્ય (અશકચ) નથી હાય! આવા અનુરાગને ઓચિતી આવી આપત્તિ! હવે, રાજર્ષિની શી દશા છે?

ચિત્રલેખા તે જ વનમા પ્રિયતમાને શોધતા દિવસ અને રાત પસાર કરી રહ્યા છે હવે વળી, સુખીઓને પણ ઉત્કંઠિત કરનાર મેઘના દર્શનથી ખહુ કષ્ટને પામવાના

સહજન્યા સખી, તેમના જેવા સુદર આકૃતિવાળા લાબા સમય સુધી દુખના ભોગવનારા નથી બનતા જરૂર, કોઈ અચિંત્ય રીતે, કોઈની કૃપાથી ફરીથી (તેમના બેનો) સમાગમ થવાનો માટે, ચાલ, ઉદય પામવાની અણી પર આવેલા ભગવાન સૂર્યની સેવામા ઉપસ્થિત થઈએ

(બને જાય છે)

—પ્રવેશક સમાપ્ત—

(પછી ઉન્મત્તના વેશમા રાજા પ્રવેશ કરે છે)

રાજા અહા! દુષ્ટ રાક્ષસ, ઊભો રહે, ઊભો રહે મારી પ્રિયતમાને લઈને કયા જાય છે? હાય! પર્વતના શિખર પરથી, આકાશમા ઊડીને, મારા પર બાણો વરસાવે છે! (ધ્યાનથી જોઈને)

વરસુ વરસુ થઈ રહેલો આ તો નવો મેઘ છે, બખ્તરથી સજ્જ થયેલો ઘમડી નિશાચર (રાક્ષસ) નથી આ (તો) ઇન્દ્રધનુ છે, દૂર ખેચેલુ શરાસન (ધનુષ્ય) નથી. અને આ (તો) તીક્ષ્ણ જલની ધારાઓ છે, બાણોની પરપરા નથી આ (તો) કસોટીના પથ્થર પરની રેખાઓ જેવી ચળકતી વીજળી છે મારી પ્રિયા ઉર્વશી નથી ॥૧॥

(વિચાર કરીને) રભોરુ કયા જતી રહી હશે?

કદાચ, ગુસ્સે થઈને પોતાના પ્રભાવથી છુપાઈને પાસે જ ઊભી હોય; પણ લાબો વખત તે ગુસ્સે રહી શકતી નથી કદાચ, સ્વર્ગમા જવા માટે

આકાશે ઊડી હોય; પણ તેનું મન મારામાં ખૂબ લાગેલું છે. મારી આગળ રહેલી એવી તેનું હરણ કરવા દેવતાઓના શત્રુઓ પણ સમર્થ નથી. અને છતાં તે આંખોને અદશ્ય બની ગઈ. આ તે કેવું નસીબ! ॥ ૨ ॥

(દિશાઓને જોઈને, નિશ્વાસ સાથે) અરે, જેનું ભાગ્ય રૂઠયું હોય છે તેને દુઃખ પછી દુઃખ આવ્યા જ કરે છે. કારણ કે,

એક બાજુ તે પ્રિયાનો અકસ્માત આવી પડેલો અત્યંત દુઃખદાયી વિયોગ અને બીજી બાજુ મેઘના ઉદયથી તાપની તીવ્રતા ઓછી થઈ જવાથી રમ્ય બનતા દિવસો. ॥ ૩ ॥

(હમીને) ફોગટનો જ હું મારા મનના સંતાપની વૃદ્ધિને ઉવેખી રહ્યો છુ. મુનિઓ પણ કહે છે : 'રાજા કાળનુ કારણ છે.' તો શું હું વર્ષાઋતુને પાછી ધકેલી ન શકું? અથવા, વર્ષાનાં ચિહ્નોથી જ મારો રાજસત્કાર હમણા થઈ રહ્યો છે. કેવી રીતે?

વીજળીની રેખાઓરૂપી સોનાથી શોભતું આ વાદળું જ મારો સુંદર ચંદરવો છે. નિચુલનાં વૃક્ષો મંજરીરૂપી ચામરોથી (મને) પવન નાખી રહ્યાં છે. ઉકળાટનો નાશ થવાથી વધારે તીવ્ર રીતે કેકારવ કરી રહેલા (આ) મયૂરો જ મારા ચારણો છે. જલની ધારાઓની ભેટ ધરતા આ પર્વતો જ મારા વેપારીઓ છે. ॥ ૪ ॥

હશે. આમ, વૈભવનાં વખાણ કરવાથી શું વળવાનું? ચાલ, આ વનમાં તે પ્રિયાની શોધ કરું. (જોઈને) હાય! શોધ કરતાં (તો) દુઃખનો ભડકો થયો. કેમ?

આ નવી કન્દલી લતા, અંદર પાણી ભરેલાં અને રાતી રેખાઓવાળા પુષ્પોથી, કોપથી અંદર આસુવાળી તેની આંખોનું સ્મરણ કરાવે છે. ॥ ૫ ॥

તે આ રસ્તેથી ગઈ હશે તે મારે કેવી રીતે જાણવું?

જો તે સુંદર અંગોવાળી પગથી પૃથ્વીને સ્પર્શે તો મેઘની વૃષ્ટિથી ભીની થયેલી રેતીવાળી આ વનની ભૂમિમાં, ભારે નિતંબને કારણે પાછલા ભાગમાં ઊંડી ગયેલી અને અળતાથી રંગાયેલી તેની સુંદર પદપંક્તિ (પગલીઓ) જોવા મળે. ॥ ૬ ॥

(આંટો મારી અને જોઈને, સહર્ષ) ચિહ્ન મળી ગયું, જેનાથી તે ગુસ્સાવાળીના માર્ગનું અનુમાન કરી શકાશે.

પડતાં પડતાં, હોઠની લાલીનું હરણ કરતાં આંસુઓથી ઝાંખવાળું થયેલું, ગુસ્સાથી ઠોકરો ખાતાં ચાલતાં પડી ગયેલ, પોપટના પેટ જેવું

શ્યામ આ સ્તનનુ રેશમી વસ્ત્ર (ચોળી) નિ સશય, ઊડી નાભિવાળુ જ છે ॥૭॥

(નીરખીને જોતા) શુ ? આ તો ઇન્દ્રગોપવાળુ નવુ (ઊગેલુ) ઘાસ જ છે! ત્યારે, આ નિર્જન વનમા કોની પાસેથી પ્રિયાના સમાચાર મેળવવા ?

(જોઈને) અરે! વરસાદની ધારાઓથી વરાળવાળા બની ગયેલા પર્વત પર ચડીને,

ખૂબ ઊચી કરેલી અને કેકારવવાળી ડોકથી જોરદાર પવનથી પી ખાઈ રહેલા પીછાઓવાળો (આ) મોર વાદળાઓને જોઈ રહ્યો છે ॥૮॥

(પાસે જઈને) આને જ ત્યારે, પૂછી જોઉ

હે નીલકઠ (મોર), ઊચા કઠવાળી કોઈ સ્ત્રીને તે આ વનમા જોઈ છે ? હે શ્વેત અપાગવાળા (નેત્રના છેડાવાળા), તે દીર્ઘ (લાબા) અપાગવાળીને જોઈ છે ? જોવા જેવી છે, હો ॥૯॥

કેમ, જવાબ આપ્યા વગર નાચવા લાગી ગયો ? આના હર્ષનુ શુ કારણ હશે ? (વિચાર કરીને) ઠીક, સમજાયુ તે

મારી પ્રિયાના વિનાશથી, મૃદુ પવનથી પી ખાતો, ગાઢો અને સુદર આનો કલાપ હવે પ્રતિસ્પર્ધી વગરનો બન્યો ગ્‌થાયેલા પુષ્પોથી શોભતા, પ્રેમની ક્રીડામા ઢીલા થઈ ગયેલા અબોડાવાળા, સુકેશીના લાબા વાળની લટો જો (અસ્તિત્વમા) હોત તો આ (બાપડો) મોર શુ કરત ? ॥૧૦॥

હશે પારકાના દુ ખમા રાચનારા આને (તો) હુ નહી જ પૂછુ (આટો મારીને) આ, ગ્રીષ્મના અતથી સળગી ઊઠેલા મદવાળી કોયલ જાબુની ડાળે બેઠી છે પક્ષીઓમા આ જાત ડાહી લેખાય છે માટે, એને જ પ્રાર્થના કરુ

તને કામીજનો મદનની દૂતિ તરીકે વર્ણવે છે (સ્ત્રીઓના) ગર્વનુ ખડન કરવામા ચતુર એવુ તુ અમોઘ (કદી નિષ્ફળ ન જાય તેવુ) અસ્ત્ર છો કા તો તે (મારી) પ્રિયતમાને મારી પાસે લાવ (અને) નહી તો, હે મધુરભાષિણી, મને તેની પાસે સત્વર લઈ જા ॥૧૧॥

શુ કહ્યુ તમે ? 'તને આવા પ્રેમ કરનારને મૂકીને કેમ જતી રહી ?' સાભળો, તમે,

તે ગુસ્સે થઈ, પણ મે એક વાર પણ કોપવુ કારણ આપ્યુ હોય તેવુ યાદ નથી આવતુ યુવતીઓનુ પોતાના પ્રિયતમ ઉપરનુ પ્રભુત્વ, અવશ્ય, પ્રેમના સ્પનનને ગણકારતુ નથી ॥૧૨॥

શુ વાતચીતનો અત લાવવાવાળી તે પોતાના કામમા જ મગ્ન છે ?

પારકાનું દુઃખ મહાન હોય તો ય શીતલ લાગે છે, એ યોગ્ય જ કહેવાયું છે. કારણ કે, આપત્તિમાં પડેલા એવા મારી વિનંતિનો અનાદર કરીને મદથી અંધ બનેલી આ રાજજાંબુના વૃક્ષનાં પાકવા આવેલાં ફળનો, નીચલા હોદનો જેમ, સ્વાદ લેવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ. ॥ ૧૩ ॥

આમ હોવા છતાં, મારી પ્રિયા જેવી મધુરકંઠી હોવાથી આના પર ક્રોધ ન કરાય. અહીંથી દૂર જઉં. (ચાલતાં, ચાલતાં, સાંભળીને) અરે !

દક્ષિણ દિશામાંથી પ્રિયાનો પગરવ સૂચવતો નૂપુરનો ઝંકાર આવી રહ્યો છે. માટે, ત્યાં જ જઉં. (આંટો મારીને) અહો ! ધિક્કાર છે. ધિક્કાર છે.

મેઘથી શ્યામ બનેલી દિશાઓને જોઈને માનસ સરોવરે જવાને આતુર બનેલા રાજહંસોનું (આ તો) કૂજન છે; નૂપુરનો ઝંકાર ન હોય. ॥ ૧૪ ॥

હશે. આ માનસ સરોવરે જવાને ઉત્સુક બનેલા સરોવરમાંથી ઊડી જાય તે પહેલાં તેમની પાસેથી પ્રિયાના સમાચાર મેળવી લઉં. (પાસે જઈને) ઓ, ઓ, જલચર પક્ષીઓના રાજા,

પાછળથી તમે તે માનસ સરોવરે જજો. કમલનાલના રસ્તાના ભાથાંને ફરીથી લેવા માટે (હમણાં) હેઠે મૂકો. પહેલાં, પ્રિયતમાના ખબરથી દુઃખમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરો. સત્પુરુષોને (મન) પોતાના સ્વાર્થ કરતાં યાચકોનું કાર્ય જ વધારે મહત્ત્વનું હોય છે. ॥ ૧૫ ॥

ઊંચું મુખ કરીને જુએ છે તેથી કહેતો લાગે છે: 'માનસ સરોવરે જવાની ઉત્સુકતામાં મારાથી તે જોવાઈ નથી.'

હે હંસ, સરોવરને કાંઠે જો તેં મારી વાંકી ભમરવાળી પ્રિયાને જોઈ નથી તો પછી, હે ચોર તેની મદથી રમતિયાળ પગલાંવાળી ગતિ (ચાલ) તેં ક્યાંથી મેળવી ? ॥ ૧૬ ॥

માટે,

હે હંસ, મને મારી પ્રિયા સોંપી દે. એની ગતિ તારાથી ચોરાઈ છે. થોડોક ભાગ પુરવાર થતાં જેનો દાવો કરવામાં આવે તે બધું (ચોરે) આપી દેવું પડે છે. ॥ ૧૭ ॥

(હસીને) ચોરને સજા કરનારો આ રાજા છે એમ માની ભયથી ઊડી ગયો. (ફરીને) આ રહ્યો પ્રિયાની જોડે બેઠેલો ચક્રવાક. ચાલ, તેને પૂછું.

હે ચક્રવાક, રથ જેવાં ગોળ નિતંબવાળીથી વિખૂટો પડેલો, સો સો મનોરથોથી ભરેલો, આ રથી (યોદ્ધો) તને પૂછે છે. ॥ ૧૮ ॥

કેમ ? ક, ક, (કોણ ? કોણ ?) એમ બોલે છે ? તેનુ હોય નહી જરૂર, તે મને ઓળખતો નથી

સૂર્ય અને ચદ્ર જેના માતામહ અને પિતામહ છે, ઉર્વશી અને પૃથ્વી, એ બે વડે જે પતિ તરીકે સ્વેચ્છાએ વરાયેલ છે (એ હુ છુ) ॥ ૧૯ ॥

કેમ, મૂગો બેઠો છે ? હશે એને જરા ઠપકો દઉ

સરોવરમા કમલિનીના પાદડાથી ઢકાયેલા શરીરવાળી સહચરીને દૂર (ગઈ) છે એમ માની સમુત્સુક બની તુ વિલાપ કરવા માડે છે પ્રિયાના પ્રેમને કારણે એવી તો તને વિરહની બીક છે અને પ્રિયાથી વિખૂટા પડેલા મારા પ્રત્યે પ્રિયાના સમાચાર આપવાથી વિમુખ એવો આ ભાવ ! ॥ ૨૦ ॥

દરેક રીતે મારા જેવાનુ નસીબ પ્રતિકૂળ થઈને પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે તેથી બીજા સ્થળે જઉ (એક પગનુ ચાલીને, ઊભા રહેતા) જવા દો નથી જવુ

બચકુ ભરાયેલા નીચલા હોઠવાળુ સિત્કાર કરતુ જાણે તેનુ મુખ ન હોય તેનુ અદર ગુજારવ કરી રહેલા ભમરાઓવાળુ આ કમળ મને રોકી રહ્યુ છે ॥ ૨૧ ॥

હશે આ કમળમા વસતા ભ્રમરને યાચના કરુ કે જેથી અહીથી ગયા પછી મનમા પસ્તાવો ન થાય

હે મધુકર (ભ્રમર) તે મદિરાક્ષીના સમાચાર કહે (વિચારીને) અથવા, સુંદર શરીરવાળી તે તારાથી જોવાઈ જ નથી જો તે એના મુખમાથી નીકળતા શ્વાસની સુગધ માણી હોત તો આ પુડરિક (કમળ) મા તારી પ્રીત થાત જ કેમ ? ॥ ૨૨ ॥

ચાલો, જઉ ત્યારે (ફરીને, જોતા) કદબની ડાળ પર પોતાની સૂઢ ટેકવીને હાથણુ સાથે આ નગરાજ (હાથીઓનો રાજા) ઊભો આની પાસેથી પ્રિયાના ખબર મેળવુ (જોઈને) હશે ઉતાવળ કરવી ન જોઈએ

તાજા જ ફૂટેલા અકુરોવાળી આસવની સુગધવાળા રસવાળી, પ્રિય હાથણુથી સૂઢ વડે લવાયેલી સલ્લકીની ડાળ આ ભલે પહેલા, આરોગી લે તો ॥ ૨૩ ॥

હાશ ! તેણે ભોજન પતાવી લીધુ હવે પૂછુ

હે મદથી સુદર દેખાતા, હાથીઓના ટોળાના નાયક, યુવતીઓમા બીજના ચદ્ર જેવી, જાઈથી શણગારેલા વાળવાળી, સ્થિર યૌવનવાળી, આખને જોવી ગમે તેવી, દૂર સુધી પહોચતી (એવી) તારી દૃષ્ટિએ પડી છે ? ॥ ૨૪ ॥

(સહર્ષ) આણે, મધુર અને ગંભીર ગર્જન કરીને પ્રિયાના સમાચાર આપીને મને આશ્વાસન આપ્યુ. સરખા ધર્મવાળો હોવાથી તારામા મને ખૂબ પ્રેમ છે.

મને પૃથ્વીને ધારણ કરવાવાળાઓનો (પર્વતોનો, રાજાઓનો) અધિપતિ કહેવામાં આવે છે, તમે પણ નાગાના (પર્વતોના, હાથીઓના) રાજા છો. તમારું દાન (મદનું ઝરવું) અટકયા વગરની ,જાડી પ્રવૃત્તિવાળુ છે; મારું દાન (દેવું) પણ યાચકો પ્રત્યે તેવા જ પ્રકારનું છે. સ્ત્રીઓમાં રત્નશ્રેષ્ઠ જેવી ઉર્વશી મારી પ્રિયતમા છે; ટોળામાં તેવી જ તમારી આ પ્રિયા છે. બધી રીતે તમે મને મળતા આવો છો. માત્ર, પ્રિયાના વિરહથી ઉપજતી વેદના તમે કોઈ દિવસ ન અનુભવજો. ॥૨૫॥

તમે સુખેથી બેસો. હ, ત્યારે, જઉંશ. (બાજુએ દષ્ટિ કરીને) સુરભિકંદર નામનો બહુ જ રમણીય પર્વત દેખાય છે. અને તે અપ્સરાઓને બહુ વહાલો છે. કદાચ તે સુંદર દેહવાળી આની તળેટીમા મળી આવે! (થોડુક ચાલીને, જોતા) હાય! મારા પાપના પરિણામે મેઘ પણ વીજળી વિનાનો થઈ ગયો. છતા પણ, આ પર્વતને પૂછ્યા વગર પાછો નહી વળું.

હે પૃથુનિતંબ, (વિશાળ ઢોળાવવાળા), સુંદર નિતંબવાળી, ભરેલાં સ્તનોવાળી, પ્રત્યેક સાધામા ઘાટીલી અંગના (રૂપાળી નારી) અનંગના (કામદેવના) સ્વામીત્વવાળા આ વનપ્રદેશમા કયાય આશ્રય લઈગ્રી છે?॥૨૬॥

કેમ, ચૂપ રહ્યો છે? સંભવ છે કે બહુ દૂર હોવાથી સાભળતો નથી. એની પાસે જઈને ફરીથી પૂછુ (ચાલીને)

હે બધા પર્વતોના સ્વામી, મારાથી વિખૂટી પડેલી, સર્વાંગ સુંદર રામા (યુવતી) આ રમ્ય વનપ્રદેશમા તમારા વડે જોવાઈ છે? ॥૨૭॥

(સાભળીને, સહર્ષ) શુ? વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ જોવાઈ છે એમ કહે છે? તમે પણ આનાથી વધારે પ્રિય સાભળજો. ત્યારે, (કહો) મારી પ્રિયતમા કયા છે? (પડઘા પાછળથી તે જ (શબ્દો) સાંભળીને) હાય! ધિક્કાર છે! આ તો ગુફાના મુખમા વિસ્તરતો મારા જ શબ્દોનો પડઘો છે! (વિષાદનો અભિનય કરીને) થાકી ગયો છું. માટે, આ પર્વતની નદીના કાઠે બેસીને તરગો પરથી વહેતા પવનનું સેવન કરું. નવાં પાણીથી ડહોળી બનેલી હોવા છતા આ નદીને જોતાં મનને આનંદ થાય છે.

તરંગોરૂપી ભ્રૂભંગવાળી, ક્ષોભ પામેલાં પક્ષીઓરૂપી કંદોરાવાળી, રીસને ક્રોધથી સરકી ગયેલાં વસ્ત્ર જેમ ઘસડતી, સ્ખલનોને ટાળવાથી વાંકીચૂંકી

ચાલે ચાલતી (રાજાના અપરાધોને યાદ કરતી), જરૂર, વિયોગ સહન ન કરી શકવાથી તે નદીના રૂપમા ફેરવાઈ ગઈ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જરા તેને યાચુ (હાથ જોડીને)

તાગમા બધાયેલી પ્રીતિવાળા, પ્રિય બોલવાવાળા, પ્રણયનો ભગ કરવામા વિમુખ ચિત્તવાળા આ દાસજનમા એવો તો કયો અપરાધનો છાટો પણ જોયો કે હે માનિની, તેને તે આમ તજી દીધો ? ॥ ૨૯ ॥

અથવા, આ સાચે જ નદી છે ઉર્વશી કોઈ કાળે પુરુરવાને છોડીને સમુદ્ર તરફ જવાનુ કરે જ નહી હવે રોદણા રડવાથી શ્રેય (કલ્યાણ) પ્રાપ્ત થતુ નથી

માટે, તે જ પ્રદેશમા જઉ કે જ્યા સુનયના મારા નયનોને અગોચર બની ગઈ (ચાલીને, જોતા) હાશ ! તેના માર્ગની એધાણી મળી ગઈ !

આ તે જ રાતો કદબ છે જેના, ગ્રીષ્મનો અત સૂચવતા (અને) બધા કેસરો ન ઊગવાથી ખ બચડા લાગતા પુષ્પને પ્રિયાએ અબોડામા આભૂષણ તરીકે ખોસ્યુ હતુ ॥ ૩૦ ॥

(જોઈને) ચાલ, આ બેઠેલા સારગને પ્રિયાના સમાચાર મેળવવા જરા પ્રાર્થના કરી જોઉ

વનની શોભા નીરખવા વનશ્રીએ કરેલા કટાક્ષ જેવો આ જે કાળા ચિતગમણની મન્તિમાળા દેખાય છે ॥ ૩૧ ॥

(જોઈને) શુ, જાણે મારી અવગણના કરતો ન હોય તેમ બીજી દિશામા મુખ કરીને ઊભો ? આની પાસે આવી રહેલી મૃગીને સ્તનપાન કરતા બચ્ચાએ રોકી રાખી તેને, આ ડોક વાળી કરીને એક દષ્ટિએ જોયા કરે છે ॥ ૩૨ ॥

ઓ, હે ! ટોળાંના નાયક

મારી પ્રિયાને તે વનમા જોઈ ? તેની એધાણીઓ આપુ છુ. સાભળજે તારી સહચરી જેમ તે પણ મોટી આંખોવાળી છે તેના જેમ તે પણ લટકાળી લાગે છે ॥ ૩૩ ॥

શુ, મારાં વચનોનો અનાદર કરી પત્ની તરફ મોઢુ કરીને 'નો' બતાવે છે દશાનો પલટો અપમાનનુ પાત્ર બની જાય છે અહીથી જતો રહુ. (પાછો ફરીને, જોતા) અરે ! પર્વતોની તળેટીમા નાસીને આ શુ દેખાઈ રહ્યુ હશે ?

સિંહથી હણાયેલા મૃગના માંસનો લોચો પ્રકાશથી છવાયેલો આ હોઈ શકે નહીં. કદાચ અગ્નિનો તણખો હોય; પણ હમણાં જ આકાશ–માંથી વૃષ્ટિ થઈ છે.

(બરાબર જોઈ ને)

અરે ! રાતા અશોકના ફુલના ગુચ્છા જેવો આ તો મણિ છે; જેને લેવા માટે જાણે સૂર્યે પોતાના કર (હાથ કિરણ) ને લંબાવ્યો ન હોય ! ॥૩૪॥

મારા મનને (તે) હરી લે છે. ચાલ તેને લઈ લઉં. અથવા,

મન્દાર વૃક્ષનાં પુષ્પોથી સુગંધિત થયેલા જેના વાળમાં ગૂંથવા યોગ્ય છે તે પ્રિયા જ, હવે તો, મને દુર્લભ બની ગઈ છે. તો પછી, શા માટે આને આંસુઓથી ઝાંખો પાડું ? ॥ ૩૫ ॥

(પડદા પાછળથી)

વત્સ, લઈ લે. લઈ લે.

શૈલસુતા (પાર્વતી) ના પગના અળતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો આ સંગમનીય મણિ છે. પહેરવામાં આવતાં પ્રિય જન સાથે તે થોડા સમયમાં સમાગમ કરાવે છે ॥ ૩૬ ॥

રાજા : (સાંભળીને) કોણ મને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી રહ્યું હશે ? (દિશાઓ જોતાં) અરે, મૃગના જેવું જીવન ગાળતા કોઈ મુનિ ભગવાન મારા પર કૃપા કરી રહ્યા છે. ભગવાન, તમારા ઉપદેશથી મારા પર અનુગ્રહ થયો. (મણિ લઈને) ઓ હે ! સંગમનીય !

પાતળી કેડવાળી સાથે તેનાથી વિખૂટા પડેલાનો મારો જો તું મેળાપ કરાવી આપીશ તો શિવ જેમ બીજની લેખાને મસ્તક પર ધારણ કરે છે તેમ હું તને મારો મુકુટમણિ બનાવીશ. ॥ ૩૭ ॥

(ચાલીને, જોતાં) અરે, ફૂલ વગરની હોવા છતાં આ લતાને જોતાં કેમ મને પ્રીતિ ઉપજે છે ? અથવા, આ મારા મનને આનંદ આપે છે તે યોગ્ય જ છે. કારણ કે આ તન્વી (પાતળી) લતા—

મેઘના જલથી ભીનાં થયેલાં પાંદડાંથી આંસુથી ધોવાઈ ગયેલા નીચલા હોઠવાળી, ઋતુ પૂરી થતાં ફૂલો બેસવાનું અટકી જતાં આભૂષણો વગરની, ભ્રમરોના ગુંજારવના અભાવે ચિંતાથી મૂંગી જાણે (તે) ચંડી (ગુસ્સાવાળી) પગે પડેલાને મને અવગણીને પશ્ચાત્તાપવાળી બની ગઈ ન હોય તેવી દેખાય છે. ॥ ૩૮ ॥

પ્રિયાનું અનુકરણ કરી રહેલી આને જરા આલિંગન દઈ સુખ મેળવું. (લતાને આલિંગન કરે છે.)

(પછી તે જ સ્થળે ઉર્વશી પ્રવેશ કરે છે)

રાજા (મીચેલી આંખોએ જ સ્પર્શસુખનો અભિનય કરતા) અરે, ઉર્વશીના અંગોને સ્પર્શ કરતા થાય તેવુ સુખ મારુ શરીર અનુભવી રહ્યુ છે તો પણ, વિશ્વાસ નથી આવતો કારણ કે,

શરૂઆતમા જેની જેની પ્રિયા વિશે કલ્પના કરી છે તે પાછળથી ક્ષણમા બીજુ જ કોઈ નીકળ્યુ છે ! તેથી, સ્પર્શથી પ્રિયાને ઓળખી લેવા છતા, મીચેલી આખો નહી ઉઘાડુ ॥ ૩૯ ॥

(ધીરેથી આખો ઉઘાડતા) શુ સાચે જ (આ) પ્રિયાતમા છે ?

ઉર્વશી (આસુ સારતા) જય થાઓ, મહારાજનો જય થાઓ

રાજા મૃત્યુ પામેલો જેમ ચેતનાને પાછી મેળવે, તેમ, હે તન્વી, તારા વિયોગથી ઉપજેલા અધકારમા ડૂબતા મે તને, સદ્ભાગ્યે પાછી મેળવી ॥ ૪૦ ॥

ઉર્વશી છુપાયેલી ઇન્દ્રિયોવાળી મારાથી મહારાજની દશા પ્રત્યક્ષ કરાઈ છે (બધુ મે જોયુ છે)

રાજા 'છુપાયેલી ઈન્દ્રિયોવાળી', આ વચનનો અર્થ મને તો સમજાતો નથી

ઉર્વશી કહુ છુ પણ પહેલા, મહારાજ, મારાથી કોપને વશ થવાથી આવી દશાને પામ્યા તેની ક્ષમા કરો

રાજા કલ્યાણી, મારી ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી તારા દર્શન માત્રથી જ બાહ્ય અને આતર ઇન્દ્રિયોવાળો મારો અતરાત્મા પ્રસન્ન થયો છે કહે, મારા વગર તુ આટલો સમય કેમ રહી શકી ?

ઉર્વશી સાભળો, મહારાજ શાશ્વત કુમારવ્રતને ધારણ કરીને ભગવાન કાર્તિકેયે અકલુષ નામના ગન્ધમાદન પર્વતના પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો અને નિયમ કર્યો

રાજા કયો વળી ?

ઉર્વશી 'જે કોઈ સ્ત્રી આ પ્રદેશમા પ્રવેશ કરશે તે લતામા ફેરવાઈ જશે ' પાર્વતીના ચરણમાથી નીકળેલા મણિ વગર તેમાથી છૂટકારો નહી મેળવે હુ પણ ગુરુના શાપથી મૂઢ બનેલા હૃદયવાળી દેવતાના નિયમને ભૂલીને, તમારી વિનતિને ન સ્વીકારતા કુમારવનમા આવી જેવો મે પ્રવેશ કર્યો કે તેવી જ હુ વાસન્તી લતા બની ગઈ

રાજા હવે બધુ સમજાયુ

રતિના પરિશ્રમથી થાકીને પથારીમાં જ સૂતેલા મને પ્રવાસે ગયેલો માનનારી તું, હે પ્રિયા, મારા લાંબા વિયોગને (અન્યથા) કેમ કરી સહી શકે? ॥ ૪૧ ॥

તારા સમાગમના કારણરૂપ આ મણિ છે એવું મુનિ પાસેથી જાણીને, પહેલાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, તેના પ્રભાવથી મેં તને પાછી મેળવી.

ઉર્વશી : અહો, સંગમનીય? એટલે જ તો મહારાજનાં આલિંગન માત્રથી હું પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામી. (મણિ લઈને માથે ચડાવે છે.)

રાજા : આમ જ, હે સુંદરી, ક્ષણ વાર (ઊભી) રહે.

લલાટે મૂકેલા મણિના ઝગઝગારા મારતા રંગથી રંગાયેલું તારું મુખ સવારના સૂર્યથી લાલ બનેલા કમલની શોભા ધારણ કરી રહ્યું છે. ॥ ૪૨ ॥

ઉર્વશી : પ્રતિષ્ઠાન છોડ્યે તમને બહુ સમય થઈ ગયો છે. પ્રજા મારો વાંક કાઢશે. માટે, ચાલો, પાછાં ફરીએ.

રાજા : જેવી તારી આજ્ઞા.

ઉર્વશી : મહારાજ કેવી રીતે જવા ઇચ્છે છે?

રાજા : વીજળીઓના ચમકારારૂપી પતાકાવાળા, ઇન્દ્રધનુરૂપી નવનવાં ચિત્રોથી શોભતા વિમાન બનેલા નવા મેઘથી, હે રમતિયાળ ગતિવાળી, તું મને મારે મહેલે પહોંચાડ. ॥ ૪૩ ॥ (બધા જાય છે.)

[ચોથો અંક પૂરો]

o

અંક પાંચમો

o

(પછી સંતુષ્ટ થયેલો વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક : સદ્ભાગ્યે નન્દનવન વગેરે દેવતાઓના વનમાં વિહાર કરીને, લાંબા સમય પછી, પ્રિય મિત્ર ઉર્વશીને લઈને પાછા આવી ગયા. હમણાં, પ્રજાના સત્કાર અને ઉપચારોથી ગદ્ગદ થતા રાજ કરી રહ્યા છે. સંતાન સિવાય એમને કશાની ખોટ નથી. આજે તિથિવિશેષ (પર્વનિમિત્ત) હોવાથી દેવીઓ સાથે ભાગ્યવતી ગંગા અને યમુનાના સંગમમાં સ્નાન કરી હમણાં જ તંબુમાં પ્રવેશ્યા છે. માટે હું પણ એ શણગાર કરી રહ્યા છે ત્યાં જઈ પહેલાંનો ચન્દન અને માળામાં પહેલો ભાગ પડાવું. (આંટા મારે છે.)

(પડદા પાછળથી)

હાય, ધિક્કાર છે, હાય ધિક્કાર છે. મહારાજની સૌથી વધારે વહાલી ગાદીના મુગટમાં મૂકવા યોગ્ય મણિને, રેશમી વસ્ત્રમાં મૂકેલી તાપસની

રાજા સખા, આ કેમ બને ? નૈમિષારણ્યમા યજ્ઞ હતો તે સિવાય ઉર્વશીથી હુ વિખૂટો પડયો નથી અને વળી, મે ગર્ભિણીના સ્પષ્ટ ચિહ્નો દીઠા નથી તો પછી પુત્રજન્મ કયાથી ? પરતુ,

તે દિવસોમા તેનુ શરીર, માત્ર અલસ (મથર) દૃષ્ટિવાળુ, કાળી બનેલી સ્તનની ડીટડીઓવાળુ, લવનીના પાદડા જેવી મુખની કાન્તિવાળુ જણાતુ હતુ ॥ ૮ ॥

વિદૂષક મનુષ્યોના બધા લક્ષણો દિવ્ય સ્ત્રીઓમા જોવાની રખે તમે આશા રાખતા તેઓનુ ચરિત તો દૈવી શક્તિઓથી ઢકાયેનુ હોય છે

રાજા ભલે, (કદાચ) તુ કહે છે તેમ હોય પણ પુત્રને છુપાવવાનુ તેને શું કારણ હોઈ શકે ?

વિદૂષક 'મને વૃદ્ધ બનેલી જાણીને રાજા તજી દેશે,' એમ હોય

રાજા મજાક રહેવા દે વિચાર કરી જો

વિદૂષક દેવતાઓના રહસ્યને કોણ જાણી શકવાનુ હતુ ?

કચુકી (પ્રવેશીને) જય થાઓ, જય થાઓ દેવનો ચ્યવનના આશ્રમમાથી કુમારને લઈને તાપસી આવ્યા છે તે દેવને મળવા ઇચ્છે છે

રાજા બનેનો, વિલબ વગર, પ્રવેશ કરાવો

કંચુકી જેવી દેવની આજ્ઞા

(બહાર જઈને, હાથમા ધનુષ લીધેલા કુમાર તથા તાપસી સાથે (પાછો) પ્રવેશ કરે છે)

કંચુકી આ તરફ, આ તરફ ભગવતી (બધા આટા મારે છે)

વિદૂષક શુ આ તે જ ક્ષત્રિય કુમાર નથી કે જેના નામાક્ષરોથી ગીધરૂપી લક્ષ્યવેધી બાણ અકિત થયેનુ છે ? વળી, તમને તે બહુ મળતો આવે છે

રાજા એમ હોવા સભવ છે માટે જ,

આના પર નજર પડતા મારી આખો પાણીવાળી થઈ જાય છે, હૃદયમા વાત્સલ્યનો ભાવ જન્મે છે, મનમા શાન્તિ પ્રસરે છે જેમા કપ ઉત્પન્ન થયો છે એવા અગો વડે, ધીરજ ખોઈ બેઠેલો હુ આને દયા વગરનું (ગાઢ) આલિગન કરવા ઈચ્છુ છુ ॥ ૯ ॥

કંચુકી ભગવતી, અહી જ ઊભા રહો

(તાપસી અને કુમાર ઊભા રહે છે)

રાજા માતા, પ્રણામ કરુ છુ

તાપસી : મહાભાગ, સોમવંશની વૃદ્ધિ કરનારો થજે. (સ્વગત) અહો! જાણ કર્યા વગર પણ આ રાજર્ષિ અને આયુનો ઔરસ (પિતાપુત્રનો) સંબંધ છે તે જણાઈ આવે છે. (મોટેથી) વત્સ, તારા વડીલને પ્રણામ કર.

(કુમાર ધનુષવાળા હાથ જોડીને પ્રણામ કરે છે.)

રાજા : આયુષ્યમાન થજે.

કુમાર : (સ્વગત)

આ મારા પિતા છે અને હું એમનો પુત્ર છું, એ સાંભળતાં જો આટલો પ્રેમ ઉપજે છે તો જેઓનું ખોળામાં લાલનપાલન થયું છે તેઓનો પિતાઓમાં કેવો સ્નેહ હશે? ॥ ૧૦ ॥

રાજા : ભગવતી, આવવાનું કેમ થયું?

તાપસી : સાંભળો, મહારાજ. આ દીર્ઘાયુ આયુઃ જન્મતાં બેગો જ, કોઈ કારણને લઈને, ઉર્વશી વડે મારા હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. ક્ષત્રિય કુમારનાં જાતકર્મ વગેરે જે (સંસ્કારો) કરવા જોઈએ તે બધા, આના, ભગવાન ચ્યવને કર્યા છે. વિદ્યાનું ગ્રહણ કરી લીધા પછી આને ધનુર્વેદ શીખવાડવામાં આવ્યો.

રાજા : સારા પાલક એને મળી ગયા.

તાપસી : આજે, ઋષિકુમારો સાથે પુષ્પો અને સમિધ લેવા ગયેલા આનાથી આશ્રમ વિરુદ્ધ આચરણ થયું.

રાજા · (આવેગ સાથે) શું વળી?

તાપસી : માંસનો કકડો લઈ ઝાડની ટોચ પર બેઠેલા ગીધને ધ્રુપાઈને આણે લક્ષ્ય બનાવ્યું. (હણ્યું.)

(વિદૂષક રાજા સામું જુએ છે.)

રાજા : પછી શું થયુ? પછી શું થયુ?

તાપસી : પછી (બધી) વાત જાણીને ભગવાન ચ્યવને મને કહ્યું, "થાપણ પાછી આપી દો," માટે, દેવી ઉર્વશીને મળવા ઇચ્છું છું.

રાજા : તો, ભગવતી આસન પર બેસવાની કૃપા કરે.

(આણેલા આસન પર તાપસી બેસે છે.)

રાજા : લાતવ્ય, ઉર્વશીને બોલાવો.

કંચુકી : જેવી દેવની આજ્ઞા. (જાય છે.)

રાજા : (કુમારને જોતાં) આવ, આવ, પુત્ર.

કહે છે, પુત્રનો સ્પર્શ બધાં અંગોને સુખ આપે છે. તો, ચંદ્રનાં કિરણો જેમ ચંદ્રકાન્ત મણિને આનંદ આપે છે તેમ તું મારી પાસે આવીને મને સુખ આપ. ॥ ૧૧ ॥

તાપસી : વત્સ, (તારા) પિતાજીને રાજી કર.

(કુમાર સમીપ જઈને રાજાનો ચરણસ્પર્શ કરે છે.)

રાજા : (કુમારને ભેટીને, પાદપીઠે બેસાડીને) પુત્ર, આ બાજુ બેઠેલા તારા પિતાના પ્રિયસખા બ્રાહ્મણને બીક વગર પ્રણામ કર.

વિદૂષક : ડરશે શા માટે? આશ્રમમાં વસવાથી (તે) વાંદરાઓથી (તો) પરિચિત જ હશે.

કુમાર : (સસ્મિત) તાત, વંદન કરું છું.

વિદૂષક : તારું કલ્યાણ થજો.

(પછી કંચુકી અને ઉર્વશી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકી : આ તરફ, આ તરફ દેવી.

ઉર્વશી : (કુમારને જોતાં) પાદપીઠ પર બેઠેલો આ બાણવાળો કોણ હશે કે જેની શિખા મહારાજ પોતે બાંધી રહ્યા છે? (તાપસીને જોતાં) અહો, સત્યવતીથી ઓળખાતો (સૂચિત થતો) (આ તો) મારો પુત્ર આયુઃ છે. ખરેખર, બહુ મોટો થઈ ગયો. (આંટા મારે છે.)

રાજા : (ઉર્વશીને જોતાં)

સ્નેહથી સ્રવતાં ધાવણથી ભીની થયેલી ચોળી પહેરેલી, તને જોવાને ઉત્સુક એવી તારી માતા આવી પહોંચી. ॥ ૧૨ ॥

(કુમાર ઉર્વશીની સામે જાય છે.)

ઉર્વશી : માતા, પ્રણામ કરું છું.

તાપસી : પુત્રી, પતિની માનિતી થજે.

કુમાર : મા, પગે લાગું છું.

ઉર્વશી : (કુમારનું મોઢું ઊંચું કરી, ભેટીને) પુત્ર, પિતાને સંતોષ આપનારો થજે. (રાજા પાસે જઈને) જય થાઓ, જય થાઓ મહારાજનો.

રાજા : પુત્રવતીનું સ્વાગત હજો. અહીં બેસ. (અર્ધું આસન આપે છે.)

(ઉર્વશી આસન ગ્રહણ કરે છે. બધા યોગ્ય રીતે બેસે છે.)

તાપસી : ભણવાનું પૂરું કરેલો આ આયુ : હવે કવચ પહેરવા જેવો થયો છે. તેથી, તારા સ્વામીના દેખતાં (સાક્ષીમાં) થાપણ પાછી સોંપું છું. તો જવાની રજા મળે એમ ઇચ્છું છું. મારા આશ્રમધર્મનો ઉપરોધ થાય છે. (મોડું થાય છે.)

ઉર્વશી : લાંબા ગાળે તમને જોવાથી અસંતોષ વધી ગયો છે. જવા દેવાની મારામાં શક્તિ નથી. અને રોકવાં એ અજુગતું છે. ફરીથી દર્શન થવા માટે, તમે, ભલે વિદાય લો.

રાજા : માતા, ભગવાન ચ્યવનને મારા પ્રણામ પહોંચાડજો.

તાપસી : એમ થશે.

કુમાર : આર્યા, જો તમે સાચે જ પાછાં જતાં હો તો મને પણ આશ્રમમા લઈ જવા કૃપા કરશો.

રાજા : હે પુત્ર, પહેલા આશ્રમમાં તું રહી ચૂક્યો છે. હવે બીજા આશ્રમમાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) રહેવાનો સમય આવ્યો છે.

તાપસી : વત્સ, વડીલનાં વચનનું પાલન કર.

કુમાર : તેમ છે તો,

મારા ખોળામાં સૂઈ જતા અને માથામાં (કલગીમાં) કરેલી ખંજવાળથી સુખ પામતા મારા પેલા મણિકંઠને કલાપ આવે ત્યારે અહીં મોકલાવજો. ॥ ૧૩ ॥

તાપસી : (હસીને) તેમ કરીશ. તમારું કલ્યાણ થજો. (જાય છે.)

રાજા : કલ્યાણી,

જેવી રીતે પુરંદર (ઇન્દ્ર) પોલોમીથી ઉત્પન્ન થયેલા જયંતથી તેમ હું આ તારા સત્પુત્રથી પિતાઓમાં અગ્રણી (મુખ્ય) બન્યો છું. ॥ ૧૪ ॥

વિદૂષક : કેમ, ઓચિંતાં, આંસુવાળાં મુખવાળાં બન્યાં ?

રાજા : (આવેગ સાથે)

ઘટ્ટ અને ઉન્નત (ઊંચાં) સ્તનો પર પ્રસરી જતાં આંસુઓથી પહેરેલી મોતીની માળાને નકામી બનાવતી, હે સુંદરી, મારા વંશને સ્થિર રાખનારની પ્રાપ્તિથી થતા મહાન આનંદના સમયે તું શાને રુદન કરી રહી છે ? ॥ ૧૫ ॥

(એનાં આંસુ લુછે છે.)

ઉર્વશી : સાંભળો, મહારાજ. પહેલાં, પુત્રને જોવાથી ભૂલી ગઈ હતી. હમણાં, ઇન્દ્રનું નામ સાંભળતાં, શરત યાદ આવવાથી મારા હૃદયને પીડા થઈ રહી છે.

રાજા : શી શરત છે તે કહે.

ઉર્વશી : મહારાજથી જેનું હૃદય ચોરાઈ ગયું હતું એવી મને મહેન્દ્રે આગળ આજ્ઞા કરી હતી.

રાજા : શી?

ઉર્વશી : જ્યારે મારા આ પ્રિય સખા તારાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનું મુખ જોશે ત્યારે તારે ફરીથી મારી પાસે આવવાનું છે. તેથી, મહારાજના વિયોગના ભયથી જન્મતાંવેંત જ, વિદ્યા મેળવવા માટે (આને) ભગવાન ચ્યવનના આશ્રમમાં સત્યવતીના હાથમાં મેં છાનોમાનો સોંપ્યો હતો. આજે, પિતાને સંતોષ આપે એવો થયો છે એમ ધારીને મારા ચિરંજીવીને પાછો દીધો. આથી, મહારાજ સાથેનો મારો સહવાસ આટલો જ. (પૂરો થયો.)

(બધા વિષાદનો અભિનય કરે છે.)

રાજા : (નિશ્વાસ સાથે) અહો, દૈવ સુખને કેવું આડું આવે છે! (દૈવની કેવી સુખની શત્રુતા!)

પહેલાં વાદળાંની વૃષ્ટિથી (ગરમીનો) ધામનો ઉકળાટ દૂર થયેલાં વૃક્ષ પર જેમ વીજળીનો અગ્નિ આવી પડે તેમ પુત્રની પ્રાપ્તિથી આશ્વાસન પામેલા મારા પર, હે પાતળી કેડવાળી, તરત જ તારી સાથેનો વિયોગ આવી પડ્યો. ॥૧૬॥

વિદૂષક : આ તો, અર્થ (લાભ) પાછળ અનર્થને (હાનિને) લઈ આવ્યો. હવે, મને લાગે છે કે તારે વલ્કલો પહેરીને તપોવનમાં જવું જોઈએ.

ઉર્વશી : મને પણ અભાગણીને, મહારાજ, ભણીગણીને ઊતરેલા પુત્રને મેળવીને સ્વર્ગમાં જતી રહેનારીને કામ પૂરું થયેલી (સ્વાર્થી) માનતા હશે.

રાજા : સુંદરી, એવું ન કહે.

જેમાં વિયોગ સુલભ છે એવી પરાધીનતા પોતાનું પ્રિય કરવા સમર્થ નથી, માટે, સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર. હું પણ તારા પુત્ર આયુઃને રાજ્ય સોંપી જેમાં મૃગનાં ટોળાંઓ વિચરી રહ્યાં છે એવાં વનોનો આશ્રય લઈશ. ॥૧૭॥

કુમાર : પુંગવે (શ્રેષ્ઠ બળદે) ધારણ કરેલી ધોંસરીમાં નાના વાછરડાંને જોતરવો એ પિતાજીને શોભતું નથી.

રાજા : હે પુત્ર,

ગંધહસ્તિ કલભ (નાનો) હોય છે તો પણ (તે) બીજા હાથીઓને દબાવી દે છે. સર્પના શિશુનું (સાપોલિયાનું) ઝેર બહુ તીવ્ર હોય છે. રાજા બાળક

હોવા છતાં પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ બને છે. વયથી નહીં, પણ, જાતિથી જ દરેક પોતાના કાર્યનો ભાર સહન કરી શકે છે. ॥ ૧૮ ॥

લાતવ્ય, મારા વતી અમાત્યપરિષદને કહો: "આયુના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરો."

કંચુકી : જેવી દેવની આજ્ઞા. (દુઃખી થતો, જાય છે.)

(બધા આંખો જાણે અંજાઈ ગઈ ન હોય તેવો અભિનય કરે છે.)

રાજા : (આકાશને જોતાં) વાદળાં વગર વીજળીનો ચમકાર ક્યાંથી ?

ઉર્વશી : (જોઈને) અહો, ભગવાન નારદ !

રાજા : અરે ભગવાન નારદ ! જે આ,

નિકષ (કસોટીના પત્થર) પર કરેલી ગોરોચનાની રેખાઓ જેવી પીળી જટાવાળા, ચંદ્રની કલા જેવાં શ્વેત જનોઈને ધારણ કરતા, મોતીની માળાઓથી વૃદ્ધિ પામેલા શણગારની શોભાવાળા, સોનાની ડાળીઓવાળા, હાલતા-ચાલતા કલ્પવૃક્ષ જેવા દેખાય છે. ॥ ૧૯ ॥

એમને માટે અર્ઘ્ય. (પૂજાની સામગ્રી લાવો.)

ઉર્વશી · (કહ્યા પ્રમાણે, લઈને) આ રહી ભગવાનની પૂજા સામગ્રી.

(પછી નારદ પ્રવેશ કરે છે.)

નારદ મધ્યમ લોકના (પૃથ્વીના) પાલનહારનો વિજય હો.

રાજા (ઉર્વશીના હાથમાથી અર્ઘ્ય લઈને, આપતા) ભગવાન, પ્રણામ કરું છું.

ઉર્વશી : ભગવાન, પ્રણમું છું.

નારદ · દંપતિનો વિગ્રહ ન થજો.

રાજા : (સ્વાગત) એવું જ થાય તો કેવું સારું ! (મોટેથી, કુમારને આલિંગન કરીને) પુત્ર, ભગવાનને પ્રણામ કર.

કુમાર : ભગવાન, ઉર્વશીનો આયુ પ્રણામ કરે છે.

નારદ : આયુષ્માન થજે

રાજા · આ આસન પર બેસવાની કૃપા કરો.

(નારદ, તે પ્રમાણે, બેસે છે. તેના બેઠા પછી બધા બેસે છે.)

નારદ · રાજન્, મહેન્દ્રનો સંદેશ સાંભળો.

રાજા : ઐકધ્યાન છું. . .

નારદ : પ્રભાવથી જોવાવાળા ઇન્દ્ર વનમાં જવાની બુદ્ધિ કરેલા તમને સલાહ આપે છે.

રાજા : શી આજ્ઞા કરે છે ?

નારદ : ત્રિકાલદર્શી મુનિઓએ ભાખેલો, સુરાસુરનો (દેવ દાનવનો) સંગ્રામ તરતમાં જ થવાનો છે. અને યુદ્ધમાં નિપુણ એવા તમે અમારા સહાયક છો. માટે તમારે શસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાનો નથી. અને આ ઉર્વશી, જીવતાં સુધી, તમારી સહધર્મચારિણી રહેશે.

ઉર્વશી : અહો ! હાશ ! જાણે કોઈએ મારા હૃદયમાંથી શળ ખેંચી કાઢ્યું ન હોય !

રાજા : હું દેવોના અધિપતિને વશ છું.

નારદ : યોગ્ય છે.

તમારું કામ ઇન્દ્ર કરે અને તમે એનું ગમતુ કરો. સૂર્ય અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે અને અગ્નિ તેજથી સૂર્યને. ॥ ૨૦ ॥

(આકાશમાં જોતાં) રંભા, સ્વયં મહેન્દ્રે તૈયાર કરેલી કુમાર આયુના યૌવરાજ્યાભિષેકની સામગ્રી લાવ.

(કહ્યા પ્રમાણે હાથમાં લઈને અપ્સરાઓ પ્રવેશ કરે છે.)

અપ્સરાઓ : ભગવાન, આ રહી અભિષેકની સામગ્રી.

નારદ : આયુષ્માનને મંગલ આસન પર બેસાડો.

રંભા વત્સ, આ બાજુ. (કુમારને બેસાડે છે.)

નારદ : (કુમારને મસ્તકે કળશ ઢાળીને) રંભા, બાકીનો વિધિ પૂરો કરો.

રંભા : (કહ્યા પ્રમાણે પૂરું કરીને) વત્સ, ભગવાન અને માતાપિતાને પ્રણામ કર.

(કુમાર ક્રમ પ્રમાણે પ્રણામ કરે છે.)

નારદ : તારું કલ્યાણ થાઓ.

રાજા : કુલનો ધુરંધર બનજે.

ઉર્વશી : પિતાનું આરાધન કરનારો થજે.

(પડદા પાછળથી બે વૈતાલિકો)

પહેલો : યુવરાજનો વિજય થજો

અમર મુનિ અત્રિ જેમ બ્રહ્માને, ચંદ્ર જેમ અત્રિને, બુધ જેમ ચંદ્રને, અને મહારાજ જેમ ચંદ્રને તેમ, તમે લોકોને પ્રિય એવા ગુણોથી પિતાને અનુરૂપ (યોગ્ય, સદૃશ) બનજો તમારા ઉત્કૃષ્ટ વંશમાં (બધી) આશિષો સમાપ્ત થઈ છે (ફળી છે) ॥૨૧॥

બીજો ઉન્નત પુરુષોના અગ્રણી (મુખી) તારા પિતા અને સ્થિર ધૈર્યવાળા તારા વચ્ચે વહેંચાઈને રહેલી રાજ્યલક્ષ્મી, હિમાલય અને સમુદ્ર વચ્ચે વિભક્ત થયેલા જલવાળી ગંગા જેમ હવે, વધારે શોભી રહી છે ॥૨૨॥

અપ્સરાઓ (ઉર્વશી પાસે જઈને) સદ્‌ભાગ્યે (તારો) પુત્ર યુવરાજ બન્યો અને (તને) ભર્તાનો (પતિનો) અવિરહ (મિલન) પ્રાપ્ત થયો તેના વધામણાં

ઉર્વશી આ તો આપણા બધાનો સમાન અભ્યુદય છે (કુમારનો હાથ પકડી) આવ, પુત્ર, જ્યેષ્ઠ માતાને પ્રણામ કર

(કુમાર પગે પડે છે)

નારદ ઊભો રહે સમય આવ્યે તેમની સમીપ જશે

તમારા પુત્ર આયુના યૌવરાજ્યાભિષેકની શોભા અને ઇન્દ્રે મહાસેનને સેનાપતિ નીમ્યા તેનું સ્મરણ કરાવે છે ॥૨૩॥

રાજા આ પ્રમાણે ભગવાનનો અનુગ્રહ પામેલો તે કેમ યોગ્ય નહીં નીવડે?

નારદ બીજું વધારે તારું પ્રિય, ઇન્દ્ર, શું કરે?

રાજા ઇન્દ્ર જો મારા પર પ્રસન્ન હોય તો પછી મારે બીજું શું જોઈએ? તો પણ આટલું થજો

એકબીજાનો વિરોધ છતાં નહીં એક જ સ્થાનમાં લાગે જ જેમાં સંગતો શ્રી અને સરસ્વતીનો સંગમ સજ્જનોના ઉત્કર્ષને માટે સદાય થજો ॥૨૪॥

(બધા જતા રહે છે)

[પાંચમો અંક પૂરો]

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત વિક્રમોર્વશીયમ્‌નું ગુજરાતી ભાષાન્તર

સમાપ્ત

INTRODUCTION

I. THE SANSKRIT DRAMA[1]

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader[2] Poetry in Sanskrit, from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rūpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparūpaka*. The 'Rūpaka'[3] which has Rasa or sentiment for its substratum, is divided into ten classes, *viz.*, नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिम्भ। व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति॥ Of the Uparūpakas or Minor Dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nāṭikās* such as the Ratnāvalī, Viddhaśālabhañjikā etc., *Troṭakas* such as the Vikramorvaśīya and *Saṭṭakas* such as the Karpūramañjarī, —all differing very little from the general features of a *Nāṭaka*.

---

1 The first two Sections are almost the same as those prefixed to our Śāk.

2 The information given here has been mainly culled rom the Das'arūpaka. The minor particulars not noticed iere will be found in my Sāhityasārasamgraha (Nir. Ed.)

3 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते। रूपकं तत्समारोपाद्दशधैव रसाश्रयम्॥ —R; रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र यत्तु तद्रूपकं विदुः। नाटकादिरितिविषयम्। *Nāṭya* is nother and perhaps a wider term for the drama or the amatic art and is so called because it represents the ferent situations in (the scenes presented by) life. The e Bharata is the founder of the science of music and maturgy and his work is styled the *Nāṭya śāstra*. *Nāṭya* lso called *Rūpa*, in as much as it has *dṛśyatā* or the capay of being seen, and *Rūpaka* in as much as its subjecter is represented by actors assuming particular cters.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rūpakas* themselves, which is threefold[1]–(1) वस्तु or the Plot of the play; (2) नेता or the Hero; (3) and रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succinctly deal with in its order.

VASTU OR THE PLOT

Vastu is primarily of two kinds: आधिकारिक or 'Principal' and प्रासङ्गिक or 'Accessory.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessory is that which appears in furtherance of the main topic and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds: viz. *Patākā* and *Prakarī*. Patākā or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length, and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarī* is also an episodical incident–of limited duration and minor importance–one in which the principal characters take no part.

Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bija* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which as the plot develops bears multifarious results[2], and which is as it were, the seed of the plot. *Bindu*[3] is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kārya* is the final object of the plot, which being attained the whole is finished. These five are technically called Arthaprakrtis (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu* which is thus divided into five classes may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition

---

1 वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः।
2 स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा।
3 अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्।

or it may be fictitious or mixed, *i. e.* partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nāṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are—(1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success; (4) नियताप्ति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलागम obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Saṁdhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakṛtis*, each of which is joined with its corresponding stage, *viz.* मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श, and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). This *Mukhasaṁdhi* is the combination of the Bīja and Ārambha, i. e wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the Bīja in the Mukha which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired and implying a further sprouting up of the original Bīja. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarśa saṁdhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpati* of the end, but, whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts (as in the S'ākuntala the King's forgetting Śakuntalā after marriage owing to Durvāsas' curse). The *Nirvahana* or consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed is, from its inherent nature, capable of a twofold division. It is divided into—(1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry or otherwise unfit character; and (2) दृश्यश्रव्य fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways: विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः। (1) For *Viṣkambha* see Notes Act III. (2). *Chūlikā* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य[1] is one wherein is suggested by the actors at

1 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात्।

the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kāmandakī and others at the end of the 3rd Act of the Mālatī-Mādhava (4) अङ्कावतार[1] consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to the close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; *e. g.* the sixth Act of the S'ākuntala the germ of which is cast at the end of the fifth Act; Mālavikāgnimitra II. and Mālatī-Mādhava II. are other instances. (5) A प्रवेशक or 'Introducer' is one of which being interposed between any two Acts suggests like the Viskambhaka some past or future event to show the connection between the parts of the story through the conversation of *low* characters. It can never introduce the first Act. According to Jagaddhara the language in a Praves'aka is generally S'aurasenī or any similar dialect as opposed to the Sanskrit found in a S'uddhaviskambhaka.

The subject-matter is further divided into three kinds— सर्वश्राव्य or प्रकाशं, अश्राव्यं or स्वगतं, and नियतश्राव्यम्. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds: जनान्तिकं and अपवारितकं (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषितं (आकाशे), or ' speech from the void '.

NETĀ OR THE HERO

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family &c.[2] Heroes are mentioned to be of four kinds:

---

1 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः।

The distinction, however, between an Aṅkāsya and an Ankāvatāra is considered by some to be merely imaginary. Viśvanātha actually supplants the latter by Aṅkamukha which he defines as that where, in one Act, the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ मेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥ D.-R.

viz. धीरोदात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. '*Dhīrodātta*' or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant', *i. e.* equally devoted to many women though principally attached to one; or शठ 'sly', *i. e.* one, who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold', openly making his profession to another, and not ashamed even when reproached; or lastly he may be अनुकूल 'favourable', devoted to one Heroine only. The धीरोदात्त hero has eight manly qualities-शोभा, विलास, माधुर्य, गाम्भीर्य, धैर्य, तेजस, ललित, and औदार्य.

Among the assistants of the Hero, the principal is पीठमर्द the hero of the Patākā or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidūsaka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues and thus assisting in the general *denouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidūsaka, is Vita, who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, &c. as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक, who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

Nāyikā or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero, is of three kinds.[1] She may be the wife of the hero (स्वीया), as Sītā in the Uttar., or one belonging to another (अन्या or परकीया), or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasenā in the Mṛch. The परकीया (so called because she is in the power of her guardian) may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play.[2] The maiden's love, however, better helps the *rasa* and is,

---

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।
2 अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् ।

therefore, the most favourite theme with many Sanskrit poets. *Further divisions and subdivisions of the Nayika* are not introduced here, as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistants the Heroine *may* have a सखी, दासी, धात्रेयी, प्रतिवेशिका *and others*, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero

RASA OR SENTIMENT

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic sensibility by the proper action of the *Vibhavas,* and *Anubhavas* as well as the *Sattvikabhavas* and the *Vyabhicaribhavas*[1] Bhāva (भाव) or Feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight Vibhava (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Ālambana,* that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*, the person or thing with reference to which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine, and *Uddipana,* or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c, beauty, *decorations &c of the principal characters,* in *the case of* शृङ्गार *Anubhava* or Ensuant is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c The Sattvika or natural *bhavas* are a subdivision of *Anubhava,* and are mentioned as eight in number–स्तम्भप्रलयरोमाञ्चा खेदो वैवर्ण्यवेपथू। अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ। The *Vyabhicaris* or the Accessories are those Bhāvas which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways *Sthayibhava* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment *of a composition* is one—the ocean melting all salt into water—which, not being inter-

---

1 विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभि । आनीयमान स्वादुत्व स्थायीभावो रस स्मृत ॥ सुखदु खादिकैर्भावस्तद्भावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत्॥ आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा। अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मक ॥

rupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature.[1] Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight Sthāyibhāvas: रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह भय, जुगुप्सा and विस्मय, on which are based respectively the eight sentiments: शृङ्गार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त the Quietistic, having शम or tranquility for its Sthāyibhāva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments, शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing *sentiment in Kālidāsa's plays*. We shall say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love-in-separation and संभोग or Love-in-union. The former, the Daśarūpaka subdivides into two kinds: अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love after marriage. The former, which arises from the dependent position of one or the other of the parties, or through distance, or through the intervention of adverse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com. *चिन्ता 'anxiety' occurs through मान, प्रवास or some* such cause. मान, '*jealous anger*', arises from a breach in the duties of *love* (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (rarely, however, the Nāyaka is *mānī*). This मान has several varieties, such as ईर्ष्यामान, अनुमानितमान &c. It is capable of being dispelled in six ways–साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः–and is called गुरु, लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the *Nāyikā* give it up. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, *kissing* each other &c.

---

1 विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः। आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः॥

THE GENERAL CONDUCT OF THE *NĀṬAKA*

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the *Nāndī*. This Nāndī, according to some, must suggest the gist of the whole plot. The Sūtradhāra may sometimes retire after the recital of the Nāndī, in which case another actor called स्थापक (for he *establishes* as it were the topic of the play) takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the Sūtradhāra or the Sthāpaka suggests the subject in the form of the Bīja, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter (as in the Śākuntala). He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhāratīvṛtti. The प्रस्तावना is of two kinds-(1) प्ररोचना as in the Ratnāvalī, and (2) आमुख in which the Sūtradhāra holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sūtradhāra saying 'Here he enters', that is Prayogātiśaya.

The Prelude being over the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nāṭaka may consist of from five to ten Acts. The Hero should be Dhīrodātta. The prevailing sentiment should be शृङ्गार or वीर (or sometimes करुण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa*, and introduced by *Viṣakambhaka* etc according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c, should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the absence of tragedies in Sanskrit[1] The play should end, as it began, with a benediction or

1 Wilson observes—"They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespeare's days; and

prayer, called the Bharatavākya, which is repeated by the principal personages, and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, Hero and the higher characters speak in classical Sanskrit, while females and other minor characters speak in the different Prakrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three :—(1) its peculiar structure ; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy ; (3) the diversity of language to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nātaka belong with certain modification to the other divisions of the Rūpaka as well. Of these we may notice the Prakarana and the Troṭaka. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a reputable class of society. The Hero, who must be धीरप्रशांत, may be of ministerial rank or a Brāhmana or a merchant (Vaiśya). The Heroine may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. There should be ten Acts. The Mālatī Mādhava and the Mṛcchakaṭika belong to this species. A Troṭaka may consist of 5, 7, 8, or 9 Acts. The characters to be represented should be celestial as well human (as in the Vik.). The Vidūṣaka should take a prominent part in it and be present in every Act. The prevailing sentiment should be शृङ्गार. In other particulars it does not differ from the Nātaka.

---

although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy.........The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such a catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical dramas of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise by the insidious sweet, the unpalatable but salutary bitter, of the cup."

II. KĀLIDĀSA

(A) HIS LIFE, WORKS AND POETRY

His Life

To turn now to the poet it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kālidāsa, by universal consent the greatest of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask–' Where and when was he born ?' 'Who were his parents ?' ' When did he die ? ' &c.—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed complete silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his personal history or on any remarkable event of his life. Under these circumstances we have to content ourselves with gathering what little information we can about a poet of world-wide repute from external sources and a few incidents found here and there in his works, which may be supposed to have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for another Section the question of the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition, supported by internal and external evidence, associates the name of Kālidāsa with that of the epoch-making king Vikramāditya of Ujjayinī. The keen interest and admiration with which the poet describes the Mahākāla, the Śiprā, and other beauties of Ujjayinī unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references[1] to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize king Vikramāditya, are inexplicable, if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kālidāsa also betrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the goddess of wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent circumstances, and had not the misfortune

1 E. g., अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः । (Vikar.); विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् । (*Ibid.*)

ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brāhmaṇa by caste and was a devout worshipper of Śiva, though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bhau Daji remarks he is the only poet who describes a living saffron flower the plant of which grows in Kashmir. His graphic description of the Himālayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhūti and many other brother-poets, he appears to have enjoyed great popularity during his life-time. He was 'an admirer of field-sports', and 'describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman'. Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary as he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the Śākuntala.[1] It also appears from the same play that he was against love-marriages, though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upaniṣads, the Epics and the Purāṇas, the Bhagavadgītā, the systems of Sāṁkhya, Yoga, and Vedānta as propounded by Bādarāyaṇa, Medicine, and the rudiments of Astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. It is inevitable that, during the course of time, a number of fanciful stories and legends should have clustered round popular hero of literary India. Thus there is a story which relates how the poet was born a blockhead and a dunce, but had wisdom bestowed upon him in consequence of his subsequent propitiation of the goddess Kāli, whence his name *Kālidāsa*. Another story makes him a friend of King Kumāradāsa of Ceylon, in whose city Kālidāsa was murdered by a courtesan. No reliance need be placed on such accounts. Many such stories will be found in the Sanskrit *Bhojaprabandha*, and in a collection which under the title of *Tales of King Bhoja and Poet Kālidāsa*, is a popular book in many Indian vernaculars. A few conjectures have been advanced as to some other particulars, but to test their veracity falls strictly within the province of the antiquary.

1 *Cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं &c. Śāk V. and our note *ad loc.*

His Works

The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following is a list of the works generally attributed to him:—(1) शाकुन्तल (2) विक्रमोर्वशीय (3) मालविकाग्निमित्र (4) रघुवंश (5) कुमारसंभव (6) मेघदूत (7) कुन्तेश्वरदौत्य (8) ऋतुसंहार (9) अम्बास्तव (10) कल्याणस्तव (11) कालीस्तोत्र (12) काव्यनाटकालंकाराः (?) (13) and (14) two गङ्गाष्टकs (15) घटकर्पर (16) चण्डिकादण्डकस्तोत्र (17) चर्चास्तव (18) ज्योतिर्विदाभरण (19) दुर्घटकाव्य (20) नलोदय (21) नवरत्नमाला (22) पुष्पबाणविलास (23) मकरन्दस्तव (24) and (25) two मङ्गलाष्टकs (26) महापद्यषट्क (27) रत्नकोश (28) राक्षसकाव्य (29) लक्ष्मीस्तव (30) लघुस्तव (31) विद्वद्विनोदकाव्य (32) वृन्दावनकाव्य (33) वैद्यमनोरमा (34) शुद्धिचन्द्रिका (35) शृङ्गारतिलक (36) शृङ्गाराष्टक (37) शृङ्गारसारकाव्य (38) श्यामलादण्डक (39) श्रुतबोध (40) सप्तश्लोकीरामायण and (41) सेतुबन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics to be undoubtedly his. (7) is not yet discovered but is known only in a quotation by the Kashmirian scholar Ksemendra, in his Aucityavicāracarcā. The authorship of (8) is somewhat doubtful; while the remaining ones are certainly to be dismissed as the productions of other poets. There is another fact also which should be borne in mind in this connection. In Sanskrit literary history there have been *many poets who bore the name Kālidāsa*, and at least three were known to Rajaśekhara who wrote एकोऽपि जीयते हन्त कालीदासो न केनचित् । शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ It is possible, therefore, that Kālidāsas other than the author of the Raghuvaṁśa are responsible for the trifling pieces mentioned above. Here, then, we are concerned with the first six only. The most convenient and reliable method of studying the development of a poet's mind and relation in his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence whatsoever, to ascertain the chronology of Kālidāsa's works. It must, therefore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order-Poems- कुमार० मेघदूत and रघुवंश—Plays मालविका०, विक्रमो०, and शाकुन्तल or, both indiscriminately, as—कुमार० मालविका०, विक्रमो०, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years.

His Poetry

Kālidāsa is indisputably the greatest master-mind in Sanskrit poetry. His genius has been recognized in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the Prince of Indian poets. Most Indian successors of Kālidāsa have expressed in suitable words their admiration of the poet, who stood far ahead of them in perfection of his art. Thus Bāṇabhaṭṭa, the famous author of the Kādambarī, speaks of him in the following words:—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

"When Kālidāsa's sweet sayings, charming with sweet sentiment, went, forth, who did not feel delight in them as in honey-laden flowers?" Kumārila, who flourished about the first half of the eighth century, has quoted with approval the passage from the Śakuntala, "सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" There is a Subhāṣita which says :—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

"While once the poets were being counted, Kālidāsa (as being the first) occupied the last finger. But the ring-finger remained true to its name (अनामिका=nameless), since his second has not yet been found (by whom it can be occupied)." Paṇḍita Govardhanācārya thus speaks of our poet :—

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतिलीलाकालिदासोक्ती ॥

"Two things only, *viz.* love-sport and Kālidāsa's poetry delight the heart *even at the time of instruction, as they* mostly consist of the sweet, tender and touching words of a sportful girl." Almost every Paṇḍita has in his mouth the following memorable verse :—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

"Among Kāvyas the drama is the most charming. Among dramas Śakuntalā is specially charming. Even there the fourth Act is the best; and lastly, four s'lokas[1] therein are specially most beautiful". The highest place is assigned

---

1 They are—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति &c.; शुश्रूषस्व गुरून् &c ; अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये &c.; and भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी &c.

to Kālidāsa among poets for the construction of happy similes, when it is said :—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

Among later writers, Jayadeva has called our poet कविकुलगुरु the lord of poets ' and the विलास or 'Graceful Play' of the Muse of Poetry.[1]

That his countrymen should place him at the head of all Sanskrit poets, unparalleled and unsurpassed by those who have preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpouring of praise and manifestations of admiration even from foreign scholars and poets who had access to works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kālidāsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the Śakuntala—

"Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed ?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine ?

I name thee, O Śakuntalā, and all at once is said."[2]

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgment—"Kālidāsa is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations. The celebrated critic, Schlegel, has assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song'. Several eminent modern orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kālidāsa

---

1 भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

2 As translated from the German by Mr. E. B. Eastwick.

to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier Williams, while writing about the Śakuntala, thus expresses himself:—"No composition of Kālidāsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of the imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counterworking of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lessen calls him "the brightest star in the firmament of Indian poetry."

We thus find that Kālidāsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked, 'What is that in Kālidāsa which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is satisfactorily answered Kālidāsa's merits as a poet cannot be said to be determined.[1] His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has neither the laxity of the Purānas nor the extravagant colouring of later poems. It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness and with pithy general sayings His diction is marked by the absence of long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric and artificial puns Kālidāsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry,' and in respect of this, Kālidāsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himālaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night; the *cāmara* deer, the Mānasa lake &., and his description of

1 For this the student is referred to pp. 27-29 of our Introduction to the Śākuntala, 5th ed.

unconciously refers to the Hūṇa, kings of his own time who held sway over Punjab and Kashmir in the second quarter of the sixth century. But this rests merely on assumption; for there are references to the Hūṇas even in the Mahābhārata. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hūṇas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Modern European scholars are generally inclined to hold that Kālidāsa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300-650 A. D.) was noted in ancient Indian history for a revival of Sanskrit learning and arts. The late Mr. Vincent A. Smith (see his *Early History of India* p. 304, 3rd ed. 1914) believed that Kālidāsa must have lived in the reigns of the first two, or even in that of the third, of these Gupta Kings:

Chandragupta II (c. 357-413)
Kumāragupta I (413-455)
Skandagupta (455-480)

Both Chandragupta II and Skandagupta had adopted the title of *Vikramāditya*. To quote the words of Mr. Smith, "It is not unlikely that the earliest works of Kālidāsa ...... may have been composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II was on the throne; but I am inclined to regard the reign of Kumāragupta I (413-455) as the time during which the poet's later works were composed and it seems possible, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta". Mr. Smith thus makes Kālidāsa's literary career extend over a period of not less than thirty years. Note that, even according to Mr. Smith, there is nothing wrong in the tradition about a Vikramāditya having been our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to *which* Vikramāditya is meant, because various kings in the history of ancient India called themselves by that title. We ourselves hold, for reasons given below, that we must accept as our poet's patron that king Vikramāditya whose traditional era commences at 56 B. C. The attempt to place Kālidāsa in the court of the Gupta kings rests merely on the fact that Chandragupta II was named Vikramāditya. But the existence of prior kings of that title is now a certainty[1].

1 The Rājataraṅgiṇī mentions an earlier Vikramāditya, a contemporary of Pratāpāditya of Kashmir.

Vatsabhūti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kālidāsa; the latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again, Aśvaghoṣa, the author of the *Buddha-Carita* which is a life of the great Buddha in Sanskrit, has numerous passages similar to those occuring in the works of Kālidāsa. Now, Kālidāsa was an original poet borrowing his subjects from Vālmīki and other ancient authors. Aśvaghosa was more a philosopher than a poet, and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kālidāsa. The date of Aśvaghoṣa is given as 78 A. D; and if we suppose him to have borrowed from Kālidāsa, the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. and in this view Dr. Peterson also concurs when he says '*Kālidāsa stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it*'.

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the Śākuntala. The passage in the sixth Act of the drama, announcing the death of the merchant Dhanamitra who died heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Āpastamba and Vasiṣṭha held sway, and Bṛhaspati, Śaṅkha Likhita and Yājñavalkya had not yet written their Codes. The penalty for theft, as indicated in the prologue to the sixth Act, seems to have been the extreme one, and there is also a passage of similar import in the Vikramorvaśīya (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. I.). The penalty for theft has been from time mitigated with the progress of civilization. Manu and Āpastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on, as we find it in the Smṛti of Bṛhaspati. These two circumstances tend to show that Kālidāsa flourished at a period which is anterior to Bṛhaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that *there is no reference to the Nyāya philosophy in the works of* Kālidāsa [except perhaps in Ragh. XIII. 1, in which the word शब्दगुणं (आकाशं) occurs, but which the poet might have borrowed from the Sāṁkhyas], and concludes that he must have lived before the development of that philosophy. Then

again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kāvyādarśa says that an abundance of compounds constitutes the quality of *ojas* in poetry). Bāṇa, Bhavabhūti (7th century A. D.) and other medieval writers, are entirely absent in Kālidāsa's writings—a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them, a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition, considering the scanty means of the propagation of learning in those times. It thus becomes clear that Kālidāsa lived in the first century B. C. at the latest[1].

III THE PLAY

(I) THE PLOT

Purūravas, the son of Budha and Ilā and king of Pratisthāna is the hero of the play. His queen is Auśīnarī, daughter of Kāśīrāja. Urvaśī, a nymph of heaven, is the heroine.

Prelude—After the *Nāndī* and the announcement of the play, the screams of heavenly nymphs crying for help are heard.

Act I

SCENE—*Peak of the* HEMAKŪṬA *Mountain*

King Purūravas, while driving back to the earth after having paid his respects to the divine Sun, hears the shrieks of the nymphs and asks them what kind of help they needs Learning from them that the seizure of their friend Urvaśī along with Citralekhā by the demon Keśin was the cause of their distress, he sets out against Keśin, the nymphs promising to wait for him on the peak of the Hemakūta mountain. Presently the king returns successfully with Urvaśī

1. Prof. S. Ray refers to the discovery in 1909-10 of the Bhita medallion, which pictures a scene which looks exactly like opening scene of the Śākuntala. The medallion is assigned to the Sunga period (184 B. C.-72 B. C.), and Prof. Ray assumes that Kālidāsa is anterior to the date of the medallion, though the Archaeological Survey authorities, holding to the Vincent Smith's date, are inclined to dispute the identification of the scene with the one in the Play.

and Citralekhā. On their way back Urvas'ī recovers from her swoon; the king is captivated with her peerless charms and she with his nobility; neither, however, knows the real feeling of the other. They meet the other nymphs. Chitraratha, the Gandharva king, who was deputed by Indra to rescue the nymphs, arrives, congratulates the king, and invites him and Urvaśī to heaven. The king very courteously excuses himself; the nymphs depart. Urvas'ī pretends to be caught by a creeper and casts at the king a longing glance, which the latter returns with equal affection.

ACT II

Scene i -*Environs of the* Vimānaparicchanda *Palace*

The king, returns to his city, but his heart is wounded by Love. His queen marks the altered state of his mind and asks one of her maids to learn the king's secret from his intimate friend, Māṇavaka. The foolish Vidūsaka betrays the love of his friend.

Scene ii- *The private garden of the palace of* Purūravas *at Prayāga*

The king, on his part pining after Urvaśī, seeks with Vidūsaka, rest in the pleasure-garden. There he unbosoms the real state of his mind to his friend. At about the same time, Urvaśī, irresistibly drawn by her own heart, comes, accompanied by Citralekhā, to the garden where the two, remaining invisible by their divine power, overhear the conversation between the king and the Vidūsaka. Urvas'ī, discovering that the king is uncertain as to *her* feelings, avows her love to him by means of a birch leaf, and then delights him with her presence. She is, however, suddenly called away by a summons from the lord of the gods about to witness a performance. In the meanwhile the queen, being informed by her maid Nipunikā of the king's love for the heavenly courtesan, comes, accompanied by her, in search of the king, in order to ascertain the fact herself. Through Māṇavaka's carelessness, the birch-leaf, which was committed to his care, falls into her hands, and she enters, burning with jealous anger. The king in vain endeavours to pacify her. He, however, hopes that she may soon repent as she has openly slighted his prostration.

ACT III

SCENE I—*The Hermitage of* BHARATA

In the performance exhibited by the sage Bharata before the heavenly assembly, Urvas'ī who played Lakṣmī, stumbles in her speech. For, when questioned by Menakā, who acted the part of Vāruṇī-'On whom hast thou set thy heart,' the words 'On Purūravas, instead of ' On Puruṣottama,' escape her lips. Enraged at this the sage pronounces a curse upon her, thereby depriving her of her residence in the upper world. She, however, finds favour with Indra, who graciously allows her to repair to the monarch, his ally in battles, and to remain with him till he beholds the offspring she shall bear him. Sometime after this, Urvas'ī, dressed as an '*Abhisārikā*, comes with Citralekhā to the Maṇiharmya palace to pay a visit to the king, but, remaining invisible, watches the business going on there.

SCENE II—*Part of the garden of the Palace*

The queen, as was anticipated by the king, feels remorse and wishes to make amends for her conduct under the pretext of a religious performance which she names 'Priyānuprasādana.'. She sends word to the king requesting him to be present at the Maṇiharmya palace where she wishes to worship the moon. The king consents, and repairs to the terrace of the palace accompanied by the Vidūṣaka. The queen duly appears, performs the ceremony, and at its conclusion gives her consent to the king's marriage with Urvas'ī. The king assures her that he will ever be true to her.

The queen departs to take her meal after a whole day's fast. Urvas'ī, who was a witness of the whole scene, now steps forward visibly and is happily united with the king. Thereupon Citralekhā, requesting the king to treat her friend kindly, returns to heaven. The Vidūṣaka, too withdrws under some plea, and the king and Urvas'ī retire to rest.

ACT IV

[This act is a kind of melodrama and is quite exceptional in dramatic plays.]

SCENE—*The groves of the* GANDHAMĀDANA *mountain*

After many years are passed in happy union, Urvas'ī goes with the king to the Gandhamādana forest to sport. There

the king happens to fix his glance for a moment upon a *Vidyādhara* girl. This rouses the jealous wrath of Urvaśi, who, disdaining the king's apologies, leaves him, and unmindfully enters the proscribed environs of the grove sacred to Kārttikeya. The curse of the deity at once takes effect, and she is transformed into a creeper. Ignorant of this, the king, mad with grief, roams through the forest, asking every object he meets with-animate or inanimate-to give him some tidings of his beloved or to restore her to him. In the course of his rambles he finds the gem Sangamanīya (the Uniter of separated lovers). With that jewel in hand he embraces a certain creeper which he fancies to be his beloved, and O wonder! that very instant the metamorphosis is undone and the creeper re-transformed into the lovely nymph! When eyes closed the king enjoys the touch, and when he opens them after some time, whom should he behold but the darling of his heart! Urvaśī excuses herself in suitable terms, and then they go back to Pratisthāna, riding a cloud which Urvaśī changes into a balloon by her superhuman power.

ACT V

SCENE—*The Palace of* PURŪRAVAS

The king was hailed back to the city with rejoicing by the citizens. He ruled peacefully ever his subjects securing their affection and loyalty. Excepting a son there was nothing wanting to complete his happiness, and even this blessing he was soon to have. A few days after the king's return, the Sangamanīya jewel is carried away by a vulture. The king tries to shoot the bird but it escapes. Soon after, report is brought to the king sitting in company with the Vidūsaka, of the bird's having been shot by an arrow from an unknown hand. The gem and arrow are produced, and from the inscription on the arrow the shooter is found to be none else but king's own son, Āyus. The king is lost in wonder mingled with joy, but does not know how to account for the fact He, however, remembers that on the occasion, when he performed a sacrifice in the Naimiṣa forest, he was separated from Urvaśī, before which time she had betrayed some faint marks of pregnancy. The Vidūṣaka attributes the fact to the mystic nature of divine beings. Just at the time the arrival of a female ascetic with a boy from the hermitage of the sage Cyavana is announced, and are immediately admitted to the royal presence At the sight of the boy the king feels a strange emotion rise within him.

Urvaśī is sent for. When she arrives, the female ascetic hands over the boy to her and repairs to the forest. Urvaśī then explains to the king how she was commanded by Indra to stay with Purūravas till he should see the face of a son born of her, and how, afraid of early separation, she handed over the boy to sage Cyavana for being educated; she then adds-'Now that you have seen the face of your son, separation is inevitable, I must go back to my master.' The revelation plunges all into sorrow. In his heaviness the king determines upon leading a forest life after putting his son in his place. At this crisis Narada arrives from Indra with a message to the king that he should not lay down the sceptre so soon, and that Uravaśī should bear him company till death. The message is received with heart-felt thanks. After the delivery of the message, Narada, in accordance with Indra's wishes, installs the young prince as *yuvarāja*, and unmixed joy crowns the whole business. The Play then terminates with the customary stanza of Benediction (Bharatavākya).

It will be noticed that the principal points in the development of the plot of the play are—(1) the rescue of Urvaśī and the agitated state of the heart of the two lovers, (2) the obstruction in the nymph's upward passage which deepens the feeling of love, (3) the Vidūṣaka's betrayal of the king's love, (4) the curse of Bharata, (5) the interference and permission of Indra, (6) Urvaśī's avowal of her love, (7) the falling of the birch-leaf into the hands of the queen, (8) the queen's indignent scorning of her husband's prostration and her consequent remorse, (9) the consent of the queen, (10) Karttikeya's curse and Urvaśī's transformation into a vine, (11) the Gem of Union and Urvaśī's restoration, (12) the vulture, (13) the Tāpasī's arrival with the boy, and (14) the final favour shown by Indra.

(2) THE SOURCES OF THE PLOT AND THE CHANGES EFFECTED BY THE POET

Purūravas is mentioned for the first time along with Manu in Ṛgveda I. 31. 4, where he is called beneficent (सुकृते) and a friend of Agni. His love to the *apsaras* Urvaśī is described in very obscure language in R. V. X. 95 in which he requests the nymph once more to bless him with her company, thus implying his previous separation.

In the 18th verse the gods address him as the son of Idā (Ilā) and promise him happiness in heaven and their company if he would propitiate them with oblations. (See Muir's Sanskrit Texts, Vol. V. pp. 236, 421). In the Śatapatha Brāhmaṇa II. 5. 1, an interpretation of hymn X. 95 is given which is itself not much clear either. The student will get an idea of the Vedic version of the story from Sāyaṇācārya's introduction to the hymn above referred to, given in an Appendix to this Edition.

· The account of the love of Purūravas and Urvaśī differently given in different Purāṇas is based more or less on the Vedic version. According to the Mahābhārata, Purūravas had a contest with the Brāhmaṇas, fetched the three fires from the world of the Gandharvas and had six sons from Urvas'ī, the eldest of whom was Āyus. Nothing is mentioned there of his separation from Urvas'ī and reunion with her.

The story is very fully and connectedly given in the Viṣṇu-P. as also in the Pad.-P. We give in brief the story as related in the former Purāṇa, which in this part closely follows the Vedic version. Urvas'ī, a nymph of Indra's court, incurred the anger of Mitra and Varuṇa who cursed her to become the consort of a mortal, forfeiting the pleasures of heaven. On beholding her descended to the earth in a human form of exquisite beauty, Purūravas, a king of the lunar race, was inspired by fervent love. She became his wife after exacting from him his consent to two conditions. These were—(1) that he should take under his charge her two pet rams and keep them safe, and (2) that she should never see him divested of his raiment. The denizens of heavens, deprived of the enlivening society of Urvaśī, felt their pleasures stale in heaven and attempted to recover her as soon as the curse ended. Some Gandharvas undertook to effect this object. They entered the sleeping chamber of the monarch and carried off the goats. Their bleating roused Urvas'ī and the king. The latter, fancying that darkness of the night would screen him from the eyes of his wife, leaped naked out of his bed, in order to pursue the ravishers. Thereupon the Gandharvas produced a flash of lightning which revealed him to Urvas'ī's view, who, her stipulation being broken, at once disappeared, accompanying the Gandharvas to the heaven of Indra.

When Purūravas came to know his loss, his grief was intense; and, his intellect being affected, he wandered over the world for several years in quest of his wife until he came to a lake in Kurukṣetra where he saw Urvas'ī sporting along with other nymphs. Recognizing her he implored her to return. She refused to return, but promised to pay him a yearly visit, provided he resumed his station and kingly duties. Her annual visits were regularly repeated, and the result of these was the birth of six sons: Āyus, Dhīmat, Amāvasu, Vis'vāvasu, Śatāyu, and Śrutāyu. The king, however, sighed for the permanent enjoyment of the nymph's society and the Gandharvas gave him a brazier charged with fire to perform a sacrifice, as a means of attaining his wishes. He put the vessel in a thicket and went in search of Urvas'ī. Not finding her he came back to the spot where, in the place of the brazier he found two trees grown up, Śamī and As'vattha. Purūravas broke a branch from each and returning to his palace rubbed them together and generated fire.[1] With this primeval fire he performed a series of sacrifices, and, getting the rank of a Gandharva and being elevated to the heavenly regions, he there enjoyed the eternal society of his beloved nymph.

The story of the two lovers is also told in the *Bṛhatkathā* (see Kathās. Taraṅga 17), but in a manner totally different from both the play and the Purāṇas. Purūravas, a great devotee of Viṣṇu, while once taking a stroll in the *Nandana* grove chanced to see Urvaśī when both were enamoured of each other. Knowing the state of the king's heart, Viṣṇu sent word by Nārada to Indra, asking him to bestow the nymph on the monarch. They were then united and lived happily. Then there was a war in the upper sphere in which the gods gained a victory mainly through the prowess of Purūravas. There were great festivities at Indra's court accompanied with music and dancing in celebration of this victory. While Tumburu, the heavenly preceptor of dancing, was superintending the affair, Rambhā, who was dancing there, committed a mistake, whereupon the king laughed at her. Angry at what seemed to him a piece of audacity on the king's part, Tumburu cursed him to

1. The latter circumstances of this legend seem to indicate the introduction of fire-worship into India by Purūravas, considered as a historical personage. (Wilson)

be separated from Urvasī until he would propitiate Visnu. When the king came down to the middle world he found Urvasī carried away by the Gandharvas. He then went to Badarikāśrama to gain the favour of Visnu by penance. He succeeded in this, and, by the order of that deity, Urvasī was restored to him by the Gandharvas.

According to Wilson the whole plot of the Vikramorvaśīya is an allegory. The hero is the Sun and the heroine is the Dawn. They are together for a time and then they are separated. The sun alone wanders over hills, dales and rivers and then at the close of the day they are again united.

The account of the Matsya-Purāṇa, however, comes nearest to the plot of the play. We, therefore, give it here in the words of Wilson:—

"Budha was the son of the royal Soma by Tārā. His father conferred upon him the dominion of the earth and inaugurated him supreme over the world. The holy Budha begot by Ilā a son who performed by his own might a hundred Aśvamedhas. He was named Purūravas, and was revered by all the worlds. He worshipped Viṣṇu on the peaks of the Himālaya, and thence became the monarch of the seven-fold earth. Keśin and myriads of Daityas fell before his prowess, and Urvaśī, fascinated by his personal graces, became his bride.

"Virtue, Wealth, and Desire, once paid this monarch a visit, curious to ascertain which of them held the first place in his esteem. The king received them with respect, but paid to Virtue his profoundest homage. Wealth and Desire were offended by the preference shown to their companion. Wealth denounced a curse upon him, that Avarice should occasion his fall; and Desire declared that he should be separated from his bride, and on that account suffer distraction in the forest of Kumāra on the Gandhamādana mountain; but Virtue declared that he should enjoy a long and pious life, that his descendants should continue to multiply as long as the sun and the moon endured, and should ever enjoy the dominion of the earth. After this the divinities disappeared.

"Purūravas was in the habit of paying a visit to Indra every day. Having ascended his car, accompanying the Sun in his southern course, he beheld on one occasion the demon Keśin seize and carry off the nymphs Citralekhā and Urvaśī. The king attacked the demon and destroyed him

with the shaft of Vāyu, by which he not only rescued the nymphs, but established Indra on his throne, which the Demon had endangered. For this service Indra repaid the monarch with his friendship, and gave him additional power, splendour, and glory.

"Having invited the king to a festival at which was represented the celebrated story of Lakṣmī's election of a husband, the invention of Bharata, Indra commanded Menakā, Rambhā and Urvaśī to perform their respective parts. Urvaśī who represented Lakṣmī, being engrossed by admiration of the king forgot what she had to enact, and thereby incurred the high displeasure of the sage, who sentenced her to separation from the prince on earth, and condemned her to pine fifty-five years, transformed into a Vine until restored to Purūravas. Urvaśī, having made the king her lord, resided with him, and after the term of the curse had expired, bore him eight sons: Āyus, Dhṛtāyu, Aśvāyu, Dhanāyu, Dhṛtimat, Vasu, Divijāta, and Śatāyu, all endowed with more than human power".

Thus it will be seen that the theme of our play claims a high antiquity, and must have been well known among the educated classes in the times of Kālidāsa. Whatever version we take to be the original of the story, we find that the poet introduced many changes into it so as to give it a dramatic character, and we think they are such as greatly heighten the stage-effect. We will here mention the principal of them: they are—(1) The king's marriage with Auśīnarī prior to his love for Urvaśī. The Mahābhārata and the other sources of the plot mentioned above do not refer to his marriage with Auśīnarī. The Harivaṃśa calls Urvaśī his only wife. The rivalry of the queen which forms the chief factor in the development of the plot in the second Act as also in the third seems to be entirely an invention of the poet. (2) The curse of Bharata and the favour of Indra which smoothen the further path of the lovers. (3) The reversing by Indra of his first decree as to Urvaśī's residence with the king. The tale of the two lovers as told in the Purāṇas ends with their melancholy separation; such tragic end suited neither the requirements of Hindu drama nor the taste of Hindu audiences. Kālidāsa's genius at once found a way out of the difficulty. Just at the moment when separation is imminent, Nārada arrives with the joyful news

that Indra has graciously allowed the hero and the heroine to live together until death would put an end to their mortal career. The other changes, which are less important, can be easily marked.

(3) TECHNICAL REMARKS

It will be found that the Vikramorvaśīya satisfies most of the conditions laid down in the first Section of our Introduction. The play opens with a Benediction which also suggests the subject-matter, and closes with the usual Bharatavākya. The मुखसंधि introduces the heroine to the hero, and love germinates between them. The final object is their union in wedlock. The ground for the seed was prepared, in the case of the king when the Apsaras gave him a graphic description of Urvaśī's charms. The seed is cast when the king and Urvaśī see each other. It takes up the whole of the first Act and the prologue to the second Act. The प्रतिमुखसंधि fills up the whole of the second Act and a portion of third Act. The seed sprouts up in this, which is marked by the Vidūsaka and Citralekhā, and by the *Cetī* and the queen. The effort or *Prayatna* is implied in आ दर्शनात् &c. II. 2. The search for means to the desired end, Urvaśī's departure at the summons from her lord, and the queen's interference notwithstanding, form the *Bindu*. The गर्भसंधि begins from where the *Pratimukha* closes, and ends with the departure of the queen The seed is shown to grow further, in as much as the king hears from Urvaśī an actual confession of her love. There is hope of success (प्राप्त्याशा) as the obstacle from the queen is removed. This Saṁdhi, however, is characterized by the absence of the Patākā. The अवमर्शसंधि actually begins with Urvaśī's entrance and extends to the close of the fourth Act. There is नियताप्ति or certain attainment, but it is obstructed by Urvaśī's metamorphosis. The निर्वहणसंधि occupies the last Act. In it all the foregoing arrangements terminate in happy union of the husband, wife and son.

The action, which is less varied than that of the Śāk, is progressive in its main parts and sustains the interest to the last, although not with the same degree of intensity throughout. The introduction of a rival wife, and the love

meeting and their interruption which form a necesarry ingredient of love plays excepting in a few cases, the description of female beauty and the feelings of the two lovers, the contrivance of making one party overhear the conversation or the soliloquy of the other, are much the same in this as in other plays. In making the queen give up her jealousy apparently without an adequate cause the poet has perhaps counted a little too much on the nobility of her mind and the good sense of the audience. A curious feature of Kālidāsa's plays is that the Vidūṣaka plays a conspicuous part in the Mālav., is a mediocre in this play, and almost a non-entity in the Śākuntala.

With regard to the extraordinary number of the Prakrit passage found in the fourth Act in some Editions, it must be observed that they are not genuine. We have shown these to be interpolations (see our Notes). It is a strange coincidence that both the third Act of the Śāk. and the fourth Act of the present play should have been tampered with by meddlesome critics or poets.

(4) THE TIME REQUIRED BY THE ACTION OF THE PLAY

It is very difficult to determine the exact time required by the events represented in the play. The approximate age of the king's son is given in the fifth Act, as being about twelve years. The business of the first three Acts, each of which describes a day's events, is accomplished in about twenty days. From the many references to the spring season in these three Acts (विशाखासमीपगत इव चंद्रः &c. II. 4, 6; वसन्तानन्तरे उष्णसमये &c.), the events in the first Act seem to refer to the first or the second day of Caitra as the creepers have not yet fully resumed their vernal beauty (लताभिः श्रीरिवार्तवी I. 12). The description *of moon-rise in the third Act evidently refers to* the fourth day of the dark half of a month (probably Caitra) which is a fasting day, and on which the moon appears like a *Khaṅḍamodaka*. About a fortnight's interval seems to have elapsed between Urvaśī's first meeting with the king and her second visit to him. The events in the third Act immediately succeed those related in the previous Act. A very long period, about thirteen years, seems to separate the fourth Act from the third. The incidents mentioned in the fifth Act follow closely the king's return to his capital.

(5) GENERAL REMARKS

The Vikramorvaśīya is the second of the three dramas attributed to Kālidāsa. That play is an emanation from the same hand as the Abhijñāna-śākuntala is doubted by no critic. It is a love drama and belongs, according to the Sāhityadarpaṇa to that subdivision of dramatic compositions which are known as 'Troṭakas' (a division not perhaps known to the poet himself). The language employed in it displays all the elegance and the beauties of Kālidāsa's style, though less perfect than in the Śākuntala. Wilson thus compares the two plays—"The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demi-god and nymph of more than human mould are the hero and the heroine of either; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in both, the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style. It may be difficult to decide to which the palm belongs, but the story of the present play is perhaps more skilfully woven and events rise out of each other more naturally than in the Śākuntala; while on the other hand, there is no one personage in it so interesting as the heroine of that drama." We may further observe that we notice in both almost the same elevation of the poet's genius, the same richness of imagery, the same chaste, style of composition and the absence of any forced construction or offensive conceit, the same command of language and felicity of expression the same ardent love of the beautiful, and the same power of penetration into the inmost recesses of the human heart and its conflicting feelings. The Vikramorvaśīya abounds in beautiful descriptions especially of scenery. Popular saying and pithy maxims season the conversational portion, and its language though less refined and elaborate than that of the Śāk., is neither tumid nor low. The metres, which are mostly of the shorter kind are very musical and full of variety.

The mastery of Kālidāsa in the choice of comparisons[1] is conspicuously seen in this play. Among the most striking passages are to be noted his comparison between the king and the Sun as to their work and mid-day rest (II. 1) further

1. The similes of Kālidāsa are considered to be the happiest in the language. *Cf.* the traditionary opinion of the Pandits— उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

between the king and the leader of the elephant-herd (IV. 25) between Urvaśī and the creeper (IV. 38). Other similies of exquisite taste and gracefulness are those with which he illustrates the recovery of Urvaśī from the swoon (I. 7), the anxious waiting of her friends (I. 10) and her expected meeting with them (I. 12), the aspect of the East at moon-rise (III. 6) the approach of Nārada (V. 19), and others too numerous to note here, but which we have taken care to point out in our Notes. We cannot however, close these remarks without referring to the passage (V. 22) in which the royal dignity shared by father and son is compared with Ganges dividing its waters between the Himālaya and the ocean.

The Poetical Merits of the Play

As regards its poetical merits and artistic finish the *Vikramorvaśīya* ranks but second to the *Śākuntala*. Considered by itself the Vikra. does ample credit to Kālidāsa's poetic powers. The love-story is simple; the incidents are few and easily intelligible even to those not acquainted with the social life and the thoughts of the Hindus. With the exception of the central story of the Plot —the love of the hero and the heroine—everything in this play owes its birth to the creative imagination of our poet; and we may observe that in the construction of the plot of the present play the poet has shown great originality of conception and imagination. All the Acts of this drama are original in their conception, and in the creation of some of the incidents the poet's imagination is at its best. Wilson seems to see a special beauty in this that 'both the persons and the events are subject to an awful control, whose interference invests them with a dignity superior to their natural level. Fate is the ruling principle of the narrative; and the monarch and the nymphs, and the sovereign of the gods himself, are portrayed as subject to the inscrutable and inevitable 'decrees of destiny.'' And, if by the 'decrees of destiny' he means the carrying away of Urvas'ī by Kes'in, the curse of Kumāra, the conditional favour by Indra &c., the justice of his remark may be admitted. 'The chief charm of this piece', he further remarks is its poetry. The story, the situation, the character, are all highly imaginative, and nothing can surpass the beauty and

justice of many of the thoughts. To select one as an example were to disparage a number of other passages, and they may be left to the critical acumen and taste of the reader."

Most of the situations of this drama are highly dramatic and picturesque; and comparatively the first and fourth Acts possess greater dramatic charms than the rest. The incidents in the first Act are most artistically arranged, and managed, with perfect dramatic skill. The poet's love of dwelling on the beautiful scenes of the Himālayas is apparent from the fact that he has laid the opening scene of the present drama on the peak of the same Hemakūta mountain on which the meeting of Dusyanta with his wife and son is arranged in the Śākuntala. At the very beginning of the play the spectators are introduced to pleasing incidents, pleasing both on account of their tragic beginning and happy termination. The poet is extremely happy in thus bringing the two lovers together. The seed of love has been sown. Then follows the grief of the king caused by the heroine's temporary separation. But, as she is a common woman (a courtesan) with superhuman powers, the union of the lovers presents no difficulty. The poet then brings together the two lovers, but only to be separated again. This doubles the pangs of the love-affected heart of the king. The expedient used by the poet does credit to his imagination; and we find in the fourth Act that the slip committed by Urvaśī in her excessive passion for the hero is a nice trick, by which the poet has simply managed to make the union of the lovers lasting and unbroken. The second and third Acts, however, fail to create the expected interest in the audience. Their construction is rather imperfect, and they do not fit in well with the other parts of the play. They help to lengthen the plot, but the effect has been to diminish the dramatic interest on the whole.

The fourth Act is highly pathetic and in it the imagination of the poet is in full swing. Nothing could be more poet-like than the way in which Urvaśī had been made to undergo metamorphosis, and the consequent lamentations of the hero are heart-rending and produce the greatest tragic effect on the mind. Throughout the Act the audience looks sympathetically to the king, shares in his sorrows and wishes him to be happy in the end. In delineating this part of the king's character the poet seems to have had before his

mind's eye the great Vālmīki's picture of the similarly-situated Rāma after the kidnapping of Sītā by Rāvaṇa. The fifth Act also is charming by its very simplicity. It helps to bring together the parents and their child, and the situation after the unexpected meeting threatens to be tragic, but the poet exercises his imagination and brings Nārada on the scene with a message from Indra, which removes the difficulty, and the lovers are happily united never to part again till death.

Śākuntala and Vikramorvas'īya: Their respective merits &c.

The Śāk. and the Vik., when compared with each other, appear to bear analogy in certain features and to possess wide marks of difference as to the nature of their plots, their construction, and dramatic merits. Both are love-dramas. The heroes are both kings of the lunar race, eminent for their kingly virtues. Purūravas is the grandson of the Moon after whom the race is named. Duṣyanta is the seventh descendant of the former king, and is described by Kālidāsa as पुरुवंशप्रदीप. The heroines are both peerless beauties, young and lovely. Urvaśī is one of the celestial courtesans, while Śakuntalā is the daughter of Menakā, another celestial courtesan and friend of the heroine Urvaśī. Both strike the heroes with their charms and rouse in them the passion of love to which they themselves succumb. The first meeting of the lovers in each drama is sudden, the heroes being introduced to their lovers as their protectors. But it is not gratitude which produces love; it is the blooming youth which is susceptible to such impressions. There is then separation for some time caused in both cases by a curse, during which the love-lorn state of the heroes makes them restless. After this period of separation and mental affliction on the part of the lovers, they are happily united by equally strange and unexpected circumstances. Use is made in both the dramas of superhuman power. In the Vik. we find greater latitude in this respect. The introduction of the sons of the heroes in the last Act is another noteworthy similarity. There is also analogy in the expression of feelings, to a certain degree.

The above are, we think, the only points of likeness in the dramas, but the differences are many and important, and at once establish the superiority of the Śāk. over the Vik. The late Prof. Wilson seems to give the palm to the latter; but, with due deference to the learned scholar, we demur to

his opinion. We must not be understood to mean that the Vikramorvaśīyam is a failure as a drama. As the composition of Kālidāsa's genius it is highly interesting, and possesses many merits which we have pointed out in their proper places; but comparatively it is less interesting. There is, we think, clumsiness about the plot; certain incidents seem unnecessary as they do not help to develop the *denouement*. The characters of the principal dramatic persons are not as fully developed as we find them in the Śāk. The hero of the Vik. is less imposing and less scrupulous than Dusyanta: the heroine is decidedly less attractive, and does not produce as much interest in her fate as does Śakuntalā.

These points we shall make clear by somewhat enlarging on them As regards the two kings, Purūravas' love for a courtesan, however, beautiful she may be, makes him a less interesting personage than Dusyanta. In the case of the former, no difficulties based on moral considerations, are experienced, since he knows that the object of his passion is a heavenly harlot whom such considerations do not hinder from satisfying her desire. The very fact that a वारस्त्री ("वारस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक्") is made the heroine of the Vik. detracts much from its merits. Technically there is no such objection (for which *vide* Sec I., and com.); but on higher grounds a courtesan is decidedly inferior to a heroine like Śakuntalā and fails to evoke sympathy from the audience unless she presents some unique trait of character, as in the case of Vasantasenā the heroine of the Mrcchakaṭika. Such considerations, therefore, as for a time arose in the mind of Duṣyanta, are absent in Purūravas The question of union presents no moral objection to him. Judged by the strict principles of monogamy, both are culpable, but the social condition of those days allowed polygamy in the case of kings, which acquits them of this charge. Still, Purūravas is comparatively more blameable than Duṣyanta, since the *former appears to have taken the utmost advantage of this* social sanction. The whole situation, *therefore, in* the case of the hero and heroine of the Śāk., is *extremely* charming, and we feel drawn towards the heroine, whose fate we *are* on the tiptoe of expectation to know, and whose dismissal by the king and whose love-lorn condition irresistibly excite our sympathy, and we pray *to see* her ultimately happily joined to her husband. There is no such *feeling* roused in us by the heroine of the Vik.; we *feel something* for the king, but we derive immense pleasure from the love *story of the former.* In the delineation of characters

poet shows decided superiority in the Śāk. Purūravas shows some traits of his kingly character as a Dhīrodātta hero, but the poet succeeds better in his picture of Duṣyanta. The student who carefully reads the two dramas will not fail to mark that more kingly traits of character present themselves in Dusyanta. Duṣyanta's moral sense, his solicitude for the welfare of his subjects, &c., are distinctly shown in the Śāk., while there is no such express allusion to these in the Vik. We are of opinion that a fair comparison of the two kings will result in favour of Dusyanta.

Let us now turn to the two heroines. The picture of Śakuntalā is a thousand times more charming than that of Urvaśī. In this matter this difference is palpably felt. From the beginning to the end of the plot, Śakuntalā's character engages our attention, and the various traits of her womanly character influenced by a life in the penance-grove are so skilfully delineated that Urvaśī's picture is at once thrown into the back-ground. The innocent and pure life, the modesty, the secret pangs of love, the sympathetic nature, the womanly sense of virtue, the life of resignation, these features of perfect womanhood the poet has taken special pains to develop in the course of that play, of which there is conspicuous absence in Urvaśī. She is a paragon of beauty, but as a साधारणस्त्री the poet felt no necessity to make her character as noble and feminine as that of Śakuntalā. Her jealousy due to a slight cause makes no favourable impression on us; but who will not be affected by the picture of sadness and resignation presented by Śakuntalā, ever cherishing the image of her husband who has given sufficient cause for anger? When we look on this picture (Śakuntalā) and on that (Urvaśī) we are forced to acknowledge that the former is by far more attractive and sympathy-inspiring than the latter.

In conclusion, we shall say a few words on the execution of the two dramas. In the Vik., the play of fancy and imagination is at its work as in the other drama, but the latter is a perfect type of dramatic construction. Though consisting of seven Acts, it is so perfect in its execution and the development of the plot, that not a single incident do we find which we may well desire to omit. All the incidents are so necessary for the completion of the plot that the execution is entirely faultless. But the Vik., though shorter by two Acts, is somewhat faulty in its execution. The

second and third Act, are to some extent encumbrances, the introduction of the queen and her jealousy and anger and subsequent repentance, help very little–if they do so at all to develop the plot. These are a superfluous addition, which can be expunged from the drama without in the least spoiling the general effect. The fifth Act also seems to be somewhat disjoined from the main story of the drama, and does not look to be a natural outcome. The tragic element is thoroughly sustained to the end in the Śāk., which thus produces greater stage effect than the Vik. The poet's imagination is decidedly at its highest and his dramatic genius is in its perfection in the Śākuntala. In the other play the poet has given evidence of these marks of his masterly mind but perfection is reached in the former. Goethe's words of admiration are so deservedly bestowed on the Śākuntala, that to apply them to the other drama would be scarcely justifiable.

(6) THE PRINCIPAL CHARACTERS

Purūravas

Purūravas, the chief figure in the play, is an expert bowman, chivalrous, bold and noble in his bearing, commanding the love of his subjects and the favour of Indra, unreserved and open towards his daily companion, reverent towards the gods and the Brāhmanas and gentle towards all; he presents in many respects a pleasing picture of a Dhrīodātta hero. And if his picture as delineated by the poet is less interesting and noble than that of Duṣyanta, it seems to be so intended. In Purūravas the poet perhaps wanted to present to us the picture of a king, who, having nothing else to engage his attention seriously, thinks of love matters. In the rescue of the heroine the king has shown his prowess. In attributing his success to Indra's power (I. 15) he shows his humility. In his treatment of the queen, who is angry with him through womanly jealousy he is very courteous and shows his great regard for her though the other tie is too powerful. True that he is insincere in his professions to the queen; but having once given his heart to Urvaśī he could not have acted otherwise. In the expression of his feelings and in his general observations he shows refinement and culture.

Urvaśī

Urvaśī, the heroine of the play, is a mixture of human and superhuman qualities, a perfect model of beauty, natural in her behaviour and hearty in attachment to Citralekhā

and the other *apsarases*; she forms a worthy counterpart of the hero. Her character is especially marked by her tender and sincere love for Purūravas. The intensity of her ever-growing affection is clearly proved by the sensibility displayed by her in the fourth Act, which entailed so bitter a retribution upon her, and by the heroic self-denial with which she separated herself from her child in order to prolong her stay with the king. Another very important trait in her character is that she evinces no jealousy towards the queen, in proof of which we cite the following references;—Act III where she praises the queen and Citralekhā praises her good disposition towards the queen the words of the queen console her; she observes that the king loves his first wife, and yet she does not withdraw her heart from him; when approaching the king she appeals for her conduct to the permission of the queen. Act V: she asks her son on his coronation-day to pay his respects to his elder mother. No other traits of her character are clearly displayed. She is modest to a certain extent, but her modesty cannot be compared with that of Śakuntalā. She is a *Sādhāranastrī* and as such her sense of honour is not very great in the visits she pays to the king before they are wedded. Her friends are all attached to her and are solicitous for her welfare.

THE QUEEN

The character of the queen, though not marked with bold touches, presents the picture of an unhappy wife who is painfully made aware of the fact that her hubsand's heart is alienated from her and whose any consolation, therefore, is virtuous resignation in her fate. Though unable to suppress the feeling of anger and grief, she comforts herself in a becoming way. Seeing the king bent upon another marriage not-withstanding her indirect remonstrances, she gives at last her consent to the match, though not without evident signs of anguish and displeasure.

OTHER MINOR CHARACTERS

About other minor characters we may observe that the Chamberlain is patient and dignified; Nipuṇikā is faithful to her mistress ever watchful of her interest, and wily towards others; the Vidūṣaka in keeping with the part assigned to him, is ever ready with some witty remark, the confidant of the king assisting him to the best of his ability, and yet managing to be on good terms with the queen also.

IMPORTANT ABBREVIATIONS

A. G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition
A. K.—Amarakośa.
Bg.—Bhagavadgītā.
Bh.—Bhartṛhari's Śatakas.*
Bhān.—Bhānuji Dikshita.
Bhatt.—Bhaṭṭikāvya. *
Bhav.-P.—Bhavisyapurāna.
Br.—*SŪ*—Brahmasūtras of Bādarāyana.
Cf.—Compare.
Chap.—Chapter.
Com.—Commentary ; Commentator.
D -K.—Daśakumāracarita.*
D.-R.—Daśarūpaka.
Gīt.—Gītagovinda.
Hariv.—Harivaṁśa.
Hem —Hemādri (A com. on Ragh.)
Hitop.—Hitopadeśa *
Kād.—Kādambarī.*
Kāṭ.—Kātayavema (commentator).
Kathas.—Kathāsaritsāgara.
Kāv —Kāvyādarśa of Daṇḍin.
Kav.-pr.—Kāvya-Pradīpa.
Kāv.-S.—Kāvyālamkāra Sutras of Vāmana
Kir —Kirātārjunīya. *
K.-P.—Kāvyaprakāśa.
Kum —Kumārasaṁbhava *
Madhyam.—Bhāsa's Madhyamavyāyoga.*
Mah.-Bh.—Mahābhārata.
Mālav.—*Mālavikāgnimitra.* *
Malli—*Mallinātha.*
Māl.-Mādh.—Mālatī-Mādhava.*
Megh.—*Meghadūta.* *
Mrich.—Mṛicchakatika.
M.-S.—Manusmṛti.
Mudrā—*Mudrārākṣasa.* *
M.-W.—Sir Monier-Williams.
Nāg.—Nāgānanda.*
Pan.—Pānini's Aṣṭādhyāy
Panchar.—Bhāsa's Pañcharatrā. *
Pt.—Pañcharātra.*
Ragh.—Raghuvamśa.*
Rāghav.—Rāghavabhaṭṭa.
Rām.—Rāmāyana.
Rang.—Ranganātha.*
Ratn.—Ratnāvalī*
Rig.-V.—Rig Veda.
Ritus.—Ritusaṁhāra *
Ruk.—Rukmiṇīsvayaṁvara.
Śāk —Śākuntala.*
S.-D.—Sahityadarpana.
Sid.-K. Siddhānta-Kaumudī.
Śis.—Śiśupālavadha.
Sk.-P.—Skanda-Purāna.
Up.—Upanishada.
Uttar.—Uttararāmacarita.*
Vārt.—Vārttika
Vāyu -P.—Vāyu-Purāna.
Veni.—Veṇīsaṁhāra *
Vik —Vikramorvaśīya. *
Vish—P. Viṣṇu-Purāṇa.

* Annotated by the Editor.

DRAMATIS PEROSNÆ

MALES

सूत्रधार—The chief manager of the play.
पारिपार्श्वक—An actor.
पुरूरवस्—King of Pratiṣṭhāna, the Hero of the play.
माणवक—The Vidūṣaka, confidential companion of the King.
आयुस्—The son of Purūravas.
नारद—A divine sage, son of Brahmā.
चित्ररथ—King of the Gandharvas.
कञ्चुकिन्—The chamberlain.
पल्लव, गालव—Two disciples of the sage Bharata.

FEMALES

उर्वशी—A nymph of heaven, the Heroine of the play.
चित्रलेखा—Another nymph, her friend.
सहजन्या, रम्भा, मेनका, अप्सरस: } —Other nymphs; companions of Urvaśī
देवी–The queen of Purūravas and daughter of the king of Kāśī.
निपुणिका—A maid in service of the Queen.
तापसी—A female ascetic.
परिजन—Maid servants of the Queen.
यवनी—A female attendant of the King.

OTHER PERSONS MENTIONED

इन्द्र—The lord of the gods and king of heaven.
केशिन्—A demon.
भरत—A holy sage, the founder of the Indian drama.

भूमिका ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

—बाणस्य ।

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

—आचार्यगोवर्धनस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःसुरभीकृत-दिगन्तराला एकरसामृतलाभतृषागर्वितनिर्जरैर्व्ययेव साहित्यपाथोनिधिममन्थनेन नवरसमपूर्वं कर्णामृतमुत्पाद्य रसिकमनांसि तोषयन्तो वैदर्भीरीतिकृतदाराः प्रतिभाशालिनः परःशता महाकविपदमारूढाः कवीश्वराः स्वकृतिमण्डनैर्वाग्वधूं यथायथं मण्डयन्ति स्म । तेषामपि कीर्तिशालिनां सुधांशुरिवोडुपुञ्जमध्यगतः कालिदासोऽग्र्यपदमारोहतीति सर्वेषां प्राचीनार्वाक्तनानां पण्डितानामभ्युपगमः । " पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ " इति सुभाषितमेवात्र निदर्शनम् । अयं च कविचक्रचूडामणिः मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीय–शाकुन्तलाख्यान्युत्कृष्टानि परस्परापेक्षयावरमध्यमोत्तमगुणानि त्रीणि रूपकाणि, मेघदूत–कुमारसंभवरघुवंशाभिधानि च त्रीणि सुललितपदविन्यासानि काव्यानि निबबन्ध । ऋतुसंहाराख्यं खण्डकाव्यमप्येतदीयमेवेति प्रायोवादः । नलोदय–श्रुतबोधशृङ्गारतिलकादयश्च बहवोऽन्ये प्रबन्धाः कालिदासकृततया प्रसिद्धा अपि न कालिदासीयकाव्यगुणविशेषकक्षामवगाहन्त इति परकर्तृत्वमेवैतेषां पण्डितैः प्रख्यापितम् । कालिदासीया अन्येऽपि केचित्प्रबन्धाः कालवशमित्याधुना विनष्टाः स्युरित्येतदपि कल्पयितुं शक्यम् ।

एवं सत्यप्ययं महाकविः कं देशं स्वजन्मनालंचकार, कौ वास्य धन्यौ पितरौ, कस्मात्क वाऽसौ विद्याधिगमं कृतवानित्यादि याथातथ्येन नैवेतर्हि ज्ञातुं शक्यते । केवलमयं कृतविद्यो लब्धमहाकवियशाः श्रीमतो विक्रमादित्यस्य राज्ञः सदसमलंचकारेति किंवदन्त्या उपलभ्यम् । उक्तं च केनापि–" धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्ट-घटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य " इति । तथा ह्ययं कविरस्मिन्नाटके विक्रममेव वर्णयितुं सयत्न आसीदिति ' महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ' अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः । इत्यादिवाक्येभ्योऽवसीयते । अस्य नाटकस्य च विक्रमोर्वशीयमिति नामाकरोत् । विक्रमादित्यश्च शालिवाहनशकात्प्राक् १३५ मितेऽब्दे राज्यपदमारूढ इति तद्विदुषां

निर्णयः । अयमेवास्य कवेः समय इति प्रमाणान्तरेभ्योऽपि ज्ञायते । प्रतिपादितं चैतत्स्व विस्तरमाङ्ग्लभाषाप्रस्तावनायामस्माभिः । केचित्तु यूरोपीया ऊरीकृतसंशोधनकर्माणः संख्यावन्तः कविरयं ख्रिस्तीयशकस्य प्रथमशतकादूर्ध्वमित्यपरे चतुर्थपञ्चमशतकयोरन्तरालेऽभवदिति तर्कयन्ति तदहो संशयगहनविनष्टः कविकालाम्बुदः ।

श्रीमता कालिदासेन कविना सर्वत्रापि वैदर्भी रीतिरेवाश्रितात्मकृतिषु । तामिमां रीतिं श्रीबिल्हण इत्थं वर्णयति—" अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥ " इति । ईदृशमस्य कवेर्वैदग्ध्यवाक्यं यत् " श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥ " इति दण्डयुक्ताः सर्वेऽपि काव्यगुणः समुल्लसन्त्यस्य निबन्धेषु । तत्रापि प्रसादः शरीरीभूतः । रसश्च शृङ्गारो मूर्धन्यत्वेन कालिदासीयग्रन्थेषु समुपनिबद्धः । उपमाचातुर्येण कल्पनाविशालत्वेन पदमाधुर्येणासमासभूयस्त्वादिगुणैश्च सर्वाङ्गीणमनोज्ञतयास्य प्रबन्धानामयमितरकविभ्यः सुतरां श्लाघ्य इति सुप्रतीतमेव सुधियाम् । आहुश्च रसिकाः–" उपमा कालिदासस्य " इति ।

एतद्विक्रमोर्वशीयं नाटकं शाकुन्तलापेक्षया हीनगुणमित्युक्तं प्राक् । अस्य पञ्चाङ्काः । तत्र प्रथमचतुर्थौ यथाक्रममुत्कृष्टतमोत्कृष्टतरौ । शाकुन्तलोक्तार्थानां केषांचित्पुनरुदाहरेणात्पुनरुक्तिदोषः क्वचित्सहृदयानां वैरस्यमापादयति । अस्मिन्नाटके शृङ्गाररसः प्राधान्येन करुणस्तदङ्गत्वेन वीराद्भुतौ च छटामात्रेणोपलभ्यन्ते । अस्य वस्तुभूता कथा प्रायो मत्स्यपुराणादुद्धृता । अत्र वर्णितौ नायिकानायकावुर्वशीपुरूरवसावुषासाश्यर्याविव रूपकविन्यस्तावत्रोपनिबद्धाविति केचित्पण्डिता मन्यन्ते । अस्मिन्नाटके वर्णितं कथावस्त्वङ्कविभक्तं सारांशतः सुलभावबोधार्थमत्रोपनिबध्यते—

प्रथमोऽङ्कः—पुरा किल सोमकुलावतंसः पुरूरवा नाम राजा बभूव । तस्योपगङ्गायमुनासंगमं प्रतिष्ठानं नामर्द्धिमत्पुरं राजधान्यासीत् । स राजैकदा सूर्योपस्थानात्प्रतिनिवर्तमानः कमप्यार्तरवं श्रुत्वा तद्दिशि प्रहितेक्षणोऽप्सरसो ददर्श । ताभिश्च 'स्वर्गस्यालंकारभूता नः प्रियसख्युर्वशी समापत्तिदृष्टेन केशिना दानवेन बन्दिग्राहं गृहीतेत्यसुरावलेपाद्वयं परित्रातव्याः' इति निवेदिताक्रन्दनकारणस्ता आश्वास्य प्रतिपालनस्थलसंकेतं विधाय तं मघोनोऽपकारिणमेव जवेनानुससार । ताश्च यावत्संकेतस्थानं हेमकूटशिखरं गच्छन्ति तावदुर्वशीं दैत्यहस्तान्मोचयित्वा राजा प्रत्याययौ । रथस्थोर्वशी चित्रलेखया प्रतिबोध्यमाना शनैःशनैः संज्ञां प्रतिपेदे । प्रकृतिस्थायास्तस्या अप्रतिमलावण्यं दृष्ट्वा राजा मोहितोऽभूत् । उर्वश्यपि राजानं दृष्ट्वात्मानं कृतार्थंमन्यत । अथ हेमकूटशिखरमवतरतोश्चक्रोद्घातेनांससंघट्टनं जातम् । येनोभयोः कामो लब्धाङ्कुरो बभूव । अनन्तरमुर्वश्यात्मनः} सखीजनं सस्वजेताभिश्च परिष्वङ्गेनाभिनन्दे । अत्रान्तरे मघवतोर्वशीप्रत्यानयनार्थमादिष्टो गन्धर्वराजश्चित्ररथः पुरूरवसमेत्याह—' महत्खलु मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । स भवानुर्वशीं पुरस्कृत्य

सहास्माभिर्भगवन्तं द्रष्टुमर्हति ' इति। ततो राजा ' सखे नायं ममावसरः शतक्रतुं द्रष्टुम् ' इत्युक्त्वा न ययौ। पश्चात्स्वर्गं गच्छन्त्युर्वश्यपि सव्याजं विलम्ब्य राजानं सस्पृहं विलोकयन्ती सखीभिः सह प्रस्थिता। गतासु तासु राजापि मारमार्गणविद्धहृदयः स्वं नगरमियाय।

द्वितीयोऽङ्कः—स्वपुरं निवृत्तो राजानङ्गपरवश उर्वशीमेवानुदिवसं ध्यायन्न कुत्रापि निर्वृतिं लेभे। एकदा मदनशरविधुरः स पर्युत्सुकस्त्वविनोदनार्थं प्रमदवनं गतः। किं तु वसन्ताभिनवावतारसूचकं प्रमदवनस्याभिरामत्वं पश्यतस्तस्य कामस्य संधुक्षणमेव जातम्। ततोऽतिमुक्तलतामण्डप आसीनो राजा 'वयस्य उपायश्चिन्त्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयम्' इति माणवकमादिदेश। उपायचिन्तापरे माणवके निमित्ते सूचयित्वा स्वयं जाताशो बभूव। अत्रान्तरे मदनेन तरलतां नीतोर्वशी चित्रलेखाद्वितीया तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना भूत्वा राजानमभिसरन्ती तदुद्यानं प्रविवेश। प्रविश्य च तिरस्करिणी प्रतिच्छन्नैव पार्श्ववर्तिना वयस्येन सह राज्ञो विश्रम्भामन्त्रितानि श्रोतुकामा पार्श्वगतास्य भूत्वा स्थिता। तत आत्मनो मदनकृतां दुरवस्थां निवेदयतो राज्ञो मुखात् ' वयस्य सा [उर्वशी] मम मानसीं नितान्तकठिनां रुजं न वेद प्रभावविदितानुरागमपि मामवमन्यते वा। अतो मम मनोरथानलध्वपल्लीरसाविधाय पञ्चबाणः सुखी भवतु ' इति निर्वेदाक्षराणि श्रुत्वा प्रभावनिर्मितं भूर्जपत्रमादाय तुल्यानुरागपिशुनेनोदाहरणेन संपादितोत्तराभवत्। तेनाश्वासितो राजा ' धार्यतामभं प्रियायाः स्वहस्तः ' इति तद्विदूषकस्य हस्ते ददौ। अनन्तरं तिरस्कारिण्यपनयने राज्ञः पुरत आविर्भूय तं जयशब्दोच्चारणेन वर्धयन्तीमुर्वशीं यावद्राजा हस्ते गृहीत्वा स्वासन उपवेशयति तावदाकाशे कस्यचिद्देवदूतस्य वचनमश्रावि–' चित्रलेखे भरतेन भवतीषु नियुक्तं प्रयोगमद्य मरुतां भर्ता द्रष्टुमना वर्ततेऽतस्त्वरयोर्वशीम् ' इति। तद्देवदूतवचनमाकर्ण्य राजानं सखीमुखेनामन्त्र्योर्वशी वियोगदुःखं वहन्ती दिवं प्रस्थिता। गतायां तस्यां पर्युत्सुको राजा भूर्जपत्रेण दृष्टिविलोभनं कर्तुमिच्छन्विदूषकप्रमादात्प्रभ्रष्टस्य तस्यान्वेषणव्यग्रो बभूव। अत्रान्तरे राजानं विचिन्वती देव्यौशीनरी मारुतेन नीयमानं तद्भूर्जपत्रमासाद्य तदवोपायनं कृत्वा राजानमुपेत्य 'आर्यपुत्र अलमावेगेनेदं तद्भूर्जपत्रम्' इत्यभिदधाना तच्चस्मार्पयत्। ततोऽनयोर्वशीव्यतिकरो ज्ञातः स्यादिति मन्यमानो राजा तस्याः पादयोः पपात। तया पादपतितमपि तं विधूय कुपिता राज्ञी सपरिवारा निश्चक्राम ततः। खिन्नो राजापि दिवसार्धं गतमवलोक्य स्नानभोजनं सेवितुं गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश।

तृतीयोऽङ्कः—भर्तुः प्रणिपातलङ्घनाज्जातपश्चात्तापा राज्ञी चन्द्रणाधिकं प्रियानुप्रसादनं नाम व्रतं चचार। प्रतिजज्ञे च –' अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः कामयते यार्यपुत्रसमागमप्रणयिनी सदा मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यम् ' इति। एवं च भर्तारं प्रसाद्य मा मेति यदत्येव तस्मिन्स्वपणजना निरगात्। अत्रान्तरे कृताभिसारिकावेषो-

र्वशी चित्रलेखा च राज्यागमनात्प्रागेव तत्रोपस्थिते तद्राज्ञीवचनं श्रुत्वा मुमुदाते। यातायां राज्ञ्यामुर्वश्यात्मनः समागमायोत्कण्ठमानस्य राज्ञो नयने उपगम्य हस्ताभ्यां पिहितवती। समनन्तरं च हस्तावपनीय पुरो भूत्वा जयशब्दमुदीरयामास। ततश्चित्रलेखा राजानमामन्त्र्य स्वर्गलोकं प्रतस्थे। राजापि लब्धनिष्प्रत्यूहप्रियासमागमो मुहूर्तं प्रदोषरमणीयांश्चन्द्रपादान्सेवित्वा प्रियया सहान्तःपुरं विवेश। ततः परं तावभिमतान्योन्यसमागमोपहितसुखौवानन्देन कालं नयतः स्म।

चतुर्थोऽङ्कः—एकदोर्वशी रतिसहायं राजर्षिं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता। तत्र मन्दाकिन्यास्तीरे क्रीडन्ती काचिद्विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपिता सती भर्तुः प्रणयमप्रतिपद्यमाना स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा। समनन्तरं च वासन्ती लता संवृत्ता। प्रियाया अतर्कितोपतनविनाशविस्मितो निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनोन्मादितः पुरूरवा अपि तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्वनं प्रियोदन्तं याचमानोऽहोरात्रानत्यवाहयत्। एकदा मुनिप्रसादलब्धसंगमनीयमणिः प्रियानुकारिण्याः कस्याश्चिल्लतायाः परिष्वङ्गप्रणयी भूत्वा यावत्तामालिङ्गति तावत्तत्स्थान एवोर्वशी प्रादुर्बभूव। अनन्तरं परं मुदितस्तया सह प्रतिष्ठानं प्रति निववृते।

पञ्चमोऽङ्कः—नगरं प्रति निवृत्तो राजा प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यमकरोत्। एवं वहति काले कदाचित्तिथिविशेषे गंगायमुनयोः संगमं स्नानार्थं गतस्य सदारस्य राज्ञः केनापि परिजनेन तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमान उवशीलाभाद्राज्ञो बहुसंमतः स संगमनीयमणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्यानायि। परिगतार्थो राजा यावच्छरासनं गृहीत्वा तं हन्तुं गृहाद्बहिर्याति तावत्स विहगदस्युर्दृष्टिपथमतीत्य गतः। पश्चात्कञ्चुकिनागत्य 'देव कस्यापि नामाङ्कितेन बाणेन विद्धः स विहगतस्करः समौलिरत्नो लब्धः' इत्यावेदिते नामाक्षराण्यनुवाच्यात्मन एव पुत्रस्योर्वशीसंभवस्य स बाण इति ज्ञात्वा विस्मयमाप। अत्रान्तरे च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी राजानमुपस्थिता। तदोर्वश्यपि तत्रागत्य महाराजनियोगपरिजिहीर्षैव मम पुत्रदर्शने कारणमेतदवधिश्चावयोः समागम इति राज्ञे निवेदयामास। तत उर्वशीविरहं सोढुमसमर्थः पुरूरवा वनगमनाय मतिं व्यधत्त। इत्थं गतेऽकस्माद्भगवान्नारदस्तत्रागत्य 'न त्वया शस्त्रं सन्यस्तव्यम्। इयं चोर्वशी यावदायुस्ते सहधर्मचारिणी भवतु' इति महेन्द्रसंदेशं राजानं श्रावितवान्। स्वयं च कुमारमायुषं यौवराज्येऽभिषिषेच। एवं यावदायुरुर्वशीलाभेन संपन्नमनोरथः पुरूरवा अभिमतभर्तृलाभेनोर्वशी पुत्रस्य यौवराज्यलाभेन तावुभौ मातापितृप्राप्त्या राज्यलाभेन चायुरिति सर्वेऽपि ते परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन्।

———

अथ

विक्रमोर्वशीयम्

अथ

विक्रमोर्वशीयम्

प्रथमोऽङ्कः ।

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते)

निर्माणं जगतां करोति रजसा हीनं यदानन्दकं
सत्त्वेनापि न लिप्यते तदपि यद्रक्षासुदक्षं सदा ।
अस्पृष्टं तमसापि नाशयति यत्सर्वं च सार्वत्रिकं
कस्मिंश्चिन्महसि स्ववासमधुना धत्तां मदीयं मनः ॥ १ ॥

कृपासान्द्रं चक्षुर्भगवति पतेच्चेत्तव जडे
सकृत्प्रज्ञोन्मेषात्स भवति कवीनां कुलगुरुः ।
प्रबन्धकाव्यार्थे सरससचिरालंकृतिजुषं
न कस्तद्वाणि त्वा स्तुतिभिरुपतिष्ठेत जडधीः ॥ २ ॥

अथ सकलकविकुलगुरुः सरस्वत्या देव्या विलास इव तत्रभवान् कालिदासः "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥" "चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतः" इत्याद्यर्थालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्य प्रचुरश्रेयोहेतुकत्वमवधार्य तात्पर्यतो धर्मार्थादिपुमर्थचतुष्टयसाधनान्युपदिदिक्षुः श्रव्यप्रबन्धेभ्यो दृश्यप्रबन्धानां प्रकर्षं विभाव्य तत्राभ्यर्हितत्वान्नाटकं रिरचयिषुः विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटकमातेने । तत्र त्रोटकादीनां नाटकान्तःपातित्वादादौ नाटकलक्षणं साहित्यदर्पणोक्तं दृश्यकाव्यप्रस्तावपूर्वकं-"दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम्"। तस्य भेदः-"नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" ॥ किंच-"नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्" इत्यादि । तत्र नाटकलक्षणं यथा-'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् । विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

THE VIKRAMORVAŚIYA

ACT I

May The Eternal One (Śiva), easily attainable through steady devotion and contemplation, grant you the highest beatitude! He whom (the Vedic sages) describe in the Vedāntas as the one Puruṣa, that, pervading heaven and earth, remains (exceeding their measure); with regard to whom the term īśvara (Supreme Ruler), not denoting anyone else, finds its syllables true to their meaning; and who is sought in the inmost recesses of their hearts by those desirous of final emancipation by suppressing *prāṇa* and the other (four) vital airs. (1)

(After the recital of the Benedictory Stanza)

सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् । पञ्चाधिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥' त्रोटकलक्षणं–'सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥' इति । प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वाच्छृङ्गारोऽत्राङ्गी 'प्रत्यङ्क सविदूषकम्' इति प्रायोवादं द्रष्टव्यम् । तेनात्र प्रथमाङ्के विदूषकाभावेऽपि न लक्षणहानिः ।

अथ प्रारिप्सितग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहसमाप्तिकामनया शिष्टाचारपरिप्राप्तं मङ्गलं विद्घसाटकादौ पूर्वरङ्गाङ्गभूतामाशीरूपां चतुष्पदां नान्दीमवतारयति सूत्रधारमुखेन–वेदान्तेष्विति । स स्थाणुः शिवः । स्थाणुपदस्य शिवाभिधेयत्वं सुप्रसिद्धमेव । वः युष्माकं सामाजिकानामित्यर्थः । निःश्रेयसाय मोक्षाय कल्याणाय वा अस्तु । मोक्षं वितरतु इति यावत् । 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः । नित्यमव्यय एव तिष्ठतीति स्थाणुः । स्थाणुवन्निश्चलत्वात्स्थानात्स्थाणुरिति वा । तथा च श्वेताश्वेतरे 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति । पुराणेषु च 'ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते शुभाः प्रजाः । स्थाणुवत्संस्थितो यस्मात्तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥' इति । शिवस्य मोक्षदातृत्वं च सुप्रतीतमेव । तथा च "तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" । 'य एतमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति' इति च श्वेताश्वतरे 'नमो भवस्य हेत्वे जगतां

पतये नमः' इति च तैत्तिरीये । 'तदेतत्सकलं विश्वं स हि विश्वाधिकः शिवः। स एव जगतां नाथः स हि संसारमोचकः ॥' इति पराशरस्मरणं च । स्थाणुश्चेत्किं तस्य सेवया इत्याकाङ्क्षायामाह–स्थिरभक्तियोगसुलभः । स्थिरा चासौ भक्तिस्तस्या योगस्तेन सुलभः सुप्रापः । यद्वा स्थिरा भक्तिर्योगो ध्यानं च ताभ्यां सुलभः । योगः चित्तवृत्तिनिरोधः पातञ्जलोक्तो वा ग्राह्यः । भक्तिश्च योगश्च भक्तियोगौ स्थिरौ भक्तियोगौ ताभ्यां सुलभः इति वा । तथा चोक्तं कैवल्योपनिषदि–'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' इति । योगस्य रूपं चोक्तं कठोपनिषदि पञ्चवल्ल्यां–'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥' इति । भगवद्गीतास्वपि 'तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये' इत्यादि । स क इत्यपेक्षायामाह–वेदान्तेषु यं रोदसी व्याप्य स्थितम् एकपुरुषम् आहुः। वेदान्ताः वेदानामन्ताः अवसानभागाः उपनिषदः। ता एव वेदेषु ब्रह्मविद्याधिगमे अन्त्यं प्रमाणमिति वा वेदान्तसंज्ञाः स्युः । तेषु यं रोदसी, द्यावापृथिव्यौ व्याप्य आवृत्य स्थितं अधिष्ठितम् । 'स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्-दशाङ्गुलम्' इति श्रुतेः । एकम् । अन्यव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अद्वितीयं पुरुषमाहुः। अध्यात्मविद्यावेदिन इति शेषः। तथा हि-'स एको य एकः स रुद्रो यो रुद्रः स ईशानो य ईशानः स भगवान्महेश्वरः।' इति अथर्वशिरउपनिषदि । 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः' इति श्वेताश्वतरे च । पुरि शेते असौ पुरुषः । पृषोदरादित्वात्साधुः । ' स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैतेन किंचनानावृतं नैतेन किंचनासंवृतम्' इति श्रुतः । पुरुषत्वव्यापकत्वे चास्य ' पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमः'। 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ' । सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ महान्प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्यैव प्रवर्तकः ' ॥ ' पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः'। ' यो रुद्रो अग्नौ योऽप्सु य ओषधीषु । यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश ' इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रतीयते। रोदसी इति रोदःशब्दस्य सान्तस्य द्विवचनम्। ' भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ' इत्यमरः। यस्मिन्निति। यस्मिन् स्थाणौ ईश्वर इति शब्दः अनन्यस्य विषयः न भवतीति अनन्यविषयः। तन्मात्रवाचक इत्यर्थः यथार्थाक्षरः यथार्थानि अक्षराणि यस्य। यौगिक इत्यर्थः। लीलयैव ब्रह्माण्डकोटीः सृजतः पालयतः प्रत्याहरतश्च तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात्। ईष्टे असौ ईश्वरः। ' स्थेशभासपिसकसो वरच् ' इति वरच् प्रत्ययः। ' ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ' इत्यमरः। तथा च 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' 'ईशानः सर्वभूतानां' तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् '॥ इत्याद्यनेकश्रुतयोऽस्येश्वरत्वं दर्शयन्ति। अन्तरिति। चः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः। यः नियमितप्राणादिभिः नियमिताः प्राणादयः। आदिशब्देन अपानसमानव्यानोदानानामपि ग्रहः। येरतैस्तयोर्वे:। ' अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे। प्राणापानगती रुद्ध्वा

प्राणायामपरायणाः' इति भगवद्वचनात् पूरकाख्यं कुम्भकाख्यं च प्राणायामं कुर्वद्भिरिति यावत्। मुमुक्षुभिः मोक्तुमिच्छुभिः। 'सनाशंसभिक्ष उः' इति सन्नन्तान्मुच्लृधातोः उप्रत्ययः। अन्तः हृदये मृग्यते अन्विष्यते। एतेन स्थिरप्रज्ञाना परिपक्वसमाधीनामेव तस्य साक्षात्कारयोग्यत्वं ध्वनितम्। अन्तरित्यनेन तस्य हार्दाकाशान्तःस्थत्वं सूचितम्। तथा च श्रुतयः—'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इति छान्दोग्ये। 'हृत्पुण्डरीकं विरजं ..विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् अचिन्त्यमव्यक्तमनेकरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्। इ० कैवल्ये। 'दहरं विपाप्मं परमेश्वरस्य यद्वेश्मभूतं सकलं पुरस्थम्। तत्रापि दह्रं गगनं विशोकं तदेव नित्यं सकलैरुपास्यम्' ॥ इति तैत्तिरीये। ईश्वरगीतास्वपि 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति। एतेन वेदान्तेषु एकत्वपुरुषत्वेश्वरत्वान्तः स्थत्वनिश्रेयसहेतुत्वादिधर्मै राम्नातः शिवो वः परं श्रेयो ददात्विति पिण्डितोऽर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। तल्लक्षणं तु 'सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इति। भूमिदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूचितः। 'क्षेमं सर्वगुरुर्दत्ते मगणो भूमिदैवतः' इति भामहोक्तेः। 'शुभदो मो भूमिमयः' इत्यन्यत्रापि। नान्दीत्वादेवास्यादौ मगणः वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणनान्दीलक्षणप्राप्तं काव्यार्थसूचनमप्यत्र प्रदर्श्यते—"अत्र वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं" इत्यादिभिर्विशेषणैर्वक्ष्यमाणः कथानायकः पुरूरवा नाम राजा सूच्यते कुतः 'उर्वश्यसि पुरूरवा असि घृतेनाक्ते वृषणं दधाथाम्' इत्यादिवेदवाक्येषु कथनाच्च जस्स वा अम्बरतले गदी अतथीत्यादिवाक्यप्रतीयमानरोदः—संचारवत्त्वाच्चनन्यसाधारणैश्वर्यवत्त्वाच्चोर्वश्या मोक्षार्थिभिर्मृग्यमाणत्वाच्च।" इति काटयवेमः। 'अनन्यसामान्यप्रजापालनदयादाक्षिण्यादियोगाद्यं पुरुषमेकं मुख्यमाहुर्वर्णयन्ति। क्षुधा इति शेषः। रोदसी द्यावाभूमी व्याप्य स्थितम्। निजकीर्त्येति शेषः। यस्मिन्राजनीश्वरशब्दो यथार्थाक्षरः। निग्रहानुग्रहादिप्रभुशक्तिसंपत्तेरिति भावः। चोऽप्यर्थे। तथा च नियमितप्राणादिभिर्मुमुक्षुभिरपि समलोष्टाश्मकाञ्चनैरत्युदासीनैरपीत्यर्थः। यो राजा अन्तः अन्तःकरणे मृग्यते चिन्त्यते। नैतादृशो धर्मशीलो जगति दृष्टपूर्व इति सर्वदा चेतस्यनुसंधीयत इति भावः। स्थाणुः स्थिरतरः। अतिधीर इति यावत्। यद्वा स्थाणू रुद्ररूपः। तदंशत्वात्। स्थिरा भक्तिर्यासां प्रजानां ताभियोगेन चित्तानुसरणरूपेणोपायेन सुलभोऽभिगम्यः। यद्वा 'स्थाणुरस्थिर—' इति निर्विसर्गान्तं पाठमङ्गीकृत्य स्थाणुवदस्थिरः केनाप्यनुच्छेद्यो भक्तियोगेन सुलभश्च। पश्चात्कर्मधारयः यद्वा भक्तिर्भागो राजग्राह्यस्तद्योगो यस्य स चासौ सुलभश्च। भागरूपेण वा योगेनोपायेन सुलभः। यद्वा स्थिरा भक्तिर्यद्राजनि यस्या उर्वश्यास्तया योगेनार्थात्संगमनीयाख्यमणिसंबन्धेन सुलभः सुप्रापः तस्या वा

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य।) मारिष इतस्तावत् ।

(प्रविश्य।)

पारिपार्श्वकः—भाव अयमस्मि ।

योगेन पूर्वोक्तोपायेन सुलभः । एतेनास्योर्वशीकामुकत्वं लतारूपायाश्चास्याः संगमनीयद्वारा संगम इत्याद्यसूचि । 'योगश्चारे पूर्वलाभे सूने विस्रब्धघातिनि । उपाये संगतौ ध्यानौषधसंनाहयुक्तिषु ॥' इति त्रिकाण्डीशेषः । एवं विशेषणगण-विशिष्टः स प्रसिद्धविभवो विशेषणमहिम्ना विशेष्यलाभात्पुरूरवाः वो युष्माकं सभासदां निःश्रेयसाय योगक्षेमादिरूपकल्याणायास्तु भवतु ।' इति रङ्गनाथः ।

'सूत्रधारः पठेन्नान्दीम्' इत्युक्तेः सूत्रधारलक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तं यथा—'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् । वेशोपचारचतुरः पौरुषेणविचक्षणः । नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः । नाट्य-प्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । अवधाय प्रयोक्ता च योक्तॄणामुपदेशकः ॥ एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ।' इति नान्द्यत इति । नान्दीलक्षणं साहित्यदर्पणे 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ मङ्गल्यशब्दचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनि । पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥' इति । तथा चादिभरते—'आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते' इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—'नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥' इति । तत्र भरतः—'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥' इति । पदानि श्लोका-वयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरूपाणि वावान्तररू-पाणि वा तदुक्तं नाट्यप्रदीपे—'श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥' इति । संगीतकल्पतरावपि—'हरोत्तमाङ्ग-स्थितचन्द्रवर्णनैर्वाग्भूतार्थपदैस्त्रिरंशकैः । षड्भिश्चतुर्भिर्नृपनिग्रंथपत्रमाशिषा

---

१ 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इत्यर्थः।

Manager—Enough of prolixity. (*Looking towards the curtain*) **Ho! Mārisa, come hither (at once).**

(*Entering*)

Actor—Here I am, Sir.

संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥' इति । अत्र श्लोकतुरीयांशः पदम् । तेन चतुष्पदेयं नान्दी* । अत्र च समासोक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण काव्यार्थप्रकाशनात्पत्रावलीसंज्ञेयं नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे–'यस्या बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नाम्ना पत्रावलीति सा ॥' इति । सूत्रधारपदनिरुक्तिस्तावत्–सूत्रं सबीजकं नाट्यानुष्ठानं धारयति प्रवर्तयतीति सूत्रधारः । तदुक्तम्–'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम् । रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः ॥' इति । 'दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः 'सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥' इत्यभिधानात् । 'रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः । पदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥' इत्युक्तलक्षणा वाग्व्यापारात्मकभारतीरूपाम् ।' अलमतिविस्तरेण इत्यारभ्य 'प्रस्तावना' इत्यन्ता प्रस्तावनामवतारयति–**अलमित्यादिना** । अतिविस्तरेण पूर्वरङ्गाङ्गानामित्यर्थः अलम् आस्तां स इत्यर्थः । अन्यथा प्रयोगदर्शनसमुत्सुकाना सामाजिकानामौत्कण्ठ्य विहतं स्यादिति भावः । **नेपथ्याभिमुखमिति** । नेपथ्य जवनिका यदन्तर्हिता नटा वेषग्रहं प्रसाधनं च कुर्वन्ति । तदभिमुखमवलोक्येति कविवचनम् । 'नेपथ्य स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् ।' इत्यजयः । **मारिषेति** । मारिषः, सूत्रधारादीषन्न्यूनः पारिपार्श्वकाभिधो नटविशेषः । तल्लक्षणं भरते–" सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रवचन्कुरुतेऽर्थनाम् । काव्यार्थसूचनालाप स भवेत्पारिपार्श्वकः ।" इति ॥ 'मान्यो भावेति वक्तव्यः किंचिन्न्यूनस्तु मारिषः " ॥ इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्ष. । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसहिष्णुरित्यर्थः ।

---

* "यत्त्वत्र साहित्यदर्पणकृदाह–'कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च वेदान्तेष्वित्यादौ नान्दीलक्षणायोगात्पूर्वरङ्गस्यैव रङ्गद्वाराख्यमङ्गलमारभ्य कविः कुर्यादित्युक्तवाच रङ्गद्वारमेवेदं न नान्दी इति, तन्मूलादर्शननिबन्धम् । यतः प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥' इत्यादिवचनेनास्या अवश्यकर्तव्यत्वात् । 'अष्टैर्द्वादशभिः पदैरथ समैर्युद्वाष्टभिर्निर्मिता' इत्यादिनाट्यलोचनकारोक्तनान्दीलक्षणेऽस्याः समपदत्वेनाप्युक्तेरत्र च श्लोकपादे पदाभिधाननयेऽवान्तरवाक्यपदाभिधाने च चतुष्पदात्वेन तत्पदमते स्थिरभक्तीति क्रियाविशेषणान्तपदविधानतः षड्विंशतिपदात्वेन नातिस्पष्टतया नान्द्या विद्यमानत्वान्नान्दीलक्षणायोगाभिधानं गजनिमीलिकया मौर्ख्यमात्रमित्यासां विस्तरेण " इति रङ्गनाथः ।

सूत्रधारः—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टा प्रयोगबन्धाः[1]। सोऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकमपूर्वं प्रयोक्ष्ये। तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसंमूढैर्भवितव्यमिति।

पारिपार्श्वकः—यथाज्ञापयति भावः। (इति निष्क्रान्तः।)

सूत्रधारः—यावदिदानीमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि।

(प्रणिपत्य)

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्।
शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य ॥ २ ॥

इतस्तावत्। आगम्यतामिति शेषः। इति कालक्षेपासहमानस्योक्तिः। भाव मान्यनट इति सूत्रधारं प्रति पारिपार्श्वकस्योक्तिः। तदुक्तं सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्वकः। सूत्रधारो मारिषेति।" इति। परिषदा-परिषत्सभा। 'समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः।' इत्यमरः।' प्रयोगबन्धाः-प्रयोगोऽभिनयो बध्यतेऽस्मिन्निति प्रयोगबन्धः नाटकम्। सोऽहम्। एतज्ज्ञानन्नित्यर्थः। विक्रमोर्वशीयं विक्रमेण लब्धा उर्वशी विक्रमोर्वशी तामधिकृत्य कृतं नाटकम्। 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति छः। अस्य त्रोटकत्वेऽपि नाटकान्तःपातित्वात् नाटकसंज्ञायाः सर्वैः सौलभ्येन ग्राह्यत्वान्नाटकमित्युक्तिः। यद्वा 'नट वृत्तौ' इत्यस्य घञि स्वार्थे कनि नाटकमिति। तेन नाटकं नाट्यमित्यर्थः अथ वा 'त्रोटकं' इति पठनीयम्। अपूर्वं नूतनम्। प्रयोक्ष्ये प्रयोगेणाभिनेष्यामि। पात्रवर्गः नटमेलकः। पाठेषु भूमिकाभिनयेषु। असंमूढैः सावधानैः कर्तव्यदक्षैः। यथाज्ञापयति भवदाज्ञामनुवर्ते इत्यर्थः। आर्यमिश्रान्-आर्याश्च ते मिश्राश्च तान्। आर्याः अभ्यर्हिताः साध्वाचारा इति वा। तदुक्तम्-'कर्तव्यमाचरन् कार्यमकर्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वै आर्य इति स्मृतः'॥ यद्वा सत्कुलादिसंपन्नाः। यदाह भरतः-'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता। अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते'॥ 'मिश्राः पूज्याः। पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनान्तम्।' 'मरीचिमिश्रैर्दक्षेण' इति विष्णुपुराणात् लोकेऽपि व्यवहारदर्शनाच्च। आराद्याताः दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्य इति आर्याः।' इति मालतीमाधवटीकायां जगद्धरः। 'आयाता दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्यः इति आर्याः।' इति रङ्गनाथः। प्रणयिष्विति। प्रणयः प्रीतिः नम्रता वा सोऽस्त्येषामिति प्रणयिनः। 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः। तेषु युष्माकं नम्रसेवकेषु। अस्माकमभिनयो द्रष्टव्य इति प्रार्थयमानेषु वास्मासु। दाक्षिण्यादानुकूल्याद्धेतोः।

---

[1] दृष्टप्रयोगाः प्रबन्धः।

Manager—O Māriṣa, the audience has frequently witnessed the plays of old dramatic writers I, therefore, will exhibit to-day a hitherto unrepresented drama, named Vikramorvaśīya. So let the band of actors be told to be careful about their respective parts.

Actor—As Your Honour commands. [*Exits*]

Manager—Well now, I shall request the honourable audience here: (*With a bow*)

You will please listen, with attentive minds, to this composition of Kālidāsa, either through kind consideration for us, your humble servants, or out of respect for the revered hero of this excellent drama. (2)

अथ वा—पक्षान्तरे। एतदुक्तहेतोरस्य प्राशस्त्य दर्शयति। शोभन यद्वस्तु इतिवृत्तं तस्य पुरुषो नायकः तस्यादरातिशयात्प्रशस्तकथानायकगौरवात्। वस्तु च पुरुषश्च तयोरादरातिशयादिति वा। इमामधुनैव प्रयोगेऽधिक्रियमाणा कालिदासस्य क्रिया त्रोटकरूपामवहितैरनन्यासक्तैर्मनोभिः शृणुत। कालिदासस्येति नामनिर्देशः कविप्रशंसार्थै। सद्वस्त्विवति रूपकप्रशसा। उक्तं च भावप्रकाशिकायाम्—' इत्थं रङ्गविधानस्य सबन्धादिप्रसिद्धये। गोत्र नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं सभासदाम्॥' इति। काव्यलिङ्गमलकारः। तदुक्त—'काव्यलिङ्ग हेतोर्वाक्यपदार्थता' इति। आर्या छन्दः। तल्लक्षणम्—'यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या॥' इति॥ २॥ इह वस्तुप्रकारकसंध्याद्यङ्गाना लक्षणानि विस्तरभयान्नोच्यन्ते। तानि दशरूपकादौ द्रष्टव्यानि। **नेपथ्ये**। सुरपक्षपाती—पक्षे पातः अस्यास्तीति पक्षपाती सुराणा पक्षपाती सुरपक्षपाती देवकार्यकारीत्यर्थः। यो वाकाशे सचरितु समर्थः। अत्र प्रसङ्गादिदमुच्यते— इतिवृत्त द्विविधम्। 'सूच्यमेव भवेत्किंचिद् दृश्यश्रव्यमथापि वा' इति भेदात्। तत्र 'अर्थोपक्षेपकैः सूच्य पञ्चभिः प्रतिपादयेत्। विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतार-प्रवेशकैः'॥ एतन्मध्ये 'अन्तर्जवनिकासस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना' इति लक्षणात् 'नेपथ्ये' इत्यारभ्य '*अम्बरतले गदीं अत्थि*' इत्यन्तेन कुबेरभवनान्निवर्तमानायाश्चित्रलेखाद्वितीयाया उर्वश्या दानवापहरणरूपनाटकीयार्थस्य सूचनात्प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम्। एव यत्र यत्र 'नेपथ्ये इत्यादिना यद्यत्सूच्यते सा चूलिकेति ज्ञेयम्। **मद्विज्ञापना०**—'प्रणयिषु'.. इत्यादि विज्ञापना नन्तरम्। कुररीणा—कुररस्त्रीणाम्। 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः। 'टिटवी' इति ख्यातानाम्। ऊरूद्भवेति। नरस्य तदाख्यस्यर्षे सखा नरसखः। 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः। मुनिर्नारायणस्तस्य ऊरोरुद्भवो यस्याः सा

(नेपथ्ये).

परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति। (क)

सूत्रधारः—(कर्णं दत्त्वा) अये किं नु खलु मद्विज्ञापनानन्तरं कुररीणामिवाकाशे शब्दः श्रूयते।

(विचिन्त्य) भवतु। ज्ञातम्।

ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री
कैलासनाथमुपसृत्य निवर्तमाना।
बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे
क्रन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोऽयम्॥ ३॥

(इति निष्क्रान्तः।)

प्रस्तावना

(क) परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्खवादी जस्स वा अम्बरअले गदी अत्थि।

सक्थ्युत्पन्ना। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः। सुरस्त्री दिव्याङ्गना उर्वशी। तदुक्तं हरिवंशे—"नारायणोरुं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी। ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्न किमुर्वशी"॥ कैलासनाथं कुबेरमुपसृत्य सेवार्थमुपगम्य। 'उपनृत्य' इति पाठे तत्समीपे नृत्यं कृत्वेत्यर्थः। 'विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्ति' इति शाब्दिकोक्त्यनुसारेणाधिकरणविवक्षाया कर्मत्वम्।

१. शब्दः श्रूयते इत्यनन्तरम्—

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां शब्दोऽयं परभृतनाद एष धीरः।
आकाशे सुरगणसेविते समन्तात्किं नार्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः॥

इत्यधिकं श्लोकं रङ्गनाथः पठति व्याचष्टे च—"किमिति वितर्के। स च सर्वत्र षट्पदादिशब्दादिष्वन्वेति। कलान्यव्यक्तानि मधुराणि चाक्षराणि यस्यां क्रियायामिति यथा तथा। यद्यपि कलशब्दोऽव्यक्तमधुरवाचकः तथापि मधुरपदस्य वर्तमानत्वात्केवलाव्यक्तपरो ग्राह्यः। यद्वा क चित्रं लान्तीति कलानि आश्चर्यकारीणि मधुराणि अक्षराणि यत्र यस्यां क्रियायाम्। यद्वा क द्युतिं लान्ति तानि। अनुप्रासादिघटनाच्छोभमानानीति यावत्। यद्वा कं शुद्धार्थं लान्ति तानि। प्रसिद्धार्थपदयुक्तानीति यावत्। तेन च 'प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते' इति लक्षणोक्तप्रसादाख्यगुणवत्ता ध्वनिता। यद्वा कं स्मरं लान्ति तानि। यच्छ्रवणमात्रेण झटिति मदनोद्भवो भवतीति भावः। यद्वा कं मयूरं लान्ति वशीकुर्वन्ति तद्वि-

(*Behind the Scenes*)

"May he protect us, may he protect us! Whoever be the friend of gods, and whoever can travel in the region of the sky."

Manager—(*Listening*) Hallo! What sound is this in the sky, that is heard like the (plaintive) cry of female ospreys just after my request!* (*Meditating*) Ah yes, I have it.

The divine woman, (the offspring of) the thigh of the sage who was the friend of Nara, has been, as she was returning after having waited upon the Lord of Kailāsa (Kubera), made a prisoner, midway, by the enemies of the gods. Hence it is that the band of nymphs is crying for help. (3)

[*Exits*]

END OF THE PROLOGUE

---

* The following verse is read by some after this :—

"Can this be the humming of bees intoxicated by the honey of flowers or can it be the pleasing voice of the cuckoos ; or have any nymphs sung a song in sweet but indistinct accents in the sky frequented on all sides by multitudes of divine beings ?"

निवर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती सती अर्धमार्गे मार्गस्यार्धमर्धमार्गः तस्मिन् मार्गान्तराले इत्यर्थः। विबुधशत्रुभिः विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषां शत्रुभिः दानवैर्बन्दीकृता बलात्कारेण गृहीता । अतोऽस्मात्कारणादयमप्सरसां गणः शरणं रक्षितारम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । क्रन्दति आक्रोशति । अद्भ्यः सरन्तीत्यप्सरसः । तथा च रामायणम्–'अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः। उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽ-

---

धानि । यदाकर्णनेन तिर्यञ्चोऽपि हर्षकलिता वशीभवन्ति किमुतान्ये सचेतस इति हृदयम् । 'को ब्रह्मानिलसूर्याग्निचित्रारियमकेतुषु । विष्णुवाहनशर्वेऽब्धौ सितकर्णे वसौ श्रुतौ । स्वर्गे चक्रे तथा मित्रे शुद्धेऽर्थे स्मरकालयोः ॥ इत्येकाक्षरः । 'को ब्रह्मानिलसूर्याग्नियमात्मद्योतबर्हिषु ' इति विश्वलोचनः । प्रगीताः गातुमुपक्रान्ताः । प्रगीता इत्यादिकर्मणि क्तः । किनर्यः इत्यपि क्वचित्पाठे किंनरवनिता इत्यर्थः । परं त्वनुपादेयोऽयं पाठः । वितर्कार्थकिंपदस्यात्रातीवावश्यकत्वात् । त्रिगताभिधं चेदं वीथ्यङ्गम् । तल्लक्षणं दशरूपके 'श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं मतम् ' इति । अत्राकाशे श्रुतः शब्दः श्रुतिसाम्यतः । स्वरावयवीभूतसूक्ष्मशब्दसाम्यतः षट्पदादीना किमित्यादिभिरनेकार्थैर्योजितः । 'प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥ इति संगीते ॥ ' इति ॥

(ततः प्रविशन्त्यप्सरसः ।)

अप्सरसः—परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति । (क) S. N. Jmp

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण राजा पुरूरवा रथेन सूतश्च ।)

राजा—अलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

रम्भा—असुरावलेपात् । (ख)

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य, प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रियाः, अलंकारः स्वर्गस्य, सा नः प्रियसख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुरवासिना केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया अर्धपथ एव बन्दिग्राहं गृहीता । (ग)

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतः स जाल्म इति ।

सहजन्या—पूर्वोत्तरेण । (घ)

(क) परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्खवादी जस्स वा अम्बरअले गदी अत्थि ।

(ख) असुरावलेवादो । (ग) सुणादु महाराओ । जा तवोविसेसपरिसङ्किदस्स सुउमारं पहरणं महिन्दस्स पच्चादेसो रूवगव्विदाए सिरीए अलंकारो सग्गस्स सा णो पिअसही उव्वसी कुबेरभवणादो पडिणिवुत्तमाणा समावत्तिदिट्ठेण हिरण्णउरवासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहादुदीआ अद्धपथं जेव्व बन्दिग्गाहं गिहीदा । (घ) पुव्वुत्तरेण ।

भवम्' ॥ इति । अयं शब्द प्रायो बहुवचनान्तः । तदुक्तममरसिंहेन: 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति । अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनादिति सुबोधिनीकारः यथा नलोदये "तुल्योप्सरसा देहि प्रभवो ममाप्सरः प्रसरसा देहि" इति । उक्तं चान्यत्र 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिक्तासमाः । एते स्त्रिया बहुत्वेऽप्युत्तरत्रिकम् ॥" इति । आवन्तोऽपि क्वचिद्यथा, 'अनप्सरेव प्रतिभासि' इत्यत्र । वसन्ततिलका वृत्तम् । तल्लक्षणम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति ॥३॥

(Then enter the Nymphs of Heaven)

Nymphs—Help! Help! He who is a friend of the gods and who can move in the region of the sky.

(Then enter suddenly King Purūravas *in a chariot and the* Charioteer.)

King—Away with your cries. Come to me, Purūravas who am just returned after having attended upon the Sun, and tell me what Your Ladyships are to be protected from.

Rambhā—From the violence of the demons.

King—But what offence has the violence of the demons given to Your Ladyships?

Rambhā—May Your Majesty hear. She who is the tender weapon of the great Indra whenever he is alarmed by unusual austerities, she who shamed Lakshmī, proud of her beauty, and who is the ornament of Heaven—she, our dear friend Urvaśī, while wending her way back from the palace of Kubera, has been borne away captive, along with Citralekhā, by Keśin, a demon living in Hiraṇyapura, who was seen all of a sudden, while we were on half our way back.

King—Do you know in what direction the miscreant has gone?

Sahajanyā—In the north-east.

प्रस्तावना—तल्लक्षणं भावप्रकाशे–'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥' अत्र सुधाकरः– "विधेर्यथैव संकल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्थ प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता ॥" इति । दशरूपके च–'सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा' इति । 'एवमन्यमतेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥' इयं च प्रस्तावना भारत्यङ्गमेव । अस्याः पञ्चाङ्गत्वमुक्तं साहित्यदर्पणे—'उद्घातकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः ॥' इति । तत्र 'यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगातिशयस्तदा ॥' इत्युक्तलक्षणक्रमेण सूत्रधारेणेहाप्सरसां प्रवेशसूचनात्प्रयोगातिशयनामात्र प्रस्तावनाङ्गम् । ततः प्रविशति—अपटीक्षेपेण–

राजा—तेन हि मुच्यतां विषादः। यतिष्ये[1] वः सखीप्रत्यानयनाय।

सर्वाः—सदृशं खलु सोमादेकान्तरस्य। (क)

राजा—क पुनर्मां भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति।

अप्सरसः—एतस्मिन्हेमकूटशिखरे। (ख)

राजा—सूत ऐशानीं दिशं प्रति नोदयाश्वानाशुगमनाय।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (इति यथोक्तं करोति)

राजा—(रथवेगं निरूपयन्) साधु साधु। अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः। तथा हि।

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुपदवीं चूर्णीभवन्तो घना-
श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम्।
चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायामवच्चामरं
यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात्॥ ४॥[2]

(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च।)

(क) सरिसं खु[3] सोमादो एकन्दरस्स। (ख) इमस्सिं हेमकूडसिहरे।

'नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नाटके मतः' इति वचनाद्यनासूचितस्य पात्रस्याकस्मिकः प्रवेशो भवति तत्र स 'अपटीक्षेपेण' इति वचनेन विशिष्यते। **राजा**—सूर्योपस्थानात् सूर्यमुपास्य। पुरूरवसमिति नामनिर्देशः प्रतिपन्नकार्यनिर्वाहकताव्यञ्जनार्थः। कुतः कस्माद्भयाद्भयहेतोर्वा। **रम्भा**—असुराणामवलेपात् गर्वात्। दर्पादिति यावत्। 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः। अत्र अवलेपशब्दः तत्कार्यस्योर्वशीहरणरूपाधिक्षेपस्य लक्षकः। यथा रघुवंशेऽष्टमसर्गे 'ददृशे पवनावलेपजम्' इत्यत्र। **राजा**—भवतीनामपराद्धमपराधः कृतः। **रम्भा**—तपोविशेषपरिशङ्कितस्य कस्यापि तपःप्रकर्षेण जातस्वपदापहारशङ्कस्य। इन्द्रस्यान्यसमाधिभीरुत्वं हि पुराणप्रसिद्धम्। सुकुमारं स्त्रीत्वात्। प्रहरणम् आयुधम्। प्रह्रियतेऽनेन प्रहरणम्। "कारणा०" इति ल्युट्। प्रत्यादेशनं प्रत्यादेशः। 'प्रत्या-

---

१ चोदय प्रत्य. २ यन्मध्ये च...प्रान्ते चलध्वानिलात्; समस्थितिर्ध्वजपटप्रान्तश्च, इ. पा. ३ खु एदं सोमवंसप्पसूदस्स, एकान्तरिस्स, इ. पा.

King—Banish your sorrow then. I will try to restore you your friend.

All—This is worthy of one who is removed (only by) one degree from Soma.

King—*But where will your Ladyships wait for me?*

Nymphs—On this peak of the Hemakūṭa.

King—Charioteer, turn the horses towards the north-easterly direction, and urge them to swift light.

Charioteer—As your Majesty, of long life, commands. (*He does accordingly.*)

King—(*Marking the speed of the chariot*) Well done, well done! With this velocity of the chariot I can overtake even Garuda, though he had the start; with how much more ease then that offender of Indra? For,

By the wind produced by the speed of the chariot, the clouds being pulverized are flying like dust before it; the revolution of the wheels gives rise as though to a new circle of spokes in the midst of the (original) spokes; the long *chauries* placed on the heads of the horses are motionless as if drawn in a picture; and the banner-cloth rests evenly between the points of its staff and its own end. (4)

(*Exeunt the* King *in the chariot and the* Charioteer)

देशो निराकृतिः' इत्यमरः। रूपेति–गर्वोऽस्याः संजातासौ गर्विता रूपेण गर्विता रूपगर्विता तस्याः। या लक्ष्मीमपि सौन्दर्येणातिशयानोपहसतीवेत्यर्थः। अलकारः ललामभूता दिव्यलोकस्य। समापत्तिदृष्टेन अकस्माद्दृष्टेन। यदृच्छयोपस्थितेनेत्यर्थः। हिरण्यपुरवासिना हिरण्यपुरे वस्तुं शीलमस्य। ताच्छील्ये णिनिः। अर्धपथे–पथोऽर्धमर्धपथस्तस्मिन्। बन्दिनमिव गृहीत्वा बन्दिग्राहम्। "उपमाने कर्मणि च" इति णमुल्। **अप्सरसः**—पूर्वोत्तरेण पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोरन्तराल दिग्विभागः पूर्वोत्तरस्तेनैशान्या दिशेत्यर्थः॥ **राजा**—विषादः खेदो मनोभङ्गो वा। तदुक्तम्—"विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः" इति। **अप्सरसः**—सोमादेकान्तरस्य सोमादेकमन्तरं व्यवधानं यस्य सोमादेकेन बुधेन व्यवहितस्य। ब्रह्मपुत्रादत्रेः सोमोऽजायत। तस्य पुत्रो बुधस्तस्य च पुरूरवाः। इति वंशः। **राजा**—प्रतिपालयिष्यन्ति प्रतीक्षन्ते। आशुगमनाय शीघ्रं गमिष्यन्तीति पूर्वप्रस्थितं पूर्वं प्रस्थितः तम्। वैनतेयं-विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः त गरुडम्। अपकारिणं-सुराङ्गनारत्नस्योर्वश्या अपहरणादिति भाव. । **अग्रे यान्तीति**। अमी

रम्भा—हला गतो राजर्षिः तद्वयमपि यथासंदिष्टं प्रदेशं संक्रमामहे। (क)

शेषाः—तथा। (ख) (इति सर्वाः शैलावतरणं रूपयित्वा स्थिताः।)

रम्भा—अपि नाम स राजर्षिरुद्धरेन्नो हृदयशल्यम्। (ग)

मेनका—हला मा ते संशयो भवतु। उपस्थितसंपरायो महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकात्सबहुमानमानाय्य तमेव विजयसेनामुखे नियुङ्क्ते। (घ)

रम्भा[1]—सर्वथेह विजयी भवतु। (क्षणमात्रं स्थित्वा) हला समाश्वसिहि समाश्वसिहि। एष उच्चलितहरिणकेतनस्तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो दृश्यते। न खलु एषोऽकृतार्थो निवर्तिष्यते। (ङ)

(सर्वा उच्चक्षुषो विलोकयन्ति।)

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च चित्रलेखावलम्बिता भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी।)

(क) हला गदो राएसी। ता अह्मोवि जधासंदिट्ठं पदेसं संकमामो। (ख) तह। (ग) अवि णाम सो राएसी उद्धरे णो हिअअसल्लम्। (घ) हेला मा दे संसओ होदु। उवट्ठिदसंपराओ महिन्दो वि मज्झमलोआदो सबहुमाण आणाविअ तं एव्व विअअसेणामुहे णिओजेदि (ङ) सव्वहा इह विअई भोदु। हली समस्ससध समस्ससधः। एसो उच्चलिदहरिणकेदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो रहो दीसदि। ण खु एसो अकिदत्थो णिवत्तिस्सदि।

चूर्णीभवन्तः चक्राघातैः क्षुण्णा इत्यर्थः। घना वेगानिलात् वेगस्य रथजवस्य अनिलः वायुस्तस्माद्धेतो रथस्याग्रे रेणुवद्रजासीव यान्ति। रङ्गनाथस्तु 'रेणुपदवीं' इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति—"चूर्णीभवन्तो घना मम रथस्याग्रे रेणुपदवीं रेणुमार्गं यान्त्यनुसरन्ति। जलगुरवोऽपि जलदाश्चक्रधारया पिष्टीकृतः मत्स्यन्दनाग्रतः पांसुवदुत्सर्पन्तीत्यर्थः। यद्वा रथस्याग्रेऽश्वखुरैश्चूर्णीभवन्तो मेघा रेणुपदवीं यान्ति रेणवो यथाश्वोद्धताः पाश्चात्त्यवातेनाग्रे नीयमाना अपि रथस्य वेगातिशयेन पश्चाद्भवन्ति तथैतेऽपि रथस्यात्पश्चाद्गच्छन्तीति भावः।" आर्थी उपमा। वेगानिलात् चक्रभ्रान्तिश्चक्रस्य

---

१ अस्मात्परं-रम्भा ननु दुर्जया दानवा॰। मेनका-इत्य॰ क्वचित्. २ सहजन्या॰ (क्षणमात्रं स्थित्वा।) इ॰

Rambhā—*Friends*, the royal sage is gone; therefore, let us also repair to the spot as appointed.

The Rest—Let us do so. (*They all represent descending on the mountain and wait.*)

Rambhā—Will the royal sage extract the dart (of anxiety) from our hearts?

Menakā—Friend, do not doubt. Even the great Indra, when a war is at hand, invites with great honour from the middle world and appoints him at the head of his army which is (then) always victorious.

Rambhā—May he be quite victorious in this adventure too! (*After a moment's pause*) Be of good cheer, friends! Here is in sight the chariot, Somadatta, of the royal sage. with its flag bearing the sign of the deer streaming on high. Indeed, he cannot have returned without accomplishing his object.

(*All look with upturned eyes.*)

(*Then re-enter the* King *seated in the chariot, tha* Charioteer, *and* Urvaśī *supported by* Citralekhā *with her eyes closed in terror.*)

रथाङ्गस्य भ्रमणमरान्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारचक्रावयवानामन्तरेषु अन्तरावकाशेष्वन्यामरावलीमरपङ्क्तिं जनयतीव। रयातिशयात्तथा भासत इत्यर्थः। 'अरः शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः। वेगानिलात् हयशिरसि भूषणार्थं निविष्टं आयामवत् दैर्घ्यवच्चामरं, चित्रन्यस्तमिवालेख्यनिवेशितमिवाचलं तिष्ठति। इत्युत्प्रेक्षा। वेगानिलात् ध्वजपटः केतनं यष्ट्यग्रे दण्डाग्रे च प्रान्ते अन्यतरस्मिन् समं उभयपार्श्वयोः समरेखं स्थितः। 'यन्मध्ये' इति पाठोऽर्थतो न सम्यक्संगच्छते। एतद्रथवेगनिरूपणं "मुक्तेषु रश्मिषु" इत्यादिशाकुन्तलगतेन रथवेगवर्णनेन तुलयितव्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ४ ॥ **रम्भा**—हला इति वचनेन सखी संबोध्या। "हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति" इत्यमरः। रूपयित्वा नाटयित्वा। **रम्भा**—अपि नाम इति संभावनायाम्। राजर्षिः—राजा ऋषिरिव। तथा च शाकुन्तलम्—'अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये। रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति।' इत्यादि। हृदये शल्यमिव दुःखकरं हृदयशल्यं उर्वशीबन्दिग्रहणरूपम्। **मेनका**—उपस्थितसंपराय उपस्थितः संपरायो यस्य। 'युद्धायत्योः संपरायः' इत्यमरः। मध्यमलोकात् मर्त्यलोकात्। विजयसेनामुखे

चित्रलेखा—समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियसखी। (क)

राजा—सुन्दरि समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं
त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः।
तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं
महोत्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी[1] ॥५॥

चित्रलेखा—अहो कथमुच्छ्वसितमात्रसंभावितजीविताद्यापि संज्ञां न प्रतिपद्यते (ख)।

राजा—बलवदत्रभवती परित्रस्ता। तथा हि[2]।

[3]मुञ्चति न तावदस्याः कम्पं कुसुमसमबन्धनं हृदयम्।
पश्य हरिचन्दनेन स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितम् ॥६॥

(क) समस्ससदु समस्ससदु पिअसही। (ख) अम्महे कहं उस्ससिदमेत्तसंभाविदजीविदा अज्ज वि सण्णं ण पडिवज्जदि।

विजययुक्ता सेना तस्या मुखे। नियुङ्क्ते तमेव सेनान्यं करोतीत्यर्थः। अनेन राज्ञोऽसुर विजयित्वं सूचितम्। संख्यातिगैर्दानवैः राह्वोपस्थितसंपरायो महेन्द्रोऽप्यनेन सेनान्या तान् घातयति। एवं स्थिते एकं दानवं विजेतुमलं स्याद्वा नेति कोऽत्र शङ्कावसर इति भावः। उचलि०—हरिणेन लाञ्छितं केतनं हरिणकेतनं उचलितं हरिणकेतनं यस्य। सोमदत्तः "सोमेन चन्द्रेण दत्तः। चन्द्रीयत्वादेव च हरिणध्वजत्वमपि युक्तम्" इति रङ्गनाथः अकृतार्थः न कृतोऽर्थ उर्वशीप्रत्याहरणरूपो येन। भयेन निमीलिते अक्षिणी यस्याः सा भयनिमीलिताक्षी। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् समासान्तः। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। गतमिति। हे सुन्दरि सुरारिसंभवं असुरोत्पन्नं भयं गतम्। हि यस्मात्कारणात् वज्रिणः महेन्द्रस्य महिमा त्रिलोकरक्षी त्रैलोक्यरक्षणशीलः। तत्तस्माद्भयस्य गतत्वादायतं दीर्घं चक्षुरुन्मीलयोन्मेषय। प्रत्युषसि

१ निशावसाने नलिनीव पङ्कजम्। इ० पा०
२ मन्दारकुसुमदाम्ना गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः।
मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः। इत्यधिकं रङ्ग० पठति।
३ मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्।
सिचयान्तेन कथंचित्स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥ इति पाठान्तरम्।

Citralekhā—Take cheer, dear friend, take cheer.

King—Take courage, fair nymph, take courage.

***O timid, one, the fear arising from the foe of gods has* vanished; for the power of the wielder of the thunderbolt guards the three worlds. Open then your long eyes, just as the lotus-plant blows open its lotuses in the morning. (5)**

Citralekhā—Alas! How is it that she, the only sign of whose life, is her hard breathing, does not yet regain consciousness?

King—Her Ladyship is terribly affrighted. For,*

Her heart, frail like the stem of a flower, does not yet forego its tremor which is indicated by the sandal ointment throbbing between, the breasts. (6)

प्रभाते पद्मान्यस्याः सन्तीति पद्मिनी महोत्पलमिव । पूर्णेयमुपमा ॥ ५ ॥ **चित्रलेखा**-उच्छ्वसितमेवोच्छ्वसितमात्रं तेन संभावितमनुमितं सूचितं वा जीवितं यस्याः सा । सज्ञा न प्रतिपद्यते-चेतनां न प्राप्नोति । **राजा**-बलवदत्यन्तम् । **मुञ्चतीति**-पश्य अस्याः कुसमसमबन्धनं कुसुमेन पुष्पेण समं तुल्यं बन्धनं यस्यातिसुकुमारं हृदयं स्तनमध्योच्छ्वसिना स्तनयोर्मध्ये कञ्चुक्यनावृतस्तनान्तरालावकाशे प्रस्पन्दमाननेन हरिचन्दनेन दिव्यचन्दनोत्थानुलेपनेन । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशाना महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि ॥' इति मेदिनी । कथितं सूचितं कम्पं न तावन्मुञ्चति नाद्यापि जहाति । 'पश्य हरिचन्दनेन' इत्यस्य स्थाने सिचयान्तेन कथंचित्' इति केचित्पठन्ति । तत्र सिचयः वस्त्रम् 'वस्त्रं सिचयः पटः पोतः' इति हलायुधः । तस्यान्तेनाञ्चलेन । अयं पाठो नातिसमीचीनः सिचयस्य स्तनद्वयावरकत्वात्स्तनमध्योच्छ्वसिना इत्यनेनासंगतित्वपत्तेः ॥ ६ ॥ **चित्रलेखा**-पर्यवस्थापय स्थिरीकुरु धैर्यावलम्बं कुरु इत्यर्थः । अनप्सरेव-धैर्यलोपो हि मानुषाणामुचितो न देवतानामिति भावः । अत्र अप्सराशब्द आबन्तः । तत्रोक्तं प्राक् । प्रत्यागच्छति संज्ञां लभते । **आविर्भूत** इति । शशिनि चन्द्रमसि आविर्भूते उदिते तमसा तिमिरेण मुच्यमाना । अनेनासंपूर्णप्रकाशेन नाद्यापि सकलध्वान्तक्षतिरिति सूचितम् । रात्रिरिव । नैशस्य निशासंबन्धिनः । हुतं भुङ्क्ते इति हुतभुग् अग्निस्तस्य छिन्नभूयिष्ठधूमा छिन्नो नाशितो भूयिष्ठो बहुलो धूमो यस्याः सा तथोक्तार्चिर्ज्वालेव । भूयिष्ठ इत्यत्र 'अतिशायने तमबिष्ठनौ इति' बहुशब्दात् इष्ठन् प्रत्ययः 'इष्ठस्य यिट् च' इति

---

* *After this some MSS. read—*

"The excessive trembling of her heart is indicated by the garland of Mandāra flowers heaving repeatedly between her expansive breasts".

चित्रलेखा—सखि उर्वशि पर्यवस्थापयात्मानम् । अनप्सरेव प्रतिभासि मे । (क)

(उर्वशी प्रत्यागच्छति ।)

राजा—(सहर्षम् ।) अयि प्रकृतिमापद्यते ते प्रियसखी । पश्य ।

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-
नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—सखि विश्रब्धा भव । पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः । (ख)

उर्वशी—(चक्षुषी उन्मील्य ।) किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेण । (ग)

चित्रलेखा—न महेन्द्रेण । महेन्द्रसदृशानुभावेनानेन राजर्षिणा पुरूरवसा । (घ)

उर्वशी—(राजानमवलोक्य । आत्मगतम् ।) उपकृतं खलु दानवैः । (ङ)

(क) हला उव्वसि पज्जवत्थावेहि अत्ताणं । अणच्छरा विअ पडिहासि मे । (ख) सहि विस्सद्धा होहि । परभूदा क्खु तिदसपरिपन्थिणो हदासा । (ग) किं पहावदंसिणा महिन्देण । (घ) ण महिन्देण । महिन्दसरिसाणुभावेण इमिणा राएसिणा पुरूरवसेण । (ङ) उवकिदं क्खु दाणवेहिं ।

यिडागमः बहुशब्दस्य भूरोदशश्च । रोधःपतनकलुषा रोधसस्तटस्य 'कुलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ।' इत्यमरः । पतनेन कलुषा आविला भूत्वा प्रसादं प्रसन्नतां गृह्णती आददाना गङ्गेव इयं वरतनुश्चारुगात्री अन्तर्हृदये मोहेन मूर्च्छया मुक्तकल्पा त्यक्तप्राया । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पप्प्रत्ययः । सती प्रसादं गृह्णती लक्ष्यते । एकस्य बहूपमानत्वेन मालोपमा ॥ ७ ॥ **चित्रलेखा**—विश्रब्धा विश्वस्ता भव । त्रिदशपरिपन्थिनः—तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां ते त्रिदशाः देवाः । त्रिर्दश वा । दशद्वर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे सप्तविंशतिवर्षवत्' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीयद-

---

१ आवण्णाणुकम्पिणा महाराएण पडिहदा दाणवा । इति रङ्गनाथः पठति ।

Citralekhā—Dear Urvaśī, compose yourself. You don't seem (to act like) a nymph of Heaven.

(Urvaśī, *revives.*)

King— (*With delight*) Ah, your friend is coming to herself, See,

This fair-bodied one, almost relieved of her mental stupor, appears like the night which is being left by darkness, when the moon has just made her appearance, or like the flame of nocturnal fire which is almost devoid of smoke, or like the Ganges regaining its lucidity after being made turbid by the fall of its banks. (7)

Citralekhā—Friend, take courage. The wretches, the enemies of gods, have very certainly been defeated.

Urvas'ī—(*Opening her eyes*) What, by the great Indra who sees by supernatural power ?

Citralekhā—Not by the great Indra ; by this royal sage Purūravas, whose power equals that of the great Indra.

Urvas'I—(*Looking at the King : to herself*) The demons have indeed obliged me.

शत्येव वर्तमानत्वात् । त्रिरावृत्ता दश परिमाणं येषां ते त्रिदशा इति वा । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रः दशा येषा निर्जरत्वात् इति वा । तेषा परिपन्थिनः शत्रवः । परिदोषाख्यानं पन्थयितुं शीलं येषा ते परिपन्थिनः । पथि गतौ चुरादिः । णिनिः । परिशब्दश्च 'दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे ।' इति मेदिनी । हताशा नीचा दानवापसदाः । अत्र केचित् 'आपन्नानुकम्पिना महाराजेन' इत्यधिकं पठन्ति किं तु तथा कृते 'किं पहावदंसिणा महिन्देण' इति प्रश्नोऽनुपपन्नो भवति । अत एवं हेयोऽयं पाठः । **उर्वशी**—प्रभावदर्शिना प्रभावेन दैव्या शक्त्या द्रष्टुं भूतं भविष्यद्वर्तमानं च पर्यालोचयितुं शीलमस्य तेन । **चित्रलेखा**—महेन्द्रेति-महेन्द्रेण सदृशः तुल्यः अनुभावः प्रभावः पराक्रम इति यावत् यस्य तेन । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावबोधने ।' इति विश्वः । **उर्वशी**—आत्मगतम्–तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे–'अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्' इति । 'अश्राव्यं स्वगतं मतम्' इति दशरूपके च । उपकृतं इ०—येन मयायं नयनानन्दजननो नृपो दृष्ट इति शेषः । अत्रोर्वश्या अभिलाषो गम्यते । सा च तस्याः प्रथमावस्थेति ज्ञेयम् । यथा च 'प्रकृतिस्थां उर्वशीं निर्वर्ण्यात्मगतम्' इत्यादिना राज्ञोऽभिलाषो गम्यते । स च तस्य प्रथमावस्था ।

राजा—(प्रकृतिस्थामुर्वशीं निर्वर्ण्य । आत्मगतम्) स्थाने खलु नारायणमृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः सर्वा अप्सरस इति। अथ वा नेयं तपस्विनः सृष्टिर्भवितुमर्हति ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ ८ ॥

नायकनायिकालम्बनस्य शृङ्गारस्य दशावस्था वर्णिता दशरूपकादौ । 'दशावस्थः स तत्रादावभिलाषोऽथ चिन्तनम् । स्मृतिर्गुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः । जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥' इति । केचित्तु 'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥' इत्याहुः । अयं चोभयोरभिलाषोऽस्मिन्नाटके बीजम् । तदुक्तं दशरूपके—'बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः । अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः । स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा । इति । राजा—स्थाने इत्यव्ययं युक्तार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि ।' इति मेदिनी । व्रीडिताः व्रीडा आसां संजाताः । पुरा किल हिमाचले तपश्चरतो नारायणस्य प्रलोभनार्थं गता अप्सरसस्तत्समाधिभेदं कर्तुं न शेकुः । पश्चात्ता विनेतुमिच्छता भगवता नारायणेन आत्मन ऊरुतः काचिदप्रतिमलावण्यवती कन्यका निरमायि तासामुपायनीकृता च । अद्भुतरूपसंपन्ना तां दृष्ट्वा यस्योरुत ईदृशी सुन्दरी निःसृता किं तस्य प्रलोभनमस्माभिः कर्तव्यमिति लज्जितास्ताः स्वर्गलोकं प्रतिनिवृत्याखिलं वृत्तान्तं महेन्द्राय निवेदयाञ्चक्रुरिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया । अस्या इति । अस्याः सर्गविधौ निर्माणकर्मणि कान्तिप्रदश्चन्द्रः प्रजापतिः स्रष्टाऽभून्नु आसीत्किम् । 'नु' इति वितर्के । अनेनोर्वश्या लावण्यातिशयो ध्वनितः । अथ वा शृङ्गारो रतिपोष एको मुख्यो रसो यस्य स शृङ्गारैकरसो मदनः कामः स्वयं प्रजापतिरभून्नु । अनेनास्याः सौभाग्यातिशयः सूचितः । पुष्पाकरः पुष्पोद्भवो मासो वसन्तः अस्याः प्रजापतिरभून्नु । अनेनास्याः सौकुमार्यातिशयो व्यञ्जितः । सति नारायणे मुख्यस्रष्टरि किमनेन वितर्केणेत्याशङ्कायामेवंविधरूपनिर्माणे तस्यासामर्थ्यं दर्शयति-वेदाभ्यासजडः । विषयव्यावृत्तकौतूहलो विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं स्पृहा यस्य

---

१ 'कान्तिप्रदः' इति काव्यप्रकाशगतः पाठः ।

King—(*Looking at Urvaśī, completely recovered; to himself*) It was but quite proper that all the celestial nymphs that had been tempting the sage Nārāyaṇa blushed when they saw this (lady,) who was produced from his thigh. Or why, she cannot be the creation of a hermit.

May it be that the moon, of lovely brightness, became the progenitor in creating her? Or was it the God of Love himself, whose main element is the erotic sentiment? Or was it the month rich in the production of flowers? For else, how indeed could an old anchorite, grown dull by the study of the Vedas, and his thirst for pleasure extinguished, have produced such a fascinating form as this? (8)

न तु मदनवच्छृङ्गाराचार्यः। पुराणो जीर्णः। न तु वसन्तवत्सौकुमार्यैकशाली। मुनिर्मौनशीलस्तपस्वी नारायण इदं प्रसिद्धं मनोहरं लावण्यादिगुणैर्हृदयंगमं रूपं निर्मातुं कथं नु प्रभवेत् न प्रभवेदेव इत्यर्थः। ससंदेहालंकारः। तल्लक्षणं काव्यप्रकाशे—'ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः।' अत्र सूचितस्य राजाभिलापरूपबीजस्य विन्यासाद् उपक्षेपः नाम मुखसंध्यङ्गमुक्तम्। 'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः' इति तल्लक्षणम्। अत्र "मुनिरित्यस्य ब्रह्मा इत्येवार्थः। न तु नारायण इति। नारायणस्योत्पादकत्वेऽपि निर्मातृत्वाभावात्प्रकृते तु मुनिनिष्ठनिर्मातृत्वव्यवच्छेदस्यैव विवक्षितत्वात् अत एव प्रजापतिपदस्वारस्यमपि।" इत्यालंकारिकाः तच्चिन्त्यम्। भगवतो नारायणस्य सर्वशक्तिमत्वात्तन्निष्ठनिर्मातृत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वाच्च। मुनिरित्यस्य ब्रह्मेत्यर्थे कृते विधातृरूपातिशयनिर्माणसामर्थ्यं विहन्येत। तच्च कवेरनभिमतमिति "स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे। धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" इति शाकुन्तलोक्तेर्भाति। अस्य श्लोकस्य स्फुटत्वे त्वालंकारिकसंमतोऽर्थः साधुरेव॥८॥ चित्रलेखा—अभयदायीति हेतुगर्भं विशेषणम्। राज्ञोऽभयदानशीलत्वात्तेन सखीजनायाभयं दत्तं स्यादेवेति मन्वानाया इयमुक्तिः। यदृच्छयेति। हे सुन्दरि त्वं यदृच्छया स्वेच्छया दैववशाद्वा सकृदपि एकवारमपि यस्यावन्ध्ययोः द्रष्टव्यसीमां त्वां दृष्ट्वा सफलयोः नेत्रयोः पथि स्थिता यस्य दृष्टिगोचरतां याता सोऽपि त्वया विना समुत्सुकः सोत्कण्ठः भवेत्। किमुत आर्द्रसौहृदः आर्द्रं निरन्तरसहवासेन उपचितरसं सौहृदं स्नेहो यस्य स ते सखीजनः पर्युत्सुको भवेदिति किं वक्तव्यम्। अत्र 'त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवेत्' इति सामान्योक्त्या अहमपि त्वया विना पर्युत्सुको भविष्यामीति तदर्थमात्मन औत्सुक्यं सूचयता 'आरम्भः' नाम कार्यस्य प्रथमावस्थोपन्यस्ता। तेन चात्र बीजारम्भयोः

उर्वशी—हला स सखीजनः कुत्र खल्विदानीं भवेत्। (क)

चित्रलेखा—अभयदायी महाराजो जानाति। (ख)

राजा—(उर्वशीमवलोकयन्।) महति विषादे वर्तते। पश्यतु भवती।

यदृच्छया त्वं सुकृदप्यवन्ध्ययोः
पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः।
त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-
त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः॥ ९॥

उर्वशी—(अपवार्य।) अभिजातं खल्वस्य वचनम्। अथ वा चन्द्राद्मृतमिति किमत्राश्चर्यम्। (प्रकाशम्।) अत एवैनं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम्। (ग)

राजा—(हस्तेन दर्शयन्)

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः।
प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम्॥ १०॥

चित्रलेखा—सखि पश्य। (घ)

उर्वशी—(राजानं सस्पृहं पश्यन्ती।) समदुःखः पिबतीव मां नयनाभ्याम्। (ङ)

चित्रलेखा—(साकूतम्।) अयि कः। (च)

(क) हला सो सहीजणो कहिं क्खु दाणिं भवे। (ख) अभअदाई महाराओ जाणादि। (ग) अहिजादं खु से अवणं। अह या चन्दादो अमिअत्ति किं एत्थ अच्चरीअं। अदो एव्व णं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअ।

(घ) हला पेक्ख। (ङ) समदुक्खो पिबइव्व मं णयणेहिं। (च) अइ को।

समन्वयाद् मुखसंधिरिति बोध्यम्। तदुक्तं दशरूपके– 'अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः। आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः। अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः। यथासङ्ख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः॥' इति॥९॥ उर्वशी

१ सुह. २ उत्सुकनयना लोका०। इ. पा ३ सस्मितम्।

Urvas'ī—Friend, where indeed can our friends be at this hour ?

Citralekhā—The great King who extended (promised) them *safety knows* (it).

King—(*Looking at Urvaśī*) (*The company of your* friends) is in great distress. Let Your Ladyship see :

Even he, in the range of whose eyes you may chance to stand but once and thereby make them fruitful,-even he, O charming one will be uneasy by your absence, what to say then *of those your friends whose hearts are* full of ardent love for you ? (9)

Urvas'ī—(*Aside*) His speech is noble, indeed. Or what marvel, *if nectar flows* from the moon ? (*Aloud*) Hence it is that my heart yearns to see them.

King—(*Pointing out with the hand*)

O you of beautiful body, these your friends stationed, on the Hemakūṭa, behold your face to which freshness has returned like unto the moon when released from an eclipse. (10)

Citralekhā—Friend, behold.

Urvas'ī—(*Looking longingly at the* King)—Seems, in sympathetic grief, to drink me with his eyes.

Citralekhā—(*Meaningly*) *Friend, who ?*

अभिजात अभिजनोचितम् । प्रकाशम् । 'सर्वश्राव्य प्रकाश स्यात्' इति साहित्यदर्पणे । एता इति । सुतनु चारुगात्रि एता हेमकूटगता हेमकूटस्थास्ते सख्य प्रत्यागतप्रसाद मूर्च्छापगमात्पुनरपि प्रसन्न तव मुख पश्यन्ति । उपप्लवादुपरागान्मुक्तमत एव प्रत्यागतप्रसाद चन्द्रमिव ॥ १० ॥ उर्वशी—समदुःख पिबति राजा सखीजनश्च । इयमात्मनो मनोभाव चित्रलेखां प्रति व्यञ्जयितुमिच्छन्त्या उर्वश्या श्लेषोक्ति. । चित्रलेखोर्वश्यो सव्याजे प्रश्नोत्तरे च । रम्भा—चित्रलेखाद्वितीया—अनेन चित्रया नातिविप्रकृष्टश्चन्द्र इति गम्यते । चित्राचन्द्रमसो विशाखाचन्द्रमसोश्च योग. कान्त्यभिन्नो जायतीति कविसमयवर्णनम् । तथा हि—'कान्त्यभिन्ना तयोरासीद् व्रजतो शुद्धवेषयो । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥' इति रघुवंशे । 'विमल नित्र यदि चित्राते शशाङ्कलक्ष्मामनुवर्तते' इति शाकुन्तले । अपरिस्फुटशरीर —अपरिस्फुटं अदृ

उर्वशी—ननु सखीजनः । (क)

रम्भा—(सहर्षम् ।) एषः चित्रलेखाद्वितीयां प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव भगवांश्चन्द्र उपस्थितो राजर्षिः । (ख)

मेनका—(निर्वर्ण्य ।) द्वे अपि नः प्रिये उपनते । इयं प्रत्यानीता प्रियसखी अयं चापरिक्षतशरीरो राजर्षिः । (ग)

सहजन्या—सखि सुष्ठु भणसि । दुर्जयाः खलु दानवाः । (घ)

राजा—सूत इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्यतां रथः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

राजा—(चक्रोद्घातं रूपयित्वा । आत्मगतम् ।) हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः ।

> **यदयं रथसंक्षोभादंसेनांसो रथोपमश्रोण्याः ।**
> **स्पृष्टः सरोमविक्रियमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ११ ॥**

(क) णं सहिअणो । (ख) एसो चित्तलेहादुदिअं पिअसहीं उव्वसीं गेण्हिअ विसाहासमीवगदो विअ भअवं चन्दो उवट्ठिदो राएसी । (ग) दुवे वि णो प्पिआणि उवणदाणि । इअं पच्चाणीदा पिअसही अअं च अपरिक्खदसरीरो राएसी । (घ) सहि सुट्ठु भणासि । दुज्जआ खु दाणवा ।

अजातापायं इत्यर्थः । शरीरं यस्य । **राजा**–चक्रोद्घातं उद्घातः संक्षोभः तम् । रूपयित्वा अभिनीय । विषमावतारः–विषमे नतोन्नतभूमिभागे अवतारः । **यदयमिति** । यत् यस्मात्कारणात् अयं ममांसो भुजशिरः रथसंक्षोभात् स्यन्दनोपघातात् रथोपमश्रोण्याः रथेन रथाङ्गेन उपमा यस्याः सा रथोपमा चक्रवद्वर्तुला पृथ्वी च श्रोणी यस्याः सा । वक्ष्यति च चतुर्थेऽङ्के–'रथाङ्गश्रोणिबिम्बया' इति । तस्या अंसेन सरोमविक्रियं रोम्णां विक्रिया रोमविक्रिया तया सहितं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । सरोमोद्गमं स्पृष्टस्तस्माद् दत्तफल इति पूर्वेण संबन्धः । अत्र केचिदङ्गेनाङ्गमिति पठन्ति । तन्न युक्तं–'अयं तस्या रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः । एकः कृती शरीरेऽस्मिन्' इति वक्ष्यमाणत्वादङ्गशब्दस्य

१ यदिदं रथसंक्षोभादङ्गेनाङ्गं ममायतेक्षणया ।
स्पृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ इ० पा०

Urvaśī—I mean the group of friends.

Rambhā—(*With joy*) Here arrives the royal sage, bringing with him our dear friend Urvaśī accompanied by Citralekhā (looking) like the Moon gone near Viśākhā

Menakā—(*Marking carefully*) Both our dear objects have been achieved. On the one hand, this our dear friend has been restored, on the other, this royal sage is unhurt.

Sahajanyā—You have said truly, friend; the demons are difficult to conquer.

King—This is the mountain-peak, Charioteer; make the chariot descend.

Charioteer—As you, of long life, command. (*He does accordingly*).

King—(Gesticulating *that he received a jolt of the wheels; to himself*) Oh, this descent on a rugged surface has compensated me—

Since, it is owing to the jolting of the car that this my shoulder was touched by that of her whose hips are round in a manner to cause my hair to stand erect, as if Love himself had burst into sprouts. (11)

मुख्या वृत्त्यासावाचिकत्वात् । रोमविक्रियामुत्प्रेक्षते—मनसिजेन कामेन अङ्कुरितमिव पल्लवितमिव । अत्र स्पृष्टः सरोमविक्रियमित्यनेनाभिलापरूपबीजस्य बहुलीभवनात् 'परिकरः' नाम मुखसंध्यङ्गमुक्तं भवति । 'अङ्कुरितमनोभवेनेव' इति पाठस्त्वसाधुरेव । तस्य वाक्येऽसंगतत्वापत्तेः अङ्कुरितः मनोभवो येन इति व्युत्पत्त्या भवदपीदं विशेषणमंसस्यैव स्यात् । तदप्यनुपपन्नमंसाङ्कुरयोः कार्यकारणसंबन्धाभावात् । न हि रोमाञ्चोद्गमोंऽसकार्यम् । स्पर्शकार्यं हि सः । कामिनोर्हि प्रथमस्पर्शे रोमोद्गमो नाम सात्त्विकभाव आविर्भवतीति प्रसिद्धमेव । तदुक्तं वात्स्यायनेन—कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुली स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत ' इति । अत्र स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकभावोपलक्षणमात्रम् । न तु नियमो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । तथा हि रघुवंशे ' आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः ' इत्यादि । कुमारसंभवेऽपि 'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः' इत्यादि । सात्त्विकभावाश्च भरतोक्ताः—' स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ

उर्वशी—(सव्रीडम् ।) सखि किमपि परतोऽपसर । (क)

चित्रलेखा—नाहं शक्ता । (ख)

रम्भा—सख्यः एत प्रियकारिणं संभावयामो राजर्षिम् । (सर्वा उपसर्पन्ति ।) (ग)

राजा—सूत स्थापय तावद्रथम् ।

यावत्पुनरियं सुभ्रूरुत्सुकाभिः समुत्सुका ।
सखीभिर्याति संपर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥ १२ ॥

(सूतस्तथा करोति ।)

अप्सरसः—दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते । (घ)

राजा—भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्वशी—(चित्रलेखादत्तहस्ता रथादवतीर्य ।) सख्यः एत पीडितं मां परिष्वजध्वम् । न खलु ममासीदाशा भूयोऽपि सखीजनं द्रक्ष्यामीति । (ङ)

(सख्यस्त्वरिताः परिष्वजन्ते ।)

रम्भा—सर्वथा महाराज कल्पशतानि पृथिवीं पालयन्भवतु । (च)

(क) हला किं वि परदो ओसर। (ख) णाहं सक्का ।

(ग) हला एध पिअआरिणं संभावेम्ह राएसिं। (घ) दिट्ठिआ महाराओ विजएण वड्ढदि । (ङ) हला एध पीडिदं मं परिस्सजध । ण क्खु मे आसी आसा भूओ वि सहीअणं दक्खिस्सं त्ति। (च) सव्वहा महाराओ कप्पसदाइं पुहविं पालअन्तो होदु ।

स्तम्भोऽसिनिष्क्रियाङ्गता । प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥' इति ॥११॥ **रम्भा**-संभावयामः पूजयामः सत्कुर्मः । **यावदिति** । शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रुः । संपर्कं याति समागच्छति । ऋतुरस्याः संप्राप्त आर्तवी ऋतुसम्बन्धिनी । वासन्तिकी इति यावत् । श्रीः शोभा लताभिरिव । अनेन तासामकृत्रिमसौहार्दमुर्वशीसमागमे

---

१ सर्वा इत्यस्मात्परं 'साशंसम्' इत्यधिकं क्वचित् । २ अस्मात्परं–नेपथ्ये कलकलः ।

Urvas'ī—(*Blushingly*) Friend, move that side a little.

Citralekhā—I cannot.

Rambhā—Friends, come, let us honour the royal sage, our benefactor. (*All approach the* King)

King—Charioteer, stop the chariot,

So that this fair-browed one, who is eager, may meet *her equally eager friends, just as the season's beauty meets the creepers.* (12)

(*The Charioteer acts accordingly.*)

Nymphs—Joy to Our Majesty, on the achievement of this victory.

King—And to Your Ladyships, on the union with your friend.

Urvas'ī-(*Alights from the chariot assisted by Citralekhā*) Friends, come and embrace me closely Certainly I had no hope that I should see my friends again.

(*Her friends immediately clasp her.*)

Rambhā—May Your Majesty, by all means, be the *protector of the Earth for hundreds of Kalpas !*

मुखम्लानतानिरासश्च सूचितः ॥ १२ ॥ दिष्ट्या—इति आनन्दे। 'दिष्ट्या समुपजोष चेत्यानन्दे' इत्यमरः। 'दिष्टेत्यानन्दने दिष्टयापूर्वो वर्धतिरुत्सवे' इति सागरः। उर्वशी चित्रलेखादत्तहस्ता चित्रलेखया दत्तो हस्तो यस्याः। पीडितं सुदृढं अशिथिलम्। सूतः—पूर्वस्यां दिशि यतः सैव देवाधिष्ठानम्। तदुक्तं भुवनकोशे—'सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु। तेषामधः त्रवदन-ज्वलनान्तकाना रक्षोम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ ॥' अयमिति—गगनादाकाशात्। तप्तं भासुरं चामीकरं सुवर्णं तस्याङ्गदे बाहुभूषणे यस्य। 'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने।' इत्यमरः। अत एव तडित्वान्विद्युत्सनाथस्तोयदो मेघ इव सोऽपि शैलाग्रं आरोहति अवतरति ॥ १३ ॥ सर्वाः—अम्मो इत्याश्चर्ये। 'अम्मो अम्महे इत्येतद्विस्मयद्योतनाविधौ।' इति सागरोक्तेः। चित्ररथः—महेन्द्रोपकाराय पर्याप्तेन समर्थेन विक्रममहिम्ना पराक्रमातिशयेन। राजा—स्वागतं मित्रमुहृदे इत्यत्र 'चतुर्थी चाशिष्य ' इति चतुर्थी। हस्तौ स्पृशतः-हस्तमहो हि मित्रादिसंमेलने समुचिताचारः। तथा च भागवते 'भागवतान् बन्धूना..शैश मानमादधे ॥ प्रह्वोऽभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः।' इति प्रथमस्कन्धे (अ० ११)। [illegible]

सूतः—आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।

अयं च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः ।
अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥ १३ ॥

(पश्यन्त्यप्सरसः ।)

सर्वाः—अहो चित्ररथः । (क)

(ततः प्रविशति चित्ररथः ।)

चित्ररथः—(राजानं दृष्ट्वा । सबहुमानम् ।) दिष्ट्या महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

राजा—अये गन्धर्वराजः । (रथादवतीर्य ।) स्वागतं प्रियसुहृदे ।

(परस्परं हस्तौ स्पृशतः ।)

चित्ररथः—वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्मघवन्तं द्रष्टुमर्हति । महत्खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य ।

(क) अम्मो चित्तरहो ।

गोपाला हास्यहस्तग्रहादिभिः । विश्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः' इति दशमस्कन्धे च (अ० ६५) । चित्ररथः—शतक्रतुना इन्द्रेण । शतं क्रतवो यस्य । अश्वमेधशतानुष्ठानादिन्द्रः शतक्रतुरित्युच्यते । अन्तरा मध्ये । चारणेभ्यः कुशीलवाख्येभ्यः स्तुतिपाठकेभ्यः । 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । जयोदाहरणम्—जयख्यापकं प्रबन्धविशेषणम् । यशः इति केचित् । 'यशो जयोदाहरणम्' इति हैमः । प्रतापरुद्रस्तु 'येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रकम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥' इति उदाहरणलक्षणमाह । 'जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ।' इति रघुवंशे । पुरेति । अतिसृष्टा दत्ता । मरुत्वते इन्द्राय । अपाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वा ॥ १४ ॥ नन्विति । नन्ववधारणे । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुशानेऽप्यवधारणे' इति विश्वः । अस्य महेन्द्रस्य

---

१ प्रविश्य चित्ररथः. २ उपसृत्य, राजाभिमुखः—सं स्थित्वा. ३ केशिना दानवेन.

Charioteer—O you of long life, a sound, like that of chariots moving with great speed, is heard from the east.

And here does some one, wearing armlets of burnished gold, descend upon the peak of the mountain, like a cloud *streaked with lightning.* (13)

(*The Nymphs look at him.*)

All—Oh, it is Citraratha !

(*Enter Citraratha*)

Citraratha—(*Beholding the* King ; *with great respect*) Your Honour is to be congratulated upon your eminent valour, sufficient (*i. e.* great enough) to oblige even the great Indra.

King—Hallo, Lord of the Gandharvas ! (*Alighting from the chariot*) Welcome my dear friend.

(*They grasp each other's hand.*)

Citraratha—Friend, having learnt from Nārada that Urvaśī was carried off by Keśin, Indra ordered out the army of the Gandharvas for the rescue. Then having, on our way, heard from the bards the panegyric on your triumph, we *came here to you It behoves Your Honour, therefore, to* see Indra with us, taking her with you. Your Honour has indeed, rendered a very agreeable service to the great Indra. For, see—

पक्षे भवाः पक्ष्याः सपक्षा अनुपक्षिणः शत्रून् विजयन्ते इति यत्तद्वज्रिण एव वीर्यं पराक्रमफलम् । अस्माकं तदनुयायिना कोऽपि गुणो नास्ति । अनात्मनो महेन्द्रानुयायित्वसूचनेन विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते । अस्य समानार्थः श्लोकः शाकुन्तले-' सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः संभावना गुणमवेहि तमीश्वराणाम् । किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ इति । उक्तं दृष्टान्तेन दृढयति वसुधाधरकन्दराद्विसर्पी वसुधाधरस्य पर्वतस्य कन्दरो दरी तस्माद्विसर्पितुं शीलमस्यासौ विसर्पः प्रसरणशीलः । हरेः सिंहस्य प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरपि नागान् हस्तिनो भिनत्ति विदारयति इति यत्तद्धरेरेव वीर्यम् । हिनस्तीति पाठे मारयति । उपजातिश्छन्दः । तल्लक्षणम्-' स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ ' इति ॥ २५ ॥ चित्ररथ—अनुत्सेकः निरभिमानः अनवलेपः । विक्रमालंकारः पराक्रमभूषणम् । अथ

पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते ।
दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा संप्रति त्वया ॥ १४ ॥

राजा—मा मैवम् ।

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्-
द्विजयन्ते द्विषदो यदस्य पक्ष्याः ।
वसुधाधरकन्दराद्विसर्पी
प्रतिशब्दोऽपि हरेर्भिनत्ति नागान् ॥ १५ ॥

चित्ररथः—युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः ।

राजा—सखे नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । अस्त्वमेवात्रभवतीं प्रभोरन्तिकं प्रापय ।

चित्ररथः—यथा भवान्मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

(अप्सरसः प्रस्थिताः ।)

उर्वशी—(जनान्तिकम् ।) सखि चित्रलेखे उपकारिणमपि राजर्षिं न शक्नोम्यामन्त्रयितुम् । तत्त्वं मे मुखं भव । (क)

चित्रलेखा—(राजानमुपेत्य ।) महाराज उर्वशी विज्ञापयति महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं सुरलोकं नेतुमिति । (ख)

राजा—गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(क) हला चित्तलेहे उवआरिणं पि राएसिं ण सक्कुणोमि आमन्तेदुं । ता तुमं मे मुहं होहि । (ख) महाराअ उव्वसी विण्णवेदि-महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छामि पिअसहिं विअ महाराअस्स कित्तिं सुरलोअं णेदुं त्ति ।

सर्वत्र पराक्रमशौर्यादीनां स्थाने विक्रमशब्दस्यैव योजनाल्लब्धवर्णभाग्विक्रमादित्यः सापह्नवं स्तुतः स्यादिति गम्यते । कालिदासश्च विक्रमादित्यनानुगृहीतस्तस्यसंसदमलंचकारेति सुप्रसिद्धो जनवादः । किं त्वयं प्रश्नो यावदद्यत्वेऽपि न सम्यङ् निर्णीतः। राजा-अवसरः समयः। उर्वशी-जनान्तिकम्-तल्लक्षणं दशरूपके 'त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥'

---

१ अथ. २ अभिसर्पी, शब्दोऽपि—शब्दो हि. इ. पा.

Formerly she was given to Indra by Nārāyaṇa, and now by *you his friend, having rescued her from the hands of the* demon. (14)

King—*No*, not so.

It is undoubtedly through the power of Indra, that his friends succeed in conquering his enemies; even the echo (of the roar) of the lion, spreading out from the caves of mountains, terrifies the elephants. (15)

Citraratha—This is proper. *Modesty is the ornament of* valour.

King—Friend, time does not allow me to see Indra just now. Do you, therefore, take Her Ladyship to the Lord?

Citraratha—As Your Honour pleases. This way, this way, ladies.

(*The Nymphs set out.*)

Urvas'ī—(*Aside*) Friend Citralekhā, I am unable to take leave of the royal sage even though he is my benefactor. Be you, therefore, my mouth-piece.

Citralekhā—(*Approaching the* King) Sire, Urvaśī begs—'I wish, permitted by Your Majesty, to take your Majesty's fame to the abode of gods as my dearest friend'.

King—Farewell, to meet again.

निपताककरेण ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुलं वक्रानामिकं त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वा इत्यर्थः। 'यत्र-यित्वैवमन्योन्यं द्वाभ्यां यत्खलु पठ्यते। जनान्तिकं तु तत्कार्यं त्रिपताकेन पाणिना॥' इति सागरोऽपि तल्लक्षणं व्याचष्टे। आमन्त्रयितुमाप्रष्टुम्। स्वमुखं भव मदर्थं तमापृच्छस्व। चित्रलेखा-अभ्यनुज्ञाता अनुमोदिता। उर्वशी-उत्पतनभङ्गमुत्पतन-स्खलितम्। लताविटपे लताशाखायाम्। एकावली वैजयन्तिका आपादलम्बिनी-एकसूत्रा मौक्तिकावली। लग्ना आसक्ता। अत्र सव्याजविलम्बेनात्मनोऽनुरागमा-विष्कुर्वन्त्योर्वश्या 'चिन्ताख्यः' नाम द्वितीयावस्था सूचिता। तथा चोक्तं रतिनिलये अनुरागेङ्गितमित्यधिकृत्य—'विलम्बस्तु पथि व्याजैरपराङ्मुखस्यापि दर्शनम्' इति। चित्रलेखा-इदं खलु लग्ना इत्यादि परिहासभाषितम्। दुर्मोचनीया मोचयितुं अशक्या। अनेन 'त्वं पुनरत्रापि बद्धभावासीति मया ज्ञातं' इति सूचितम्।

(सर्वाः सगन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति ।)

उर्वशी—(उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा ।) अहो लताविटप एकावली वैजयन्तिका मे लग्ना । (सव्याजं परिवृत्य । राजानं पश्यन्ती ।) चित्रलेखे मोचय तावदेनाम् । (क)

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) दृढं खलु लग्ना । दुर्मोचनीयेव मम प्रतिभाति । भवतु यतिष्ये तावत् । (ख)

उर्वशी—(स्मितं कृत्वा ।) सखि स्मर तावदेतदात्मनो वचनम् । (ग)

(चित्रलेखा मोचनं नाटयति ।)

राजा—(स्वगतम् ।)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे गमनेऽस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।
यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा परिवृत्तार्धमुखी मयाऽद्य दृष्टा ॥ १६ ॥

(क) अम्मो लदाविडव एआवली वैअअन्तिआ मे लग्गा । चित्तलेहे मोआवेहि दाव णं ।

(ख) दिढं क्खु लग्गा । दुम्मोआ विअ मे पडिहादि । होदु जदिस्सं दाव ।

(ग) सहि सुमरेहि दाव एदं अत्तणो वअणं ।

यतिष्ये मोचयितुं यत्नं करिष्यामि । **उर्वशी**—स्मर तावदात्मनो वचनं 'यतिष्ये तावत्' इति । अनेनास्मिन्व्यतिकरे त्वया मम साहाय्यं करणीयमिति सूचितम् । मोचनं नाटयति इति नटमधिकृत्योक्तिः । चित्रलेखा तु मोचयत्येव । **प्रियमिति ।** हे लते अस्या गमने क्षणविघ्नं क्षणमात्रं विघ्नं प्रतिबन्धमाचरन्त्या कुर्वत्या त्वया मम प्रियमिष्टमेवाचरितमनुष्ठितम् । यद्यत इयमपाङ्गनेत्रा प्रशस्तापाङ्गेक्षणवती । यद्वाऽपगतमङ्गं यस्यासावपाङ्गी मदनस्तद्‌जनके नेत्रे यस्यास्तादृशी । परिवृत्तार्धमुखी परिवृत्तमर्धं मुखं यस्यास्तथा सती मयाऽद्य दृष्टा । यद्वा परिवृत्तार्धमुख्यपाङ्गनेत्राऽपाङ्गयोः प्रेरिते नेत्रे यया साचीकृतलोचनाभ्यां पश्यन्ती दृष्टा । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । अत्र राज्ञो दृढानुरागो ध्वन्यते । तेनात्र बहुलीभूतबीजस्य निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनात् 'परिन्यासः' नाम संध्यङ्गमुक्तम् । अत्रैव गम्यमानसुखोदयस्य स्मरणात् 'प्राप्तिः' नाम संध्यङ्गमप्युपक्षिप्तम् ॥ १६ ॥ **अद इति ।** अद इदं वायुदेव-

---

१ अस्मात्परं—उर्वशी—अलं परिहासेण । मोआवेहि णं । चि०—होदु इ० ।

(*All the* Nymphs *together with the* Gandharva *gesticulate jumping into the sky*)

Urvaśi—(*Exhibiting hindrance in her upward motion*) Oh, my long necklace of pearls, consisting of one string, has been caught by the twig of a creeper. (*Turning round on this pretext and looking at the* King) Citralekhā, just extricate this.

Citralekhā—(*Smiling*) Caught very fast, most certainly; it is not easy, I fear, to disentangle it. However, I shall try.

Urvaśī—(*Smiling*) Remember, friend, these words of yours.

(*Citralekhā gesticulates disentangling it.*)

King—(*To himself*)

You have done a sweet service to me, O creeper, in *throwing a moment's obstacle in her departure,* since *this* fair one was once again seen by me with her face half turned round and her eyes turned towards their corners. (16)

तास्येति वायव्यं ते अस्त्रं सुरेन्द्रस्य कृतापराधान् दैत्यान् केशिनं तदनुयायिनश्च लवणाम्बुराशौ प्रक्षिप्य शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति शरधिर्निषङ्गस्तं प्रविष्टम् । महोरगो महाभुजंग आत्मनः श्वभ्र बिलमिव । उपजातिश्छन्दः ॥ १७ ॥ **राजा**–उपश्लेषय समीपमानय । दुर्लभाभिनिवेशी दुर्लभ उर्वशीरूपवस्तुनि अभिनिवेशोऽत्याग्रहोऽस्यास्तीति । अप्राप्यवस्तुप्रार्थनैकशील इत्यर्थः । **एषेति** । एषा सुराङ्गनोर्वशी पितुर्नारायणाख्यस्य विष्णोर्मध्यमं पदमाकाशम् । 'वियद्विष्णुपद वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । उत्पतन्त्युद्गच्छन्ती सती मे शरीरात्प्रसभ हठात् । 'प्रसभं तु बलात्कारो हठः' इत्यमरः । कर्षत्युध्दृत्यापहरति । अत्रार्थं उपमामाह–हंसाना राजा राजहंसः । राजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातः । तद्वधूः राजहंसी खण्डिताग्रात्ल्लूनाग्रान्मृणालबिसात्सूत्रं तन्तुमिव । अत्र खण्डिताग्रादित्यनेन राज्ञो मनसो मदनशरविद्धत्वं सूचितम् । तेन च 'चित्तासङ्ग' नाम द्वितीयावस्थापि सूचितेत्यनुसंधेयम् । 'मनः कर्षति' इत्यनेन राजोत्कण्ठा देवास्तत्परिज्ञान चेत्याद्यग्रिमाङ्कवस्तुबीजसूचनाद् 'अङ्कावतारः' नामार्थोपक्षेपकोऽयम् । तल्लक्षणम्-'अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोऽङ्कस्य सूच्यते । वस्तुबीजमुपोद्घातैः सोऽङ्कावतार इष्यते' इति । अत्र केषाचित्संध्यङ्गानामनुक्तत्वेऽपि न कापि क्षतिः । तदुक्तम्–'न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैर्नाट्य न दुष्यति । यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥' इति ॥ १८ ॥ अयं पुरूरवा धीरोदात्तो नायकः । तल्लक्षणमाह दशरूपककृद्–'महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः स्थिरो ।

सूतः—आयुष्मन् ।

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्
प्रक्षिप्य दैत्याँल्लवणाम्बुराशौ ।
वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते
महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥ १७ ॥

राजा—तेन ह्युपश्लेषय रथं यावदारोहामि ।

(सूतस्तथेति रथमुपश्लेषयति । राजा नाट्येन रथमारोहति । उर्वशी सनिःश्वासं राजानमवलोकयन्ती सह सखीभिर्निष्क्रान्ता चित्ररथश्च ।)

राजा—(उर्वशीमार्गोन्मुखः ।) अहो नु खलु दुर्लभा[1]भिनिवेशी मदनः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥ १८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥' इति । तस्य साधारणनायिकायामुर्वश्यामभिलाषो न दोषायोर्वश्या दिव्यत्वात् । यथोक्तं वसन्तराजीये-'या काचिन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न भौमिका' ॥ इति । साधारणनायिकालक्षणं दशरूपके—'साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक्' । इति । इममेव विषयमधिकृत्योक्तं भरतसूत्रे-'दिव्यवेश्याङ्गनायाश्च राज्ञा भवति संगमः । वाच्यापि वेश्या, साप्यत्र यथैव कुलजा तथा ॥ यदा मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् । तदा सर्वत्र कर्तव्या ये भावा मानुषाश्रयाः ॥ शापभ्रंशात्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् । मानुषैः सह संयोगस्तद्वैवमुपसर्पणम् ॥ पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्या सा विलोभयेत् । पुनः संदर्शनं दत्त्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥ दिव्याभरणमाल्याद्यैर्लेखसंप्रेषणैरपि । ईदृशैरभ्युपगमैः समुन्माद्यस्तु नायकः ॥ उन्मादनात्समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् । स्वभावोपगतो लोके नात्यर्थं भावितस्तथा ॥ ये भावा मानुषाणां तु यद्वृत्तं यच्च चेष्टितम् । तत्सर्वं मानुषाप्राप्य कर्तव्यं देवतैरपि ॥' इति । एतत्सर्वं परस्ताद्यथायथमूहनीयम् । इति निष्क्रान्ताः सर्वे-बीजार्थं युक्तियुक्तं कृत्वा निष्क्रामो भवति । यदाह-'बीजार्थं युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथारसम् । निष्क्रामं तत्र कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥'

---

१ दुर्लभाभिलाषो । इ. पा.

Charioteer—O long-living one,

Here your missile, presided over by Vāyu, having hurled into the salty sea the demons who had perpetrated a crime against the Lord of gods, has entered again into the quiver, just as a huge serpent enters its covert. (17)

King—Bring nearer the chariot then, that I might get into it.

(*The Charioteer obeys and brings the chariot near. The King gesticulates ascent into the car.* Urvaśī *casts a glance, with a sigh, at the* King *and departs with her* friends *and* Citraratha).

King—(*With his face turned to the path taken by* Urvaśī) Oh what marvel is this, that the God of love should always be bent on unattainable object !

This celestial woman, flying up into the middle space of her father (*i. e.* into the sky), violently tears away my heart from my body, like a female swan soaring into the air after drawing off a fibre from the lotus-stalk, the end of which has been already lopped off. (18)

[*Exeunt Omnes*]

END OF ACT I

इति । **प्रथमोऽङ्कः**–अङ्कलक्षणमादिभरते–अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥ यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः । किंचिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ ये नायका निगदितास्तेषा प्रत्यक्षचरितसंयुक्तः । नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ इति । साहित्यदर्पणे च–'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैः कार्यः किंचित्संलग्नबिन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान्न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । आवश्यकाना कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्यं कथया संप्रयोजितः । आसन्ननायकः पात्रैर्युक्तस्त्रिचतुरैस्तथा । दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ॥ विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरं च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोत्तरैः । अन्ते निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥' इति ॥

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भोः निमन्त्रणिकः परमान्नेनेव राजरहस्येन स्फुटन्न शक्तोम्याकीर्णे आत्मनो जिह्वां रक्षितुम् । तथावत्तत्रभवान्वयस्यः कार्यासनादुत्तिष्ठति तावदेतस्मिन्विरलजनसंपाते विमानपरिच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि । (परिक्रम्य तत्र स्थितः ।) (क)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञप्तास्मि देव्या काशीराजपुत्र्या यथा—हञ्जे निपुणिके यतः प्रभृति भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्त आर्यपुत्रस्तत आरभ्य शून्यहृदय इव लक्ष्यते । तत्तस्य प्रियवयस्यादार्यमाणवकाज्जानीहि तावदस्यो-

(क) [1]ही ही भो णिमन्तणिओ परमण्णेण विअ राअरहस्सेण फुट्टमाणो ण सक्कुणोमि आइण्णे अत्तणो जीहं रक्खिदुं । ता जाव तत्तभवं वअस्सो कज्जासणादो उट्ठेदि दाव इमस्सिं विरलजणसंपादे विमाणपडिच्छन्दपरिसरे चिट्ठिस्सं ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणो भाव्यर्थसूचनार्थमर्थोपक्षेपकं प्रवेशकं तावत्प्रस्तौति—तत इति । प्रवेशकलक्षणमग्रे । विदूषकः—विदूषकलक्षणं सुधाकरे—' विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः । ' इति । साहित्यदर्पणकारोऽप्याह—कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥ ' इति । ' वयस्यकश्चाटुपटुः स एव च विदूषकः । अन्तःपुरचरो राज्ञा नर्मामात्यः प्रकीर्तितः ॥ ' इति सागरोऽपि तल्लक्षणं जगाद । अस्य प्राकृतं पाठ्यम् । उक्तं च—' विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत् । ' इति । ही हीति विदूषकहर्षसूचको निपातः । ' ही ही वैदूषकः ' इत्युक्तत्वात् । रङ्गनाथस्तु ' अविदाविद भोः ' इति पठित्वा ' अद्भुताश्रुतसप्रासावविदाविद भो पदम् ।' इति सागरमुदाहरति । निमन्त्रणिको भोजनायामन्त्रितो ब्राह्मणादिः परमान्नेन मिष्टान्नेन पायसादिनेव । स यथाऽऽकण्ठक्षीरभोजनेन स्फुटदुदर इव लक्ष्यते तथेति हास्योत्पादनार्थमुक्तिः । आकीर्णे जनसमर्दे । णिमन्तणेक्कपरवसो बम्हणो विअ (निमन्त्रणैकपरवशो ब्राह्मण इव) इति पाठो न साधुः । तस्य हास्यानुत्पादकत्वात् । अस्यायमर्थः—परस्य वशः परवशो निमन्त्रणमेवैकं मुख्यं

१ अविदाविद भोः इति । णिमन्तणेक्कपरवसो बम्हणो । इति च पा.

ACT II

(Enter the Vidūṣaka)

Vidūṣaka—Ha, ha ! Bursting as I am with the secret of the King, like a Brāhmaṇa invited to dinner (bursting) with delicious food, I shall not be able to set guard upon my tongue in the crowd of men I will, therefore, wait here in these outskirts of the palace *Vimāna-Paricchhanda*, where the crowd is less dense, until His Honour, my friend, rises from his official seat. *(Walks round and stations himself there.)*

(Then enter an attendant Maid)

Maid—I am commanded by Her Majesty, the daughter of the Lord of Kāśī, thus:—'Girl Nipuṇikā, ever since His Majesty returned after having attended upon the holy Sun, he appears to be like one absent-minded. Ascertain, therefore, from his dear friend, the venerable Māṇavaka, the cause of his anxiety.' But how is that fellow of a Brāhmaṇa

---

तेन परवशः निमन्त्रणैकपरवशः । यथा कश्चिद्ब्राह्मण एकत्र भोजनामन्त्रणं गृहीत्वान्यत्र स्वादुतरमिष्टान्नसंभवं दृष्ट्वा तदाकृष्टोऽपि गृहीतामन्त्रणपारतन्त्र्यादन्यत्र गन्तुं न शक्नोति तथाहमपि राजरहस्यगोपनैकपरवशः सन्नाकीर्णे जिह्वां रक्षितुमपारयन्नपि तद्रहस्यं वक्तुं न शक्नोमि इति । अन्यथाव्याख्याने 'परवश' शब्दस्यास्वारस्यापत्तेः । कार्यासनात् व्यवहारासनात् । विमानपरिच्छन्द इति प्रासादनाम । परिसरः—'पर्यन्तभू परिसरः' इत्यमरः । चेटी । देव्या-देवी कृताभिषेकाग्रमहिषी । 'देवी कृताभिषेकायाम् ।' इत्यमरहेमचन्द्रौ । हञ्जे इत्यनेन प्रेष्या वाच्या । 'समा हलेति प्रेष्या च हञ्जे वेश्याज्जुका तथा' इति दशरूपकम् । 'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरश्च । आर्यपुत्र आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र इति भर्ताभिधीयते । शून्यहृदयः शून्यं कस्यापि विषयस्य चिन्तापरतया स्वविषयपरिच्छेदासमर्थं हृदयं चित्तं यस्य । माणवक इति विदूषकनाम । उत्कण्ठाकारणम्-उत्कण्ठा उत्कलिका कामादिजन्या स्मृतिरिति यावत् । 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तूभयोरपि ॥' इति शब्दार्णवः । अत्रोत्कण्ठास्वरूपं तदनुभावाश्च भावप्रकाशिकायाम्-'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्ते हि मनः स्त्रियाम् ।

त्कण्ठाकारणमिति। तत्कथं खलु मया स ब्रह्मबन्धुरतिसंधेयः। अथ वा विरलतृणाग्रलग्नमिवावश्यायसलिलं चिरं न तस्मिन् राजरहस्यं तिष्ठति। यावदेनमन्विष्यामि। (परिक्रम्यावलोक्य च।) एष खल्वालिखितो वानर इव किमपि तूष्णींभूत आर्यमाणवकस्तिष्ठति। यावदेनमुपसर्पामि। (उपसृत्य।) आर्य वन्दे। (क)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै। (आत्मगतम्।) इमां दुष्टचेटिकां दृष्ट्वा तत् राजरहस्यं हृदयं भित्त्वा निष्क्रामतीव। (प्रकाशम्।) निपुणिके संगीतव्यापारमुज्झित्वा क्व प्रस्थितासि। (ख)

निपुणिका—देव्या वचनेनार्यमेव द्रष्टुम्। (ग)

विदूषकः—किं तत्रभवत्याज्ञापयति। (घ)

निपुणिका—देवी भणति सदाप्यार्यो मयि पक्षपाती न मामनुचितवेदनादुःखितामुपेक्षत इति। (ङ)

(क) आणत्तम्हि देवीए कासिराअपुत्तीए जधा–हञ्जे णिउणिए जदो पहुदि भअवदो सुज्जस्स उवत्थाणं करिअ पडिणिवुत्तो अज्जउत्तो तदो आरहिअ सुण्णहिअओ विअ लक्खीअदि। ता तस्स पिअवअस्सादो अज्जमाणवआदो जाणाहि दाव से उक्कण्ठाकालणं त्ति। ता कहं खु मए लो बम्हबन्धु अदिसंधेओ। अह वा विरलतणग्गलग्गं विअ अवस्साअसलिलं चिरं ण तस्सिं राअरहस्सं चिट्ठदि। जाव णं अण्णेसामि। एसो क्खु [2]आलिहिदो वाणरो विअ किंपि तुण्हिभूदो अज्जमाणवओ चिट्ठदि। जाव णं उवसप्पामि। अज्ज वन्दामि।

(ख) सत्थि भोदीए। इमं दुट्ठचेडिअं पेक्खिअ तं राअरहस्सं हिअअं भिन्दिअ णिक्कमदि विअ। णिउणिए संगीदवावारं उज्झिअ कहिं पत्थिदा सि। (ग) देवीए वअणेण अज्जं एव्व पेक्खिदुं। (घ) किं तत्तहोदी आणवेदि। (ङ) देवी[3] भणादि सदावि अज्जो मइ पक्खवादी ण मं अणुइदवेअणादुक्खिदं उवेक्खदित्ति।

तत्प्राप्तीच्छा ससंकल्पामुत्कण्ठा कवयो विदुः॥ अन्तःसंभोगसंकल्पस्तत्तदाशावलोकनम्।
अङ्गग्लानिर्मनोरक्तिर्मनोरथविचिन्तनम् ॥ अधिजानुभुजालम्बिकपोलतलमासनम्।

---

१ रहस्सं. २ आलेक्खवाणरो.

३ अज्ज देवी, देवी भणादि जधा—अज्जस्स मम उवरि अदक्खिण्णं। ण मं अणुइदवेअणादुक्खिदं अवगोअदित्ति। इ. रङ्गनाथः पठति।

to be over-reached by me? But why, the King's secret cannot rest long in his bosom any more than dewdrops upon the points of the blades of isolated grass. I shall (therefore) seek him out (*Walking about and looking on*) Oh, here is the venerable Mānavaka, seated motionless for some reason or other like a monkey drawn in a picture. Let me approach him. (*Going near*) Honoured sir, I salute you.

Vidūsaka—Hail to you! (*To himself*) Now that I see this knavish maid, the King's secret burst out of my heart as it were. (*Aloud*) Well, Nipuṇikā, where are you going about, leaving your music exercise?

Nipuṇikā—To see Your Honour, by the order of the Queen.

Vidūsaka—What does Her Highness command?

Nipuṇikā—Her Majesty says that Your Honour, who has always befriended her, never neglects her when she is in distress owing to some unusual suffering.

प्रसन्नमुखरागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ॥ उत्कण्ठानुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ॥' इति । ब्रह्मबन्धुरिति साधिक्षेपं वचः । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम् ।' इति विश्वः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्बन्धुरस्य केवलं जात्यैव ब्राह्मण इत्यर्थः । अतिसंधेयो वञ्चनीयः । अवश्यायसलिलमिव नीहारवारीव । 'आवश्यायो हिमे दर्पे सततार्जनकर्मणि । इति विश्वलोचनः । हिमजलबिन्दुर्यथा क्षणं तृणाग्रे स्थित्वा तस्मात्प्रच्युतो भवति तथा इत्यर्थः । आलिखितश्चित्रे निवेशितः । किमपि केनापि कारणेन । विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै । 'नमःस्वस्ति'—इत्यादिना चतुर्थी । संगीतव्यापारं संगीते व्यवसायम् । निपुणिका—मयि पक्षपाती ममानुकूलकारी इत्यर्थः । अनुचिता या वेदना तया दुःखिताम् । यद्वाऽनुचितस्य श्रोतुमयुक्तस्य या वेदना ज्ञानं तेन दुःखिताम् । इयं साभिप्राया चाटूक्तिर्विदूषकप्रतारणायैवेति बोध्यम् । 'अनुभूतवेदनां सुदुःखितां' इति काटयवेमः पठति । रङ्गनाथस्तु 'आर्यस्य ममोपरि अदाक्षिण्यं' इति पाठं गृहीत्वा 'अदाक्षिण्यमननुकूलता' इति व्याख्याति । निपुणिका—यन्निमित्तं यस्याः कारणात् । उत्कण्ठा अस्य संजाता स उत्कण्ठितः । नामधेयेन-नाम्ना । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । आलपिता संबोधिता । विदूषकः— जिह्वायन्त्रणेन यन्त्रणं निग्रहः । वाक्संयमेन इत्यर्थः । कथनीयत्वेऽपि रहस्यरक्षाया आवश्यकत्वाद्दुःखम् । उन्मादितो मत्तः ।

विदूषकः—(सवितर्कम्।) किं वा प्रियवयस्येन तत्रभवत्याः प्रतिकूलमाचरितम्। (क)

निपुणिका—आर्य यन्निमित्तं भर्तोत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया नामधेयेन भर्त्रा देव्यालपिता। (ख)

विदूषकः—(स्वगतम्।) कथं स्वयमेव तत्रभवता रहस्यभेदः कृतः। किमिदानीमहं जिह्वायन्त्रणेन दुःखमनुभवामि। (प्रकाशम्।) किमामन्त्रिता तत्रभवत्युर्वशीति। तस्या अप्सरसो दर्शनेनोन्मादितस्तत्रभवान्न केवलं तत्रभवतीं मामपि विनोदविमुखो दृढं पीडयति। (ग)

निपुणिका—(आत्मगतम्) कृतं मया भेदनं भर्तू रहस्यदुर्गस्य। (प्रकाशम्।) आर्य किं तावद्देव्यै निवेदयामि। (घ)

विदूषकः—निपुणिके विज्ञापय तत्रभवतीम्। यते तावन्मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं वयस्यम्। ततो देव्या मुखं द्रक्ष्यामीति। (ङ)

निपुणिका—यथार्य आज्ञापयति। (इति निष्कान्ता।) (च)

(नेपथ्ये वैतालिकः।)

जयतु जयतु देवः।

(क) किं वा पिअवअस्सेण तत्तभोदीए पडिऊलं आचारिदं। (ख) अज्ज जणिमित्तं भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इत्थिआए णामेधएण भट्टीणा देवी आलविदा।

(ग) कहं सअं एव्व तत्तभवदा रहस्सभेदो किदो। किं दाणिं अहं जीहाजन्तणेण दुक्खं अणुहवामि। किं आमन्तिदा तत्तहोदी उव्वसित्ति। ताए अच्छराए दंसणेण उम्मादिो तत्तभवं ण केवलं तत्तभोदिं मपि विणोदविमुही दिढं पीडेदि। (घ) किद मए भेअणं भट्टीणो रहस्सदुग्गस्स। अज्ज किं दाव देवीए णिवेदेमि। (ङ) णिउणिए विण्णवेहि तत्तभोदिं। जदामि दाव मिअतिण्हिआदो णिवत्तेदु वअस्सं। तदो देवीए मुहं पेक्खिस्संति। (च) जं अज्जो आणवेदि।

---

१ निपुणिके विज्ञापय मम वचनेन काशिराजदुहितरम्। परिश्रान्तोऽस्म्येतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्यं निवर्तयितुम्। यदि भवत्या मुखकमलं प्रेक्षिष्यते ततो निवर्तिष्यते इति। (णिउणिए विण्णावेहि मम वअणेण कासिराअदुहिदरम्। परिस्सन्तम्हि इमाए मिअत्तिण्हिआए वअस्सं णिअत्ताविदुम्। जइ भोदीए मुहकमलं पेक्खिस्सदि तदो णिअत्तिस्सदित्ति।) इ. पा.

Vidūṣaka—(*Surmisingly*) May it be that my friend has done anything to offend Her Majesty ?

Nipuṇikā—Venerable Sir, the Queen was addressed by His Majesty by the name of the woman for whom he has been longing.

Vidūṣaka—(*To himself*) What, has His Majesty let out the secret himself ? Why should I then plague myself with tongue-tiedness ? (*Aloud*) What, was she addressed as *Urvaśī* ? Since he saw that nymph, His Majesty has been out of his senses and greatly vexes not only Her Majesty, but myself too, by turning his back on all diversions

Nipuṇikā—(*To herself*) So I have effected a breach into the fortress of His Majesty's secret ! (*Aloud*) Honoured Sir, what am I to say to Her Majesty ?

Vidūṣaka—Inform Her Majesty respectfully O Nipuṇikā, that I will first try to wean His Majesty *from* the pursuit of the mirage and then pay my respects to her.

Nipuṇikā—As Your Honour commands. [*Exit.*]

(*Behind the curtain, a* bard)

Victory to Your Majesty !

यद्वा कामादिमूढचित्तः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे— 'चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः' । इति । विनोदविमुखः विनोदस्य विहारस्य विमुखः पराङ्मुखः कुत्रापि रतिमकुर्वन्नित्यर्थः । 'विनोदपराङ्मुखः' इत्यत्र 'अशितव्यविमुखं' इति रङ्गनाथः पठति । तत्र अशितव्यस्य खाद्यस्य विमुखो यथा तथेत्यव्ययीभावः । 'अशितव्यविमुखः । इत्यपि रङ्गनाथोद्धृत. पाठः । निपुणिका—रहस्यदुर्गं तस्य । दुरवगमं भर्तुः रहस्य ज्ञातमिति यावत् । विदूषकः तावत् प्रथमम् । यद्वा सकलेन सामर्थ्येन । 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । मृगतृष्णिकाया दुःसंपाद्यादर्थात् । 'परिसन्तम्हि' इत्यादिपाठस्त्वसाधुः । मम पक्षपाती भवान्मदर्थं यतेतेत्याशसे इति चेटीमुखेन ब्रुवत्यै राज्ञ्यै नाहं किमपि कर्तुं शक्त इत्याद्यर्थकस्य विदूषकप्रतिसंदेशस्यासमञ्जसत्वात् । नेपथ्ये—वैतालिकः विविधेन तालेन चरतीति । 'चरति' इति ठक् । विविधस्तालः प्रयोजनमस्य इति वा ठक् । बोधकरः । जयतु विजयेन वर्धताम् । आ लोकान्तादिति । लोकस्य भुवनस्यान्तो लोकान्तस्तस्मादा तमभिव्याप्य । राज्ञो दिनकृतश्च दिगन्तव्यापि प्रतापवत्त्वात् । आशा प्रजानां जनानां प्राणिनां च प्रतिहता निरस्ता तमसस्तमोगुणस्य ध्वान्तस्य

आ लोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां
तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।
[1]तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये
[2]षष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ १ ॥

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा।) एष कार्यासनादुत्थित इत एवागच्छति वयस्यः । यावदस्य पार्श्ववर्ती भवामि । (क)

(इति निष्क्रान्तः।)

प्रवेशकः ।

(क) एसो [3]कज्जासणादो उट्ठिदो इदो एव्व आअच्छदि वअस्सो । जाव से पासवत्ती होमि ।

च वृत्तिर्व्यापारो येन स तथोक्तः । राज्ञः पक्षे विनयादिशिक्षया दिनकृत्पक्षे तेजोव्यापारेण च । यद्वा आलोकान्तादृर्शनमात्रात् । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ।' इति हेमचन्द्रः । राज्ञोऽतिधर्मशीलत्वाद्दिनकरस्य देवतात्मकत्वादुभयोरपि पावकत्वम् । स्मर्यते च–'अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा बुधः ॥' इति । तथा च रघुवंशे सप्तदशसर्गे–'*दुरितं दर्शनेन घ्नस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः । प्रजाः स तन्नयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥*' इति । तव दिनकृतश्चाधिकारो नियोगस्तुल्यः समान उद्योगो व्यापारो यस्य तादृशः नो मतः । तथा हि । एष ज्योतिषामधिपतिः सूर्यः क्षणं व्योममध्य आकाशमध्यदेशे तिष्ठति विश्राम्यति । मध्याह्नसमय इत्यर्थात् । त्वमपि दिवसस्याष्टधा विभक्तस्य षष्ठे भाग आत्मनश्छन्दवर्ती स्वेच्छानुसारतस्तिष्ठसि । तत्कालव्ययस्य शास्त्रनियमातन्त्रत्वात् । अत्रेयं व्यवस्था–राज्ञा दिवसमष्टधा विभज्य तत्र प्रथमे भागेऽग्निहोत्रब्राह्मणतर्पणादि कर्तव्यम् । अनन्तरं व्यवहारसभा प्रवेष्टव्या । तदुक्तं मनुना–'उत्थाय चरमे यामे कृतशौचः समाहितः हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्यः प्रविशेत्स सभां शुभाम् ॥' तदनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । तदुक्तम्–'दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् । स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥' इति । व्यवहारदर्शनानन्तरं स्नानभोजनादि कर्तव्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः–'*व्यवहारान्स्नातो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत*

---

१ च धविद्युः २ षष्ठे काले, त्वमपि क्षणमेव देव विश्रान्तिमर्हः । इ० पा०
३ धम्मासनसमुत्थिदो । इ० पा.

Your mission and that of the sun, the maker of the day, seem to us to discharge a similar function:—in that you drive out of the confines of your kingdom the dark tendencies of your subjects, and he chases darkness from the universe for the benefit of the denizens (of his planet); (in that again) he, the lord of the splendours, suspend his course, for a moment, in the central vault of the sky, and you also follow your own inclinations in the sixth division of the day. (1)

Vidūṣaka—(*Listening*) Ha! *My royal friend* has risen from his judgment-seat and is coming hither. Let me at once join him. [*Exit.*]

END OF THE PRAVEŚAKA.

कामतः।' इति। अनन्तरकालकर्तव्यमाह मनुः–'भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह। विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत्॥' इति। षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः। सोऽस्यैतावान्स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः। इति नीतितीविदश्च। मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणम्–'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्।' इति॥१॥ प्रवेशकः-वक्तव्यस्य बाहुल्याद्रसभङ्गप्रसङ्गेनाधमपात्रोक्त्या प्रवेशकः क्रियते। यदाह यस्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्केऽर्थो न समाप्यते। बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः स वीधेयः प्रवेशकैः। अङ्कानामन्तरालेषु संक्षितार्थप्रयोजनैः। भृत्यवर्गे कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः॥' इति। प्रवेशके बाहुल्याच्छौरसेनी प्रयोक्तव्येति 'हीनाभ्यामेव पात्राभ्यामङ्कादौ यः प्रवर्तते। प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसेन्यादिभाषया॥' इति वेणीसंहारटीकायां जगद्धरोद्धृताद्भरतश्लोकाद्गम्यते। प्रवेशकलक्षणं सुधाकरे-यत्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम्। अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः॥' इति। अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा–"उक्तं च धनिकेन–'तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः। अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा॥' इति। तद्वदेवेति विष्कम्भकलक्षणोक्तं भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वं संक्षिप्तार्थत्वं चानातिदिश्यते। अङ्कद्वयस्यान्तरिति। प्रथमाङ्केऽस्य निषेधः। यद्यपि चानाङ्कद्वयस्यान्तरित्यविशेषेण प्रथमान्त्ययाङ्कयोः प्रवेशकनिषेधोऽवगम्यते तथापि शेषाङ्के सर्वत्र तद्दर्शनात्प्रथमाङ्क एव केवलमस्य निषेध एतल्लक्षणकृतामभिप्रेतः। तथा च देवपाणिविरचितदशरूपकटीकायां साहसाङ्कीयटीकायांमतिरपि–'नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः क्वचिदिष्यते। प्रवेशं सूचयेत्तस्मादनुख्याङ्के प्रवेशकात्॥' मुख्याङ्कः प्रथमाङ्कः। एतेन मुख्याङ्केतराङ्के प्रवेशको बोद्धव्य इति। यत्तुतस्तु प्रवेशकोत्तरभाविनो मध्यस्याङ्कसम्बन्धाभ्यन्तरादन्त्याङ्केऽप्यस्याङ्कद्वयान्तर्वर्तित्वे पटत्व दर्शेति

राजा—(सस्मितम् ।) तत्रेप्सितसंनिधानाद्भवारस्यते । मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

विदूषकः—ननु भवांस्तत्रभवत्या उर्वश्या दर्शनपथं गतः । (क)

राजा—ततः किम् ।

विदूषकः—न खलु सा दुर्लभेति समर्थये । (ख)

राजा—[1]पक्षपातोऽयमवधार्यताम् ।

विदूषकः—एतावन्मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मम कौतूहलम् । किं तत्रभवत्युर्वश्यहमिव विरूपतयाऽद्वितीया रूपेण । (ग)

राजा—माणवक प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि । समासतः श्रूयताम् ।

विदूषकः—अवहितोऽस्मि । (घ)

राजा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ३ ॥

(क) णं भवं तत्तहोदीए उव्वसीए दंसणपहं गदो । (ख) ण क्खु सा दुल्लहेत्ति समत्थेमि । (ग) एत्तिअं मन्तअन्तेण भवदा वड्ढिदं मे कोदूहलं । किं तत्तभोदी उव्वसी अहं विअ विरूवदाए अदुदिआ रूवेण । (घ) अवहिदो म्हि ।

यो व्यापारः फलं प्रति । परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः ॥ ' इति यथात्र "राजा तदुपायश्चिन्त्यता येन सफलप्रार्थनो भवेयम् ।" । **विदूषकः**-तपस्विनी वराकीत्यनुकम्पावचनम् । **राजा**-रहस्यनिक्षेपो रहस्यमेव निक्षेपः । **विदूषकः**-अभिसंहितः प्रतारितः । महानसं पाकस्थानम् । **विदूषकः**—पञ्चविधस्य पञ्च विधाः प्रकाराः भक्ष्य-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पेय-भेदा यस्य । अभ्यवहारस्यान्नस्य । उपनतः संभारः सामग्री यस्य । योजना संविधानमुपकरणद्रव्यैः संयोगमिति वा । 'शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्' इति महाभाष्यकारप्रयोगादुत्कण्ठा विनोदयितं शक्यमित्यत्र शक्यमित्यनेनोत्कण्ठाया भिन्नलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यं साधु । तथा च वामनसूत्रम् 'शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधाया सामान्योपक्रमात् ।' इति । 'शक्या' इति च पाठः । 'बलव-

---

१ मोः पक्ष० ; पक्षपातादृते तत्तावदव०.

King—(*With a smile*) There the presence of your favourite things will afford you pleasure; but how am I to divert myself whose desire affects the unattainable?

Vidūṣaka—Is it not that your Highness has been within the range of the lady Urvaśī's sight?

King—What then?

Vidūṣaka—Then I should not at all think her unattainable.

King—Know for certain, this is (simply) your partiality (for me).

Vidūṣaka—What Your Highness says simply adds to my curiosity. Is the lady Urvaśī peerless in Beauty, like myself in the ugliness of features?

King—Know, Mānavaka, that to describe her limb by limb, is simply an impossibility; but hear in brief—

Vidūṣaka—I am all attention.

King—

Friend, her person is to be the ornament (*i. e.* the beautifier) of ornaments, the highest decoration of decorations, a countercomparison to all (acknowledged) standards of comparisons. (3)

तीमुत्कण्ठाम्' इत्यपि पाठः । राजा—ईप्सितस्य इष्टस्य मिष्टान्नस्य । दुर्लभप्रार्थनो दुर्लभं प्रार्थनं यस्य । विदूषकः—ननु भवानित्यादि । त्वादृशोऽनुपमसौन्दर्यवान्पुरुषस्तस्या दर्शनपथं गतश्चेद् ध्रुवं तयापि त्वयि बद्धभावया भवितव्यमिति विदूषकस्य भावः । ननुरत्र प्रश्नार्थकोऽवधारणार्थको वा । राजा—पक्षपातोऽयं तवास्माकं यस्त्वामेवं वादयत्यन्यथोर्वश्येवानुपमलावण्यवती नाहं तस्याः षोडशीमपि कलां स्पृशाम्यतः सा मयि बद्धभावा भवेदिति दूरापेतमिति राज्ञो भावः । अत्र समानार्थं वचनं शाकुन्तले 'सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति' इति । विदूषकः-अहमिव निरूपतया विदूषकस्य कुरूपत्वं प्रसिद्धमतो हास्यजननार्थमिदं वचः । तदुक्तं–'हास्यकृच्च विदूषकः' इति । राजा–'माणवक' इति विदूषकनाम । प्रत्यङ्गमवयवशः । अशक्यवर्णना तस्या रूपं वर्णयितुं न शक्यम् । अतः समासतः संक्षेपतः । आभरणस्येति । सखे तस्या उर्वश्या वपुराभरणस्य मुक्ताहारादेराभरणं मण्डनम् । तस्या वपुःप्रकर्षोऽलंकाराणामपि शोभां पुष्यतीति भावः । प्रसाधनं प्रतिकर्म कुङ्कुमतिलकचन्दनचर्चादिना शरीरशोभासंपादनं तस्य विधिः करणं तस्य प्रसाधनविशेष उत्कृष्टं प्रसाधनम् । प्रसाधनं तस्या वपुः शोभां न संपादयति किं

विदूषकः—अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम्। (क)

राजा—विविक्ताद्दृते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति। तद्भवान्प्रमदवनमार्गमादेशतु।

विदूषकः—(आत्मगतम्।) का गतिः। (प्रकाशम्।) इत इतो भवान्। (परिक्रम्य।) एतेन प्रमदवननोदितेनेव प्रत्युद्गतो भवानागन्तुको दक्षिणमारुतेन। (ख)

राजा—(विलोक्य।) उपपन्नमिदं विशेषणमस्य वायोः। अयं हि

निषिञ्चन्माधवीमेतां लतां कौन्दीं च नर्तयन्।
स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात्कामीव प्रतिभाति मे ॥ ४॥

विदूषकः—ईदृश एव तवाभिनिवेशो भवतु। (परिक्रामितकेन।) एतत्प्रमदवनद्वारम्। प्रविशतु भवान्। (ग)

(क) अदो खु भवदा दिव्वरसाहिलासिणा चादअव्वदं [1]गहिदं।

(ख) का गदी। इदो इदो भवं। एदेण पमदवणनोदिदेण विअ पच्चुग्गदो भवं आअन्तुओ दक्खिणमारुदेण।

(ग) ईरिसो एव्व दे अहिणिवेसो होदु। एदं पमदवणदुवारं। पविसदु भवं।

नु स्वयमेव तच्छरीरसंपर्कान्निरतिशयां श्रियं लभत इति भावः। उपमानस्य चन्द्रादेरपि प्रत्युपमानम् वपुःशब्देनात्र गुणाश्रयता लक्ष्यन्ते। उपमानं ह्युपमेयापेक्षयाधिकगुणं भवति। तस्या गुणापेक्षया हीनगुणाश्चन्द्रादय उपमानभावं जहत उपमेयतां प्रपद्यन्त इति भावः। *प्रतीपमलंकारः ॥३॥ विदूषकः—दिव्यरसाभिलाषिणा दिव्याङ्गनानुराग*प्रणयिना। चातकव्रत दिव्यरसो वृष्टोजलम्। चातको यथा मेघवारि विहाय नान्यज्जलं पिबति तथा भवानपि तामेवानुदिवसं ध्यायन्न कुत्रापि निर्वृतिं लभत इति भावः। 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः। शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥'

---

१ गहमी, गहीदं, गृहिदं, गहिदं, इ पा. २ लासयन्, कुन्दयोर्वं च नर्तयन्। इ पा. ३ सरस एव स्व मिनिवेश (सरिसो एव्व से अहिणिवेसो) इति पाठः। ४ 'ता दाव इमं कहिं पविसेमो' 'कहिं दाणिं पविसो (प्रविशतः)' इत्यधिकम्।

Vidūṣaka—Hence indeed it is that Your Honour has taken to the vow of a *Cātaka* coveting the heavenly *Rasa* (love *or* water).

King—Nothing consoles (*lit* is a good refuge to) a love-sick person but a solitary place. So please lead the way to the *Pramadavana* garden.

Vidūṣaka—(*To himself*) What help is there ? (*Aloud*) This way my Lord. (*Turning*) Your Honour is greeted as a guest by this southerly breeze, inspired, as it were, by the *Pramadavana* garden.

King—(*Observing*) This epithet is very appropriate to this breeze. For,

Bedewing with honey (*i e* impregnating) this *Mādhavī* creeper, and shaking into a dance the *Kaundī* creeper, and thus uniting *sneha* (honey *and* affection) and *dākshinya* (southerliness *and* courtesy) in itself, it appears to me like a lover. (4)

Vidūṣaka—And let your devotion assume the same nature (*Turning*) Here is the gate of the *Pramadavana*; may Your Honour enter.

इति विश्वः । 'दार्वाघाटोऽथ सारङ्गः स्तोकक्श्चातकः समाः इत्यमरः । अतः परं तत्तावरं कुत्र प्रस्थितः' इत्यधिकं केचित्पठन्ति । राजा—विविक्ताद्विजनात् । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः । 'विविधशिशिरोपचारात्' इत्यपि पाठः । 'शिशिरोपचारः शीतलवस्तुपरिशीलनम्' । इति रङ्गनाथः । उत्सुकस्य विरहोत्कण्ठितस्य विरहवेदनापीडितस्य वा । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत् ।' इत्यलंकारे । वक्ष्यति च 'पर्युत्सुका कथयसि प्रियदर्शना तामार्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे ।' इति । शरणमाश्रयः रक्षितृ । 'शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' इति मेदिनी । प्रमदवनं यत्र प्रमदाना राजा क्रीडति तद्वनम् । 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ।' इत्यमरः प्रमदवनलक्षणं वृक्षारोपेऽउद्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् पञ्चधा निष्कुटं चेति वृक्षवाटी प्रशस्यते ।.. अथ वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यं स्यात्' इति । विदूषकः—का गतिः क उपायः । मार्गादेशनमवश्यं कर्तव्यमिति भावः । वयस्यं मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं यतिष्य इति राज्ञे दत्तवचसो राजाज्ञाकरणावश्यकतया निर्विण्णस्येयमुक्तिः । नोदितेन प्रेरितेन । प्रत्युद्गतोऽभिमुखागमनेन संभावितः दक्षिणमारुतेन दक्षिणादागतेन वायुना स्त्रीणामनुवृत्तिपरेण च । राजा—उपपन्नं युक्तम् । विशेषणं 'दक्षिणः' इति ।

राजा—प्रविशाग्रतः ।

(उभौ प्रविशतः ।)

राजा—(अग्रतो विलोक्य ।) वयस्य न मया साधु समर्थितमापत्प्रतीकारः किल प्रमदवनोद्यानप्रवेश इति ।

विविक्षुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये ।
स्रो[२]तसेवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि[३] तत् ॥ ५ ॥

विदूषकः—कथमिव । (क)

राजा— *difficult to detach*

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति । *smiles*
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ६ ॥

विदूषकः—अलं परिदेवितेन । अचिरेण तवेष्टसंपादयिताऽनङ्ग एव सुखदो भविष्यति । (ख)

(क) कहं विअ । (ख) अलं परिदेविदेण । अइरेण दे [४]इच्छिअसंपादइत्तओ अणङ्गो एव्व सुहदो भविस्सदि ।

राज्ञा तावत्स्त्रीणामनुवृत्त्युत्सुक इत्येवार्थो गृहीतः । **निषिञ्चन्निति** । एतां पुरस्ताद् दृश्यमाना माधवीं वासन्तीं लतां निषिञ्चन् निषेकेण मधुनो रेतसश्च मधुसंपन्नां प्रसवाधानवती च कुर्वन् कौन्दीं लता नर्तयन् लास्यं कारयन् । 'माध्यः कुन्दः कुरण्टकः 'इति रत्नकोषः । 'वासन्ती माधवी लता' इत्यमरः । स्नेहदाक्षिण्ययोर्माधव्यां स्नेहः कौन्द्यां च दाक्षिण्यं तयोर्योगादेकत्र संबन्धादयं वायुर्मे कामी कामुक इव प्रतिभाति । स्नेहशब्दः श्लिष्टः । मदप्रसेकः प्रेमाविर्भावश्चेति तस्यार्थः दाक्षिण्यं कामिनीचित्तानुवर्तनम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

---

१ तस्य शान्तये इति, विविक्षोर्यदिदं नूनमुद्यानं नावशान्तये । इ. च पा. २ स्रोतोजवोह्यमानस्य इ. पा. ३ महत् इ. पा. ४ इच्छिदसंपादणणे...ते सहाओ (सहायः) इ. पा.

King—Enter first.

(Both enter.)

King—(*Looking in front*) Friend, I was not right in thinking that my affliction would be dispelled on entering the *Pramadavana.*

I am hurrying into the garden to assuage my grief, but it is like swimming against the current when one is being borne down by it. (5)

Vidūsaka—How do you mean ?

King—

In the first place, Love smites my mind, which is difficult to turn away from its longing after an unattainable object; what then (*i. e.* how much more will it be tormented), when the mango-trees in the garden, the seared leaves of which have been plucked off by the southerly wind, present to my view their tender sprouts ? (6)

Vidūsaka—Cease your lamentations. Ere long the God of love himself will be your comforter by fulfilling your desire.

परचित्तानुवर्तनम् ।' इति । 'माधव्या हि वासन्तिक्या नववयोविशेषशालिन्या भामिन्या इव निषेको माध्याश्च कौन्द्या भ्रमरविसरापीताया: प्रगल्भाया नर्तनमात्रमित्यहो कामिन इवास्य युक्तकारितेति भावः । एवं च माधवीमाध्योर्ज्येष्ठाकनिष्ठाख्यनायिकाविशेषत्वं प्राकाशि ।' इत्यत्र रङ्गनाथटीका । ज्येष्ठाकनिष्ठेरयत्र व्यत्यासेन योजना ॥ ४ ॥ विदूषकः—ईदृशो वायोरिव । अभिनिवेश आग्रहश्चित्तासङ्गो वा । उर्वशीसंक्रान्तरागेणापि भवता राज्ञ्या दाक्षिण्यमाचरितव्यमिति भावः । राजा—समर्थितं चिन्तितम् । आपत्प्रतीकारो मनस्तापदूरीकरणोपायः । उद्यानमुपवनम् । विविक्षुरिति । अहं तापशान्तये आतङ्कनिवृत्त्यर्थं यदुद्यानं तूर्णं झटिति विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरस्मि तत् । स्रोतसा नदीरयेणोह्यमानस्य प्रतीपतरणं प्रतिकूलप्लवनमिव । जातामिति शेषः । स्रोतोजवस्य प्रतीपं तरतो यथाधस्तादेव गतिर्जायते तथा संतापनिवृत्त्यर्थमुद्यानं प्रविविक्षोर्मम संतापवृद्धिरेव जायत इति भावः ॥ ५ ॥ इदमिति । न सुलभं सुखेन लब्धुं शक्यमसुलभं यदुर्वशीरूपं वस्तु तस्मिन्या प्रार्थना तस्या दुर्निवारं निवारयितुमशक्यं मे मनः प्रथममपि प्रथमं तावत्पञ्चबाणः कामः क्षिणोति कृशीकरोति अनय-

राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम्।

(परिक्रामतः।)

विदूषकः—पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य। (क)

राजा—ननु प्रतिपदमेवावलोकयामि। अत्र हि

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥ ७ ॥

विदूषकः—एष मणिशिलापट्टकसनाथोऽतिमुक्तलतामण्डपो भ्रमरसंघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारो भवन्तं प्रतीच्छति। तदनुगृह्यतां तावदेषः। (ख)

राजा—यथा भवते रोचते।

(क) पेक्खदु भवं वसन्तोदारसूअअं अहिरामत्तणं पमदवणस्स।

(ख) एसो मणिसिलापट्टअसणाहो अदिमुत्तलदामण्डवो भमरसंघट्टपडिदेहिं कुसुमेहिं सअं विअ किदोवआरो भवन्तं पडिच्छदि। ता अणुगेण्हीअदु दाव एसो।

रतशरनिकरवर्षणेन पीडयन्निति शेषः। मलयवातेन मलयपर्वतादागतेन वायुना। दक्षिणमारुतेनेत्यर्थः। उन्मूलितानि निःशेषमपहृतानि पाण्डुपत्राणि येषां तैः। उपवनसहकारैरुद्यानाम्रैरतिसौरभाख्यैः। 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः।' इत्यमरः। अङ्कुरेषु किसलयेषु। कामोद्दीपकेष्विति यावत्। दर्शितेषु सत्सु मदनो मा क्षीणतरं कुर्यादिति किमु वक्तव्यम्। मालिनीवृत्तम्। 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥ विदूषक.—परिदेवितेन विलपनेन। इष्टसंपादयिता इष्टयोर्वशीसमागमस्य संपादयिता घटयिता। सुखदो योऽधुना संतापदः सः। 'सुखदः' इत्यत्र 'सहायः' इत्यपि पाठः। राजा—प्रतिगृहीतं स्वीकृतम्। ब्राह्मणवचनं तस्यामोघत्वेति

---

१ विस्मयेन—विस्मयात्, प्रतिपादपम् इ पा. २ एसो ख.

King—I accept the words (as proceeding from the mouth of a Brāhmaṇa.

(Both turn round.)

Vidūṣaka—Let Your Majesty behold the beauty of the *Pramadavana*, suggestive of the advent of the spring.

King—Aye, I notice it at every step. For,

Here is the *Kurabaka* flower, towards its tip whitish-red like the nail of a lady's finger and at its sides black; the new *Aśoka* blossom stands ready to burst, charming on account of its accumulated redness, and on the mango-tree the new blossom appears greyish towards its tips on account of the pollen being but slightly formed;—so my friend, Vernal Beauty stands between infancy and youth. (7)

Vidūṣaka—This bower of *Atimukta* creepers, furnished with a crystal seat, welcomes you, as it were, having of itself got together the articles of reception by the dropping of flowers on account of the black bees clashing against them. So let it be favoured first by you (by sitting there).

King—As you please.

भावः। यद्विप्रिमुखोदगतं तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः। 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे। योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे ॥' इति मेदिनी। ब्राह्मणाशीर्गृहीता तेन मे मनोरथसिद्धिः स्यादिति राज्ञोऽभिप्रायः। 'अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः।' इति रघुवंशे। विदूषकः—वसन्तस्यावतारस्यागमनस्य सूचकं पिशुनम्। अभिरामत्वं रमणीयत्वम्। राजा-प्रतिपदं पदे पदे सर्वत्रेत्यर्थः। अग्र इति। अग्रेऽग्रभागे स्त्रीनखवत्पाटलं श्वेतरक्तं द्वयोर्भागयोरुभयप्रान्तयोः श्यामं कुरबकपुष्पम्। अस्य सदृशवर्णनं मालविकाग्निमित्रे-'प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम्।' इति। दृश्यते इति शेषः। यद्वा भेदोन्मुखं तिष्ठतीत्यनेनास्यान्वयः। भेदोन्मुखा मुकुला एव क्वचित्क्वचिद्दृश्यन्ते न तु सर्वत उपचितमधून्युत्फुल्लानि पुष्पाणि। अत एव मधुपानशौण्डानां मधुपानां रवोऽपि न श्रूयत इति भावः। तदुक्तं रघुवंशे—'विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः। मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥' इति। यथा च—उपोढ उपचितो यो रागो रक्तिमा तेन सुभगं रम्यं बालाशोकं नवमशोकमुकुलं भेदोन्मुखं विकासोत्सुकं तिष्ठति। विशेषणद्वयेन मधुश्रियो मुग्धदशामान्द्य उक्तः। ईषद्बद्धाः किञ्चित्संबद्धा ये रजसः कणास्तैर्मे कपिशा कृष्णपीता मञ्जरी चूत

(परिक्रम्योपविष्टौ।)

विदूषकः—इह सुखासीनो भवान् ललितलताविलोभ्यमाननयन उर्वशी-गतामुत्कण्ठां विनोदयतु। (क)

राजा—(निःश्वस्य।)

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु।
चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम्॥ ८॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम्।

विदूषकः—(विहस्य।) भो अहल्याकामुकस्य महेन्द्रस्य वैद्य उर्वशी-पर्युत्सुकस्य भवतोऽहमपि द्वावत्रोन्मत्तौ। (ख)

राजा—मा मैवम्। अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी।

विदूषकः—एष चिन्तयामि। मा पुनस्त्वं परिदेवितेन मम समाधिं भिन्द्धि। (इति चिन्तां नाटयति।) (ग)

(क) ईह सुहासीणो भवं ललिदलदाविलोहीअमाणणअणो उव्वसीगदं उक्कण्ठं विणोदेदु।

(ख) भो अहल्लाकामुअस्स महिन्दस्स [1] वेज्जो उव्वसीपज्जुस्सुअस्स भवदो अहंपि दुवे एत्थ उम्मत्तआ। (ग) एसो चिन्तेमि। मा उण तुमं परिदेविदेण मम समाधिं भिन्धि।

आम्रवृक्षे तिष्ठति। अनेन यौवनारम्भ उक्तः। इत्थं सखे मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीर्मुग्धत्वस्य बाल्यस्य यौवनस्य च मध्येऽन्तरे स्थिता। वसन्तावतारस्य क्रम उक्तः कविनैवान्यत्र कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् इत्यादिना शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। लक्षणमुक्तम्॥ ७॥ विदूषकः—मणिशिला स्फटिकशिला तस्याः पट्टकं आसनार्थं पट्टिका तेन सनाथो युक्तः। अतिमुक्तलता माधवीलता। 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता।' इति त्रिकाण्डी। भ्रमरसंघट्टपतितैः षट्पद-संपर्कविगलितैः। कृतोपचारः समाहृतपूजासामग्रीः प्रतीच्छति संभावयति। एवं शाकुन्तलेऽपि—'एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप'..........

---

१ दाणिं (इदानीं) इह. २ न खलु चिन्तयति भवान्। इ. पा.

(*Turning, both sit down*)

Vidūṣaka—Sitting at ease here, with your eyes attracted by lovely creepers, Your Majesty should dispel your longing for Urvaśī.

King—(*Sighing*)

Friend, my eye, grown fastidious by seeing her charms, does not now fasten its affection on the low-branched garden-creepers although they have blossomed. (8)

So, think of some means whereby my desire might be fulfilled.

Vidūṣaka—(*Laughing*) Friend, the helper of the great Indra longing for Ahalyā, (*i. e.* the moon), and I in helping you who are longing for Urvaśī, are both mad men in this affair.

King—Say not so. Great friendship, indeed sees what to do (*i. e* a remedy).

Vidūṣaka—Well, let me think; but then, do not interrupt my cogitation by your lamentations. (*Assumes a thinking mood*)

स्वागतेनेव नौ प्रतिच्छति ।' इति । विदूषकः—ललिता रमणीया लताभिर्विलोभ्यमाने आकृष्यमाणे नयने यस्य । उर्वशीगतामुर्वशीसम्बन्धिनीम् । विनोदय-त्वपनयतु । मनोहरनेपथ्या ललना इव पुष्पगुच्छादिशोभिता लोचनलोभनीया एता लताः पश्यतस्तवोत्कण्ठाविनोदनं भवेदिति विदूषकस्य भावः । ममेति । सरे कुसुमितासु कुसुमान्यासां सञ्जातानि ता कुसुमितास्तासु । अनेन तासामाभरणवत्त्वं तेन च नयनाभिरामत्वं सूचितम् । नम्रा अवनता विटपाः क्षुद्रशाखाः यासां तासु । अनेन स्त्रीसाधारणविनयशालित्वं ध्वनितम् । एतादृशीष्वप्युपवनलतासु मम चक्षुर्धृतिं प्रीतिं न बध्नाति तास्वासक्तं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषण-माह—पततद्रूपालोकदुर्ललितम् । तस्या रूपं तद्रूपं तस्यालोको दर्शनं तेन तत्र वा दुर्ललितं दुराग्रहि । तद्रूपैकदर्शनाभिनिवेशीति यावत् । यद्यपि लतानां सामान्य-स्त्रीसादृश्ये न्यकृताशेषरूपसम्पत्तेरुर्वश्याः सौभाग्यगादृश्याभावात्प्रीत्यभाव इत्यभि-प्रायः । अत्र 'मम' इत्यस्य स्थाने 'चक्षु' इति, 'तद्रूपालोक' इत्यत्र 'तदङ्गना-लोक' इति च रङ्गनाथः पठति । तदङ्गाल्ला यथा—"पटुकुसुमिताभिरित्यादि-भिर्विशेषणैरत्यन्तातंबवतीषु । 'अतिपरिचयादवज्ञा' इत्युक्तरीत्योपवनस्थितत्वा सर्वदाप्यवाप्तत्वेनानादरविषयीभूतासु । नम्राः गौन्दर्यातिशयादिलोभावनता

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा । आत्मगतम् ।)

> न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।
> अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥ ९ ॥

(यातोऽस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशत्याकाशयानेनोर्वशी चित्रलेखा च ।)

चित्रलेखा—हला कानिर्दिष्टकारणं गम्यते । (क)

(क) हला कहिं अणिद्दिट्ठकालणं गच्छीअदि ।

विटपाः सिङ्गा यासु । नम्रान्विटान्पातीति वा । परपुरुषलोचनादिगोचरास्वित्यर्थः प्रासूचि । तदङ्गनेत्यनेन च सा प्रसिद्धा सौन्दर्यादिगुणगणशालिनी देवीभावाच्च निखिलमर्त्यदोषाभाववती याङ्गना तस्या मनोऽभिरतम् । बहुदोषदूषितासु च लतासु चक्षुर्न सक्तमिति साम्प्रतमेवैतदिति रहस्यम् । 'विटपः पल्लवे सिङ्गे' इति विश्वः" ॥ ८ ॥ सफलप्रार्थनः सफला प्रार्थना यस्य सिद्धमनोरथः । तदुपायश्चिन्त्यतामित्यादिना 'प्रयत्नः' नाम कार्यस्य द्वितीयावस्था सूचिता । तत्रोक्तं प्राक् । विदूषकः-कामयतेऽसौ कामुकः । अहल्याया गौतमपत्न्याः कामुको महेन्द्रस्तस्य । वैद्यः साहाय्यकर्ता चन्द्रः पुरा किल चन्द्रोऽहल्याकामनावशात्पारदाय-प्रवृत्तस्य महेन्द्रस्य साहाय्यमङ्गीकृत्य कुक्कुटरूपं धृत्वा गौतमाश्रमसविधे निशीथ एव रावं चकार । तेन प्रबुद्धो गौतमः स्नानार्थं नदीतीरं जगाम । अत्रान्तरे लब्धावसर इन्द्रोऽपि यथा गौतमरूपधारी तच्छयनं भेजे । इत्यादि पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । स चन्द्रो यथा गौतमस्य कोपपात्रं बभूव तथाहमपि देव्या भवेयम् । अतो द्वावप्यावामस्मिन्मदनव्यतिकरे व्यवस्यन्तौ भ्रान्तावेवेति विदूषकस्याशयः । राजा—कार्यदर्शी कार्यकर्तव्यमिष्टसिद्ध्युपायमिति यावत्तत्पश्यतीति । *विदूषकः-परिदेवितेन विलपनेन । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । समाधि* चित्तैकाग्र्येण ध्यानम् । भिन्द्धि छिन्द्धि । ध्यानविच्छेदं मा कुरु । राजा-निमित्तं शुभसूचकं चिह्नं दक्षिणबाहुस्पन्दनादि । 'निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः' इत्यमरः । न सुलभेति । कलाभिः सहितः सकलः पूर्णो य इन्दुस्तद्वन्मुखं यस्याः सोर्वशी सुलभा सुखलभ्या न च । किमपि च कुतोऽप्यनिर्वचनीयात्कारणादिदमनङ्गविचेष्टितमनङ्ग-चेष्टा दक्षिणाक्षिस्फुरणादि । चकारद्वयमुभयोर्विरोधं दर्शयति । तथा हि मनः

---

१ मदनोत्सुकः इ. पा.

King—(*Showing that he perceived some omen; aside*)

That lady with a full moon-like face is not easily attainable; and yet there is this undefinable sensation of love; and my mind, too, suddenly experiences a feeling of relief, as if the fulfilment of my object were at hand. (9)

(*Shows hopefulness*)

(*Then enter, passing through the sky,* **Urvaśī** *and* **Citralekhā**)

Citralekhā—Friend, whither are you going without telling (me) your object ?

काङ्क्षितसिद्धिषु मनोरथपूरणेष्वभिमुखीष्वुदयोन्मुखीषु सतीष्ववैकपदे सपदि निर्वृतिं मजति सुखमनुभवति। 'तत्क्षणैकपदे तुल्य सद्यः सपदि च स्मृतम्' इति हलायुधः। किमपि झटिति ममान्तःसन्तापशान्तिर्जातेत्युर्वश्यागमनमचिरादेवोत्प्रेक्ष इति राज्ञोऽभिप्रायः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति तल्लक्षणात् ॥ ९ ॥ जाताशस्तिष्ठतीत्यनेन नायिकासंभोगविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता। तेन 'विलासो' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। आकाशयानेन–यानं गमनं मार्गो वा। 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट्। चित्रलेखा-अनिर्दिष्ट कारण यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। उर्वशी–क्षणविघ्नितेति। क्षणं क्षणपर्यन्तं विघ्नितमाकाशगमनं यस्यास्तादृशीं माम्। मम मनोगत जानतीत्यर्थः। अपहस्तितलज्जोऽपहस्तिताऽगणिता लज्जा त्रपा यस्मिन्। साहसमात्रमित्यर्थः। यत्र संकल्पत्रपानाशाद्यवस्थाः सूचिताः। अष्टविधा नायिका। तदुक्त दशरूपके-'तासामष्टावस्थाः स्युः स्वाधीनपतिका-दिका।' इति। तत्रेय विरहोत्कण्ठिताभिसारिका च। तदुक्तं तत्रैव- 'कामार्ताऽभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका।' इति। उक्तं च वसन्तराजीये 'मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रपा। योत्सुकाभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका॥' इति। येषा मतेऽन्योन्यसंकेतात्पूर्वं नाभिसरण युक्त तेषा मते पूर्वैव। चित्रलेखा—पुरतः प्रेषितो दौत्येनेति शेषः। साधु सम्यक् सप्रधार्यतां कर्तव्याकर्तव्यं विचार्य निश्चीयताम् साहसकारिणी मा भूरिति भावः। उर्वशी नियोजयति अस्मिन्कर्मणि प्रेरयतीत्यर्थः। अत्र 'धैर्य' नाम सत्त्वजो भावः स्त्रीणामलंकारः उक्तः। उर्वशी–अन्तरायः विघ्नः। 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह' इत्यमरः। यथा पुरा वेशिकृत इति भावः। चित्रलेखा- ननु–न जानासि किम्। ननु आमन्त्रणे। 'आमन्त्रणे विश्रब्धा त्यक्तशङ्का। देवगुरुणा बृहस्पतिना। अपराजिता* पराजिता न चापि ननु' इति विश्वः। भवतीति तामप्रतिहतशक्तिम्। एतद्विद्याया नाम। मन्त्रप्रयोगेण शिखाया बन्धनं तस्य क्रिया ताम्। उपदिशता तन्त्रमन्त्रापूर्वकं शिक्षयता। त्रिदशानां प्रतिपक्षा दैत्यसमूहस्तस्य अलङ्घनीयेऽनतिक्रमणीये। तद्वि-

उर्वशी—सखि तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्निताकाशगमनां मामुपहस्य किमिदानीं पृच्छसि। (क)

चित्रलेखा—किं तस्य राजर्षेः पुरूरवसः सकाशं प्रस्थितासि। (ख)

उर्वशी—अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः। (ग)

चित्रलेखा—कः पुनः सख्या पुरतः प्रेषितः। (घ)

उर्वशी—हृदयम्। (ङ)

चित्रलेखा—स्वयमेव साधु संप्रधार्यतां तावत्। (च)

उर्वशी—मदनः खलु मां नियोजयति। किमत्र संप्रधार्यते। (छ)

चित्रलेखा—अतः परं नास्ति ममोत्तरम्। (ज)

उर्वशी—तेन ह्यादेशय मार्गं येन गच्छन्त्या अन्तरायो न भवेत्। (झ)

चित्रलेखा—सखि विश्रब्धा भव। ननु भगवता देवगुरुणा अपराजितां नाम शिखाबन्धनविद्यामुपदिशता त्रिदशप्रतिपक्षस्यालङ्घनीये कृते स्वः। (ञ)

(क) सहि तदा हेमऊडसिहरे लदाविडवेण खणविग्घिदाआसागमणं मं ओहसिअ किं दाणिं पुच्छसि। (ख) किं तस्स राएसिणो पुरूरवस्स सआसं पत्थिदासि।

(ग) अअं मे अवहत्थिदलज्जो ववसाओ। (घ) को उण सहीए पुढमं पेसिदो।

(ङ) हिअअं। (च) सअं एव्व साहु संपधारीअदु दाव। (छ) मअणो खु मं णिओएदि। किं एत्थ संपधारीअदि। (ज) अदो वरं णत्थि मे उत्तरं।

(झ) तेण हि आदेसेहि मग्गं जेण [3]गच्छन्तीए अन्तराओ ण भवे।

(ञ) सहि विस्सद्धा होहि। णं भअवदा देवगुरुणा अवराइदं णाम सिहाबन्धणविज्जं उवदिसन्तेण तिदसपडिवक्खस्स अलङ्घणिज्जा कदह्म।

---

१ (मदनवेदनामभिनीय। सलज्जम्।) सहि हेमऊडसिहरे लदाविडवान्तरे लग्गां वेजअन्तिअं मोआवेहि त्ति मए भणिदा उवहसिअ मं भणासि दिढं क्खु लग्गा ण सक्का मोआविदुं। दाणि पुच्छसि कहिं अणिद्दिट्ठकालणं गच्छीअदि त्ति। (सखि हेमकूटशिखरे लताविटपान्तरे लग्नां वैजयन्तिकां मोचयेति मया भणिता उपहस्य मां भणसि दृढं खलु लग्ना न शक्या मोचयितुम्। इदानीं पृच्छसि कुत्रानिर्दिष्टकारणं गम्यत इति।) इ पा. २ सहि तधावि संपधारीअदु दाव। को उण। इ पा.

३ गच्छन्तीणं. *अथापराजिता शिखाबन्धिनी नाम विद्या। श्रीशंकर उवाच। राज्यं स्वयं शिरो देयं भार्या देया महेश्वरि शिखाबन्धिनी विद्यैषा न देयेत्यागमा जगुः॥ मन्दवारेऽपराशायां गतां गुञ्जां समुद्धरेत्। वामहस्तेन दिग्वासामनुमेनं समुद्धरेत्॥ नमः

Urvaśī—Friend, why do you question me now, when once, on the peak of the *Hemakūta* you rallied me, when my flight into the heavens was for a moment obstructed by the twig of a creeper?

Citralekhā—What, are you going to the royal sage, Purūravas?

Urvaśī—*This is a shameless procedure on my part.*

Citralekhā—And whom has my friend sent onward?

Urvaśī—My heart.

Citralekhā—First of all, then, do you consider well (what you are going to do).

Urvaśī—The God of love urges me; what remains then to be considered?

Citralekhā—Then I have nothing to say.

Urvaśī—Then show me the way along which there will be no obstacle, while I am going.

Citralekhā—Calm your fears, my dear. Have we not been rendered proof against any insult from the demons by the revered Preceptor of the gods, who taught us the art of *tying our hair in a knot called Aparājitā (the invincible)?*

द्याप्रभावादावां न कस्यापि गोचरतां यास्याव इति भावः। **उर्वशी**—अहो इत्याश्चर्ये। विस्मृतं मम हृदयं मया विस्मृतं तत्। सिद्धमार्गम्—सिद्धा देवयोनिविशेषास्तेषां मार्गं सचारपदवीम् अयं भूमितलान्नातिविप्रकृष्ट इति गम्यते। अतिविप्रकृष्टत्वे राजभवनादर्शनापत्ते। 'उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः।' इति कुमारसंभववर्णनाच्च। **चित्रलेखा**—भगीरथस्येयं भागीरथी तस्याः। यमुना कालिन्दी तस्याः संगमेन विशेषपावनेषु। गङ्गायमुनयोः संगमपावनत्वं च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। तथा च श्रुतिः—

सिद्धेश्वरि मासस्ततः पितृवनं गतः। सूक्ष्मं मुञ्जगुणं कृत्वा चितावह्नौ च धूपयेत्। वद्धन्धनमृतानारीनेत्रकेशैस्तथैव च। अतिलोतोरपरया लब्धया त्वतियुक्तितः। कृष्णाशोकोत्तराशाखाद्विकनीडोद्भवाङ्कुरैः। एतैश्च धूपितां रज्जुं प्लावयेद् रजसि स्त्रियाः। चाण्डालिन्यास्ततो रज्जुं मन्त्रेणानेन मन्त्रयेत् ॐ सर्वजनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरु कुरु स्वाहा॥ तया निजशिखां बध्वा चैनमेव मन्त्रं पठन्। क्षणाददृश्यतां याति देवानामपि साधकः। पुनः कौशिकधूमेन दृश्यो भवति मानवः। योगोऽयमन्यथा न स्यात् नित्यं शंकरोदितम्॥ इति वृद्धकामेश्वरतन्त्रोक्ता अपराजिता शिखाबन्धिनीनाम विद्या समाप्ता॥ (शं. पा. पं)

उर्वशी—अहो विस्मृतं मम हृदयम् । (क)

चित्रलेखा—सखि एतद्भगवत्या भागीरथ्या यमुनासंगमविशेषपावनेषु सलिलेष्ववलोकयत इव आत्मानं प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राजर्षेर्भवनमुपगते स्वः । (ख)

उर्वशी—(विलोक्य ।) ननु वक्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति । (विचार्य ।) हला क नु खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् । (ग)

चित्रलेखा—एतस्मिन्नन्दनवनैकदेश इव प्रमदवनेऽवतीर्य ज्ञास्यावः । (घ)

(उभे अवतरतः ।)

चित्रलेखा—(राजानं दृष्ट्वा । सहर्षम् ।) सखि एष खलु प्रथमोदित इव भगवांश्चन्द्रः कौमुदीमिव त्वां प्रतीच्छति । (ङ)

(क) अहो विसुमरिदं मे [1]हिअअं । (ख) [2]सहि एदं भअवदीए भाईरहीए जमुणासंगमविसेसपावणेसु सलिलेसु ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं पइपट्ठाणस्स सिहाभरणभूदं राएसिणो भवणं उवगदम्ह । (ग) णं वत्तव्वं ठाणन्तरगदो सग्गोत्ति । हला कहिं णु खु सो आवण्णाणुकम्पी भवे ।

(घ) एदस्सिं णन्दणवणेक्कदेसे विअ पमदवणे ओदरिअ जाणिस्सामो (ङ) हला एसो खु पढमोदिदो विअ भअवं चन्दो कौमुदिं विअ तुमं पडिच्छदि ।

'सितासिते सरितो यत्र संगते तत्राप्लुतासो दिवादुत्पतन्ति' इति । 'ये वै तन्वा विसृजन्ति धीरास्ते वै जना अमृतत्वं भजन्ते ।' इति श्रुत्यन्तरं च । स्मृतिरपि— 'या गतिर्योगयुक्तस्य तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान्गङ्गायमुनसंगमे ॥' इति । यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।' इति महाभारतेऽपि । कालिदासोऽप्येतदेवान्यत्र जगौ 'समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते' इत्यादिना । अवलोकयत इव तस्य प्रतिबिम्बितत्वात् । प्रतिष्ठानस्य "प्रयागपूर्वतीरस्थित झूंसी (झारी ?) संज्ञकनगरस्य" इति रङ्गनाथः । शिखाभरण-

---

१ सव्वं सुमरदि मे हिअअं । इ. पा. २ अतः परं—उ० ताए पओअं सव्वं सुमरेसि (तस्याःप्रयोगं सर्वं स्मरसि) । चि- —सहि हिअअं एदं सव्वं जानादि । इत्यधिकं क्वचित् । ३ अस्मात्प्राक् सहि पेक्ख पेक्ख एदं हला णं. इ. पा.

Urvaśī—*Oh ! My* mind had forgotten (it).

(Descending to the path of the Siddhas)

Citralekhā—Here have we arrived at the king's palace, the crest ornament of Pratiṣṭhāna, which is as it were looking at itself (by being reflected) into the waters of the Ganges specially sanctified by the confluence of the Yamunā.

Urvaśī—*(Gazing)* It should rather be said that it is heaven itself transplanted here. *(Thoughtfully)* Friend, where, indeed, might that pitier of the distressed be ?

Citralekhā—Descending into this *Pramadavana*, which is, as it were, a strip of the *Nandanavana*, we shall ascertain it.

(Both descend)

Citralekhā—*(Seeing the* King, *with delight)* Friend, here is he, expecting you, as the moon that has risen first expects the moonlight.

भूतं शिखामणिरिव स्थितम् । उर्वशी—अन्यत्स्थानं स्थानान्तरं तत्र गतः। आपन्नानुकम्पी–आपन्नाननुकम्पत इत्येवंशीलः । अत्र 'परिसर्पः' नाम संध्यङ्गमुक्तम् । 'इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते' इति तल्लक्षणम् । इष्टस्याभिलषितस्य पुरूरवसो नष्टस्यादर्शनं गतस्यानुसरणमन्वेषणम् । चित्रलेखा–नन्दनवनं महेन्द्रोद्यानं तस्यैकदेशः प्रान्तः । प्रथममुदितः प्रथमोदितः । कौमुदीं ज्योत्स्नाम् । कुमुदानामियं कौमुदी ताम् । 'कौ [पृथिव्यां] मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति वा । प्रतीच्छति । प्रतीक्षते । एतदुर्वश्या उत्साहवर्धनार्थम् । उर्वशी—सविशेषं समधिकं प्रियं कमनीयं दर्शनं यस्य स तथोक्तः । स्निग्धया दृष्ट्या वीक्ष्यमाणत्वात् । उर्वशी—तिरस्करिण्या प्रतिच्छन्नान्तर्हिता । तिरस्करिण्यन्तर्धानविद्या यस्याः प्रयोगाद्दृष्टेरगोचरता संहाराच्च गोचरता संपद्यते दिव्यानाम् । एवं शाकुन्तले सानुमतीवचोऽपि 'तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा' इत्यादि । तावदुपसर्पणात्प्राक् । विजने विविक्ते मन्त्रयमाणः सलपन् । यथोक्तमिति-तिरस्करिणीप्रयोगाददृश्ये भूत्वोपसर्पत इत्यर्थः । विदूषकः—प्रणयोऽस्या अस्तीति प्रणयिनी । दुर्लभा या प्रणयिनी तस्याः समागमस्योपायः । उर्वशी–प्रार्थ्यमाना प्रणयं याच्यमाना काम्यमाना या आत्मानं विकत्थते श्लाघते सा हत्यात्मानं बहुमन्यमानास्य प्रणयनाभिनन्दतीति भावः । राजनाथस्तु 'का पुनर्धन्या स्त्री यानेन परिमृग्यमाणात्मानं विनोदयति'

उर्वशी—(विलोक्य ।) सखि इदानीं प्रथमदर्शनात्सविशेषं प्रियदर्शनो महाराजः प्रतिभाति । (क)

चित्रलेखा—युज्यते । तदेहि । उपसर्पावः । (ख)

उर्वशी—तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्वगतास्य भूत्वा श्रोष्यामि तावत् । पार्श्वपरिवर्तिना वयस्येन सह विजने किमपि मन्त्रयमाणस्तिष्ठति । (ग)

चित्रलेखा—यथा ते रोचते । (यथोक्तमनुतिष्ठतः ।) (घ)

विदूषकः—भोः चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिनीसमागमोपायः । (ङ)

(राजा तूष्णीमास्ते ।)

उर्वशी—का नु खल्वेषा स्त्री अनेन प्रार्थ्यमानाऽऽत्मानं विकत्थते । (च)

चित्रलेखा—किं पुनर्मानुष्यं विडम्ब्यते । (छ) R.C.

उर्वशी—बिभेमि सहसा प्रभावाद्विज्ञातुम् । (ज)

विदूषक—ननु भणामि चिन्तित उपाय इति । (झ)

(क) हला दाणिं पुढमदंसणादो सविसेसं पिअदसणो महाराओ पडिहादि । (ख) जुज्जदि । ता एहि । उवसप्पम्ह । (ग) तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा पासगदा से भविअ सुणिस्सं दाव । पासपडिवत्तिणा वअस्सेण सह विअणे किंपि मन्तअन्तो चिट्ठदि । (घ) जह दे रोअदि । (ङ) भो चिन्तिदो मए दुल्लहप्पणइणीसमाअमोवाओ । (च) का णु क्खु एसा इत्थिआ इमिणा पत्थिअमाणा अत्ताणअं विकत्थेदि । (छ) किं[१] उण माणुस्सअं विडम्बीअदि ।

(ज) भयामि सहसा पहवादो विण्णादु । (झ) णं भणामि चिन्तिदो उवाओत्ति ।

इति पाठं गृहीत्वैवं व्याख्याति—"धन्यात्युत्कटपुण्याद्यतिशयशालिनी प्रलोभिका वा । 'रामा निवर्गहेतुः स्त्री धन्या योषित्प्रलोभिका' इति त्रिकाण्डीशेषः ।" **चित्रलेखा**—मानुष्यं विडम्ब्यते । दिव्या त्वं प्रभावात्तज्ज्ञातुं समर्थापि किमिति मानुषीवाशानेन पर्याकुला भवसीत्यभिप्रायः । **उर्वशी**—बिभेमि । राजप्रार्थिता स्त्री कदाचिदन्या भवेदिति शङ्कात्र भयकारणम् । सहसाऽविचारितमित्यर्थः । **विदूषकः**—स्वप्ने समागमः स्वप्नसमागमस्तं

---

१ ण दाव उवसप्पिस्सम् । तिरक्ख०, हला तिरक्ख०, इ. पा. , २ ज्ञाणस्स किं विलम्बीअदि ध्यानाय कि विलम्ब्यते (इ. पा.)

Urvaśī—(*Seeing*) Friend, the great king now appears to my eyes more delightful than when I formerly saw him.

Citralekhā—It is but natural; come, let us approach him.

Urvaśī—But first, concealed by *Tiraskariṇī*, I shall stand by his side, and hear him; in solitude, he is saying something to his friend near him.

Citralekhā—As you like. (*They do as described*).

Vidūṣaka—Friend, I have found out a means of union with your unattainable beloved.

(King *remains silent.*)

Urvaśī—What woman could that be, who courted by him gives herself airs ?

Citralekhā—Why do you act like a human being ?

Urvaśī—I am afraid to see it through my powers.

Vidūṣaka—I have been saying that I have discovered a means.

करोतीति ताम् । अथ वा-पक्षान्तरे । प्रथमोपन्यस्त उपायोऽनुपपन्नश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिं चित्रम् । **उर्वशी**–हीनमधमं सत्त्वं स्वभावो यस्य । तस्य शङ्कितत्वाद-नुदारेतेति बोध्यम् । यद्वा सत्त्वं धैर्यम् । **राजा**–उभयमप्यननुपन्नं न घटत इत्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह–**हृदयमिति** । इदं हृदयं मनः कामस्य मदनस्येषुभिर्बाणैः सदाऽन्तः सशल्यं शल्यसहितं सवेदनमिति यावत् । एवं सति स्वप्ने समागम-कारिणीं संगमयित्रीं निद्रा कथमुपलभे प्राप्नोमि । न कथंचिदप्युपलभ इत्यर्थः । न चालेख्ये चित्रेऽपि सुवदना शोभनास्या ता प्रियामुर्वशीमसमाप्येव हे सखे मम नयनयोरुद्बाष्पत्वमुदश्रुत्वं न भविष्यतीति न । किं तु भविष्यत्येव । न हि सव्यथान्तःकरणस्य निद्रासेवनमश्रुपूर्णाकुलेक्षणस्य चित्रलेखनं वा क्वचित्सं-भवतीति भावः ॥ १० ॥ **उर्वशी**–पर्याप्तं हृदयस्य प्रत्ययमुत्पादयितुं नालमित्यर्थः । **विदूषकः**—एतत्परिमाणमस्यैतावान् मतिविभवो बुद्धिप्रकर्षः । **राजा**—**नितान्तेति** । सोर्वशी मम नितान्तकठिनामत्यन्तदुःसहां मानसीं मनःसंब-

राजा—तेन हि कथ्यताम् ।

विदूषकः—स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथ वा तत्र-भवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिख्यावलोकयंस्तिष्ठ । (क)

उर्वशी—(सहर्षम् ।) हीनसत्त्व हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (ख)

राजा—उभयमप्यनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।
न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां
मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

चित्रलेखा—सखि श्रुतं त्वया । (ग)

उर्वशी—श्रुतम् । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य । (घ)

विदूषकः—एतावान्मम मतिविभव । (ङ)

राजा—(सनिःश्वासम् ।)

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीं
प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।
अलब्धफलनीरसान्मम विधाय तस्मिञ्जने
समागममनोरथान्भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

(क) सिविणअसमाअमआरिणिं णिद्दं सेवदु भवं । अह वा तत्तभोदीए उव्वसीए पडिकिदिं आलिहिअ ओलोअन्तो चिट्ठ ।

(ख) हीणसत्त हिअअ समस्सस समस्सस । (ग) सहि सुदं तुए ।

(घ) सुदं । ण उण पज्जत्तं हिअअस्स । (ङ) एत्तिओ मे मदिविहवो ।

न्धिनीं रुजं पीडां न वेद न जानाति । अन्यथानङ्गविधुरं मां कथमुपेक्षेतेति भावः । वाऽथ वा प्रभावेण निजया दैव्या शक्त्या विदितो ज्ञातोऽनुरागो यस्य तादृशमपि मामवमन्यतेऽनधीरयति । दिव्यया मया कथं मानुषे रतिः कर्तव्येत्याशयेनेति भावः । एवं गते का गतिरित्यत्राह—पञ्च बाणाः शराः यस्य

King—Disclose it, then.

Vidūṣaka—Let your Majesty resort to sleep, which, by means of dream, will unite you two; or draw a portrait of the lady Urvaśī and remain gazing at it.

Urvaśī—*(With delight)* Light that you are, my heart, find consolation now (in these words).

King—Both (your proposals) are equally of no avail.

This heart (of mine) is ceaselessly pierced through by the shafts of Love; how can I, then, get sleep which will bring about a union in a dream? Nor will my eyes fail to be overflowing with tears. O friend, even before I have finished delineating in the picture that fair-faced beloved (of mine). (10)

Citralekhā—Did you hear, friend?

Urvaśī—Aye, I did, but not sufficiently (to convince) my mind.

Vidūṣaka—My ingenuity goes only so far (and no further).

King—*(With a sigh)*

Either she does not know the extremely poignant mental torture of which I am the victim, or perhaps she disregards me; though my affection is known to her through her superhuman power. Let the five-arrowed god, therefore, be blessed by making my desires for union with that lady fruitless on account of the non-attainment of the fruit. (11)

स पञ्चबाणः कामः। मदनस्य पञ्च बाणा यथा—'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका। नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः॥' इति। यद्वा 'संमोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा। स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः।' इति पञ्च बाणाः। तस्मिञ्जन उर्वश्यां मम समागममनोरथान् संगमाभिलाषान् अलब्धं फलं यैस्ते अलब्धफला अत एव नीरसा विरस्तांस्तथोक्तान्विधाय कृत्वा कृती कृतार्थो भवतु। मनोरथवैरस्ये मरणमेव शरणमिति भावः। अत्रोपायान्तरादर्शनात् 'तापनं' नाम संध्यङ्गमुक्तमिति बोध्यम्। तदुक्तं विश्वनाथेन—'उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्।' इति॥ ११॥ उर्वशी—एवं नितान्तकठिनां रुजं न

चित्रलेखा—श्रुतं त्वया। (क)

उर्वशी—हा धिक् हा धिक्। मामेवमवगच्छति। असमर्थास्म्यग्रतो भूत्वाऽस्य प्रतिवचनस्य। प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण संपादितोत्तरा भवितुमिच्छामि। (ख)

चित्रलेखा—अनुमतं मम। (ग)

(उर्वशी ससंभ्रमं गृहीत्वा यथोक्तं करोति।)

विदूषक—(दृष्ट्वा।) अविहा अविहा। भो किं नु खल्वेतद्भुजङ्गनिर्मोक इव संमुखेऽस्माकं निपतितम्। (घ)

राजा—(विभाव्य।) भूर्जपत्रगतोऽयमक्षरविन्यासः।

विदूषक—न खल्वदृष्टया तत्रभवत्योर्वश्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यक्षराणि विसृष्टानि स्युः। (ङ)

राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानाम्। (गृहीत्वानुवाच्य सहर्षम्।) सखे प्रसन्नस्ते तर्कः।

विदूषक—भवानिदानीं प्रसीदतु। अत्र लिखितं श्रोतुमिच्छामि। (च)

उर्वशी—साधु आर्य नागरिकोऽसि। (छ)

(क) सुदं तुए। (ख) हद्धी हद्धी। मं एव्वं अवगच्छदि। असमत्थम्हि अग्गदो भविअ से पडिवअणस्स। पहावणिम्मिदेण भुज्जवत्तेण संपादिदुत्तरा होदुं इच्छामि। (ग) अनुमदं मे। (घ) अविहा अविहा। भो किं णु खु एदं भुअंङ्गणिम्मोअं विअ संमुहे णो णिवडिदं। (ङ) ण खु अदिट्ठाए तत्तहोदीए उव्वसीए भवदो परिदेविदं सुणिअ समाणाणुराअसूअआइं अक्खराइं विसज्जिआइं होन्ति।

(च) भवं दाणिं पसीददु। एत्थ लिहिदं सुणिदुं इच्छामि। (छ) साहु अज्ज णाअरिओसि।

---

१ (विहस्य) वयस्य नायं भुजङ्गनिर्मोकः भूर्जं, २ भुजङ्गणिम्मोओ किं मे सादिदुं णिवडिदो.

३ अस्मात्प्राक्—ही ही भो.। किं ब्रह्मणवअणाणि अण्णधा होन्ति। इत्य.

Citralekhā—Did you hear it ?

Urvaśī—Ah me ! He takes me to be so (*i. e.* faithless)! I cannot (*however*) appear before him and give him a rejoinder ; so I wish to give him one by means of a birch-leaf created by my power.

Citralekhā—I approve of it.

(Urvaśī *hastily takes* it *and does as described.*)

Vidūṣaka—(*Seeing*) Ha ! What is this, like the slough of a serpent, that has fallen before us ?

King—(*Observing*) It is a writing on a birch-leaf.

Vidūṣaka—*Might not the writing have been dropped by* the invisible lady Urvaśī, suggestive of a corresponding passion, on hearing your lamentations ?

King—There is nothing that imagination will not conjure up (*taking the birch-leaf, and reading it to himself; with delight*) Friend, happy was your guess.

Vidūṣaka—If your Majesty pleases, I long to hear what is written herein.

Urvaśī—Well done revered Sir; you seem, to be refined person.

वेदेत्येताद्दशीमथ वा प्रभावेणानुरागं विदित्वाप्यवमन्यमानाम् । अवगच्छति जानाति । अस्य प्रतिवचनस्यास्मै प्रतिवचनं दातुम् । प्रभावनिर्मितेनान्यस्यासंनिहिततयेद-मुक्तम् । भूर्जपत्रेण मृदुत्वक्पत्रेण तन्मुखेनेत्यर्थः । संपादितमुत्तरं यया । विदूषकः-अविहा अविहेत्याश्चर्ये भयसूचने वा । भुजङ्गनिर्मोकः सर्पकञ्चुकः ' निर्मोको मोचने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके । ' इति कोषः । राजा-भूर्जपत्रगतो भूर्जपत्रसंक्रमितो-ऽक्षरविन्यासोऽक्षराणां पङ्क्तिरचना लेख इत्यर्थः । विदूषक—न खलु इति वितर्के । यद्वा खलु जिज्ञासायाम् । ' खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ' इति मेदिनी । परिदेवितं विलापम् । समानोऽनुरागस्तस्य सूचकानि पिशुनानि अक्षराणि लेख इति यावत् । निसृष्टानि प्रहितानि । राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानां कामानाम-विषयो नास्त्येव । सर्वत्रानियन्त्रिता उज्जृम्भन्ते । कामी हि यद्यद्भवति तत्तदात्मा-नुकूलमिति पश्यतीति भावः । एवं कुमारसंभवेऽपि ' मनोरथानामगतिर्न विद्यते इति । अनुवाच्य तूष्णीं वाचयित्वा । प्रसन्नः शुद्धोऽवितथ इत्यर्थः । उर्वशी-नागरिको नगरे भवः विदग्धो दक्षिणो वा । न हि ग्राम्यो मदनलेखजिज्ञासां प्रदर्शयति । स्वामिन्निति नन्विति च । हे स्वामिन् अज्ञाता अज्ञातय-थार्थहृदयस्येति यावत् । अहं यदि नामानुरक्तस्य मयि बद्धरागस्य तवोपरि यथा त्वया संभाविता तर्किता नितान्तकठिनामित्यादिना तथा तादृशी स्याम् । तर्हि

राजा—श्रूयताम् (वाचयति ।)

स्वामिन्संभाविता यथाहं त्वयाऽज्ञाता ।
तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि ॥ १२ ॥
ननु मम लुलितपारिजातशयनीये भवन्ति ।
नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके ॥ १३ ॥ (क)

उर्वशी—किं नु खलु सांप्रतं भणिष्यति । (ख)

चित्रलेखा—ननु भणितमेव कमलनालायमानैरङ्गैः । (ग)

विदूषकः—दिष्ट्या मयेव बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचनकमुपलब्धं भवता समाश्वासनम् । (घ)

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते ।

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं
पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।
उत्पक्ष्मणा मम सखे मदिरेक्षणाया-
स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १४ ॥

उर्वशी—अत्रावयोः समविभागा प्रीतिः । (ङ)

राजा—वयस्य अङ्गुलीस्वेदेन दूष्येरन्नक्षराणि । धार्यतामयं प्रियायाः स्वहस्तः ।

(क) सामिअ संभाविआ जह अहं तुए अमुणिआ ।
तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुह उवरि ॥
णं मे लुलिअपारिजाअसअणिज्जयम्मि होन्ति ।
णन्दणवणवादावि अच्चुण्हआ सरीरए ॥

(ख) किं णु खु संपदं भणिस्सदि । (ग) णं भणिदं एव्व कमलणालअमाणेहिं अङ्गेहिं । (घ) दिट्ठीआ मए विअ बुभुक्खिदेण सोत्थिवाअणअं उवलद्धं भवदा समासासणं । (ङ) एत्थ णो समविभाआ पीदी ।

ननु कथं लुलितपारिजातशयनीये लुलितानि संतप्तशरीरलुण्ठनादितस्ततो विक्षिप्तानि पारिजातानि पारिजातकुसुमानि यस्मिंस्तल्लुलितपारिजातं शयनीयं तस्मिन् । यद्वा लुलितं पारिजातशयनीयं यस्य तस्मिन्निति बहुव्रीहिः । मम शरीरके नन्दनवनवाता अपि । अपिशब्दोऽतिशिशिरत्वं द्योतयति । अत्युष्णा भवन्ति दाहशान्तिहेतुका

१ सोम्यहम् (भद्राम्यहम्) इत्य.
२ मिलाणकमल°.

King—Hear. *(Reads.)*

"My lord, if I, whose heart is not known to you, am really what you have supposed me to be towards you who are so much attached (to me), how is it, then, that even the breezes in the *Nandana* garden blow hot upon my body while lying on a bed of *Pārijāta* flowers crushed (on account of my rolling upon it in agony)? (12) (13)

Urvaśī—And what will he say now?

*Citralekhā—His limbs, growing (emaciated) like a lotus-*stalk, have already answered (for him).

Vidūṣaka—You are to be congratulated on getting this consolation, as I am to be when I am hungry and get an offering *(svastivācana)*.

King—Why do you say (simply) 'a consolation'?

This token of affection, O friend, impressed by my beloved on this billet indicating equal affection (on her part) and embodying in itself a charming sense, is, as it were, (*i. e.* as good as) my face with upturned eye-lashes coming close to her whose eyes are bewitching. (14)

Urvaśī—Now our love is equally divided.

King—Friend, the characters would be spoiled by the sweat of my fingers; so keep this autograph of my beloved.

अपि संतापकारिणो भवन्ति । अत्र 'लेखः' नाम संध्यङ्गमुपक्षितम् । तदुक्तम्—'विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख उच्यते ।' इति । तत्रैव स्वानुरागप्रकाशकत्वस्योपपत्तिमत्त्वाद् 'उपन्यासः' इति संध्याङ्गमप्युक्तं भवति ॥ १२ ॥ १३ ॥ उर्वशी–किंन्विति–ममानुरागं ज्ञात्वा तमभिनन्दति न वेति । चित्रलेखा-कमलनालायमानैः कमलनालवदाचरद्भिः । त्वदर्थमुत्ताम्यतो गाढविरहोत्कण्ठया परिम्लानैस्तनीयोभिश्च । 'म्लानकमलनालोपमैरङ्गैः' इति रङ्गनाथसंमतः पाठः । "कमलनालायमानैः कण्टकितैरित्यर्थः । अनेन रोमाञ्चेन राज्ञो हृष्टत्वमुक्तं भवति" इति काटयवेमः । विदूषकः—दिष्ट्येत्यानन्दे । 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । स्वस्तिवाचनकं स्वस्ति वाच्यतेऽनेन स्वस्तिवाचनकमुपायनम् । समाश्वासनं सान्त्वनं प्रोत्साहनं वा । तुल्येति । तुल्यः समानो योऽनुरागः प्रेम तस्य पिशुनं सूचकम् । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । ललितो मधुरोऽर्थोऽभिधेयविषयो बध्यतेऽस्मिन्निति ललितार्थबन्धम् । ललितोऽर्थस्य बन्धो यत्रेति वा । पत्रे निवेशितं विन्यस्तं प्रियाया उदाह्रियत इत्युदाहरणं हृदयानुरागव्यञ्जकं वचनं गीतं वा । हे सखे उत्पक्ष्मणा उत्पक्ष्मनयनेनेति यावत् । ममाननेन समागतं मिलितं तस्या मदिरेक्षणाया आननमिव भवति । माद्यत्याभ्यामिति मदिरे ईक्षणे

विदूषकः—(गृहीत्वा ।) किमिदानीं तत्रभवत्युर्वशी भवतो मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदति । (क)

उर्वशी—हला यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि तावत्त्वमस्यास्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद्भण । (ख)

चित्रलेखा—(तथेति तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपेत्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (ग)

राजा—(सहर्षम् ।) स्वागतं भवत्यै । भद्रे

न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तया ।
संगमे पूर्वदृष्टेव यमुना गङ्गया विना ॥ १५ ॥

चित्रलेखा—ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चाद्विद्युल्लता । (घ)

विदूषकः—(अपवार्य ।) कथं नैषोर्वशी । तस्यास्तत्रभवत्या अभिमता सहचरी । (ङ)

चित्रलेखा—उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति—(च)

राजा—किमाज्ञापयति ।

चित्रलेखा—मम सुरारिसंभवे दुर्जाते महाराज एव शरणमासीत् । साहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद्बाध्यमाना भूयोऽपि महाराजेनानुकम्पनीयेति । (छ)

(क) किं दाणिं तत्तभोदी उव्वसी भवदो मणोरहाणं कुसुमं दंसिअ फले विसंवददि । (ख) हला जाव उवगमणकादरं हिअअं पज्जवत्थावेमि दाव तुमं से अत्ताणं दंसिअ जं मे खमं तं भणाहि । (ग) जेदु जेदु महाराओ ।

(घ) णं पढमं मेहराई दीसदि पच्छा विज्जुलदा । (ङ) कहं ण एसा उव्वसी । ताए तत्तहोदीए अहिमदा सहअरी । (च) उव्वसी महाराअं सिरसा पणमिअ विण्णवेदि—(छ) मह सुरारिसंभवे दुज्जादे महाराओ एव्व सरणं आसि । सा अहं तुह दंसणसमुत्थेण मअणेण वलिअं बाहीअमाणा भूओवि महाराएण अणुकम्पणीअत्ति ।

यस्याः सा मदिरेक्षणा । यद्वा मदिरा तत्संज्ञका दृष्टिस्तस्या ईक्षणमिवेक्षणं यस्याः । मदिरादृष्टिलक्षणमादिभरते—"आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥" इति । यद्वा मदिराभिधं ईक्षणं यस्याः । तदुक्तं संगीतकलिकायाम्—"स्निग्धार्धमुकुला कान्ता लम्भिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्वेन दृष्टयः ॥ सौष्ठवेनापरित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा

Vidūsaka—(*Taking it*) Will the lady Urvas'ī show you your desires blossomed, and deceive you as to their fruit?

Urvas'ī—Friend, while I quiet my heart, which is timid in approaching (the king), do you appear before him and say what behoves me to say.

Citralekhā—(*Saying 'Be it so,' takes off the concealment-charm and approaching the King*). Victory to Your Majesty!

King—(*With joy*) Welcome to Your Ladyship! O blessed one, unaccompanied by that friend of yours you do not delight me so much, as (does not) the Yamunā without the Ganges when once seen at the confluence. (15)

Citralekhā—Is not the row of clouds seen first and lightning afterwards?

Vidūṣaka—(*Aside*) What? Is not this Urvas'ī, but only the beloved friend of Her Ladyship?

Citralekhā—Bowing her head to your Majesty, Urvas'ī requests—

King—What are her commands?

Citralekhā—In the mishap arising from the enemies of the gods, Your Majesty was my deliverer; now I am mightily oppressed by love sprung up at your sight. Your Majesty, therefore, should again take pity on me.

परिकीर्तिता॥" उत्प्रेक्षालंकारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र विशेषवचनात्। 'पुष्पम्' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। तदुक्तं साहित्यदर्पणे–'पुष्पं विशेषवचनं मतम्' इति॥ १४॥ उर्वशी–अत्राधुना। समविभागा समः विभागो यस्याः सा समं विभक्ता। तुल्यप्रमाणेति यावत्। राजा–अङ्गुलीनां स्वेदेन घर्मजलेन। दूष्येरन् विक्रियेरन्। स्वहस्तः लक्षणया स्वहस्तलिखितो लेख इत्यर्थः। 'स्वहस्तलेखः' इत्यपि पाठः। 'स्वहस्ते निक्षेपः प्रियायाः' इति च पाठः। विदूषकः–मनोरथानां कुसुमं मदनलेखविसर्जनरूपम्। विसंवदति किं विप्रलभते किम्। नैव विसंवदेदित्यर्थः। 'विप्रलम्भो विसंवादः' इत्यमरः। मदनलेखविसर्जनेनेत्थमाश्वास्य समागमाकाङ्क्षिणं त्वामन्ते नैवं विरसीकरिष्यतीति भावः। उर्वशी–उपगमनकातरमभिगमनपर्याकुलम्। पर्यवस्थापयामि स्थिरीकरिष्यामि। यन्मम क्षमं यन्मया वक्तुमुचितम्। चित्रलेखा–तिरस्करिणीमपनीयान्तर्धानविद्याप्रयोगं संहृत्य। अत्र तिरस्करिण्यपनयनं तिरोधानमन्त्रोपसंहारः। राजा–न तथेति। तया सख्योर्वश्या

राजा—भद्रमुखि।

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ता-
मार्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे।
साधारणोऽयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य
तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्॥ १६॥

चित्रलेखा—(उर्वशीमुपेत्य।) सखि एहि। त्वत्तोऽपि निर्दयतरं मदनं दृष्ट्वा प्रियतमस्य ते दूत्यसि संवृत्ता। (क)

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीय।) अहो लघु त्वयोज्झितास्मि। (ख)

चित्रलेखा—इतो मुहूर्ताज्ज्ञास्यामि का कामुज्झिष्यतीति। आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व। (ग)

उर्वशी—(राजानमुपेत्य। सव्रीडम्।) जयतु जयतु महाराजः। (घ)

राजा—सुन्दरि

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते।
जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम्॥ १७॥
(हस्ते गृहीत्वैनामुपवेशयति।)

(क) हला एहि। तुवत्तोवि णिद्दअदरं मअणं देक्खिअ पिअअमस्स दे दूदिम्हि संवुत्ता। (ख) अम्महे लहुअं तुए उज्झिदम्हि। (ग) इदो मुहुत्तादो जाणिस्सं का कं उज्झिस्सदित्ति। आआरं दाव पडिवज्ज। (घ) जेदु जेदु महाराओ।

विरहिता वियुक्ता मा तथा न नन्दयस्यानन्दयसि। यथा तया सदैव नन्दयसीति शेषः। संगमे पूर्वदृष्टा। प्रथमं गङ्गासंयुक्ता दृष्टेत्यर्थः। यमुना कालिन्दी पश्चाद्गङ्गया विना दृष्टा सती यथा न नन्दयति दृष्टिविलोभिका न भवति तथा। उपमा। विनोक्तिश्च। 'विनोक्तिर्यद्विनान्येन न साध्वन्यदसाधु वा' इति तल्लक्षणात्। 'विनार्थसंबन्ध एव विनोक्तिः' इति च रसगङ्गाधरे॥१५॥

---

१ अधि अणवत्थिदे (अनवस्थिते), इति तुए अनवेक्खिदं, इति च पा.

King—O sweet-faced one.

You speak of her, dear to my sight, as being love-sick, but you do not see Purūravas afflicted for her sake; reciprocal is this attachment created in us both by love; a piece of hot iron deserves to be welded with another hot piece. (16)

Citralekhā—(*Approaching* Urvaśī) Friend, come; seeing that the God of love is even more cruel to your beloved than to you, I have become his messenger.

Urvaśī—(*Removing the charm of concealment*) Oh, you have lightly given me up!

Citralekhā—A short while hereafter, I shall see who gives up and whom; in the meantime, observe the *etiquette*.

Urvaśī—(*Approaching the* King *bashfully*) Victory to Your Majesty!

King—Fair lady,

Victory is indeed mine, to whom is addressed by you this felicitation, never yet addressed to any one but the thousand-eyed Indra. (17)

Takes her by the hand and seats her.)

चित्रलेखा—मेघराजिर्मेघपङ्क्तिः। विदूषकः—अभिमता अभीप्सिता मान्या। सहचरी सखी। चित्रलेखा—सुराणामरिः तस्मात्संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मिन्। दुर्जाते व्यसने शरणं रक्षिता। साहं एकदा महाराजेनानुकम्पिता। दर्शनसमुत्थेन दर्शनोत्पन्नेन। मदनेन कामविकारेण। अनुकम्पनीया मम मदनार्तिः परिहरणीयेति भावः। राजा—पर्युत्सुकामिति। तां प्रियदर्शनां रम्यदर्शनां पर्युत्सुकामुत्कण्ठितां कथयसि। किं तु तदर्थे तस्याः कृते आर्तं कामज्वरसंतप्तं मां न पश्यसि न जानासि। सा केवलं पर्युत्सुकाऽहं तु कामवेदनाभिभूत इति भावः। अयं स्मरस्य स्मरकृतः। कर्तरि षष्ठी। प्रणयोऽभिलाषः प्रीतिर्वा। उभयोः साधारण उभयत्र समानः। यथोर्वशी मदर्थे पर्याकुला तथाहमपि तदर्थमतो नान्यतरपक्षे युक्त उपालम्भ इति भावः। अत उभयोः समागमयत्नोऽप्यविलम्बितं विधेय इत्याह सामान्योक्त्या। तप्तेनायसा तप्तमयो घटनाय योग्यम्। प्रबलमदनविकारयोरावयोरिति संयोजनमेव युक्तमिति भावः। यद्वा 'तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्' इत्यय-

विदूषकः—भवति राज्ञ प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते। (क)

(उर्वशी सस्मितं प्रणमति।)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै। (ख)

(नेपथ्ये।)

देवदूतः—चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम्।

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो
भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः।
ललिताभिनयं तमद्य भर्ता
मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः॥ १८॥

(सर्वे कर्णं ददति। उर्वशी विषादं नाटयति।)

चित्रलेखा—श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम्। अनुमान्यतां महाराज.। (ग)

उर्वशी—नास्ति मे वाक्। (घ)

चित्रलेखा—महाराज परवशोऽयं जन। तन्महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छति देवेष्वनपराद्धमात्मानं कर्तुम्। (ङ)

(क) भोदि रण्णो पिअवअस्सो बम्हणो किं ण वन्दीअदि। (ख) सत्थि भोदीए।

(ग) सुदं पिअसहीए देवदूदस्य वअणं। अणुमाणीअदु महाराओ।

(घ) णत्थि मे वाआ।

(ङ) महाराअ परवसो अअं जणो। ता महाराएण अब्भणुण्णादा इच्छदि देवेसु अणवरद्धं अत्ताणअं कादुं।

भावयोः रसस्य रसं प्रति साधारणः समानः प्रणयो याञ्चा इति योज्यम्। 'प्रणयः प्रेम्णि विस्रम्भे याञ्चाप्रसरयोरपि' इति विश्वः। एवं शाकुन्तले तृतीयाङ्केऽपि- 'राजा—भद्रे साधारणोऽयं प्रणयः।' इति। रङ्गनाथस्तु 'रसस्य' इत्यत्र 'यतस्व' इति पठित्वा 'तां कौमुदीमिव समागमयेन्दुबिम्बे' इति चतुर्थचरणपाठमाह। तद्व्याख्या यथा—"अतो यतस्व यत्नं कुरुष्व। कौमुदीं ज्योत्स्नामिन्दुबिम्ब इव ताम्। मयीत्यर्थात्। समागमय।" इति। अयं पाठो न मनोरमः कारकदोषदुष्टश्च॥१६॥ चित्रलेखा-निर्दयतरं मदनं दृष्ट्वा निर्दयतरं मदनेन पीड्यमानं तव प्रियतमं दृष्ट्वेत्यर्थः। उर्वशी—स्पृशु ह्रीप्रमपकलादित्यर्थः। उत्कण्ठितास्मि स्वर्गगतासि। मम सखी भूयापि

---

१ उव्वसी किम्पेदि (उर्वशी विषादयति) इत्यधिकं एक॰ पु॰

Vidūṣaka—Lady, why do you not salute this Brāhmaṇa, the esteemed friend of the King?

(Urvas'ī *smilingly bows to him*)

Vidūṣaka—May Your Ladyship be happy!

(*Behind the scenes*)

A Heavenly Messenger—O Citralekhā, hurry Urvas'ī (here).

The Lord of the gods, with the guardians of the quarters, is desirous of seeing to-day the dramatic performance taught to you by the sage Bharata, which is the substratum of the eight sentiments, and wherein is charming acting. (18)

(*All listen;* Urvas'ī *gesticulates sorrow*)

Citralekhā—Did my dear friend hear the words of the heavenly messenger? Ask His Majesty's leave to go.

Urvas'ī—My words fail me.

Citralekhā—My Lord, this person is dependent; so, permitted by Your Majesty, she wishes to render herself unoffending towards the gods.

मां त्यक्त्वा राजदौत्यमङ्गीकृतवत्यसीति साभिप्रायमुपालम्भगर्भं वचो नायकशृङ्गारवर्धनार्थम्। अत एवास्मात्प्राक् तिरस्करिण्यपनयनमपि युक्तम्। चित्रलेखा—इतो मुहूर्तादिति-त्वमेवाचिराद्राज्ञा संगता मां त्यक्ष्यसीति त्वमेव ममोपालम्भार्हा नाहं तवेति भावः। आचारं समुचितोपचारं जयेत्यादिशब्दे राज्ञो विजयवर्धनादिकम्। अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वात् 'नर्म' नाम संध्यङ्गमुपक्षिप्तम्। तदुक्तं 'परिहासवचो नर्म' इति। 'अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म' इति दशरूपकटीकाकृत्। उर्वशी—जयतु जयतु विजयेन वर्धताम्। मयेति। मया नाम जितं सर्वोत्कर्षशालिना भूतं खलु। यतः सहस्राक्षान्महेन्द्रात्पुरुषान्तरमन्यं पुरुषमगतोऽप्राप्तोऽयं जयशब्दस्त्वयोदीर्यमाणो 'जयतु जयतु महाराजः' इति शब्दो यस्य मम त्वया समुदीर्यते सम्यगुच्चार्यते। अतो जितमिति संबन्धः। 'नाम' इत्यभ्युपगमे। 'नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च।' इति मेदिनी। अत्र 'प्रगमनं' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। तदुक्तं साहित्यदर्पणे-'प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्।' इति ॥१७॥ विदूषकः—भनति राज इति अत्र 'हास्यप्रतीतिः स्फुटैव। हासलक्षणं यथा—'आपणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः। लौल्यादेश्च परस्थानामेषामनुकृतेरिति ॥ विप्रसंश्रेतसो हासः।' इति। मुनिनेति। भरतेन मुनिना। भरताख्यो मुनिर्नाट्यशास्त्रप्रणेता तेन। अष्टरसाश्रयः—अष्टानां नाट्यशास्त्रोक्तानां रसानामाश्रयः स्थानम्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—"शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः'॥

राजा—(कथंचिदात्मं व्यवस्थाप्य ।) नास्मि भवत्योरीश्वरनियोगप्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

(उर्वशी वियोगदुःखं रूपयन्ती सह सख्या निष्क्रान्ता ।)

राजा—(सनिःश्वासम् ।) सखे वैयर्थ्यमिव चक्षुषः संप्रति ।

विदूषकः—(पत्रं दर्शयितुकामः ।) नन्वेतत्—(इत्यर्धोक्ते [1]आत्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद्भूर्जपत्रं प्रभ्रष्टमपि हस्तात्प्रमादेन न विज्ञातम् । (क)

राजा—भद्र किमसि वक्तुकाम इव ।

विदूषकः—मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । दृढं खलु त्वयि बद्धभावोर्वशी । न सेतोगतमनुरागं शिथिलयति । (ख)

राजा—ममाप्येतदाशंसि मनः । तया खलु प्रस्थाने

> अनीशया शरीरस्य हृदयं [2]स्ववशं मयि ।
> स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निःश्वसितैरिव ॥ १९ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) वेपते मे हृदयमिमां वेलां तत्रभवता तस्य भूर्जपत्रस्य नाम ग्रहीतव्यं भविष्यतीति । (ग)

(क) णं एदं—हद्धी हद्धी । उव्वसीदंसणविम्हिदेण मए तं भुज्जवत्तअं पब्भट्ठंवि हत्तादे पमादेण ण विण्णादं ।

(ख) मा भवं अङ्गाइं मुञ्चदु । दिढं खु तुइ बद्धभावा उव्वसी । ण सा इदोगदं अणुराअं सिढिलेदि ।

(ग) वेवदि मे हिअअं [4]इमं वेलं तत्तभवदा तस्स भुज्जवत्तस्स णाम गेण्हिदव्वं भविस्सदित्ति ।

रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसः । रसलक्षणं दशरूपके–' विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ इति । यः प्रयुज्यते इति प्रयोगो रूपकविशेषो भवतीषु युष्मासु । अप्सरःस्वित्यर्थः । नियुक्तोऽभिनयशिक्षया प्रतिष्ठापितः । तं प्रयोगं ललिताभिनयं ललितो मनोहरोऽभिनयो मनोगतभावादिव्यञ्जनं यस्मिंस्तादृशं लोकपालैः सहितः सलोकपालो मरुता भर्ता

---

१ सविषादमात्म॰ २ विवशम् । इ. पा.
३ वअस्स एदम्हि वत्तुकामो (वयस्य एतदस्मि वक्तुकामः ।) इत्य. ए. पु. ।
४ केत्तिए वेलाए (कस्यां वेलायां) इ. पा.

King—(*Adjusting his words, with difficulty*) I cannot stand in the way of the command of your Lord. But then, remember this person.

(Urvaśī *exit with her friend, gesticulating affliction for being separated from the* King).

King—(*Heaving a sigh*) Friend, my eyes are now useless as it were.

Vidūṣaka—(*Wishing to show him the letter*) Why, here is—(*Checking himself; aside*)—Alas! Alas! Through my inattention I did not know the birch-leaf dropped down from my hand, when I was wonder-struck at the sight of Urvaśī

King—*Friend*, what were you going to say?

Vidūṣaka—Your Majesty should not despair. Urvaśī is firmly attached to you; and love gone so far she will not slacken.

King—*My mind, too tells me, that at her departure.*

She, not mistress of herself, deposited with me, as it were, her heart which she could command, by means of her sighs which were visible on account of the throbbing motion of her breasts. (19)

Vidūśaka—(*Aside*) My heart trembles lest His Majesty should now mention the birch-leaf.

देवेन्द्रोऽद्य द्रष्टुमना द्रष्टुं प्रेक्षितुं मनो यस्य स तथोक्तः। 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः। 'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः।' इत्यष्टौ लोकपालाः। ललिताभिनयमित्यनेन शृङ्गाररसप्रधानत्वं सूचितम्। तदुक्त दशरूपके 'एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा। अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम्॥' इति॥१८॥ उर्वशी विषादं नाटयति-धुतेन शिरसा विषण्णया दृष्ट्या चेति ज्ञेयम्। तल्लक्षणे तु-'पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं धुत शिरः। विषादेऽनिप्सिते ज्ञेयम्।' इति। 'या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया। निमेषिण्यस्ततारा च विषण्णा सा विषादिनी॥' इति च। चित्रलेखा-अनुमान्यता गमनायानुज्ञा दाप्यतामित्यर्थः। उर्वशी—वाक् उच्चरणसामर्थ्यम्। चित्रलेखा-परस्य वशः परवशः पराधीनः। अयं जनः उर्वशीलक्षणः। अनपराद्ध कर्तुं तेषा शासनं सम्यगनुष्ठायेत्यर्थः। अतस्तामनुज्ञातुमर्हति भवानिति निष्कर्षः। राजा—व्यवस्थाप्य समाहिता कृत्वा। ईश्वरनियोगप्रत्यर्थी ईश्वरस्य प्रभोर्महेन्द्रस्य नियोगस्याज्ञायाः प्रत्यर्थी विरोधी। प्रतिकूलमर्थयितुं शिलमस्यासौ प्रत्यर्थी। उर्वशी—अयमुर्वश्या निष्कामो रतेः शृङ्गारस्थायिनः षोडशार्थमिति ज्ञेयम्। विप्रलम्भः शृङ्गारः। तदुक्तम्—'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ।' इति,

राजा—केनेदानीं दृष्टिं विलोभयामि। (स्मृत्वा।) आ उपनयतु भवान्भूर्जपत्रम्।

विदूषकः—(विषादं नाटयति।) हन्त न दृश्यते। गतमुर्वश्या मार्गेण। (क)

राजा—[1]सर्वत्र प्रमादी वैधेयः। ननु विचिनोतु भवान्।

विदूषकः—(उत्थाय।) नन्वितो भवेदितो भवेत्। (इति विचेतव्यं नाटयति।) (ख)

(ततः प्रविशति सपरिवारा देवी काशीराजपुत्री।)

देवी—हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितमिदं लतागेहं प्रविशन्नार्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति। (ग)

निपुणिका—किमन्यथा भट्टिनी मया विज्ञापितपूर्वा। (घ)

देवी—तेन हि लतान्तरिता श्रोष्यामि तावदस्य विश्रब्धामन्त्रितानि। यत्त्वया कथितं तत्सत्यं न वेति। (ङ)

निपुणिका—यद्भट्टिन्यै रोचते। (च)

(क) हन्त ण दिस्सदि। [2]गदंउव्वसीए मग्गेण। (ख) णं इदो भवे इदो भवे।

(ग) हञ्जे णिउणिए [3]सच्चं तुए भणिदं इमं लदागेहं पविसन्तो अज्जमाणवअसहाओ अज्जउत्तो दिट्ठोत्ति। (घ) किं अण्णहा भट्टिणी मए विण्णविदपुव्वा। (ङ) तेण हि लदन्तरिदा सुणिस्स दाव से विस्सद्धामन्तिदाणि। ज तुए कहिदं तं सच्चं ण वत्ति।

(च) जं[4] भट्टिणीए रुच्चदि।

'न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारः पुष्टीमश्नुते। कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते॥' इति च। राजा—वैयर्थ्यं विगतोऽर्थो यस्य तद्व्यर्थ्यं तस्य भावः विफलता। संप्रत्यसंनिहितायामुर्वश्यामित्यर्थः। विदूषकः—विस्मितेन विस्मयाकुलेन विस्मृतात्मभावेनेत्यर्थः। प्रमादेनानवधानतया। विदूषकः—अङ्गानि मुञ्चतु निराशो भवत्वित्यर्थः। खलु ध्रुवम्। बद्धो भावोऽनुरागो यया। इतोगतं त्वयि प्रतिष्ठितमित्यर्थः। शिथिलयति शिथिलीकरोति। राजा—एतदाशंस्येतदाशावत्। अनीशयेति। शरीरस्यानीशयाऽनीश्वरया। तस्येन्द्रायत्तत्वात्। तयोरीश्या स्ववशं स्वायत्तं हृदयम्। स्तनयोः कम्पक्रिया तया वक्षःस्थलोद्-

---

१ अहो, आः सर्वत्र. २ भो दिव्वं क्खु तं भुज्जव ' गदं। इ. पा. ३ सच्चं कि लताघरं विसन्तोअज्जमाणवअसहाओ दिट्ठो तुए महाराओ इ. पा. ४ जं भाट्टिणी आणवेदि इ. पा.

King—How shall I divert my eyes now? (*Recollecting*) Ah yes, bring me the birch-leaf.

Vidūṣaka—(*Gesticulates dejection*) Alas! It is not to be seen. It is gone after Urvaśī, I presume.

King—A blockhead that you are, you are negligent in all matters. Now find it out.

Vidūṣaka—(*Rising*) It might be here or here—(*Gesticulates searching*).

(*Enter the* Queen, *daughter of Kāśirāja, with* attendants)

Queeen—O Nipuṇikā, did you tell me the truth when you said that my lord was seen entering this bower of creepers with the revered Māṇavaka?

Nipuṇikā—Was Your Ladyship ever wrongly informed by me?

Queen—Then, concealing myself behind a creeper, I will over-hear his confidential chat, so that I may ascertain whether what you told me is true or not.

Nipuṇikā—As Your Ladyship pleases.

ननेनेत्यर्थः लक्ष्यैरनुमेयैर्निःश्वासैर्मयि न्यस्तं निक्षिप्तमिव । 'विवशं' इति पाठे स्वतन्त्रं कस्याप्यनायत्तमित्यर्थः । यद्वा विवशं विशेषेण वशं स्वाधीनम् ॥ १९ ॥ विदूषकः–इमां वेलामनया वेलया । राजा—विलोभयामि विनोदयामीत्यर्थः । प्रमादी प्रमत्तः । वैधेयो मूर्खः । 'मूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । विचेतव्यं विचितितम् । देवी—लतागेहं प्रमदवनान्तर्गतमेतद्विशेयम् । निपुणिका—भट्टिनी राजमहिषी । यत्तु 'देवीकृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ।' इत्यमरसिंहेनोक्तं तत्प्रायिकं मन्तव्यम् । अन्यथा निशापितपूर्वा—असत्यं देव्यै कदाचित्कथितमित्यर्थः । देवी—लतान्तरिता लतान्तर्हिता । निश्रब्धमन्त्रितानि विश्रम्भालापान् । देवी—जीर्णचीवरं जीर्णं चीवरं वस्त्रखण्डम् । इतोमुखं इतःमुखं यस्यास्तत्संमुखमित्यर्थः । निपुणिका—विभाव्य निरूप्य निपुणमालोच्य । परिवर्तनविभाविताक्षरं परिवर्तनेन व्यावर्तनेन विभावितानि प्रकटीकृतानि दृष्टानि वाक्षराणि यस्मिन् । नूपुरकोट्या मञ्जीराग्रेण । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् । इत्यमरः । कथमिति प्रश्ने । देवी—अनुवाचय तूष्णीं वाचय । अविरुद्धं श्रवणार्हमकौलीनकरमित्यर्थः । अन्यथात्वे तस्य मनोव्यथाजनकत्वादिति भावः । निपुणिका—कौलीनं कौ पृथिव्यां लीनम् । अलुक्समासः । अपवादः । 'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' । इति धरणिः । अत्र राज्ञ आभिजात्यविरुद्धमाचरणमुर्वश्यनुरागरूपम् । भर्तारं स्वामिनम् । तदुक्तं दशरूपके—'देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भर्तेति चाधमैः ।' इति । यद्वा भट्टारकमिति

देवी—(परिक्रम्य।) हञ्जे निपुणिके किमेतज्जीर्णचीवरमिवैतोमुखं दक्षिणमारुतेनानीयते। (क)

निपुणिका—(विभाव्य।) भट्टिनि परिवर्तनविभावितक्षरं भूर्जपत्रं खल्वेतत्। हन्त भट्टिन्या एव नूपुरकोट्या लग्नम्। (गृहीत्वा।) कथम्। वाच्यताम्। (ख)

देवी—अनुवाचय तावदेतत् यद्यविरुद्धं ततः श्रोष्यामि। (ग)

निपुणिका—(तथा कृत्वा।) भट्टिनि तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति। भर्तारमुद्दिश्योर्वश्याः काव्यबन्ध इति तर्कयामि। आर्यमाणवकप्रमादेनावयोर्हस्तं गत इति। (घ)

देवी—तेन ह्यस्य गृहीतार्था भवामि। (ङ)

(निपुणिका राज्ञा पूर्ववाचितं वाचयति।)

देवी—अत्रानेनैवोपायनेनाप्सरःकामुकं प्रेक्षे। (इति परिजनसहिता।) लतागृहं परिक्रामति।) (च)

विदूषकः—भो वयस्य किमेतत्पवनवशगामि प्रमदवनसमीपगतक्रीडापर्वतपर्यन्ते दृश्यते। (छ)

राजा—(उत्थाय।) भगवन् वसन्तप्रिय दक्षिणवायो।

वासार्थं हर संभृतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां
किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे।
जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं
कामार्तं जनमब्जनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः॥२०॥

(क) हञ्जे णिउणिए किं एदं जिण्णचीवरं विअ इदोमुहं दक्खिणमारुदेण आणीअदि। (ख) भट्टिणि पडिवत्तणविभाविदक्खरं भुज्जवत्तं खु एदं। हन्त भट्टिणीए एव्व णेउरकोडीए लग्गं। कहं वाईअदु। (ग) अणुवाएहि दाव णं। जदि अविरुद्धं तदो सुणिस्सं।

(घ) भट्टिणि तं एव्व कोलीणं विअ पडिहादि। भट्टारअं उद्दिसिअ उव्वसीए कव्वबन्धोत्ति तक्केमि। अज्जमाणवअप्पमादेण अम्हाणं हत्थं गदोत्ति। (ङ) तेण हि से गहिदत्था होमि। (च) एत्थ इमिणा एव्व उवाअणेण अच्छराकामुअं पेक्खामि। (छ) भो वअस्स किं एदं पवणवसगामि पमदवणसमीवगदकिलापव्वदपज्जन्ते दीसदि।

१ वसन्तसख मलयानिल। इ पा.
२ पत्तोण्णं इति, वत्तं णक्खीवरं इति च पा.

Queen—(*Turning*) O Nipuṇikā, what is it, like an old rag, that is being blown hither by the southerly breeze ?

Nipuṇikā—(*Observing*) My lady, it is a birch-leaf, on which are discernible some characters as it turns round. Oh, it is blown just against my lady's anklet; (*Picking it up*) How now ? Shall I read it ?

Queen—Read it to yourself first; if it be unobjectionable, I shall then hear it.

Nipuṇikā—(*After doing* so) My lady, it seems to be the same scandal—Urvaśī's sonnet to His Majesty, I believe. It has fallen into our hands through the carelessness of the revered Māṇavaka, I think.

Queen—Then let me know its contents.

(Nipuṇikā *reads as already read by the* King).

Queen—Now with this very offering, I shall see that lover of the nymph. (*With her attendants, she turns round towards the bower of creepers*).

Vidūṣaka—O friend, what is it that is seen on the side of the pleasure mount near the *Pramadavana*, fluttering at the mercy of the breeze ?

King—(*Rising*) Honoured Breeze of the South, and friend of the Spring,

Take away for the sake of perfume the pollen of the flowers of creepers gathered by the Spring. What good will you have done to yourself by carrying away for nothing the affectionate autograph of my beloved ? For, having made your suit to Añjanā, you know that a love-sick person is kept up (*i e.* kept alive) by such-like things which serve to divert the mind. (20)

संस्कृतम् । 'राजा भट्टारको देवः' इत्यमरः । काव्यबन्धः पद्यरचना मदनलेख इति यावत् । देवी—गृहीतार्था—गृहीतोऽर्थो यया । ज्ञातविषयेत्यर्थः । देवी—अत्राधुना । उपायनेनोपहारेण । एतदेवोपहारस्थाने कृत्वेत्यर्थः । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।' इत्यमरः । विदूषकः—पवनवशगामि पवनवशं गच्छतीति वायुवशसंचारि । क्रीडापर्वतः । क्रीडाशैलः । उपवनादिषु क्रीडार्थं निर्मितः पर्वतसदृशो भूम्युच्छ्रयः । तस्य पर्यन्ते प्रान्ते । राजा—विदूषकवचः श्रुत्वा पवनेनोत्क्षिप्य नीयमानं भूर्जपत्रमेव स्यादिति मन्वान आह । वसन्तप्रिय वसन्तस्य प्रियो वसन्तप्रियः । वसन्तः प्रियः यस्येति वा । तस्य संबुद्धिः हे वसन्तसखासार्थमिति । सुरभिणा वसन्तेन ।

निपुणिका—भट्टिनि एतस्यैवान्वेषणा वर्तते। (क)

देवी—पश्यामि। (ख)

विदूषकः—भो म्लायमानकेसरच्छविना मयूरपिच्छेन विप्रलब्धोऽस्मि। (ग)

राजा—सर्वथा हतोऽस्मि।

देवी (उपेत्य।) आर्यपुत्र अलमावेगेन। एतत्तद्भूर्जपत्रम्। (घ)

राजा—(ससंभ्रमम्।) अये देवी। स्वागतं देव्यै।

विदूषक—(अपवार्य।) दुरागतमिदानीं संवृत्तम्। (ङ)

राजा—(जनान्तिकम्।) सखे किमत्र प्रतिविधेयम्।

विदूषकः—लोत्रेण गृहीतस्य कुम्भीरकस्यास्ति वा प्रतिवचनम्। (च)

राजा—(अपवार्य।) मूढ नायं परिहासकालः। (प्रकाशम्।) देवि नेदं मया मृग्यते। स खलु पुरसमन्वेषणार्थमारम्भोऽयम्।

(क) [4]भट्टिणी एदस्स एव्व अण्णेसणा वट्टदि।

(ख) [5]पेक्खामि। (ग) [6]भो मिलाअमाणकेसरच्छविणा मोरपिच्छेण विप्पलद्धो म्हि। (घ) अज्जउत्त अलं आवेएण। एदं तं भुज्जवत्तं।

(ङ) दुरागदं दाणि संवुत्तं। (च) लोत्तेण गहिदस्स कुम्भिलअस्स अत्थि वा पडिवअणं।

'वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः। सुष्ठु रमन्ते हर्षयुक्ता भवन्त्यनेति सुरभिः। संभृतं संपादितमुपचितं वा। वीरुधा लतानाम्। 'वीरुल्लताविटपयोः स्त्रियाम्।' इति कोषः। 'लता प्रतानिनी वीरुध्' इत्यमरे विशेषः'। पौष्पं पुष्पसंबन्धि रजः परागम्। 'रजः क्लीब गुणान्तरे। आर्तवे च परागे च इति' मेदिनी। वासार्थं सौगन्ध्यलाभार्थं हर नय। मिथ्या। व्यर्थं हृतेनापनीतेन मे मम दयितास्नेहस्वहस्तेन दयितायाः प्रियायाः स्नेहस्वहस्तः स्नेहदर्शकः स्वहस्तो लक्षणया स्वहस्तलेखस्तेन भवतः किं कोऽर्थः। पुष्परेणुहरणे भवतः सौरभ्यलाभः स्यात्। मत्प्रियालेखहरणे तु न कोऽपि दृष्टादृष्टस्तव लाभ इत्यर्थः। प्रत्युत ज्ञातास्वादस्य तवादाक्षिण्यमपि प्रसज्येतेत्याह—भवान् कामार्तं कामपीडितं जनम्। मनोविनोदनफलैर्मनस उत्कण्ठितस्येत्यर्थः। विनोदनं सान्त्वनम्। उत्कण्ठापनयनमिति यावत्। फलं प्रयोजनं येषां तानि तैः।

१ मन्दभाग्यः। इत्य. ए. पु। २ [जनान्तिकम्।] इत्य. ए पु। ३ तत्खलु मन्त्रगं यदन्वेषणायममारम्भः। ४ भट्टिणि एदस्स एव भुज्जवत्तस्स अण्णेसणा सुणीअदि। इ. पा. ५ णं पेक्खामि दाव। तुण्हिं चिट्ठ [तूष्णीं तिष्ठ] इ. पा. ६ [सविषादम्] हद्धी हद्धी.

Nipunikā—My lady, the search is being made for this very thing.

Queen—I understand it.

Vidūṣaka—Oh, I am deceived by a peacock's feather resembling a withered *Kesara* flower in hue.

King—I am totally undone.

Queen—(*Going up to him*) Grieve not, my lord; here is the birch-leaf.

King—(*In confusion*) Ah, it is the Queen! Welcome to you, Queen.

Vidūṣaka—(*Aside*) Now she is *ill*-come.

King—(*To Vidūṣaka aside*) Friend, what should be done now?

Vidūṣaka—What reply can a thief give when he is caught with his booty? red-handed - He holds the

King—(*Aside*) A fool that you are, this is no time for jesting. (*Aloud*) Queen, this was not sought by me; we were going to search for a different thing altogether.

एवंविधः प्रकारो येषां तैरीदृशैर्मदनलेखादिभिर्धारितमवलम्बितजीवितं जानीते हि वेत्ति खलु। यतो भवान् अञ्जनां प्रत्यालक्षितप्रार्थनो दृष्टाभिलाषः। कामुक इत्यर्थः। अञ्जना नाम कुञ्जराख्यस्य वानरस्य पुत्री हनूमन्माता च। एकदा पर्वतशिखर आसीनायास्तस्या उत्तरीयाञ्चलं विस्तलितं दृष्ट्वा भगवान्वायुस्तां चकमे। पश्चाद्यथा मे कुमारीभावो न नश्येत्तथा मयि चरतु भगवानिति तया विज्ञप्तः कृतार्थतां भेजेऽजनयच्च तस्यां सुतं मारुतिम्। इति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया। रङ्गनाथस्तु 'विनोदनफलैः' इत्यत्र 'विनोदनशतैः' इति चतुर्थपादं च 'कामार्तं जनमञ्जसाभिभवितुं नालम्भितम्' इति पठति। तद्व्याख्यानं यथा—"हि यतः भवानेवंविधैर्विनोदनशतैर्हस्तलेखचित्रफलकादिभिर्धारितं विहितजीवनम्। आलम्भिता अङ्गीकृता प्रार्थना येन तं कामार्तं जनमञ्जसा तत्त्वतोऽभिभवितुं पराभवितुं न जानीते अभिभवितुं न जानीते इदमञ्जसा सत्यमिति वा। अतश्चावश्यं लेखो न नेय इति भावः। निजदाक्षिण्यरक्षणायापि नैतादृग्विधेयमिति रहस्यम्। 'अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोः' इति विश्वः।" इति ॥ २० ॥ निपुणिका—अन्वेषणा अन्वीक्षणम्। विदूषकः—म्लायमानकेसरच्छविना म्लायमानं यत्केसरं केसरपुष्पं तद्वच्छविः कान्तिर्यस्य तेन। राजा—सर्वथा हतोऽस्मि मनोविनोदनोपायाभावादित्यर्थः। देवी—आर्यपुत्र इति भर्तारं प्रति पत्न्याः संबुद्धिः। अत्र सागरः। 'ऊढाय

देवी—युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम्। (क)

विदूषकः—भवति त्वरयास्य भोजनं यत्पित्तोपशमनसमर्थं भवति। (ख)

देवी—निपुणिके शोभनं खलु ब्राह्मणेनाश्वासितो वयस्यः। (ग)

विदूषकः—भवति ननु पश्याश्वासितः पिशाचोऽपि भोजनेन। (घ)

राजा—मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि।

देवी—नास्ति भवतोऽपराधः। अहमेवात्रापराद्धा या प्रतिकूलदर्शना भूत्वाऽग्रतस्ते तिष्ठामि। इतोऽहं गमिष्यामि। (इति कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता।) (ङ)

राजा—

अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात्।
सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः॥ २१॥

(इति पादयोः पतति।)

(क) जुज्जदि अत्तणो सोहग्गं पच्छादेदुं। (ख) भोदि तुवरेहि से भोअणं जं पित्तोवसमणसमत्थं होदि।

(ग) णिउणिए सोहणं खु बम्हणेन आसासिदो वअस्सो। (घ) भोदि णं पेक्ख आसासिदो पिसाचोवि भोअणेण। (ङ) णत्थि भवदो अवराहो। अहं एव्व एत्थ अवरद्धा जा पडिऊलदंसणा भविअ अग्गदो दे चिट्ठामि। इदो अहं गमिस्सं[२]।

देवी दयिते पुमानाह प्रियां प्रति। आर्यपुत्र च जीवेश नाथ साप्याह वल्लभम्॥' इति। **विदूषकः**—अपवार्य-एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे-'तद्भवेदपवारितम्। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते॥' इति। दुरागतमनभीष्टमागमनम्। राज्ञा स्वागतमित्युक्ते विदूषकस्येयमुक्तिः। **राजा**—जनान्तिकम्-लक्षणमुक्तं प्राक्। किमत्र प्रतिविधेयं कथमस्य प्रतीकारः कर्तव्यः। **विदूषकः**—लोत्रेण चोरितधनेन। 'लोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः। 'स्तेयं लोत्रं च तद्धनम्' इत्यमरश्च। सह गृहीतस्य कुम्भीरकस्य चौरस्य। 'कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिम्लुचः।' इति कोषः। एतदपि भाषणं जनान्तिकमेवेत्यवगन्तव्यम्। **राजा**—सोऽयमारम्भो व्यवसायः परस्यान्यस्य समन्वेषणार्थं गवेषणार्थं खलु। "अत्र राज्ञो दोषप्रच्छादनात् 'नर्मद्युतिः' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति" इति काटयवेमः। **देवी**—युज्यत इ०—स्थाने खल्वयं सौभाग्यगोपने प्रयत्न इत्यर्थः। सौभाग्यमत्र दिव्याङ्गनाप्रार्थना। **विदूषकः**-पित्तोपशमनसमर्थं पित्तस्योपशमः शान्तिः तत्र समर्थम्। अनेन

---

१ ण क्खु अत्थि। २ अतः परं-'णिउणिए एहि गच्छम्ह' इत्य. क्वचित्.

Queen—It is but proper to conceal your good luck!

Vidūsaka—Lady, hasten his meal which will serve to cure his bilious affection.

Queen—Nipuṇikā, the Brāhmaṇa has given a nice defence of his friend.

Vidūsaka—Your Ladyship will see that even a devil is conciliated by a dinner.

King—You booby, would you perforce convict me?

Queen—Not yours the crime; it is I alone that offend, as I stand before you with my unwelcome presence. I shall go away from here. *(Gesticulating anger, she starts to go).*

King—

I am, indeed, an offender; be pleased, O plantain-thighed one, to dispel your anger. When the master is angry, how can the servant be guiltless? (21)

(Falls at her feet)

राज्ञश्चेष्टितं पित्तजनितभ्रममूलमिति विदूषकस्याशयः। मधुराहारेण कुपितं पित्तं शाम्यतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। तदुक्तम्—'कफं दुर्जनवत्तीक्ष्णैर्वातं स्नेहेन मित्रवत्। पित्तं जामातरमिव मधुरैर्भोजनैर्जयेत्॥' इति देवी—निपुणिके शोभनमित्यादि सोल्लुण्ठनं वचः। विदूषक—क्रूरः पिशाचोऽपि भोजनदानेनाराधितो भवति किमु वक्तव्यं मिष्टान्नभोजनेन शमितपित्तकोपो मम वयस्यः प्रकृतिमापद्येतेति विदूषकस्य भावः। राजा—बलात् हठात्। अपराधिनं प्रतिपादयस्युपपादयसि। उन्मत्तवद्-चेष्टमानमपि मां तथा प्रतिपादयन्निति शेषः। उभयोर्वचनविसंवादात्स्फुटमेव देव्या अपराधशङ्का जायेतेति राज्ञो भावः। देवी—अहमेवापराद्धा मयैवापराधः कृतः। प्रतिकूलदर्शना प्रतिकूलं विरुद्धं अनिष्टमित्यर्थः। दर्शनं यस्याः सा। नाटयित्वाऽभिनीय। अपराधीति। अहमपराधी नाम कृतव्यलीकः खलु। हे रम्भोरु रम्भे इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरूस्तत्संबुद्धिः। नदीत्वाद्ध्रस्वः। 'ऊरूत्तर-पदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः। प्रसीद प्रसन्ना भव। संरम्भात्कोपाद्विरम। कोपं जहीत्यर्थः। 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः। आत्मनोऽपराधित्वमेवोपन्य-स्यति। सेव्यः सेवार्हो जनः कुपितश्चेद्दासः सेवकजनो निरपराधोऽपराधरहितः कथं नु स्यात्। कथं नु इत्याक्षेपे। प्रभुकोपस्यान्यथानुपपत्त्यैव दासापराधो निश्चीयत इति भावः। अनेर्ष्याकषायितानां स्त्रीणां मानापनयार्थं सूचितेषु षट्सूपायेषु साम प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम्। तदुक्तं दशरूपके—'स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये।...यथोत्तरं गुरुः षड्भिरुपायैस्तमुपाचरेत्। साम्ना

देवी—(आत्मगतम्) मा खलु लघुहृदयाहमनुनयं बहु मन्ये । किं त्वदाक्षिण्यकृतात्पश्चात्तापाद्बिभेमि। (राजानमपहाय सपरिवारा निष्क्रान्ता।) (क)

विदूषकः—प्रावृण्नदीवाप्रसन्ना गता देवी। तदुत्तिष्ठ। (ख)

राजा—(उत्थाय।) वयस्य नेदमनुपपन्नम्। पश्य।

प्रियवचनशतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते।
प्रविशति हृदयं न, तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ २२ ॥

विदूषकः—अनुकूलमेवात्रभवत एतत्। न खल्वक्षिदुःखितोऽभिमुखे दीपशिखां सहते। (ग)

राजा—मा मैवम्। उर्वशीगतमनसोऽपि मे स एव देव्यां बहुमानः। किंतु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये।

विदूषकः—तिष्ठतु तावद्भवतो धीरता। बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बतां भवान्। समयः खलु स्नानभोजनं सेवितुम्। (घ)

(क) मा खु लहुहिअआ अहं अणुणअं बहु मण्णे। किं दु अदक्खिण्णकिदस्स पच्छादावस्स भाएमि। (ख) पाउसणदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी। ता उट्ठेहि। (ग) अणुऊलं एव्व एत्थभवदो एदं। ण खु अक्खिदुक्खिदो अहिमुहे दीवसिहं सहेदि। (घ) चिट्ठदु दाव भवदो धीरदा। बुभुक्खिदस्स बम्हणस्स जीविदं अवलम्बदु भवं। समओ खु ण्हाणभोअणं सेविदुं।

भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः॥ तत्र प्रियवचः साम।' इति अत्र राज्या अनुनयनात् 'पर्युपासनं' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥२१॥ 'इति पादयोः पतति' इत्यत्र पूर्वप्रयुक्ते सामनि व्यर्थे सति 'नतिः' नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम्। तदुक्तं—'पादयोः पतनं नतिः' इति। देवी—अहं लघुहृदया भूत्वाऽनुनयं मा खलु बहु मन्ये। मयात्मनो मानग्रन्थिं शिथिलीकृत्य नैवास्यालीकानुनयो बहु मन्तव्य इत्यर्थः। यद्वाहं मा खलु तथा लघुहृदया भवेयं यथास्यानुनयं-इति योज्यम्। किं त्वेतदेव केवलं-अदाक्षिण्यकृतात् प्रणिपातलङ्घनरूपं यन्मेऽदाक्षिण्यं तज्जनितात्पश्चात्तापादनुशयाद्बिभेमि दाक्षिण्यकृतादिति पाठे मम दाक्षिण्यं स्वभावस्योदारता तेन कृतात्पश्चात्तापादित्यादि योजना। प्रकृतिं गताया मम ध्रुवं 'न मया भर्तुः प्रणिपातमवगणयन्त्या साधु कृतम्' इति पश्चात्तापो भावी।

Queen—(*To herself*) I am not so weak-minded as to set any value on this supplication; but I am afraid of the repentance which will come from my discourtesy. (*Exit with her attendants, leaving the* King).

Vidūsaka—The queen has gone away, foul like a stream in the rainy season; arise now.

King—(*Rising*) Friend, it is not unnatural; mark you,

In the absence of true love, the supplications of husbands addressed to their wives, though couched in hundreds of kind words, do not touch (*lit.* enter into) their hearts, just as a gem with an artificial colouring does not commend itself to the hearts of skilled lapidaries. (22)

Vidūsaka—This is quite lucky for you. A man with sore eyes cannot bear the flame of a lamp before him.

King—Nay, say not so; though my mind is engrossed by Urvaśi, I still feel the same respect for the queen; but now that she has slighted my supplication, I shall cherish the best hopes about her.

Vidūṣaka—Let your hopes stand (aloof) a while; look to the life of a hungry Brāhmana it is high time to bathe and dine.

तेन मयाऽस्वस्थचित्तया भाव्यमिति देव्याशयः । अत्र देव्या भयमुत्तराङ्कवस्तुबीजत्वाद्बिन्दुः । विदूषकः—प्रावृण्नदीवाप्रसन्ना रोषकलुषा शीघ्रगामिनी च पक्षे पङ्किलजला वेगवती च । उत्तिष्ठ न कोऽप्यधुना तव प्रणिपातस्योपयोग इत्यर्थः । राजा—अनेदंशब्देन देव्या अप्रसादगमनं परामृश्यते । 'इदं प्रावृण्नदीवाप्रसन्ना गता' इत्येतन्नानुपपन्नमुपपन्नं योग्यमेव । यतः-प्रियेति । दयितजनानुनयो दयितजनस्य प्रियजनस्यानुनयस्तत्कृतं प्रार्थनं प्रियवचनशतोऽपि प्रियवचनाना शतानि यस्मिंस्तादृशश्चाटूक्तिशतपूर्णोऽपि रसादृते प्रेम्णा विना । अकृत्रिमप्रेमरहित इत्यर्थः । तद्विदा तद्रसरहितोऽलीकोऽयमनुनय इति विदन्तीति तासां योषितां हृदयं न प्रविशति चेतस्यन्तरं न लभते । निष्फलो भवतीत्यर्थः । अत्रोपमामाह-कृत्रिमरागयोजितः कृत्रिमेण कृतकेन रागेण लोहितादिवर्णेन योजितो युक्तः कृतः । रञ्जित इत्यर्थः । मणिः स्फटिकादिस्तद्विदां रत्नपरीक्षकाणाम् । रसादृते रत्नाम्बुरहितो रत्नानां सहजौज्ज्वल्यरहितः सन् यथा हृदयं न प्रविशति हृदयंगमो न भवति तथा ॥ २२ ॥ विदूषकः—अनुकूलमिष्टम् । अत्रास्मिन्काले । एतद्भवतोऽनुनयस्तस्या हृदयं न प्रविष्ट इत्येतत् । अक्षिदुःखितश्चक्षुःपीडावान् । अभिमुखे पुरतः । अक्षिदुःखितस्ये-

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) गतमर्धं दिवसस्य ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यालीयते षट्पदः ।
तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैष पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ २३ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

त्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् दुःखिताक्षस्येति विधेयम् । यथाक्षिदुःखितोऽग्रतो दीपशिखां न सहते तथोर्वशीसंक्रान्तहृदयस्त्वमपि देव्या अत्रावस्थानं सोढुमसमर्थः । अतस्तवानुनयमविगणय्य देवी गतेति शोभनमापतितमन्यथा तस्या इहावस्थानाद्भवतश्चित्तवैकल्यमेव स्यादिति विदूषकस्य भावः । राजा—बहुमानः परमादरः । प्रणिपातस्य लङ्घनाद्विगणनात् । अस्यां देव्याम् अवलम्बिष्य आस्थास्ये । देव्या मम प्रणिपातो लङ्घितः । सा च दक्षिणा । अतो ध्रुवं तया पश्चादनुशयपर्याकुलया भाव्यं येन सा ममानुनयं बहु मंस्यत इति राज्ञो भावः । अत्र प्रणिपातोपाये व्यर्थीभूतेऽपि राज्ञा स्वयं किंचिदप्यकृत्वा केवलं धैर्यमवलम्ब्यावस्थानात् 'उपेक्षा' नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । तदुक्तं—'उपेक्षा धैर्यधारणम्' इति । विदूषकः–धीरता 'धैर्यमवलम्बिष्ये' इत्येषा कथा । अवलम्बतां स्नानपानभोजनार्थमित उत्थायेति शेषः । स्नानं च भोजनं च स्नानभोजनम् । उष्णालुरिति । उष्णं

King—(*Looking towards the sky*) It is past mid day:—

Oppressed by heat the peacock sits in the cool basin round the root of a tree; the bee breaks open the *Karṇikāra* bud and lies in it; leaving the heated water, the flamingo resorts to the lotus-creeper on the bank; and the encaged parrot in the pleasure house, being exhausted, begs for water. (23)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT II

न सहते उष्णालुरुष्णमसहमानः । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने' इत्यालुच् । उष्णार्त इति पाठे तपनोष्मणार्तः पीडितः । शिखास्यास्तीति शिखी मयूरः । व्रीह्यादिपाठादिभिः । तरोः शिशिरे शीतले मूलालवाले मूलकृतजलावापप्रदेशे । आ समन्ताल्लव जललवमालात्यागृह्णातीत्यालवालम् । 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः । निषीदत्युपविशति । षट्पदो भ्रमरः कर्णिकारमुकुलानि परिव्याधाख्यवृक्षकलिकाः । 'अथ द्रुमोत्पलः । कर्णिकारः परिव्याधे' इत्यमरः । एतत्पुष्पवर्णनं कुमारसंभवे–'वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।' इति । तेनायं सौगन्ध्यहीन इति ज्ञायते उपरि अग्रतो निर्भिद्य विदार्यालीयतेऽन्तर्लीनो भवति । कारण्डवो जलकुक्कुटस्तप्तं वारि विहाय त्यक्त्वा तीरनलिनीं स्थलकमलिनीं सेवत आश्रयते । क्रीडावेश्मनि लीलागारे वर्तमान एष पुरोवर्ती पञ्जरशुकः पञ्जरस्थकीरः क्लान्तः आतपक्लान्तः पिपासाकुलित इत्यर्थः सञ्जलं याचते प्रार्थयते ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽङ्कः ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ ।)

प्रथम.—सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहित । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोऽहम् । अत खलु पृच्छामि । अपि गुरो प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ॥

द्वितीय.—गालव न जान आराधिता न वेति । तस्मिन्पुन सरस्वतीकृत-काव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मय्यासीत् । किं तु—(क)

प्रथम.—सदोषावकाश इव ते वाक्यशेष ।

द्वितीय.—आम । तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादस्खलितमासीत् । (ख)

प्रथम.—कथमिव ।

द्वितीय.—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकाया वर्तमानया मेनकया पृष्टा । सखि समागता एते त्रैलोक्यसुपुरुषा सकेशवाश्च लोकपाला । कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति । (ग)

(क) गालव ण आणे आराहिदा ण वत्ति । तस्सिं उण सरस्सईकिदकव्वबन्धे लच्छीसअंवरे तेसु तेसु रसन्तरेसु तम्मआ आसि । किं तु—(ख) आम । तहिं उव्वसीए वअणं पमादक्खलिदं आसि । (ग) लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमिआए वट्टमाणए मेणआए पुच्छिदा । सहि समाअदा एदे तेलोक्कसुपुरिसा सकेसवा अ लोअवाला । कदमस्सिं दे भावाहिणिवेसोत्ति ।

अधुना राज्ञ. फलभूतोर्वशीसमागमानुकूलमहेन्द्रानुग्रहाद्यर्थसूचनार्थं भरतमुनिशिष्यसंवादमवतारयति-ततः **प्रविशतो भरतशिष्याविति** । त्वमासन प्रति-ग्राहित । अत्र गौणे कर्मणि क्तः ‘गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् । बुद्धिभक्षार्थयो शब्दकर्मणा च निजेच्छया ।’ इत्युक्तत्वात् । न च ‘दुह्याच्पचूदण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्याद् कथित तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥’ इत्यत्र पाठाभावाद्विकर्मतैव नास्तीति वक्तव्यम्

---

१ सखे पेलव अग्निशरणान्महेन्द्रमन्दिरं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं ग्राहित । अहमग्निशरणरक्षणार्थमवस्थापित । अत पृच्छामि गुरो प्रयोगेण देवपरिषदाराधिता न वेति । इ पा. २ गालव ण आणे कहं आराहिता ओदि । तस्सिं उण सरस्सईकिदकव्वबन्धे लच्छीसअंवरे उव्वसी तेसु तेसु रसन्तरेसु उम्माइआ आसि । इ. पा.

ACT III

(*Enter two disciples of Bharata*)

First—Friend Pallava, our preceptor, when going to the palace of the great Indra, made you carry his seat, and I was kept (behind) to guard the sanctuary of Fire; hence I ask—*Was the heavenly assembly pleased with the performance given by our preceptor ?*

Second—Gālava, I do not know whether it was pleased or not. It was completely engrossed in the different Sentiments appearing in the "*Lakshmī-Svayamvara*" composed by Sarasvatī-however :—

First—Your incomplete sentence seems to indicate some fault.

Second—Yes. During the performance, Urvaśī's speech was through inadvertence, faulty.

First—How was that ?

Second—Urvaśī, playing the part of Lakshmī, was asked by Menakā who acted the part of Vāruṇī—"Friend, here are assembled the principal persons in the three worlds, and the guardians of the quarters, along with Keśava; on whom are your affections fixed ?"

अकथितं च इत्यनेन विहितायाः कर्मसंज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वात् । न चार्थनिबन्धनत्वेऽपि दुह्यादिना केनापि धातुना समानार्थतैव ग्रहेर्नास्तीति वाच्यम्। दण्डिग्रह्योः समानार्थत्वात्। अर्थनिबन्धनत्वे किं प्रमाणमित्यपि न गदितव्यम्। अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रे भाष्ये प्रच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मताया भाष्यकारचरणैरपि स्वीकृतत्वात्। अत एव भट्टिरपि-'स्नातुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्' इति प्रायुङ्क्त । एतेन—'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' इत्यादयः प्रयोगा अपि व्याख्याताः। तथा च 'जग्राह द्युतकं शकं' इति प्रयोगस्यापप्रयोगत्वेन प्रतिपादनमाग्रहमूलमित्यवगन्तव्यम् । इत्यलं पल्लवितेन । **प्रथमः**—अग्निशरणसंरक्षणाय अग्निशरणमग्निशाला तस्य संरक्षणं सम्यगवेक्षा । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । प्रयोगेण रूपकाभिनयेन । परिषत्सभा । आराधिता प्रीता । **द्वितीय**—सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे सरस्वत्या कृतः काव्यबन्धः। वस्तुरचनेति यावत्। यस्य तस्मिन्। लक्ष्मीस्वयंवरे तदाख्यरूपके। रसान्तरेषु । तत्तन्नटविशेषाभिनेयवशादनुकूलविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्प्रादुर्भवत्सु शृङ्गारादिरसविशेषेषु । तन्मयी विगलितवेद्यान्तरा तदेकपरा। **प्रथम**—सदोषावकाशः दोषस्यावकाशोऽवसरस्तेन सह वर्ततेऽसौ । **द्वितीय**—आमेति स्मरणे । 'आपानुगुण्ये स्मरणे' इति त्रिकाण्डी । प्रमादस्ख-

प्रथमः—ततस्ततः ।

द्वितीयः—ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी । (क)

प्रथमः—भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि । न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः ।

द्वितीयः—सा खलु शप्तोपाध्यायेन । महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता । (ख)

प्रथमः—कथमिव ।

द्वितीयः—येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यतीत्युपाध्यायस्य शापः । महेन्द्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जावनतमुखी भणिता यस्मिन्बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम् । सा त्वं यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठस्व यावत्स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति । (ग)

प्रथमः—सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य ।

द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य ।) कथाप्रसङ्गेनास्माभिरपराद्धाऽभिषेकवेला खलूपाध्यायस्य । तदेहि । अस्य पार्श्वपरिवर्तिनौ भवावः । (घ)

(इति निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

(क) तदो ताए पुरिसोत्तमेत्ति भणिदव्वे पुरूरवेत्ति णिग्गदा वाणी । (ख) सा खु सत्ता उवज्झाएण । महिन्देण उण अणुगहिदा । (ग) जेण मम उवदेसो तुए लङ्घिदो तेण ण दे दिव्वं ठाणं हविस्सदित्ति उवज्झाअस्स सावो । महिन्देन उण पेक्खणावसाणे लज्जावणदमुही भणिदा जस्सिं बद्धभावा सि तस्स मे रणसहाअस्स राएसिणो पिअं एत्थ करणिज्जं । सा तुमं जहाकामं पुरूरवसं उवचिट्ठ जाव सो तुइ दिट्ठसंताणो भोदित्ति ।

(घ) कथापसङ्गेण अम्हेहिं अवरद्धा अहिसेअवेला क्खु उवज्झाअस्स । ता एहि । से पासपरिवत्तिणो होम ।

लितं प्रमादादनवधानात्स्खलितमन्यथोच्चारितम् । लक्ष्मीभूमिकाया भूमिका वेषपरिग्रहः । 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे' इति विश्वः । 'अन्यरूपैयदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमिका' इति भरतश्च । वारुणी वरुणपत्नी । सुपुरुषाः पुरुषश्रेष्ठाः । लोकपालाश्च । भावाभिनिवेशो दृढप्रेमबन्धः । **द्वितीयः**—पुरुपोत्तम इति भणितव्ये यत्र पुरुपोत्तमे इति भाषणमावश्यकमासीत् तत्र । **प्रथमः**—भवितव्य-

---

बुद्धीन्द्रियाणि इ. पा.

First—What then?

Second—Then the words "On Purūravas" escaped her lips, when she ought to have said "On Puruṣottama."

First—The senses conform themselves to what is to follow. Was not the preceptor angry with her?

Second—Why, she was cursed by the preceptor, but then the great Indra took pity on her.

First—How do you mean?

Second—The preceptor's curse was thus—"Since you have transgressed my instruction, you will lose your position in heaven." But, after the performance was over, the great Indra said to her, as she stood with her head hung down through shame,—"I must now do a service to the royal sage, to whom you are attached, and who is my helper in battles. So, agreeably to your love, wait upon Purūravas until he sees an offspring from you."

First—It was worthy of the great Indra, who knows the hearts of others.

Second—(*Looking at the Sun*). In the course of our conversation, we have overstayed the bathing-time of our preceptor; so come, let us be at his side.

(*Exeunt*)

END OF THE VIṢKAMBHAKA

तानुविधायीनि भवितव्यतामनुविदधति इत्येवंशीलानि । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् च भाव्यर्थानुसारिणी खलु 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । तामभिक्रुद्धः । 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' इति द्वितीया । द्वितीयः—येन यस्मात् उपदेशः शिक्षा । लङ्घितोऽनवधानात्तिरस्कृतः । न ते दिव्यं स्थानं भविष्यति स्वर्गाच्च्युता मर्त्यलोकं गमिष्यसीत्यर्थः । प्रेक्षणावसाने प्रयोगान्ते । लज्जावनतमुखी लज्जयावनतं मुखं यस्याः सा । रणेषु सहायः रणसहायस्तस्य । यथाकाममुपतिष्ठस्व । संगतिकरणे तङ् । प्रथमः—सदृशमनुरूपं पुरुषान्तरविदः- अन्यः पुरुषः पुरुषान्तरं तद्वेत्तीति पुरुषान्तरचित्तस्यान्तःकरणाभिज्ञः । द्वितीयः—कथाप्रसङ्गेन संभाषणयोगेन । अपराह्णाभिषेकवेला स्नानसमयस्यातिपातः कृतं इत्यर्थः । उपाध्यायस्य गुरोः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । विष्कम्भकः । तल्लक्षणं सुधाकरे-'तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्त्वंशसूचकः । अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपैकप्रयोजनः ॥ द्विधा स शुद्धो मिश्रश्च मिश्रः स्यान्नीचमध्यमैः । शुद्धः केवलमध्योऽयमेकानेककृतो द्विधा ॥' इति ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी।)

कञ्चुकी—

सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी
पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय।
अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती शरीरं
सेवाकारा परिणतिरहो स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः॥ १॥

(परिक्रम्य।) आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशिराजपुत्र्या यथा व्रतसंपादनाय मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः। तदेव मद्वचनाद्विज्ञापयेति। यावदिदानीमवसितसंध्याजाप्यं महाराजं पश्यामि। (परिक्रम्यावलोक्य च।) रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि। इह हि—

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो
धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः।
आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः
संध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः॥ २॥

(नेपथ्याभिमुखे दृष्ट्वा।) अये इत एव प्रस्थितो देवः।

परिजनवनिताकरार्पिताभिः परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः।
गिरिरिव गतिमानपक्षलोपादनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः॥ ३॥

यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि।

अयं नीचमध्यमकृतत्वान्मिश्रः। कञ्चुकीति-कञ्चुकिलक्षणं यथा-'अन्तःपुरचरो राज्ञां वृद्धो विप्रो गुणान्वितः। सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते॥' इति। मातृगुप्ताचार्या अप्याहुः-'ये नित्यं सत्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः। ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः॥' इति। सर्व इति। सर्वः कुटुम्बं पुत्रदारादिपोष्यवर्गोऽस्यास्तीति कुटुम्बी। 'कुटुम्बं पोष्यवर्गे' इत्यमरमाला। कल्ये निरामये वयसि। पूर्ववयसीत्यर्थः। 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये।' इति हैमः। 'कल्पे' इति पाठे समर्थे वयसि तारुण्य इति स एवार्थः। अर्थान् धनादिविषयान् लब्धुं प्राप्तुं यतते सप्रयत्नो भवति। 'अर्थः प्रयोजने वित्ते हेत्वभि-

---

१ कल्ये कल्पे, लब्धुं-मेष्टुं, शरीर-प्रतिष्ठां, सादयन्ती प्रतिष्ठाम्, अहो अभूत्। इ. पा.

(Then enters the Chamberlain)

Chamberlain :—

Every house-holder, in early age, strives to obtain wealth; and when his burden (of family cares) is taken off by his sons, he can enjoy rest; but old age, daily wasting the body, is locked up in (lit. is of the form of) servitude. Alas! Hard is the duty of serving in the harem! (1)

(*Turning*) I am told by the daughter of the Lord of Kāśi who has been observing a vow, that she has made a request to His Majesty thorough Nipunikā, leaving aside her jealous anger; for the fulfilment of a vow, and that I am to make the same request at her bidding. So I shall now go and see His Majesty who must have finished his evening prayers. (*Turning and observing*) Delightful, indeed, is the evening scene at the royal palace. For here,

The peacocks, dull on account of the slumber coming over them at night-fall, perch on their roots as if they were *sculptured (figures), the caves cause the wild pigeons to be* confounded with the (curls of) smoke issuing from the lattices; and the old ladies in the harem, diligent in their duties, are placing brilliant lights, to mark the auspiciousness of the evening, at the different places (in the palace) strewn with the offerings of flowers. (2)

(*Looking at the curtain*) Ah *His Majesty* is coming in this very direction.

Surrounded by the torches in the hands of his attendant maids, His Majesty appears like a mountain possessed of motion on account of its wings not being cut off, with the *Karnikāra* trees in blossom along its slopes. (3)

In the meantime, I shall stand in the range of his sight and await him.

प्राप्यवस्तुषु । शब्दाभिधेयविषये स्याद्विभूतिप्रकारयोः' ॥ इति विश्वलोचनः । पश्चात्तारुण्योत्तरकाले । पश्चिमे वयसीत्यर्थः । पुत्रैरपहृतो भरः कुटुम्बपोषणभारो यस्य तादृशः सन् विश्रमाय विश्रान्तये कल्पते प्रभवति । एवमन्येषां देहशालिनां वयःपरिणतिः सुखावहा भवति । तु किंतु अस्माकं कञ्चुकिनां परिणतिः वार्धक्यं प्रतिदिनं दिने दिने शरीरं खादयन्ती शरीरधातूनामपचयकारिणीतरं कुर्वत्यपि सेवाकारा सेवा एव कारा बन्धनगृहं यस्यास्तादृशी । सेवायास्तदनुभवस्त्वात् कष्टैव । यद्वा सेवारूपा । अन्यत्र सेवायां स्थविरभावस्यानपेक्षितत्वादन्तःपुरसेवायां

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(आत्मगतम् ।)

कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥ ४ ॥

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । देव देवी विज्ञापयति—मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद्रोहिणीसंयोग इति ।

राजा—आर्य लातव्य विज्ञाप्यतां देवी यस्ते छन्द इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वयस्य किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोऽयमारम्भः स्यात् ।

तस्यैवापेक्षितत्वात् । अधुना स्त्रीसेवावैषम्यविषण्ण आह । 'अहो' इति विस्मये । स्त्रीष्वधिकारोऽन्तःपुररक्षाकर्म कष्टः पीडाकरः खलु । 'अस्माकं सेवा प्रतिदिनं शरीरं सादयन्ती कारा परिणतिर्यस्यास्तादृशी' इति केचिद्योजयन्ति । तन्न सम्यग् । सेवायाः शरीरसादस्यासाधारणकारणत्वाभावात् । कारापरिणतिशब्दस्यार्थसौष्ठवादर्शनाच्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणं गतपूर्वम् ॥ १ ॥ सनियमया व्रतस्थया । संपादनमनुष्ठानम् । मानमभिमानमीर्ष्याकृतं कोपम् । तदेव यन्निपुणिकामुखेन याचितस्तदेवेत्यर्थः । अवसितसंध्याजाप्यमवसितं समाप्तं संध्या च जाप्यं जपादिकर्म च संध्याजाप्यं यस्य तम् । दिवसावसानवृत्तान्तो दिनात्ययप्रकारः । 'वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः' इत्यमरः । उत्कीर्णा इति । निशानिद्रालसा निशायां या निद्रा तयालसा दोषातनानिद्राभिभूता बर्हिणो मयूराः । बर्हमस्त्यस्यासौ बर्ही अस्त्यर्थे इनिः 'मयूरो बर्हिणो बर्ही निलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यमरः । वासयष्टिषु वासार्थं यष्टयस्तासु निवासदण्डेषु उत्कीर्णा टङ्कोल्लिखिताकृतय इव तेषां निश्चलत्वात् । जालविनिःसृतैर्जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो विनिःसृतैर्निष्क्रामद्भिः धूपैरगुर्वादिसुरभिद्रव्योत्थैः वलभ्यो गोपानस्यः संदिग्धपारावताः संदिग्धाः संशयिताः पारावताः कपोता यासु तादृश्यः । दृश्यन्ते इति शेषः । 'सोधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि' इति मालविकाग्निमित्रम् । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः' इति रभसः । गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ।' इति, 'पारावतः कलरवः कपोतः ।' इति चामरः । आचारप्रयत आचारेण प्रयतः पवित्रः । यद्वा आचारे दिनकृत्ये प्रयतस्तत्पर । शुद्धान्तवृद्धाजनः

(Then enter the King as described, and Vidūsaka)

King—*(Aside)*

I passed the day without much difficulty, my longing being forgotton in state-affairs; but how am I to pass the *night, the hours of which will, for want of any diversion,* appear very long ? (4)

Chamberlain—*(Approaching)* Victory, victory to your Majesty! My Lord, the Queen prays-the Moon is splendidly to be seen from the terrace of the *Māṇiharmya* palace. In your Maiesty's company I wish to wait there until the Moon is united (*i. e.* is in conjunction) with Rohiṇī.

King—Venerable Lātavya, give my humble message to the Queen that I will do as she wishes.

Chamberlain—*As your Majesty commands.* [*Exit*

King—Friend, can this preparation be really with reference to a vow ?

शुद्धान्तेऽन्तःपुरे शुद्धाजनो स्त्रीसमूहः सपुष्पबलिषु पुष्पैः सहिताः सपुष्पा बलय उपहारा येषु तेषु स्थानेषु अर्चिष्मतीः प्रकृष्टप्रकाशवतीः । मङ्गलार्था दीपिका मङ्गलादीपिकाः संध्याया मङ्गलदीपिकाः संध्यामङ्गलदीपिकाः । विभजते तत्तत्स्थानेषु निवेशयति । 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गृह्यकक्षाभेदेऽथ भूपतेः ।' इत्यजयः । 'बलिर्दैत्योपहारयोः' इति हैमः ॥ २ ॥ **परिजनेति** । परिजनवनिताकरार्पिताभिर्दासीजनहस्तधृताभिर्दीपिकाभिः परिवृतः परिगत एष देवः । अनुतटं पुष्पिताः संजातकुसुमाः कर्णिकारयष्टयो द्रुमोत्पलाख्यवृक्षस्तम्भा यस्य तादृशः अपक्षलोपात्सपक्षतया गतिमान् गिरिरिव विभाति । अत्र निरेरपक्षलोपकल्पनात्सल्पितोपमालंकार । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।' इति तल्लक्षणम् ॥३॥ अवलोकनमार्गे दृष्टिपथे । **कार्येति** । कार्येण व्यवहारालोकनादिना अन्तरिता तिरोभूतोत्कण्ठा यस्मिंस्तादृशं दिनं मया अनतिकृच्छ्रेण नातिकष्टेन नीतमतिवाहितम् । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्' इत्यमरः । अविनोदाद्दीर्घा यामाः प्रहरा यस्याः साऽविनोददीर्घयामा रात्रिः कथं नु गमयितव्या नेतव्या ॥४॥ कञ्चुकी–सुदर्शनः शोभनदर्शनः सुष्ठु सुखेन दृश्यत इति वा । संनिहितेनाध्यवर्तिना देवेन सह । यावद्रोहिणीसंयोगः । भवतीति शेषः । तावत् । **राजा**–छन्दोऽभिप्रायः इच्छेति यावत् । 'अभिप्रायश्छन्दः । आशयः' इत्यमरः । तवेच्छामा-

विदूषकः—भोः तर्कयामि जातपश्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति । (क)

राजा—उपपन्नं भवानाह । तथा हि ।

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात्संतप्यमानमनसोऽपि ।
secretly निभृतैर्व्यपत्रपन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः ॥ ५ ॥

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठमार्गम् ।

विदूषकः—इत इतो भवान् । अनेन गङ्गातरङ्गसश्रीकेण स्फटिकमणिसोपानेनारोहतु भवान्प्रदोषावसररमणीयं मणिहर्म्यम् । (ख)

राजा—आरोहाग्रतः।

(सर्वे सोपानारोहणं नाटयन्ति ।)

विदूषकः—(निरूप्य ।) भोः प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् । यथा तिमिरिच्यमानं पूर्वदिशामुखमालोकसुभगं दृश्यते । (ग)

राजा—सम्यगाह भवान् ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।
अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥ ६ ॥

(क) भो तक्केमि जादपच्चादावा तत्तभोदी वदावदेसेण भवदो पणिपादलङ्घण पभज्जिदु कामत्ति । (ख) इदो इदो भवं । इमिणा गङ्गातरङ्गसस्सिरीएणं फलिअमणिसोवाणेण अरोहदु भवं पदोसावसररमणिज्जं मणिहम्मिअं । (ग) भो पच्चासण्णेण चन्दोदएण होदव्वं । जइ तिमिररईअमाणं पुव्वादिसामुहं आलोअसुहअं दीसदि ।

वर्तं इत्यर्थः । विदूषकः—व्रतापदेशेन व्रतमिषेण । प्रमार्ष्टुकामा अपनेतुमनाः । राजा—उपपन्नं युक्तम् । अवधूतेति । अवधूतप्रणिपाता अवधूत तिरस्कृतः प्रणिपातः प्रणतिर्याभिस्तादृश्यो मनस्विन्यो मानिन्यः पश्चात्प्रणिपातलङ्घनादूर्ध्वं संतप्यमानमनसोऽपि पश्चात्तापेनाकुलीक्रियमाणा अपि दयितानुनयैः प्रियकृतप्रसादनोपायैर्नि-

---

१ मनसो हि । विविधैरनुतप्यन्ते इ पा. २ सम्यगभ्यागम्यते इ. पा. ३ तिमिरिएण (तिमिरेण). ४ पदोसावसर—सण्णदो, मणिहम्मिअम् मणिहम्मपिट्ठअल्म् (इदएवं) -इ. पा. ५ आलोअसुभदं-आलोदिअप्पदम् । इ पा.

Vidūsaka—Oh, I presume that her ladyship is remorseful and therefore desirous of wiping out (*i. e.* making amends for) her slighting of your prostration, under the pretext of a vow.

King—You have said rightly. For,

Haughty ladies, who have disregarded the prostrations of their husbands, are, on account of the latter's attempts at reconcilation, only *secretly* ashamed (of themselves), though their hearts are subsequently stung with remorse. (5)

So, show the way to the *Maṇiharmya* terrace.

Vidūṣaka—This way, this way, my Lord. By this crystal staircase having the beauty of the waves of the Ganges, may Your Majesty ascend the *Maniharmya* palace charming to look at the evening time.

King—Do you ascend first.

(*All gesticulate ascending the stairs*)

Vidūṣaka—(*Gazing*) Friend, the moon-rise must be at hand, for the face of the eastern quarter, which is being freed from darkness, seems charming to the view.

King—You have said well.

Darkness being chased away from it by the rays of the moon, concealed by the *Udaya* mountain, the face of the Eastern quarter, with the hair as it were well tied up, attracts my eyes. (6)

र्भृतैः प्रछन्नमेव व्यपत्रपन्ते लज्जिता भवन्ति । न त्वात्मनो लज्जां प्रकटयन्ति मानहानिप्रसङ्गादिति भावः । 'विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुशयैः' इति पाठे त्वर्थः स्पष्ट एव । किं त्वयं पाठस्तस्य बहुषु लिखितपुस्तकेष्वनुपलम्भादनुशयशब्दवैयर्थ्याच्चोपेक्षणीयः ।। ५ ।। विदूषकः-गङ्गातरङ्गसश्रीकेण गङ्गातरङ्गवच्छोभमानेन । सोपानमारोहणमार्गः । सहविद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेनेति सोपानम् । प्रदोषावसररमणीयं निशामुखमनोहरम् । विदूषकः—आलोकसुभगमालोके सुभगं रम्यालोकम् । उदयेति । उदयेन उदयपर्वतेन गूढो यः शशाङ्कस्तस्य मरीचिभिर्मयूखैरितोऽस्मात्प्रदेशात्तमसि दूरं प्रतिसारिते निरस्ते सति । हरिवाहनदिङ्मुखं पूर्व-

विदूषकः—ही ही भोः एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो राजा द्विजातीनाम् । (क)

राजा—(सस्मितम् ।) सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः । (प्राञ्जलिः प्रणम्य ।) भगवन् क्षपानाथ ।

रविमावसते सतां क्रियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितृंश्च ।
तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥ ७ ॥

(इत्युपतिष्ठते ।)

विदूषकः—भो ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ते पितामहेनाभ्यनुज्ञात आसनस्थितो भव यावदहमपि सुखासीनो भवामि । (ख)

राजा—(विदूषकवचनं परिगृह्योपविष्टः । परिजनं विलोक्य ।) अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन । तद्विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

परिजनः—यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (ग)

राजा—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) वयस्य परं मुहूर्तादागमनं देव्याः । तद्विविक्ते कथयामि त्वामवस्थाम् ।

(क) ही ही भो एसो खण्डमोदअसस्सिरीओ उदिदो राआ दुंआदीणं । (ख) भो बम्हणसंकामिदक्खरेण दे पितामहेण अब्भणुण्णादो आसणट्ठिदो होहि जाव अहं वि सुहासीणो होमि । (ग) जं देवो आणवेदि ।

दिशामुखम् । हरिः अश्वविशेषो वाहनं यस्य स हरिवाहन इन्द्रः । तदुक्तं शालिहोत्रे—'त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः सवर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः ॥' इति । तस्य दिक् प्राचि तस्या मुखम् । इन्द्रो हि पूर्वदिशायाः स्वामीति सुप्रसिद्धमेव । अलकसंयमनादिव केशकलापबन्धनादिव मे मनो हरति । अत्र तमोदूरप्रतिसारणस्य नयनानन्दहेतुत्वेनालकसंयमनत्वेन संभावनात् हेतूत्प्रेक्षा ॥ ६ ॥ विदूषकः—खण्डमोदकसश्रीकः खण्डशर्करापिण्डसदृशः । राजा द्विजातीनाम् । अथ हरिवंशः—'ततस्तस्मै (चन्द्राय) ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय' ॥ इति ॥ राजा—औदरिकस्य उदरे प्रसितः औदरिक आहारप्रियस्तस्य । 'आद्यूनः स्यादौदरिकः' इत्यमरः । अभ्यवहार्यमशनम् । रविमिति । सतां सज्जनानां क्रियायै दर्शेष्टिपितृयज्ञादिक्रियासिद्ध्यर्थं रविमावसते सूर्येण संगच्छ-

१ रविमावहते । इ. पा. २ ओसधीनम् । इ. पा.

Vidūṣaka—Oh ! Ah ! My friend, here rises (the Moon), the lord of the twice-born, appearing like a ball of sugar cut at one end.

King—(*Smiling*) Edible things alone are the province of a glutton everywhere. (*Folding his hands and bowing*) Venerable lord of the night,

A bow to you who reside (*i. e.* are in conjunction) with the sun in order that the pious may perform their religious rites; who gratify gods and the Manes with nectar; who dispel darkness thickening (prevailing) at night; and who have placed yourself on the crest of Śiva. (7)

(*He offers his homage*)

Vidūṣaka—Friend, permitted by your grandsire with words transferred to a Brāhmana (*i. e.* myself), take your seat; so that I too shall sit at ease.

King—(*Accepts the words of the* Vid. *and sits: looking at the attendants*) When the moon-light is visible, why this redudancy of the light of the torches ? You can rest yourselves.

Attendants—As Your Majesty commands. [*Exeunt*

King—(*Looking at the moon*) Friend, the Queen will take an hour to arrive; so while we are alone, I will tell you my state.

मानाय । "चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति । सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्ति ।" ऐतरेयब्राह्मणम् । सुधयाऽमृतेन सुरान् पितॄंश्च तर्पयते प्रीणयते । चन्द्रस्य किल षोडश कलाः । तासां पञ्चदश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं निपीत एकया कलयावशिष्टश्चन्द्रोऽमावास्यायां सूर्यं प्रविशति । स च तं शुक्लपक्षे कलाभिर्वर्धयते इति शास्त्रकारा मन्यन्ते । तथा च देवीपुराणे— "कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृते कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥ प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीया पवनः कलाम् । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजापतिः ॥ पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् ॥ नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि । दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥ द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् । चतुर्दशीं पशुपतिः कला पिबति नित्यशः ॥ ततः पञ्चदशीं चैव पिबन्ति पितरः कलाम् ॥ कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् । अमायां विशते

विदूषकः—ननु दृश्यत एव सा । किं तु तादृशमनुरागं प्रेक्ष्य शक्यं खल्वाशाबन्धेनात्मानं धारयितुम् (क)

राजा—एवमेतत् । बलवान्पुनर्मम मनसोऽभितापः ।

नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।
विघ्नितसमागमसुखो मनसिशयः शतगुणो भवति ॥ ८ ॥

विदूषकः—यथा परिहीयमाणैरङ्गैरधिकं शोभसे तथादूरे प्रियासमागमं ते पश्यामि । (ख)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा ।) वयस्य

वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।
अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥ ९ ॥

विदूषकः—न खल्वन्यथा ब्राह्मणस्य वचनम् । (ग)

(राजा समाश्वसिति ।)

(क) णं दीसदि एव्व सा । किं दु तारिसं अणुराअं पेक्खिअ सक्कं क्खु आसाबन्धेण अत्ताणअं धारेदुं ।

(ख) जहा परिहिअमाणेहिं अङ्गेहि अहिअं सोहसि तहा अदूरे पिआसमागमं ते पेक्खामि । (ग) ण खु अण्णहा बम्हणस्स वअणं ।

रश्मावमावाशी ततः स्मृतः ॥" इति * । निशि मूर्छता रात्रौ प्रभवता तमसां तमःसंघातस्य निहन्त्रे विनाशयित्रे । हरस्य शिवस्य चूडाया निहित आत्मा कलारूपो यस्य तस्मै । ते तुभ्यं नमः ॥ ७ ॥ विदूषकः—ब्राह्मणसंक्रामिताक्षरेण ब्राह्मणे मयि इत्यर्थः । संक्रामितानि निवेशितानि अक्षराणि स्ववाच्यानि येन । मन्मुखेन वदता

---

* मतान्तरे यथा—प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थी सलिलाधिपः ॥ पंचमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् ॥ नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा ॥ द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् ॥ चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलावशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ॥ तमोषधीगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ॥ हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥ —इति माधवीयकालनिर्णये ।

Vidūṣaka—Nay, it is but too apparent; but considering (*Urvaśī's*) love of that intensity, it is indeed possible for you to support yourself on the strength of hope.

King—True it is, but the agony of my heart is very acute.

As the current of a river, the rapidity of which is counteracted by the obstruction of rugged rocks, divides itself into a hundred channels, so Love grows a hundredfold in strength when the happiness of a union is delayed by difficulties. (8)

Vidūṣaka—As with your emaciated limbs you look very comely, I think your union with the dear one is not distant.

King—(*Gesticulating that he marks an omen*) Friend,

Like *yourself with words giving rise to hope, this right* arm of mine comforts me, whose agony is intense, with its throbbing. (9)

Vidūṣaka—A Brāhmaṇa's words will never be falsified.

(*King sits in a hopeful mood*)

इति यावत्। पितामहेन चन्द्रेण। राजा—दीपिकापौनरुक्त्येन व्यर्थेन दीपिकाप्रकाशेनः इत्यर्थः। विदूषकः—तादृशमनुराग उर्वश्या 'नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णा शरीरके' इत्यादिशब्दैर्व्यक्तीकृतमित्यर्थः। आशाबन्धेन बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनमाशैव बन्ध आशाबन्धस्तेन। राजा–एवमेतत्। अत्र दृष्टोर्वशीदृढानुरागस्य विदूषकवचसोत्तेजितस्य उर्वशीप्राप्त्याशाऽवगम्यते। लक्ष्यालक्ष्यरूपतया किंचिदुद्भिन्नस्य बीजस्य मुहुरन्वेषणाद्गर्भसंधिरपि। तस्य पताकाविरहेऽपि न कापि क्षतिरिति बोध्यम्। तदुक्तं दशरूपके–'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः। द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तसंभवः॥' इति अभिताप औत्सुक्यम्। नद्या इति। विषमशिलासंकटस्खलितवेगो विषमा निम्नोन्नताः शिलास्ताभिः संकटोऽत एव स्खलितवेगो नद्याः प्रवाह इव। स यथा शतगुणः शतधा विभक्तो भवति तथा। विघ्नितसमागमसुखो विघ्नितं समागमसुखं यस्य स तथोक्तो मनसिशयः कामः। शृङ्गाररूपेण मनसि शेतेऽसौ मनसिशयः।'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्। शतगुणो भवति शतधा वर्धते॥ ८॥ विदूषकः—परिहीयमाणैरपक्षीयमाणैः। वचोभिरिति। आशाजननैरुर्वशीसमागमाशोत्पादकैर्वचोभिर्भवानिवायं दक्षिणो वामेतरो बाहुर्गुरुव्यथं दुर्धरमनःसंतापं मां स्पन्दितैः स्फुरणैराश्वासयति समाधत्ते। 'दक्षिणश्चतुरो हि दुःखितमाश्वासयति' इति रङ्गनाथः। अत्र बाहुस्पन्दनलिङ्गेनोर्वशीप्राप्त्यनुमानात् 'अनुमानं' नाम संध्यङ्गमुक्तम्॥ ९॥ अभिसारिकावेष

(ततः प्रविशत्याकाशयानेनाभिसारिकावेषोर्वशी चित्रलेखा च ।)

उर्वशी—(आत्मानं विलोक्य ।) हला चित्रलेखे अपि रोचते तेऽयं ऽल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोऽभिसारिकावेषः । (क)

चित्रलेखा—नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि । अपि नामाहं पुरूरवा भवेयमिति । (ख)

उर्वशी—सखि मदनः खलु त्वामाज्ञापयति–शीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसतिम् । (ग)

चित्रलेखा—नन्वेतत्परिवर्तितमिव कैलासशिखरं प्रियतमस्य ते भवनमुपगते स्वः । (घ)

उर्वशी—तेन हि प्रभावाज्जानीहि तावत्क स मम हृदयचोरः किं वानुतिष्ठतीति । (ङ)

चित्रलेखा—(ध्यात्वा आत्मगतम् ।) भवतु क्रीडिष्यामि तावदेतया । (प्रकाशम्) हला एष मनोरथलब्धप्रियासमागमसुखमनुभवन्नुपभोगक्षमेऽवकाशे तिष्ठति । (च)

(क) हला चित्तलेहे अवि रोअदि दे अअं मे अप्पाभरणभूसिदो णीलंसुअपरिग्गहो अहिसारिआवेसो ।

(ख) णत्थि मे वाआविहवो पसंसिदुं । इदं तु चिन्तेमि । अवि णाम अहं पुरूरवा भवेअंति । (ग) सहि मदणो खु तुमं आणवेदि सिग्घं णेहि मं तस्स सुहअस्स वसदिं ।

(घ) [1]णं एदं परिवत्तिदं विअ केलासिहरं पिअदमस्स दे भवणं उवगदम्ह ।

(ङ) तेण हि पहावदो जाणीहि दाव कहिं सो मम हिअअचोरो किं वा अणुचिट्ठदित्ति ।

(च) भोदु कीलिस्सं दाव एदाए । हला एसो मणोरहलद्धपिआसमाअमसुहं अणुहवन्तो उवहोअक्खमे ओआसे चिट्ठदि ।

अभिसारिकावेषो यस्याः सा । नायिकाया गणिकात्वेऽभिसरणवर्णनं कर्तव्यम् । यदुक्तम् –'कुलजां गणिकां प्रेष्यां यथार्हैर्वेषचेष्टितैः । रागातिशयसंपन्नां वर्णयेदभिसारिकाम् ॥' इति अभिसारिकालक्षणमुक्तं प्राक् । रङ्गनाथोद्धृतमभिसारिकालक्षणं यथा–हित्वा लज्जा

सहि असमत्था क्खु अहं । तुम आणेहि तं सिग्घं णेहि मं वा तस्स सुहअस्स वसदिम् । (सखि असमर्था खल्वहम् । त्वमानय तं शीघ्रं नय मां वा तस्य सुभगस्य वसतिम् ।) इ. पा. । ण पडिबिम्बिअं विअ जामिणीजमुनाए केलाससिहरसरिसीअं (ननु प्रतिबिम्बितमिव यामिनीयमुनायां कैलासशिखरसदृशं) इ. पा.

(*Enter, passing through the sky,* Urvaśī *dressed as an Abhisārikā, and* Citralekhā).

Urvaśī—(*Looking at herself*) Friend Citralekhā, do you like this *Abhisārikā* dress of mine, decked with but few ornaments and veiled with blue silk ?

Citralekhā—I have not the power of speech to praise it sufficiently. I am only thinking if ever I could be Purūravas.

Urvaśī—Friend, the God of love commands you to swiftly lead me to the abode of the dear one.

Citralekhā—Why, we have (already) arrived at your lover's abode, looking as it were like a peak of Kailāsa transferred.

Urvaśī—Then just ascertain, by means of your powers, where the robber of my heart is, or what he is doing.

Citralekhā—(*Meditating: to herself*) Well, I will joke with her at first. (*Aloud*) Friend, here is he in a place fit for enjoyment experiencing the happiness of being united with his beloved obtained in fulfilment of his wishes (*i.e.* pictured to his mind).

समाकृष्टा मदेन मदनेन या । अभिसारयते कान्तं स्वयं वा साऽभिसारिका ॥' इति । उर्वशी—'अल्पाभरणभूषितः' इत्यत्र 'मुक्ताभरणभूषितः' इत्यपि पाठः । तत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा-'मुक्ताभरणस्त्यक्तभूषणस्तयापि भूषितः । मुक्ताफलरूपाभरण इत्यर्थस्तु अन्धकाराभिसारिकाया विरुद्ध इति ध्येयम् ।' इति । नीलांशुकपरिग्रहः नीलस्यांशुकस्य परिग्रहो यस्मिन् । चित्रलेखा—वाग्विभवो वर्णनसामर्थ्यम् । उर्वशी—शीघ्रं नय मामित्यादिना औत्सुक्यं व्यज्यते । चित्रलेखा—परिवर्तितं रूपान्तरेण परिणामितम् । उर्वशी—प्रभावात् प्रभावशब्दो व्याख्यातचरः । चित्रलेखा—क्रीडिष्यामि-अत्र क्रीडाशब्दो नर्मवाची । 'क्रीडा खेला च नर्म च' इत्यमरः । मनोरथ०-मनोरथानुरूपं लब्धा या प्रिया तस्याः समागमस्य सुखम् । पक्षे मनोरथेन संकल्पमात्रेण लब्धो यः प्रियाया उर्वश्याः समागमस्तस्य सुखम् । उपभोगक्षमे संभोगयोग्ये । अत्र सव्याज वचनाश्रयणात् 'अभूताहरणम्' नाम संध्यङ्गमुक्तमित्यनुसंधेयम् ।' तदुक्तम्-'अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।' इति । चित्रलेखा—अन्या चिन्ता त्वामन्तरेण । त्वमेव या प्रिया ममाभिप्रेता यस्याः समागमं सोऽनुभवतीत्यर्थः । अत्र यथार्थकथनात् 'मार्गः' नाम संध्यङ्गमुक्तम् । उर्वशी—अदक्षिणमनुदारमविचक्षणं संदिग्धार्थं यथेति

([1]उर्वशी विषादं नाटयति ।)

चित्रलेखा—मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियासमागमस्य । (क)

उर्वशी—(सोच्छ्वासम् ।) अदक्षिणं संदिग्धे मे हृदयम् । (ख)

चित्रलेखा—(विलोक्य ।) एष मणिहर्म्यगतो वयस्यमात्रसहायो राजर्षिः । तदेहि । उपसर्पाव एनम् । (ग)

(उभे अवतरतः)

राजा—वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा ।

उर्वशी—अनिर्भिन्नार्थेनानेन वचनेनाकम्पितं मम हृदयम् । अन्तरिते एव शृणुवोऽस्य स्वैरालापं यावदावयोः संशयच्छेदो भवति । (घ)

चित्रलेखा—यत्ते रोचते । (ङ)

विदूषकः—नन्वेतेऽमृतगर्भाः सेव्यन्तां चन्द्रपादाः । (च)

राजा—वयस्य एवमादिभिरनुपक्रम्योऽयमातङ्कः । पश्य ।

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो
न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।
मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुं—

(क) मुद्धे का उण अण्णा चिन्ता पिआसमाअमस्स । (ख) अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं । (ग) एसो मणिहम्मिअगदो[2] वअस्समेत्तसहाओ राएसी । ता एहि उवसप्पाम णं । (घ) अणिब्भिण्णत्थेण इमिणा वअणेण आकम्पिदं मे हिअअं । अन्तरिदा[3] एव्व सुणाम से सेरालावं जाव णो संसअच्छेदो होदि (ङ) जं दे रोअदि । (च) णं इमे अमिअगब्भा सेवीअन्दु चन्दपादा ।

वचनमिदंतया परिच्छेत्तुमसमर्थमित्यर्थः । राजा—रजन्या सह यथा यथा रजनी तथा तथा मदनबाधा वर्धते इत्यर्थः । उर्वशी—अनिर्भिन्नार्थेन अनिर्भिन्नः अस्पष्टोऽर्थः यस्य । आकम्पित ईषत्कम्पित राजवचनस्यास्फुटार्थत्वात् । स्वैरालापं स्वच्छन्दभा-

१ अस्मात्परं—अण्णो सो जणो जो एवं हवे (अन्यः स जनो य एवं भवेत्) इत्य० । एतन्नापरस्त्वेवं पठति—अवेहि । हिअअं मे ण पत्तीअदि । हला चित्तलेहे हिअए काउण किंवि जप्पसि । पिअसमागमस्स आगदो जेव्व अणेण अवहारिदं मे हिअअं (अपेहि । हृदयं मे न प्रत्येति । सखि चित्रलेखे हृदये कृत्वा किमपि जल्पसि । प्रियसमागमस्यागत एवानेनापहृतं मे हृदयम्) २ हम्मिअप्पासाद सादहिं इ. पा. ३ ता [तद्] अन्त०.

(*Urvaśī gesticulates dejection*)

Citralekhā—You simpleton, what thoughts (can you entertain) about his union with a beloved (other than yourself)?

Urvaśī—(*With a sigh*) My simple (*or*, ungenerous) heart grows suspicious.

Citralekhā—(*Seeing*) Here is the royal sage seated on the *Maṇiharmya* (terrace) accompanied only by his friend; so let us go near him.

(*Both descend*)

King—Friend, with the advance of night my love-sickness also advances

Urvaśī—My heart trembles at this speech which is not clear enough; so, *till our suspicions are removed*, we will hear his confidential chat without manifesting ourselves.

Citralekhā—Just as you choose.

Vidūṣaka—Why, then enjoy the moon-beams charged with nectar.

King—Friend, this sickness cannot be cured by any such means. Just think:—

Neither a bed of fresh flowers nor the moon-beams, neither sandal-paste applied to each and every limb of the body nor strings of gems, can dispel the torment of love; but either that, celestial beauty (for one), or—

पर्णं विश्रम्भालापमिति यावत् । राजा—अनुपक्रम्यः अचिकित्स्यः । अशक्यप्रतिकार इत्यर्थः । 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे ।' इति विश्वः । आतङ्कः रोगः संतापो वा । 'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' इति त्रिकाण्डशेषः । कुसुमेति । *प्रत्यग्रं कुसुमशयनं प्रत्यग्रोद्गतकुसुमशय्या मम मनसिजरुजं कामजनित*-संतापमपोहितुं दूरीकर्तुं नालं न समर्थम् । चन्द्रमरीचयः शिशिरकरकिरणा अपि नालम् । सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापी मलयजं चन्दनं चन्दनचर्चेत्यर्थः । मणियष्टयो रत्नमाला मणियुक्ता हारा वा मम मदनबाधामपोहितुं नालम् । सा दिव्या मम प्रियतमोर्वशी मनसिजरुजमपोहितुमलं समर्था । *या अथ वा रहसि एकान्ते आरब्धा तदाश्रयिणी तत्सं*-

उर्वशी—का वापरा। (क)

राजा—

रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥ १० ॥

उर्वशी—हृदय इदानीं मामुज्झित्वेतः संक्रान्तेन त्वया फलमुपलब्धम्। (ख)

विदूषकः—आम। अहमपि यदा शिखरिणीं रसालं च न लभे तदैत-त्प्रार्थयमानः संकीर्तयन्नाश्वसिमि। (ग)

राजा—संपद्यत इदं भवतः।

विदूषकः—भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यति। (घ)

राजा—सखे एवं मन्ये—

चित्रलेखा—शृणु असंतुष्टे शृणु। (ङ)

विदूषकः—कथमिव। (च)

राजा—

मैयं तस्या रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः।
एकः कृती शरीरेऽस्मिञ्शेषमङ्गं भुवो भरः ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—सखि किमिदानीं विलम्ब्यते। (छ)

(क) का वा अवरा। (ख) हिअअ दाणिं मं उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं उवलद्धं। (ग) आम। हंपि जदा सिहरिणीं रसालं अ ण लहे तदा णं पत्थयन्तो संकित्तअन्तो आसासेमि। (घ) भवंपि तं अचिरेण पाविस्सदि।

(ङ) सुणु असंतुट्ठे सुणु। (च) कहं विअ। (छ) सहि किं दाणिं विलम्बीअदि।

न्धिनी कथा मम मदनबाधा लंघयेत् लघूकुर्यात्। मम मनःसंतापापोहनं लघूकरणं वा नान्यायत्तमिति भावः ॥ १० ॥ उर्वशी-इतः अस्मित्पुरूरवसि। विदूषकः-शिख-रिणी-'एला-लवङ्गकर्पूरादि सुरभिद्रव्यमिश्रितं दुग्धेन सह गलितं सितासंगतं दधि शिखरिणीत्युच्यते। दध्यतिरिक्तपूर्वोक्तद्रव्यमिश्रितः पक्वकदलीफलान्तःसारोऽपि तत्प-दवाच्यः। रसालमाम्रविशेषफलम्।' इति रङ्गनाथः। संकीर्तयन् नाम गृह्णन्। राजा—

---

१ पुनरिदं २ तया रथक्षोभादंसेनांसं निपीडितम्। एकं इति शरीरेऽस्मिन्—इ. पा. ३ सम्यं इ. पा. ४ जदा मिच्छहरिणीमासमोअणे ण॰; तदा तमेयचिन्तअन्तो आसासेमि सुरम्। इ. पा.

Urvaśī—And who is the other ?

King—

—*Or else, a talk about her carried on in solitue, might mitigate it.* (10)

Urvaśī—O my heart, now you are blessed with the *reward of having left me* and transferred your allegiance to him !

Vidūṣaka—Yes; I too, when I do not get the *S'ikhaariṇi* dish and the delicious mangoes, console myself with mentioning their names and wishing for them.

King—This is accessible to you.

Vidūṣaka—You too will obtain her ere long.

King—*Friend, such is my feeling*—

Citralekhā—Hear, you insatiate one, hear.

Vidūṣaka—What is it ?

King—

This shoulder pressed against hers by the jolting of the chariot is alone blessed in this body; the rest of the body is a burden to the earth. (11)

Citralekhā—Friend, why do you delay now ?

संपद्यत इदं भवतः। तव सुलभाभ्योभिलाषो न तथा ममेति राज्ञोऽभिप्रायः। चित्रलेखा—शृणु असंतुष्टे-राज्ञः 'एवं मन्ये' इति प्रतिवचनं विदूषकवचनपरमिति मन्यमानाया इयमुक्तिः। वस्तुतस्तु 'एवं' इत्यनेन 'अयं तस्याः' इत्यादि श्लोकार्धं एव परामृश्यत इति बोध्यम्। अयमिति। रथक्षोभाद्रथचक्रोद्घातात्तस्या उर्वश्या अंसेन निपीडितः संघट्टितोयमंसोस्मिन्मम शरीरे शरीरावयवेषु इत्यर्थः। एक एव कृती धन्यः शेषमंसव्यतिरिक्तमङ्गं भुव भर एव केवलम् अनायासपोत्कर्षाभिधानात् 'उदाहृतिः' नाम संध्यङ्गमुपक्षिप्तम् ॥ ११ ॥ उर्वशी—मम गताया इत्यत्र 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठीति काटयवेमः। चित्रलेखा—अनुच्छिन्नतिरस्करिणीका अनंहतितिरस्करिणीप्रयोगा। उर्वशी—हला ६०—अत्र देव्यागमनजनितभीतिर्गम्यमानत्वात् 'संभ्रमः' नाम संध्यङ्ग—

उर्वशी—(सहसोपसृत्य ।) हला अग्रतोऽपि मम गताया उदासीन इव महाराजः । (क)

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) अतित्वरिते अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीकासि । (ख)

(नेपथ्ये ।)

इत इतो भर्त्री । (ग)

(सर्वे कर्णं ददाति । उर्वशी सह सख्या विषण्णा ।)

विदूषकः—अविहा अविहा उपस्थिता देवी । तद्वाचंयमो भव । (घ)

राजा—भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

उर्वशी—हला किमत्र करणीयम् । (ङ)

चित्रलेखा—अलमावेगेन । अन्तर्हिते आवाम् । उपवासनियमवेषा राजर्षिमहिषी दृश्यते । तन्नैषेह चिरं स्थास्यति । (च)

(ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी ।)

देवी[2]—(चन्द्रमसमवलोक्य ।) हञ्जे निपुणिके एष रोहिणीसंयोगेनाधिकं शोभते भगवान्मृगलाञ्छनः । (छ)

चेटी—ननु देवीसहितो भर्ता विशेषरमणीयः । (इति परिक्रामतः ।) (ज)

(क) हला अग्गदोवि मम गदाए उदासीणो विअ महाराओ । (ख) अदितुवरिदे अनुक्खित्ततिरक्करिणीआ सि । (ग) इदो इदो भट्टिणी । (घ) अविहा अविहा उवट्ठिदा देवी । ता वाँचजंमो होहि । (ङ) हला किं एत्थकरणिज्जं ।

(च) अल आवेएण । अन्तरिदा वयं । उववासणिअमवेसा राएसिमहिसी दीसदि ता ण एसा इह चिरं चिट्ठिस्सदि । (छ) हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणीसंजोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअलञ्छणो । (ज) णं देवीसहिदो भट्टा विसेसरमणिज्जो ।

मुपस्थितम् । चित्रलेखा—आवेगेन संभ्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । अन्तर्हिते तिरस्करिणीबलादिति ज्ञेयम् । ततः प्रविशतीति—औपहारिकहस्तपरिजना औपहारिकं पूजासामग्री हस्ते यस्य । उपहाराणां समूहः औपहारिकम् 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति

---

१ धृतोपहारपरिजना; देवी चेटी च; इ. पा. २ अस्मात्प्राक्—चेटी—इदो इदो भट्टिणी । ३ सुमुहिदमुहो । इ. पा. देवी—(परिक्रम्य) इ० आ० ४ अन्तरिदा होम्ह । एसा क्खु विणीदवेसा राआणं सेवन्तो ण एत्थ चिरं चिट्ठदि ।(उभे तथा स्थिते ।)

Urvaśī—(*Approching hurriedly*) Friend, though I stand before him, His Majesty seems to be indifferent.

Citralekhā—(*Smiling*) O you impatient one, you have not cast off the concealment-charm.

(*Behind the scenes*)

This way, this way, Your Ladyship.

(*All hear*, Urvaśī, *with her friend, becomes despondent*)

Vidūṣaka—Ho, now, here comes the queen, so bridle your tongue

King—You too should give no clue to your internal thoughts.

Urvaśī—Friend, what is to be done now ?

Citralekhā—Fear, not; we are invisible, the Queen appears in a garb which indicates that she has been fasting and observing a vow. So she will not stay here for any length of time.

(*Then enter the* Queen, *her attendants carrying materials of worship*)

Queen—(*Looking at the moon*) O Nipunikā, the venerable deer-bannered god (*i. e.* the moon) looks more lovely, being in conjunction with Rohiṇī.

Maid—Nay, His Majesty with Your Ladyship (*at his side*) is even more lovely. (*They turn round*)

ठक् । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा । इत्यमर । देवी-रोहिणीसंयोगेन रोहिणी नक्षत्रविशेषस्तस्या. संयोगेन सम्बन्धेन । चेटी-विशेषरमणीय रोहिणीसंयुक्तचन्द्रापेक्षयेत्यर्थः । विदूषकः-मह्य स्वस्तिवाचन ददातीति हेतोर्ममाक्ष्णोः सुखदर्शना देवी उत व्रतमिषेण भवतः प्राणिपातलङ्घनस्य निष्कृतिं कर्तुमिच्छतीति सुखदर्शनेनेति न जानामि । किं तु सा तथेति निश्चितम् । सितेति । सितांशुका सितं धवलमंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रं यस्याः सा । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यादृत्तमानोत्तरीययोः ।' इति मेदिनी । मङ्गलमेव मङ्गलमात्र मङ्गलसूत्रकुङ्कुमतिलकज्जलाद्येव केवलं भूषण यस्याः सा मङ्गलमात्रभूषणा । पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका पवित्रैः दूर्वाङ्कुरैर्-

विदूषकः—(दृष्ट्वा) भो न जानामि स्वस्तिवाचनं मे ददातीति अथ वा भवतो व्रतव्यपदेशेन मुक्तरोषा प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति अद्य ममाक्ष्णोः शुभदर्शना देवी । (क)

राजा—(सस्मितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत्पश्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्रभवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।
व्रतोपदेशोज्झितगर्ववृत्तिना
मयि प्रसन्ना वपुषेव लक्ष्यते ॥ १२ ॥

देवी—(उपगम्य ।) जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (ख)

परिजनः—जयतु जयतु भर्ता । (ग)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै । (घ)

राजा—स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

उर्वशी—हला स्थाने खल्वियं देवीशब्देनोपचर्यते न किमपि परिहीयते शच्या ओजस्वितया । (ङ)

चित्रलेखा—साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् । (च)

(क) भो ण जाणामि सोत्थिवाअणं मे देइत्ति आदु[1] भवदो वदव्ववदेसेण मुक्करोसा पणिपादलङ्घणं पमज्जिदुकामत्ति अज्ज मे अक्खीणं सुहदंसणा देवी ।

(ख) जेदु जेदु अज्जउत्तो । (ग) जेदु जेदु भट्टा । (घ) सत्थि भोदीए । (ङ) हला ठाणेक्खु इअं देवीसद्देण उवआरिअदि । ण किंपि परिहीअदि सचिए ओजस्सिदाय । (च) साहु असुआपरम्मुहं मन्तिदं ।

ञ्छिताः शोभिता अलकाः केशा यस्याः सा । व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना व्रतापदेशेन व्रतचर्याव्याजाद् उज्झिता त्यक्ता गर्ववृत्तिः मानिता यस्य तेन वपुषा मयि प्रसन्नेव प्रसन्नप्राया लक्ष्यते । 'वपुषैव' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः तत्रास्याः वपुरेवान्तः प्रसन्नतां गमयतीति तस्यार्थः । वपुषैव प्रसन्ना लक्ष्यते किमु वक्तव्यमन्तरपि तथा स्यादिति ॥ १२ ॥ उर्वशी—स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे

---

1 भट्टारओ; एवं 'देवी' इत्यत्र सर्वत्र 'भट्टिणी' इ. पा.

Vidūṣaka—(*Gazing*) Friend, I cannot say whether (the Queen) is going to give me a present, or whether, having given up her anger apparently for the observance of a vow, she desires to wipe out the slight offered to your supplication. To-day the Queen appears very charming to my eyes.

King—(*Smiling*) Both are possible, yet your latter assertion commends itself to me the more, since Her Ladyship—

Clad in a white silk rainment, decked only with ornaments indispensable to auspiciousness, and having her hair marked with the holy *dūrvā* grass, appears to be reconciled with me from her very person, with its haughty deporment *given up under the pretext of (the observance of) a vow.* (12)

Queen—(*Approaching*) Victory to my Lord!

Attendants—Victory, victory to Your Majesty.

Vidūṣaka—Welcome to your Ladyship.

King—Welcome to our Queen. (*He takes her by the hand and make her sit down*).

Urvaśī—Friend, it is but right that she is greeted with the title of the Queen. In majesty of splendour she does not appear a whit inferior to the Queen of Indra.

Citralekhā—Nobly said, and without jealousy.

सांप्रतं स्थाने, इत्यमरः । उपचर्यते आमंत्र्यते पूज्यते वा । परिहीयते न्यूना भवति । शच्या इन्द्राण्याः । ओजस्वितया दीप्तिमत्तया । 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । चित्रलेखा—असूयापराङ्मुं 'असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्' इति सिद्धान्तकौमुदी । 'असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ।' इत्यमरश्च । तस्याः पराङ्मुखम् । दोषाविष्करणेच्छारहितम् । यद्वा असूया स्पर्धा । देवी उपरोधः प्रतिबन्धः । राजा—किंनाम-

देवी—आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोऽपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः तन्मुहूर्तमुपरोधः सह्यताम् । (क)

राजा—मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

विदूषकः—ईदृशः स्वस्तिवाचनवानुपरोधो बहुशो भवतु । (ख)

राजा—किंनामधेयमेतद्देव्या व्रतम् ।

(देवी निपुणिकामवेक्षते ।)

निपुणिका—भर्तः प्रियानुप्रसादनं नाम । (ग)

राजा—(देवीं विलोक्य ।) यद्येवम्

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं
व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणं ।
प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः
स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ १३ ॥

उर्वशी—महान्खल्वस्यैतस्यां बहुमानः । (घ)

चित्रलेखा—अयि मुग्धे अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति । (ङ)

देवी—(सस्मितम्) नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित आर्यपुत्रः । (च)

(क) अज्जउत्तं पुरोकरिअ कोवि वदविसेसो मए संपादणीओ । ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु । (ख) ईरिसो सोत्थिवाअणवन्तो[1] उवरोहो बहुसो होदु । (ग) भट्टा पिआणुप्पसादणं णाम । (घ) महन्तो खु से इमस्सिं बहुमाणो (ङ) अइ मुद्धे अण्णसंकन्तप्पेम्माणो णाअरिआ अहिअं दक्खिणा होन्ति । (च) णं इमस्स वदपरिग्गहस्स अअं पहावो जं एत्तिअं मन्ताविदो अज्जउत्तो ।

धेयं किंनामकम् । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति धेयप्रत्ययः । निपुणिका-प्रियानुप्रसादनं प्रियस्य दयितस्य अनुप्रसादनं सान्त्वनम् । अनेनेति । हे कल्याणि शोभने । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीप् । अनेन व्रतेन व्रतचर्यया आत्मनः मृणालकोमलं मृणालवत्कोमल-

---

१ सोत्थिवाअणएहिं । इ. पा.

Queen—I have to perform a certain vow under my Lord's guidance; so an hour's obstruction should be pardoned unto me.

King—Nay, say not so; it is, indeed, a favour, and no obstruction.

Vidūṣaka—May such obstruction, accompanied with *svastivāchana* gifts, occur very often!

King—What is the name of the Queen's vow?

(Queen looks at Nipuṇikā's face)

Nipuṇikā—My liege, it is called *Priyānuprasādana* (*i. e. the* husband's reconciliation).

King—(*Looking at the* Queen) If it be so,

In vain do you, O blessed one, trouble your body, tender like a lotus-stalk, with this vow; is that bondman who eagerly seeks your favour to be propitiated by you? (13)

Urvaśī—Great is the King's reverence for his Queen.

Citralekhā—You simpleton, gallants who have transferred their love to other ladies become even more courteous.

Queen—(*Smiling*) It is, indeed, the effect of the observance of this vow that my Lord is made to say this much.

मतिपेलवं गात्र शरीरं अकारणमेव कारण विना ग्लपयसि खेदयसि। 'गात्रं गजाग्रजङ्घा दिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे।' इति विश्वमेदिन्यौ। य उत्सुक उत्कण्ठितः सन् तव प्रसादमाकाङ्क्षति स दासजनस्तव सेवकः किं प्रसाद्यते। तव प्रसादमाकाङ्क्षमाणो दासजनो नैव प्रसादनार्ह इति भावः ॥ १३ ॥ उर्वशी—बहुमानः आदरः। चित्रलेखा—अन्यसंक्रान्तप्रेमाणः अन्यासु संक्रान्तं प्रेम येषां ते नागरिका विदग्धाः कामिनः। दक्षिणाः स्युपचारपराः। देवी—प्रभावः सामर्थ्यम्। एतावद्

विदूषकः—विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् । (क)

देवी—दारिका उपनयतौपहारिकं यावन्मणिहर्म्यगतांश्चन्द्रपादानर्चामि । (ख)

परिजनः—यद्देव्याज्ञापयति । एष गन्धकुसुमाद्युपहारः (ग)

देवी—[1](नाट्येन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हञ्जे एतानौपहारिकमोदकानार्यमाणवकं लम्भय । (घ)

परिजनः—यद्देव्याज्ञापयति । आर्यमाणवक एतत्तावत्ते । (ङ)

विदूषकः—(मोदकशरावं गृहीत्वा ।) स्वस्ति भवत्यै । बहुफलस्तवोपवासो भवतु । (च)

देवी—आर्यपुत्र इतस्तावत् । (छ)

राजा—अयमस्मि ।

देवी—(राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य ।) एषाहं देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रमनुप्रसादयामि । (अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति ।) (ज)

(क) विरमदु भवं । ण जुत्तं सुहासिदं पच्चाचरिदुं । (ख) दारिआओ उवणेध ओवहारिअं जाव मणिहम्मिअगदे चन्दपादे अच्चेमि (ग) जं देवी आणवेदि । एसो गन्धकुसुमादिउवहारो । (घ) हञ्जे इमे ओवहारिअमोदए अज्जमाणवअं लम्भावेहि । (ङ) जं देवी आणवेदि । अज्ज माणवअ एदं दाव दे । (च) सोत्थि भोदीए बहुफलो दे [2]उववासो होदु । (छ) अज्जउत्त इदो दाव । (ज) एसा अहं देवदामिहुणं रोहिणीमिअलञ्छणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसादेमि । अज्जप्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो [3]पत्थेदि जा अ अज्जउत्तस्स समाअमप्पणइणी ताए[4] सह मए पिदिबन्धेण वत्तिदव्यति ।

---

1 उवणेध । (नाट्येन कुसुमादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य ।) हञ्जे इमेहिं उवहारेहिं मोदएहिं अ अज्जमाणवअं कञ्चुई अ अच्चेध । इ. पा. 2 घदं (घृतं) इ. पा. 3 कामेदि । इ. पा. 4 ताए सह अप्पडिबन्धेन । इति, ताए धम्मं पीदिबन्धेण । इति च पाठः ।

Vidūsaka—Cease your remonstrations; it is improper to urge anything against good words.

Queen—Maids, bring me the materials of worship so that I may worship the moon-beams fallen on the *Manīharmya* terrace.

Attendants—As your Ladyship commands. Here are the materials—sandal-paste, flowers etc.

Queen—*(Gesticulating the worship of moon-beams with sandal-paste, flowers, etc.)* Maids, give these sweetmeats to the revered Mānavaka.

Attendants—As Your Ladyship commands. Venerable Mānavaka, this is yours now.

Vidūsaka—*(Taking the dish of sweetmeats)* May, Your Ladyship be happy! May your fast bear manifold fruits!

Queen—My Lord, just come here.

King—Here I am

Queen—*(Gesticulates worshipping the* King; *and then bows with folded hands)* Calling the divine couple, Rohiṇī and the Moon, to witness, here do I propitiate my Lord, (and declare that) I will behave amicably towards the woman whom my Lord loves, and who herself longs for union with my Lord

---

एतत्प्रमाणमस्य । 'प्रसादमाकाङ्क्षति' इत्यादि । मन्त्रितः वादितः । विदूषकः— विरमतु भवान् 'अनेन कल्याणि' इत्यादिना व्रतानुष्ठाननिराकरणादिति शेषः । सुभाषित आर्यपुत्रमुद्दिश्य कोऽपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः' इति राज्योक्ति 'प्रियानुप्रसादनं नाम' इति । निपुणिकोक्त च । प्रत्याचरितु प्रत्याख्यातुम् । अलं व्रतसंपादनेनाहं प्रसन्न एवासीति राज्ञोक्ते देव्या उत्साहभङ्गः स्यादिति हेतोरिति भावः । देवी—चन्द्रपादानित्यत्र पादशब्दः श्लिष्टः चरणान् मयूखांश्च । पादो ब्रध्ने तुरियांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' इति मेदिनी । परिजनः-उपहारः पूजासामग्री । देवी—स्वभय देहि । विदूषकः—मोदकशरावः शरावः पात्रविशेषः । उपवासः व्रतचर्यायामुपवासस्य मुख्यात्वादिदमुक्तम् । 'उपवासः' इत्यत्र 'एतद् व्रतं' इति रङ्गनाथः पठति । अयं पाठो युक्ततरः । किं तु तस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भादुपरि नास्माभिः संनिवेशितः । देवी-पूजामभि—

उर्वशी—अहो न जाने किंपरमस्या वचनमिति। मम पुनर्विश्वासविशदं हृदयं संवृत्तम्। (क)

चित्रलेखा—सखि महानुभावया पतिव्रतयाऽभ्यनुज्ञातोऽनन्तरायस्ते प्रियसमागमो भविष्यति। (ख)

विदूषकः—(अपवार्य।) छिन्नहस्तो[1] मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति। (प्रकाशम्।) भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान्[2]। (ग)

देवी—मूढ अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि। एतावता चिन्तय तावत्प्रियो न वेति। (घ)

राजा—

> दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्यै हर्तुमेव[3] वा दासम्।
> नाहं पुनस्तथा त्वं यथा हि मां शङ्कसे भीरु॥ १४॥

देवी—भव वा मा वा। यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानुप्रसादनं व्रतम्। दारिका एत गच्छामः। (इति प्रस्थिता।) (ङ)

राजा—प्रिये न खलु प्रसादितोऽस्मि यदि संप्रति विहाय गम्यते।

देवी—आर्यपुत्र अलङ्घितपूर्वो मया नियमः। (इति सहपरिवारा निष्क्रान्ता।) (च)

(क) अम्हहे ण आणे किंपरं से वअणं ति। मम उण वीसासविसदं हिअअं संवुत्तं। (ख) सहि महाणुहावाए पदिव्वदाए अब्भणुण्णादो अणन्तराओ दे पिअसमाअमो हविस्सदि। (ग) छिन्नहत्थो मच्छे पलाइदे णिव्विण्णो धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति। भोदि किं तारिसो पिओ तत्तभवं। (घ) मूढ अहं खु अत्तणो सुहावसाणेण अज्जउत्तं णिव्वुदसरीरं कादुं इच्छामि। एत्तिएण चिन्तेहि दाव पिओ ण वत्ति। (ङ) होहि वा मा वा। जधाणिद्दिट्ठं संपादिदं पिआणुप्पसादणं वदं। दारिआओ एध गच्छम्ह। (च) अज्जउत्त अलङ्घिदपुव्वो मए णिअमो।

---

१ भिण्णहत्थे. २ किं तदाधीणो तत्तभवं। इ. पा.

३ हर्तुमेव वा। नाहं पुनस्तथा भीरु यथा मयि विशङ्कसे॥ दातुमसहने प्रभवस्यन्यस्यै कर्तुमेव वा दासम्। नाहं पुनस्तथा त्वयि यथा हि...॥ इ. पा.

Urvas'ī—Oh! I do not know what the real import of her words is. But my heart has become clear, (i.e. unprejudiced towards her) on account of confidence.

Citralekhā—Friend, the noble lady having consented to your union with your beloved, there will be no obstacle in its way (now).

Vidūṣaka—(Aside)-A fisherman baffled and disappointed at the escape of fish says—'Be it my merit (to allow the fish to escape).' (Aloud) Ladyship, is His Majesty so dear to you?

Queen—You fool, I wish to make my Lord happy even at the sacrifice of my happiness; judge from this if he is dear to me or not.

King—

You have the power to give me your slave, to any other woman, or to take me back; but then, O timid one, I am not what you suspect me to be. (14)

Queen—You may be or may not be (i.e. that is not the question now). I have finished my observance called *Priyānuprasādana* as intended. Come, girls, let us go. (*Starts to go*).

King—My dear, I have not indeed been propitiated, if now you abandon me and go away.

Queen—My Lord, I have never before violated the rules (regarding my observance). [*Exit with attendants*

नीय नाट्येन पूजा कृत्वा। नटमधिकृत्येयमुक्तिः देव्या तु पूजा कृतैव। साक्षीकृत्य साक्षिस्थाने कृत्वा। 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति मतुवर्थे इनिः। समागमप्रणयिनी समागमे प्रणयः याञ्चा प्रीतिर्वा अस्या अस्तीति। प्रीतिबन्धेन प्रेम्णेत्यर्थः। अनेन नाहमतः परमार्यपुत्रस्यान्यस्त्रीप्रार्थनापरिपन्थिनी भविष्यामीति सूचितम्। अनेन 'औदार्यं' नाम स्त्रीभूषणमुक्तम्। उर्वशी—किंपरं कस्यार्थस्य गमकं किंतात्पर्यवत्। यदनयोक्तं तत्परमार्थतस्तथोत सोल्लुण्ठनमेव। विश्वासविशदं विश्वासात्प्रसन्नम्। चित्रलेखा—महानुभावया महाप्रभावया। 'अनुभावः प्रभावे स्यात्' इति विश्वः। अभ्यनुज्ञातः। अनन्तरायः निष्प्रत्यूहः। 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः। विदूषकः-छिन्नहस्तः मोघीकृतहस्तकौशलः। निर्विण्णो जातनिर्वेदः। यथा हस्तात्प्रभ्रश्य गभीरनीरं प्रविष्टं मत्स्यं पुनर्ग्रहीतुमसमर्थो धीवरो मयाऽस्मै जीवितदानं कृतमिति पुण्यमेव लब्धव्यमिति मत्वा संतुष्यति तथेयमपि भर्तारं सुराङ्गनाप्रार्थनाया व्यावर्तयितुमशक्नुवाना 'अद्यप्रभृति यां स्त्रियम्' इत्यादि वदतीति विदूषकस्य भावः।

उर्वशी—हला प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनर्हृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि । (क)

चित्रलेखा—किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते । (ख)

राजा—(आसनमुपेत्य) वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

विदूषकः—भण विश्रब्धं यदसि वक्तुकामः । असाध्य इति वैद्येनातुर इव स्वैरं मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या । (ग)

राजा—अपि नामोर्वशी—

उर्वशी—अद्य कृतार्था भवेत् । (घ)

राजा—

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पात्रये-
त्पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।
हर्म्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-
दानीयेत पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥ १५ ॥

उर्वशी—हला इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि । (ङ)

(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।)

(चित्रलेखा विदूषकं संज्ञापयति ।)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा ।) सखे नारायणोरुसंभवा सेयं वरोरुः ।

(क) हला पिअकलत्तो राएसी । ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सक्कुणोमि । (ख) किं उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि । (ग) भण वीसद्धं जं सि वत्तुकामो । असज्झोत्ति वेज्जेण आदुरो विअ सेरं मुक्को भवं तत्तहोदीए । (घ) अज्ज किदत्था भवे । (ङ) हला इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं ।

तादृशाः प्रियः तथा तयाभिमतो यथा मानं विहाय तत्रभवतोऽभीष्टसंपादनार्थमुप-भयत्येनमुद्युक्ता । यद्वा तादृश उर्वशीविश्रान्तरागरतत्रभवत्यास्तव प्रियःकिमिति योज्यम् । देवी–गुणाधानेन गुणरूपेणापि निर्वृतशरीरं निर्वृतं पीतमदनरसायं शरीरं यस्य । एतावता अनेन प्रसङ्गेन । दानुमिति । दानं मामन्तरे नियेत दानं वा प्रकारि

---

१ ०र्देन्व कराम्बुजेन पिहिते. २ चित्र०–इमा...संपादेदि । क०–(सहासमिव) पीडियदि दाव । (इति पृष्ठेन गत्वा राज्ञो नयने सं०) ३ असमाहितः ४ वि०–भो वअस्स का उण एसा । ४ किं सुमा सुवे पिअने हिदो अज्जा मिन्दीअदि । इ. पा.

Urvaśī—Friend, the royal sage seems to be fondly attached to his spouse, and yet I cannot recall my heart.

Citralekhā—What, are you now going to return in despair?

King—(*Returning to his seat*) Friend, has not the Queen gone far away?

Vidūṣaka—Say fearlessly what you wish to say. As an incurable patient is given up by a physician, so you have been given up by Her Ladyship of her own accord.

King—Might Urvaśī—

Urvaśī—.........be blessed to-day?

King—

......the dear one, though invisible, let fall, on my ear at least the tinkling of her anklets? Or, coming slowly from behind, might she close my eyes with her lotus-like hands? Or, decending into this palace, might she be brought forcibly to me step by step by her clever friend, her gait being slow on account of fear? (15)

Urvaśī—Friend, I will just fulfil this desire of his.

(*Going behind the King, she closes his eyes*)

(citralekha *Makes a sign to the* Vidūṣaka)

King—(*Gesticulating that he feels the touch*). Friend, it is the beautiful lady born from the thigh of the sage Nārāyaṇa.

समर्थासि तस्या हर्तुं वा समर्थासि अहं पुनरहं तावत् हे भीरु भयशीले न तथा अन्यस्त्रीप्रणयी यथा त्वं मा शङ्कसे । अहं सदा त्वत्सेवापर एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ देवी—' भव वा मा वा ' अनेन देव्याचरितं व्रतं दाक्षिण्यादेव केवलं न परमार्थतो माननिरासादिति गम्यते । यथानिर्दिष्टं यथोक्तम् । देवी—अलङ्घितपूर्वो मया नियम. व्रतनियमस्य मयाद्य यावत्कदाप्युल्लङ्घनं न कृतमतो नानातः परमवस्थातुमहं शक्ता इत्यर्थः । उर्वशी—प्रियकलत्रः प्रियं कलत्रं यस्य । चित्रलेखा—किं पुनः किमर्थं त्वं निराशा भूत्वा हृदयं निवर्तयसे इत्यर्थः । ' कथं स्थिराशो निवर्त्यते ' इति रङ्गनाथः पठति । विदूषकः—आतुरः रुग्णः स्वैरं स्वेच्छया । राजा—अपि नाम उर्वशी इति वाक्यं ' गूढा नूपुरशब्दमात्रं—' इत्यादिवक्ष्यमाणपद्येन सहान्वयि । ' अपि नाम ' इत्यव्ययसंघात आशंसार्थपरः । उर्वशी—अद्य कृतार्था भवेत् । ' इदमुर्वशीवचो राज्ञोऽपरिसमाप्तवचनोत्तरवाक्यत्वेनान्तरेवात्मगतमाशंसनम् । ' इति रङ्गनाथः । गूढेति । अपि नाम उर्वशी कान्ता गूढा स्वयमन्तर्हिता अदृश्यरूपेत्यर्थः । मे मम श्रुतौ कर्णे नूपुरशब्द-

विदूषकः—कथं भवानवगच्छति । (क)

राजा—किमत्राज्ञेयम् ।

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।
नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ १६ ॥

उर्वशी—(हस्तावपनीय किंचिदपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः । (ख)

राजा—सुन्दरि स्वागतम् । (एकासन उपवेशयति ।)

चित्रलेखा—अपि सुखं वयस्यस्य । (ग)

राजा—नन्वेतदुपपन्नम् ।

उर्वशी—हला देव्या दत्तो महाराजः । अतोऽस्याः प्रणयवतीव शरीरसंपर्कं गतास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व । (घ)

विदूषकः—कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः । (ङ)

(क) कहं भवं अवगच्छदि । (ख) जेदु जेदु महाराओ । (ग) अवि सुहं वअस्सस्स । (घ) हला देवीए दिण्णो महाराओ । अदो से पण अवदी विअ सरीरसंपक्कं गदम्हि । मा खु मं पु रोभाइणिं समत्थेहि । (ङ) कहं इह ज्जेव तुम्हाणं अत्थमिदो सुज्जो ।

मपि मञ्जीरशिञ्जितमात्रमपि पातयेत् । कर्णविपर्यीकुर्यात् । पश्चान्मम पृष्ठतः शनैरेत्य मम लोचने नयने कराम्बुजच्छते करकमलपिहिते कुर्वीत वा । अस्मिन्हर्म्ये । 'हर्म्यादि धनिनां वासः' इत्यमरः । अवतीर्य साध्वसवशाद्भयवशान्मन्दायमाना ।

---

१ अन्यत्कथमिव पुलकैः कलितं मम गात्रकं करस्पर्शात् ।

नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ इति रङ्गनाथः पठति । तद्व्याख्या यथा—अन्यदित्यन्यथेत्यर्थे तथा च सैवेयमन्यथा करस्पर्शात् । अर्थादस्याः मम गात्रकं पुलकैः कलितं कथमिव । यद्वा करस्पर्शान्मम गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिवानिर्वचनीयावास्थं कथं जातमिति शेषः । पाठान्तरे—अन्या स्त्री अनङ्गक्लिष्टं मदनपीडितं मेऽङ्गं करस्पर्शाद्गात्रकं पुलकैः कलितं सदन्यदिव सुखयति । एतदन्यथानुपपत्त्यैव सेत्यर्थः तपनः सूर्यः ।

२ अम्हहे । वज्जलेवघडिदं विअ मे हत्थजुअलं ण समत्थिम्ह अवणेदुं । (इति तथा मुकुलिताक्षी । चक्षुषोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति ।) रा०-(हस्ताभ्यां गृहीत्वा परिवर्तयति ।) उ०-(कथंचिदुपसृत्य ।) जअदु जअदु महाराओ । इ. पा.

Vidūṣaka—How do you know that ?

King—What is unknowable here ?

My body, tormented by love, none else would be able to gladden with the touch of her hand, the moon-lotus does not bloom by the rays of the sun (falling upon it), but only by those of the moon. (16)

Urvaśī—*(Taking off her hands and going forth a little)* Victory to Your Majesty !

King—Welcome to you, O beautiful one ! *(Seats her on the same seat with himself).*

Citralekhā—Lives my friend in happiness ?

King—Happiness, indeed, has just come to me.

Urvaśī—Friend, the Queen has given away His Majesty; and so, as her friend, I seat in contact with him. Do not consider me to be an officious woman.

Vidūṣaka—What, has the sun set to you even here (*i. e.* Have you been here since evening)?

रितमितगतिरित्यर्थः। चतुरया कुशलया सख्या चित्रलेखया बलात्समीपान्तिकं मम समीपे पदात्पदं शनैः शनैरानीयेत वा ॥१५॥ चित्रलेखा-संज्ञापयति संज्ञा ददाति। राजा—वरोरुः वरौ ऊरू यस्याः सा। अङ्गमिति। अन्या उर्वश्या इति शेषः। अनङ्गक्लिष्टं स्मरसंतप्तं मेऽङ्गं करस्पर्शात् सुखयेन्निर्वृतिं प्रापयेत्। उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—तपनकिरणैः सूर्यस्यांशुभिः कुमुदं कैरवं नैवोच्छ्वसिति विकसति। चन्द्रस्यांशुभिः किरणैरेवोच्छ्वसिति। अत्र येषां मते संचिन्त्यमानार्थसिद्धिः क्रमस्तन्मतेन 'क्रमः' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। तदुक्तं दशरूपके—'क्रम' संचिन्त्यमानाप्तिर्भावज्ञानमथापरे।' इति ॥ १६॥ राजा—उपपन्नं प्राप्तम्। उर्वशी—प्रणयवती सखी। पुरोभागिनी दोषदर्शिनी 'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः। 'देवीसंपर्कांचितशरीरमङ्गतस्यापीरोभाग्यम्। विदूषकः—कथमिहैव इत्यादि उर्वशीचित्रलेखे प्रति। देव्या दत्तो महाराजः—इत्युर्वशीवचः भत्वा

राजा—(उर्वशीमवलोक्य ।)

> देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेऽस्मिन् ।
> प्रथमं कस्यानुमते चोरितमेतत्त्वया हृदयम् ॥ १७ ॥

चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरैषा । सांप्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम् । (क)

राजा—अवहितोऽस्मि ।

चित्रलेखा—वसन्तानन्तरमुष्णसमये भगवान्सूर्यो मयोपचरितव्यः । तद्यथेयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् । (ख)

विदूषकः—[भवति किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न वाऽश्यते न वा पीयते । केवलमनिमिषैर्नयनैर्मीना विडम्ब्यन्ते ।](ग) R. C.

राजा—भद्रे

> [2]अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।
> (अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरूरवाः) ॥ १८ ॥

चित्रलेखा—अनुगृहीतास्मि । हला उर्वशि अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् । (घ)

(क) वअस्स निरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णप्पं सुणीअदु । (ख) वसन्ताणन्तरं उण्हसमए भअवं सुज्जो मए उवचरिदव्वो । ता जहा इअं मे पिअसही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि तहा वअस्सेण कादव्वं । (ग) भोदि किं वा सग्गे सुमरिदव्वं । ण वा अण्हीअदि ण वा पीअदि । केवलं अणिमिसेहिं णअणेहि मीणा विडम्बी । (घ) अणुगहिदम्हि । हला उव्वसि अकादरा भविअ विसज्जेहि मं ।

राज्ञ्या आगमनात्प्रागेते अत्र आगते स्यातामित्यनुमिमानस्य विदूषकस्योक्तिः । कथं युवाभ्यामसंभ्याधमयादिहैव स्थितमित्यर्थः । देव्येति । देव्या दत्त इति देव्या अनुमतिर्लब्धेति यद्यस्मिन्मे शरीरे व्यापारमालिङ्गनादि व्रजसि । तर्हि

---

१ अयि भे. २ ' अनिभर्देश्यसुखं स्वर्गं कथं विस्मारयिष्यते । ' इति पाठः ।

King—(*Looking at* Urvaśī)

If you touch this body of mine as having been given away by the Queen, with whose permission did you, at first, steal this heart? (17)

Citralekhā—Friend, she can have no answer to give you; now listen to a request I have to make.

King—I am all attention.

Citralekhā—In the summer season, following the spring, I have to wait upon the divine Sun, so you, my friend, should behave in such a way that this dear friend of mine (i.e. Urvaśī) will not sigh for heaven.

Vidūṣaka—Lady, what is there in Heaven to be remembered? There is neither eating nor drinking, there the fishes are only mocked with unwinking eyes.

King—O blessed one,

Heaven being full of untold pleasures, who is able to cause a person to forget it? But (this much I can promise) that Purūravas, who is accessible to no other woman, (will ever be) her slave. (18)

Citralekhā—I am much beholden (to you for this assurance). Friend, Urvaśī, give me leave with a firm heart.

प्रथमं कस्यानुमते। कस्यानुमत्येत्यर्थः। एतत्‌हृदयं त्वया चोरितम्। 'अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनात् 'आक्षेप.' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति।' इति काटयवेमः॥ १७॥ चित्रलेखा—वयस्य निरुत्तरेण। अत्र 'निकृतं' नामालंकार उक्तः। तदुक्तं—'वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम्।' इति। चित्रलेखा—सूर्य उपचरितव्यः– अप्सरसो नृत्यादिना सूर्यं पर्यायेणोपचरन्तीति पुराणेषु प्रसिद्धम्। एतत्सर्वं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यामः। स्वर्गस्य नोत्कण्ठते इत्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी। स्वर्गस्य स्मरणं न करोतीत्यर्थः। एवमुत्तररामचरितेऽपि 'उत्कण्ठते च युष्मत्संनिकर्षस्य' इति। अनेन भाविविरहसूचनमित्यभिमाद्वायोपक्षेपादङ्कावतारोऽयमिति रङ्गनाथः। विदूषकः—न वा भक्ष्यते इ०—देवा हि यज्ञेषु दत्तैर्हविर्भागैरेव तुष्यन्ति न किमप्यन्यदश्नन्ति पिबन्ति वेति प्रसिद्धम्। अनिमेषैः इ०—देवानां मत्स्यानां चाक्षिस्पन्दो न जायते। तेन देवा मत्स्याश्च 'अनिमिषाः' इत्युच्यन्ते। 'सुरमत्स्यावनिमिषौ'

उर्वशी—(चित्रलेखां परिष्वज्य ।) सखि मा खलु मां विस्मर । (क)

चित्रलेखा—(सस्मितम् ।) वयस्येन संगता त्वमेवैतन्मया याचितव्या । (इति राजानं प्रणम्य निष्क्रान्ता ।) (ख)

विदूषकः—दिष्ट्या मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् । (ग)

राजा—इयं तावद्वृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
single umbrella मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् । Imp.
अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्त-
माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥ १९ ॥

उर्वशी—नास्ति मे विभवोऽतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् । (घ)

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य ।) [अहो विरुद्धार्थसंपादयितेप्सितलाभो नाम ।] R.C.

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं
बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः ।
harsh संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासी-
त्वत्संगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥ २० ॥

(क) सहि मा खु मं विसुमरेहि । (ख) वअस्सेण संगदा तुमं एव्व एदं मए याचिदव्वा । (ग) दिट्ठिआ मणोरहसंपत्तीए वड्ढदि भवं । (घ) णत्थि मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।

इत्यमरः । विडम्ब्यन्ते-इत्यनेन स्वर्गवासस्य तुच्छत्वं ध्वनितम् । अनिर्देश्येति । स्वर्गः अनिर्देश्यसुखः अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यं सुखं यत्र स तथोक्तः । कस्तं विस्मारयिष्यति स्वर्गसुखस्य विस्मरणं कारयितुं समर्थ इत्यर्थः । तु किं तु पुरुरवा अस्य अनन्यनारीसामान्यः अन्याभिर्नारीभिः सह सामान्यो न भवतीति अनितरस्त्रीसाधारणः । उर्वशीसेवैकदक्ष इत्यर्थः । दासः अत्रान्यवैलक्षण्येनोर्वशीसेवाकरणं तेन सखीवियोगदुःखापाकरणं व्यङ्ग्यम् ॥ १८ ॥ विदूषकः—मनोरथसंपत्त्या मनोरथस्य संपत्तिः

---

१ इयं तावन्मनोरथसिद्धिः पश्य; वृद्धिः—समृद्धिः, इ. पा. २ पादपीठम् । इ. पा. ३ अहो अविरुद्धसंवर्धनमेतदिदानीमीप्सितसमानां०-समीहितफलानाम् । इ. पा. ४ मनोनुकूल.

Urvaśī—(*Embracing Citralekhā*) Pray do not forget me my friend.

Citralekhā—(*Smiling*) Now that you are united with my friend this request should rather be made to you by me. (*Exit with a bow to the King*)

Vidūṣaka—Your Honour is to be congratulated upon the fulfilment of your desires.

King—This is, indeed, my towering glory; mark you:—

My friend, I do not think myself so much blessed with the attainment of supreme sovereignty marked by there being only one royal umbrella and by my edicts being coloured by the crest-jewels of feudatory chiefs, as to-day I do with the attainment of the charming servitude of this lady. (19)

Urvaśī—I cannot say anything that would be sweeter than this.

King—(*Laying hold of Urvaśī with his hand*) Oh! Wonder! The attainment of desired objects produces contrary results!

उर्वशी—अपराद्धास्मि चिरकारिका महाराजस्य । (क)

राजा—मा मैवम् ।

> यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।
> निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ २१ ॥

विदूषकः—भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाश्चन्द्रपादाः । समयः खलु ते वासगृहप्रवेशस्य । (ख)

राजा—तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इत इतो भवती । (ग)

(इति परिक्रामन्ति ।)

(क) अवरद्धम्हि चिरकारिआ महाराअस्स । (ख) भो सेविदा पदोसरमणीआ चन्दवादा । समओ खु दे वासवरपवेसस्स । (ग) इदो इदो भवदी ।

सीमा । अतोऽपि प्रियभाषणे न मे सामर्थ्यमिति भावः । **राजा**–विरुद्धार्थसंपादयिता विपरीतार्थघटकः । वस्तुकार्यविपर्ययकारीत्यर्थः । नाम प्राकाश्ये । **पादा इति** । ये त्वत्संगमात्प्राक् संतापदास्त एव शशिनः पादा मयूखा अधुना त्वत्संगमे गात्रं शरीरं सुखयन्ति । त एव मदनस्य बाणाः स्मरस्य सायका ममानुकूला सुखदाः संपन्ना ये मा पुराक्लिश्नन् । इत्थं हे सुन्दरि यद्यत् त्वत्संगमात्प्राक् संरम्भरूक्षमिव कोपपरुषमिव । आवेशदारुणं वा । आसीत्तत्त्वत्संगमेन ममानुनीतमिव कृतसान्त्वमिव । आनुकूल्येन परिवर्तितमित्यर्थः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः ॥२०॥ **उर्वशी**—चिरकारिका मया कालक्षेपः कृतोऽतो महाराजेन विरहदुःखमनुभूतमतः कृतापराधास्मि । **यदेवेति** । यदेव सुखं दुःखाद्दुःखानुभूतेरनन्तरमुपनतमुपस्थितं तदेव रसवत्तरं स्वादुतरम् । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गा-

Urvaśī—I have sinned against my Lord in delaying to come.

King—Nay, not so.

The happiness which waits upon one after misery is the sweeter, (more savoury) ; for the shade of a tree is the more refreshing to him who has been oppressed with heat. (21)

Vidūṣaka—Friend, we have enjoyed the rays of the moon which are charming at night-fall ; it is now time for you to retire to bed.

King—Then show your friend the way.

Vidūṣaka—This way, Your Ladyship.

(They turn round)

रादौ विषे द्रवे ' इति हैमः । तप्तस्य आतपक्लान्तस्य हिर अवधारणे । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे ' इति मेदिनी । तरुच्छाया विशेषतो निर्वाणाय समधिकसुखाय भवतीति शेषः ॥ २१ ॥ विदूषकः—वासगृहप्रवेशस्य वासगृहं गर्भागारम् । ' गर्भागारं वासगृहम् ' इत्यमरः । अनुपनतेति । अनुपनतमनोरथस्यानुपनतोऽप्राप्तो मनोरथोऽभिलषितार्थस्त्वत्समागमरूपो येन स तथोक्तस्तस्य । मम पूर्वं त्वत्समागमात्प्राक् शतगुणिता शतधा वर्धितेव । रात्रिशततुल्यकालेवेत्यर्थः त्रियामा रात्रिर्गता याता त्रयो यामा यस्याः सा त्रियामा । 'आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन्यामयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् ।' इति भानुजीदीक्षितः । त्वद्विरहसंतप्तेन मयातिदीर्घतरा रात्रयः क्षपिता इत्यर्थः हे सुभ्रु इदानीं तव समागमे सति सा रात्रिस्तथैव शतगुणितेव यदि प्रसरति प्रयाति तर्हि तत्तस्यास्तथाप्रसरणात्कृती कृतार्थो भवेयम् । इदानीं तव समागमे रात्रिसंक्षिप्तेरपेक्षयातस्तस्या दीर्घभावमभ्यर्थये इत्यर्थः । 'अत्रेयं सूचनोत्तराङ्ककथोपयोगित्वाद्बिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ।' इति काटयवेमः । 'सुभ्रु' इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री

राजा—सुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थना¹।

उर्वशी—कथमिव। (क)

राजा—

अनुपनतमनोरथस्य² पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा।
यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम्॥ २२॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति तृतीयोऽङ्कः।

(क) कहं विअ।

इति नदी संज्ञाप्रतिषेधात् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं नास्ति। अतो ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित्। अन्ये तु 'अप्राणिजातेश्चारज्वादिनाम्' इत्यत्र 'अलाबूः' 'कर्कन्धूः' इत्युकारान्तस्यप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात्क्वचिदूकारान्तस्याप्यूङन्तात्वान्नदीत्व ह्रस्वत्वमित्याहुः। अत एवाह वामनः—उकारादप्यूङ् प्रकृतेः इति—इति कुमारसंभवटीकाया मल्लिनाथः।

---

१ मे प्रार्थना। इ. पा. २ अनधिगतमनोरथस्य। इ. पा.

King—O charming lady, this is my ardent wish, now—

Urvaśi—What is that?

King—

Formerly when my desire was not attained, my night passed as if lengthened hundredfold; but, O fair-browed one, if after union with you it extends to an equal length, I shall consider myself blessed. (22)

(Exeunt Omnes)

END OF ACT III

भ्रूशब्दात् 'अप्राणिजातेः' इत्यादिनोङ् । उवर्णान्तमानस्य विधानाद्बहुव्रीहिः । उपसर्जनत्वं च । पुन. स्त्रियामूङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम्—इति मल्लिकाव्यटीकायां जयमङ्गलः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽङ्कः ॥

विक्रमोर्वशीय

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्या च ।)

सहजन्या—(चित्रलेखां [2]विलोक्य ।) सखि म्लायमानशतपत्रस्येव ते मुखस्य छाया हृदयस्यास्वस्थतां सूचयति । तत्कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा भवितुमिच्छामि । (क)

चित्रलेखा—सखि अप्सरोवारपर्यायेण भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थाने वर्तमाना बलवत्खलूर्वश्या उत्कण्ठितास्मि । (ख)

सहजन्या—जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः । (ग)

चित्रलेखा—तत एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्त इति प्रणिधान-स्थितया मयाऽत्याहितमुपलब्धम् । (घ)

(क) [3]सहि मिलाअमाणसदवत्तस्स विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सत्थद सूएदि । ता[4] कहेहि णिव्वेदकारण । समदुक्खा होदुं इच्छामि । (ख) हला[5] सूएदि । अच्छराबारपज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्स पादमूलोवट्ठाणे वट्टन्ती बलिअ खु उव्वसीए उक्कण्ठिदम्हि (ग) जाणे वो अण्णोण्णसिणेहं । तदो तदो (घ) तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु वुत्तन्तोत्ति पणिधाणट्ठिदाए मए अच्चाहिदं उवलद्धं ।

कविरघुनाक्रान्तरमारभमाण· कथानुसन्धानार्थं प्रथमं प्रवेशकमुपक्षिपति ततः प्रविशतीत्यादिना । सहजन्या—शतपत्रं कमलम् । 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।' इत्यमर. । छाया छवि । 'छाया सूर्यप्रिया कान्ति.' इत्यमरः । अस्वस्थता व्याकुलताम् । चित्रलेखा—अप्सरोवारपर्यायेण अप्सरसां वाराः सेवासमयाः । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयो ।' इति विश्वः । तेषां पर्यायेणक्रमेणाप्सरोवारपर्यायेण । पादमूलोपस्थाने वर्तमाना । भगवन्तं सूर्यं व्यूह्य तिष्ठन्त ऋष्यप्सरोगन्धर्वादयः पर्यायेण तदुपस्थानं कुर्वन्तीति प्रसिद्धमेव । सूर्यव्यूहवर्णने भागवते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये यथा—"मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्कालरूपधृक् । लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥३२॥ धातकृतस्थली हेतिर्वासुकि रथकृन्मुने । पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥३३॥

---

१ विमानस्था । इत्यपि पु० । २ (विलोक्य सखेदम् ।) ३ सहि चित्तलेहे ४ ता कहेहि मज्झ णिव्वुदिकारण जेण जे समाणदुक्खा होमि । ५ पा० ५ (सकरुणम् ।) सहि ।

ACT IV

(*Enter* Citralekhā *uneasy in mind, and* Sahajanyā)

Sahajanyā—(*Looking at* Citralekhā) Friend, the appearance of your face, which looks like the fading lotus, bespeaks the uneasiness of your mind. Tell me, therefore, the cause of your distress. Let me participate in it.

Citralekhā—Friend, engaged here in paying respects to the divine Sun, in the order of service which the nymphs have to perform, I was filled with great anxiety concerning Urvaśī.

Sahajanyā—I know your mutual love. What further ?

Citralekhā—Then, anxious to know the tidings of these days, I stood in meditation, when I learnt of a great calamity.

अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली । नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥ मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः । रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्या तथा हुहूः । शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥३६॥ इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाङ्गिराः । प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः । अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥३८॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा । घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥३९॥ ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा । विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥४०॥ अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेनस्तथोर्वशी । विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥ भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरूर्ण आयुश्च पञ्चमः । कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्यमासं नयन्त्यमी ॥४२॥ त्वष्टा ऋचीकतनयः कम्बलश्च तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतोऽथ शतजिद्धृतराष्ट्र इषंभरा. ॥ ४३ ॥ विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् । विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥ एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः । स्मरतां संध्ययोर्नृणां हरन्त्यंहो दिने दिने ॥४५॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै । चरन्समन्तात्तनुते परत्रेह च सन्मतिम् ॥४६॥ सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैरृषयः संस्तुवन्त्यमुम् । गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥४७॥ उन्नह्यन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः । चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥

सहजन्या—(सावेगम्) कीदृशमिव । (क)

चित्रलेखा[1]—उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता । (ख)

सहजन्या—स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः । (ग)

चित्रलेखा—तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु सिकतापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिकोदयवती नाम तेन राजर्षिणा चिरं निध्यातेति कुपितोर्वशी । (घ)

R.C.

२.९ सहजन्या—(भवितव्यम् । दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः)। ततस्ततः । (ङ) intensity of P's love for उर्वशी।

(क) कीरिसं विअ । (ख) उव्वसी किल तं रदिसहाअं राएसिं अमच्चेसु णिवेसिदरज्जधुरं गेण्हिअ गन्धमादणवणं विहरिदुं गदा । (ग) सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो । (घ) तहिं खु मन्दाइणीए पुलिणेसु सिअदापव्वद-केलिहिं कीलमाणा विज्जाधरदारिआ उदयवदी णाम तेण राएसिणा चिरं णिज्झाइदत्ति कुविदा उव्वसी । (ङ) होदव्वं[2] । दूरारूढो खु पणओ असहणो । तदो तदो ।

वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः । पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम्[3] ॥ ४९ ॥” इति ॥ अत्र वर्णितास्वप्सरःसु चित्रलेखाया अनुपलम्भात्कविरेवात्र प्रमाणम् । चित्रलेखा—प्रणिधानस्थितया प्रभावाद्यथाभूतवृत्तान्तज्ञानार्थं ध्यानस्थितया । अत्याहितम् । ‘अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च । इत्यमरः । सहजन्या—सावेगम्–आवेगश्चित्ताकुलता । चित्रलेखा—रतिसहायं क्रीडाकर्मणि सहायं सखायम् । निवेशितराज्यधुरं निवेशिता निहिता राज्यधुरा राज्यं

(१ सकरुणम् ।) उव्वसी किल राएसिं लच्छीसणाहं गेण्हिअ अमच्चेसु णिहितरज्जधुरं केलासमिहरुद्देसं गन्धमादणवणं विहारिदुं गदा इति, उव्वसी किल उम्मादिदा...इति.. केलाससिहरप्पदेसं......इति च पाठान्तराणि । २ असहणा खु सा । दूरारुढो अ से पणओ । ता भवितव्वदा एत्य बलवदी । इ. पा.

३ एते चादित्यादयः कौर्मे विभज्योक्ताः ॥ धातार्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥ भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः । गौतमोऽथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च ॥

Sahajanyā—*(With an anxious look)* Of what nature ?

Citralekhā—Urvaśī had gone for sport to the Gandhamādana forest, taking with her the royal sage, her love-companion, who had entrusted the burden of the government to his ministers.

Sahajanyā—That is, indeed, enjoyment which is had in places like that. What followed ?

Citralekhā—There Urvaśī, got angry with the royal sage, because he gazed for a long time at the daughter of a demi-god, by name Udayavatī, who was sporting on the sandy bank of the Ganges by raising hillocks of sand.

Sahajanyā—*Oh, the fatality ! Intense love is, indeed, intolerant.* What next ?

येन तम् । गन्धमादनवनं गन्धेन मादयतीति गन्धमादनो नाम गिरिः हिमवत्पुरस्यौषधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे षष्ठसर्गे—'यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः ।' इति । **सहजन्या**–स नाम संभोगः स एव परमार्थतः संभोगः इत्युच्यते यस्तादृशेषु प्रदेशेषु क्रियते । **चित्रलेखा**–मन्दाकिन्याः भागीरथ्या पुलिनेषु सैकतेषु । मन्दाकिन्याः पुलिनेषु हि विद्याधरादीना कन्याः केलिं कुर्वन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूतम्—'मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भिर्मन्दाराणामनुतटरुहं

जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः । रथकूर्चोऽरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्च रथस्वनः ॥ रथचित्रस्वनः श्रोता अरुणः सेनजित्तथा । तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च कृतजित्सत्यजित्तथा ॥ एते यक्षाः ॥ अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा । वर्चो व्याघ्रस्तथापश्च वायुर्विद्युद्दिवाकरः ॥ ब्रह्मापेताश्च विप्रेन्द्रा यज्ञापेताश्च राक्षसाः । वासुकी कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुंगवः ॥ एलापत्रः शङ्खपालस्तथैरावतसंज्ञितः । धनंजयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजः ॥ कम्बलोऽश्वतरश्चैव वहन्त्येव यथाक्रमम् । तुम्बुरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा ॥ उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः । चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥ सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गायतां वराः ॥ कृतस्थल्यप्सरोवर्या तथान्या पुञ्जिकस्थली । मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः ॥ अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा । अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा ॥ रम्भा चेति द्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसः स्मृताः ॥-इति भावार्थदीपिका ॥

चित्रलेखा—ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढहृदया विस्मृतदेवतानियमा स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरं च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् । (क)

सहजन्या—नास्ति विधेरलङ्घनीयं नाम । तस्यानुरागस्यायं नामैकपदे ईदृशोऽनर्थः । अथ किमवस्थः स राजर्षिः । (ख)

चित्रलेखा—तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रानतिवाहयति । एतेन पुनर्निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनानर्थाधीनो भविष्यति । (ग)

सहजन्या—सखि न तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागिनो भवन्ति । अवश्यं किमप्यनुग्रहनिमित्तं भूयोऽपि समागमकारणं भविष्यति । तदेहि । उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कुर्वः । (घ)

[इति निष्क्रान्ते ।]

[प्रवेशकः ।]

(क) तदो भट्टिणो अणुणअं अप्पडिवज्जमाणा गुरुसावसंमूढहिअआ विसुमरिददेवतानिअमा इत्थिआजणपरिहरिणज्जं कुमारवणं पइट्ठा । पवेसाणन्तरं अ काणणोवन्तवत्तिलदाभावेण[2] परिणदं से रूवं । (ख) णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं णाम । तस्स[3] अणुराअस्स अअं णाम एक्कपदे ईरिसो अणत्थो । अह किमवत्थो सो राएसी । (ग) तस्सिं[4] एव्व काणणे पियदमं विचिण्णन्तो अहोरत्ते अदिवाहेदि । इमिणा उण णिव्वुदाणंपि उक्कण्ठाकारिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो[5] हविस्सदि[6] । (घ) सहि ण तारिसा आकिदिविसेसा चिरं दुक्खभाइणो होन्ति । अवस्सं किंपि अणुग्गहणिमित्तं[7] भूओवि समाअमकारणं हविस्सदि । ता[8] एहि । उदउम्मुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेम्ह ।

---

१ (सशोकम्) इत्य. २ कारणन्तरपरिअत्तिणा इ. पा. ३ जेण तारिसस्स अण्णारिसो एव्व परिणामो संवुत्तो । तदो तदो इ. पा. ४ तदो सोवि तहिंअ एव्व काणणे पियदमं अण्णेसअन्तो उम्मत्तीभूदो इदो तदो तवस्सी वदो तवस्सीत्तिव दुक्ख अहोरत्तं आदिवाहेदि । इ. पा. अस्मात्परं—'नभो विलोक्य इत्य. क्वचित्, ५ अप्पदीआरो इ. पा. ६ त्ति तक्केमि इत्य.ए.पु. ७ अणुग्गहणिमित्तो...समाअमो इ. पा. ८ (प्राचीमवलोक्य) इ. अ. ए. पु.

Citralekhā—Then, not accepting the apology of her husband, with her mind infatuated by the curse of the preceptor, and forgetting the rule laid down by the deity, she entered the forest sacred to Kumāra, which ought to be avoided by women. And just after her entrance she was transformed into a creeper standing on the border-ground of the forest.

Sahajanyā—There is nothing that fate may not bring under its influence. Oh that sort of love should have met, on a sudden, with such a calamity! But what state is the royal sage in now?

Citralekhā—He has been spending days and nights in quest of his beloved, in that very forest. Moreover, he will be a victim to a great disaster, owing to the appearance of these clouds, which cause uneasiness even to those who are happy.

Sahajanyā—Friend, such elegant forms are never subject to long suffering. There will undoubtedly turn up some cause or other arising from some one's favour, to bring about their re-union. Come then, let us wait upon the god Sun who is about to rise.

[*Exeunt*

End of Praveśaka

छायया वारितोष्णाः । अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैःसंक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ' इति । निध्याता अनन्यमनसा दृष्टा । ' निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् । ' इत्यमरः । सहजन्या—भवितव्यं भवितव्यतैव बलीयसी । अन्ययोर्वशी अकारणं न कुप्येदिति भावः । दूरारूढः काष्ठां गतः । प्रणयः प्रेम । असहनः स्वल्पमपि स्खलनं न सहते इत्यर्थः । चित्रलेखा—अप्रतिपद्यमाना अस्वीकुर्वाणा । गुरुशापसंमूढहृदया । गुरुशापेन भरतमुनिशापेन संमूढं मोहं प्राप्तम् । अज्ञानोपहतमित्यर्थः । हृदयं यस्याः । गुरुशापेन मर्त्यभावं प्राप्तया उर्वश्या हि प्रभावलोपः संजात इति शेषम् । विस्मृतदेवतानियमा विस्मृतो देवतायाः कार्तिकेयस्य नियमः समयो यया । देवतासमयं च वक्ष्यत्यग्रे—'यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति' इत्यादिना । स्त्रीजनपरिहरणीयं स्त्रीजनप्रवेशानर्हम् । काननोपान्ते अरण्यप्रान्ते वर्तते तच्छीला लता तस्या भावेन । काननप्रान्तवर्तिनी लता जातेत्यर्थः । सहजन्या—नास्ति विधेरलङ्घनीयं न तद्विद्यते यद्विधिर्लङ्घयितुं न शक्तः । विधिरेव सर्वत्र प्रभवतीत्यर्थः । चित्रलेखा—अतिवाहयति यापयति । निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा—अनुरूपभावो मेघदूते—'मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।' इत्यादि । सहजन्या—आकृति-

(ततः [1]प्रविशत्युन्मत्तवेषो राजा।)

राजा—आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ। क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि। हन्त शैलशिखराद्गगनमुत्पत्य बाणैर्मामभिवर्षति[3]।

(विभाव्य।)

नवजलधरः संनद्धोऽयं, न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं, न नाम शरासनम्।
अयमपि पटुर्धारासारो, न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ १ ॥

(विचिन्त्य[4]।) क्व नु खलु रम्भोरूर्गता स्यात्।

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता, दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ २ ॥

(दिशोऽवलोक्य। सनिःश्वासम्[5]।) (अये पराधृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि। कुतः।)

विशेषाः विशिष्टाः पुरुषाः महात्मानः। अनुग्रहनिमित्तमनुग्रहो निमित्तं यस्य तत्। अत्रावश्यं समागमो भविष्यतीत्यादिनोर्वशीप्राप्तेरवश्यंभावसूचनात् 'नियताप्तिः' नाम चतुर्थावस्था सूचिता। प्रवेशकः-प्रवेशकलक्षणमुक्तम्। ततः प्रविशतीति-उन्मत्तवेष उन्मत्तस्य इव वेषो यस्य। अत्र नायकस्य 'उन्मादः' नाम सप्तम्यवस्था

---

१ आकाशबद्धलक्ष्यः सोन्मादः इ. पा. २ (विलोक्य।) हन्त ३ लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् (विभाव्य सकरुणम्।) कथम्—इत्य ए. पु ४ 'विचिन्त्य सकरुणम्' इ. पा.

५ मध्योऽयं हरिभिः स्मितं हिमरुचा नेत्रे कुरङ्गीगणैः कान्तिश्चम्पककुड्मलैः कलरवो हा हा हृतः कोकिलैः। मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैर्विभज्याधुना कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुभिः क्रीतासि किं मानिनि ॥१॥ चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते माल्यं सूचिकलायते मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते। रात्रिः कल्पशतायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ २ ॥ इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके पद्यद्वयम्।

(Enters the King in the habiliments of a mad man)

King—*Halt, wicked demon, halt.* Whither are you bearing away my beloved? Ah! He has fled away from the summit of the mountain to the sky and showers arrows upon me.

(Observing closely)

This is a new cloud fully developed, and not a haughty demon in armour; and this is the rain-bow, and not an archer's bow drawn to its utmost length, as I thought; this, too, is a sharp shower of rain, and not a volley of arrows; and this here that shines like a streak of gold (on the touch-stone) is lightning, and not Urvaśī, my beloved. (1)

(Pondering) Where possibly can the plaintain-thighed one have gone?

May she have, by her divine powers, remained concealed through anger? (But no), she cannot cherish anger long. May she have fled up to heaven?—(No, that even cannot be, for) her heart is full of love towards me. Nor can the enemies of the gods take her away from my presence. And yet she is completely invisible to my eyes What (a sad) fate is this! (2)

(Looking in all directions; and having a sigh) Alas, misfortunes never come singly to those on whom fortune turn her back. For

---

वर्ण्यते। राजा—आः इति कोपे। 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः। क मे प्रियतमामादायेत्यादिना परामृष्टस्य बीजस्य नियताप्तिसमन्वयादवमर्शसंधिः। तल्लक्षणं दशरूपके–'क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात्। गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शः।' इति शैलशिखरात् प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र शैलः। ज्योत्स्नादित्वादण्। नवजलधर इति। अयं पुरस्ताद् दृश्यमानो नवजलधरो नूतनमेघ एव। संनद्धः कवचधारी हन्तुमुद्युक्तो वा दृप्तोऽतिगर्वितो निशाचरो न। एवमग्रेऽपि विशेष दर्शनेन पूर्वसंजातभ्रमविषयनिषेधो नञो गम्यमानभवनक्रियान्वयाद् द्रष्टव्यः। यदिदं दृश्यते तत्सुरधनुरिन्द्रधनुः न नाम दूराकृष्टं दूरमत्यन्तमाकृष्टं शरासनम्। 'नाम' इति वितर्के। अयमपि पुरोवर्ती पटुस्तीव्रो धारासारो वर्षप्रसर एव। 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः। बाणपरंपरा शरवर्षो न। इयमपि च पुरोवर्तिनी कनकनिकषस्निग्धा कनकस्य निकषः निकषणरेखा तद्वित्स्निग्धा रुचिरा। दीप्तिमतीत्यर्थः। विद्युत्तडिदेव। मम प्रियोर्वशी न भवतीति शेषः। अत्राविमृष्ट-विधेयांशत्वं न दोषो नञोऽर्थस्याभावस्य प्राधान्यात्। एतदेव स्फुटीकर्तुमुदाजहारेमं श्लोकं काव्यप्रकाशकृद्दोषप्रकरणे। हरिणीवृत्तम्। तल्लक्षणम् 'नसमरसला गः

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः ॥ ३ ॥

(विहस्य ।) मुधैव खलु मया मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोऽपि व्याहरन्ति 'राजा कालस्य कारणम्' इति । तत्किमहं जलदसमयं न प्रत्यादि-शामि ।(अथ वा प्रावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति) कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाभ्रं
व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
धर्मच्छेदात्पटुतरगिरो वन्दिनो नीलकण्ठा
धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥ ४ ॥

भवतु । किमेव परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन्कानने तां प्रियाम-न्वेषयामि । (विलोक्य ।) हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम् । कुतः ।

षड्भिर्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।' इति ॥ १ ॥ रम्भोरू रम्भे कदलीस्तम्भाविव मांसलौ वृत्तौ चेत्यर्थः । ऊरू यस्याः सा । 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । तिष्ठेदिति । सा उर्वशी कोपवशात्कोपाविष्टा सती प्रभावपिहिता प्रभावेण अन्तर्धानविद्याशक्त्या पिहितान्तर्हितानैव तिष्ठेत् । इति वितर्कः । तस्योत्तरम् । नैवं यस्मात् सा दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । एवमग्रेऽपि योज्यम् । स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । उत्पतिता भवेत् । अस्या मनः पुनर्मयि भावार्द्रं भावेन स्नेहेनार्द्रं सरसम् । तेनैतदपि न । दानवैरपहृता स्यादित्येतदप्यसंभाव्यम् यतो मे मम पुरोवर्तिनीं तां प्रियां हर्तुं विबुध-द्विषोऽसुरा अपि न च शक्ताः समर्थाः । सा च एवं सत्यपि नयनयोरत्य-न्तमगोचरं यातेति कोऽयं विधिः प्रकारो दैवं वा । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्था-वगमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावगमान्न्यूनपदत्वं न दोषो न वा गुणः । उदाहृतश्चायं श्लोक एतदुदाहरणत्वेन काव्यप्रकाशकृता ॥ २ ॥ पराङ्मुखभागधेयानां प्रतिकूल-दैवानाम् । दुर्लं दुःखानुबन्धि दुःखमनुबध्नातीत्येवंशीलम् । आपदापदनुबन्धिनी । अयमिति । अयं तया मम प्रियया सह सहः सुतरां दुःसहो वियोग एकपदे तुल्यकालमुपनतः प्राप्तः । 'तत्रमेकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम्' इति हला-युधः । नववारिधरोदयान्नूतनमेघोदयादहोभिर्दिवसैर्निरातपार्द्धैरम्यैर्निर्गता आतपस्य

---

१ निरातपवरम्यैः २ अथ वा न प्रत्यादिशामि जलदसमयम्. ३ धाराहारोप०. ४ परिक्रम्यावलोक्य च ।

On the one hand there has befallen, all of a sudden, this unendurable separation from my beloved, while on the other hand the days will be delightful (*now*) on account of the intensity of heat being removed by the advent of new clouds. (3)

(*Smiling*) In vain, indeed, do I neglect the growing anguish of my mind. For even the sages say that the King is the cause (*i. e.* rules) of time. Why do I not then countermand the rainy season? But not These very tokens of the monsoon form at present my royal paraphernalia. Thus—

The cloud decked with gold in the form of the flashing lightning is my canopy of state. The *chauries* of their sprouts are waved over me by the *Nichula* trees. The peacock, shrieking more gaily on account of the lapse of summer, are my bards. And the mountains leading down the waters of the showers are merchants engage in bringing me present of wealth. (4)

Well, enough. What is the use of my thus praising my paraphernalia? Let me, in the first place, search for my beloved in this forest. (*Looking*) Ha, my employment is given an impetus to, as it were. Because—

ऋद्धिः समृद्धिर्येषां तैस्तथोक्तैर्भवितव्यं भाव्यं च । उभयोस्तुल्यकालमुपस्थितिर्जातेत्यहो मम दैवविपर्यास इत्यर्थः । समुच्चयालङ्कारः ॥ ३ ॥ राजा कालस्य कारणम् । अत्र महाभारतम्-'कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥' इति । किं न प्रत्यादिशामि । निराकरोमि । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । अयं भावः-राजा हि कालस्य कारणम् । अतो ममादेशादेवायं जलदसमयः प्रवृत्तः । अत एवास्य प्रत्यादेशोऽपि मया सुकरः । प्रावृषेण्यैः प्रावृषि भवैः प्रावृट्कालसंबन्धिभिः । 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः । लिङ्गैश्चिह्नैः । उपचारः राजपरिच्छदः । विद्युदिति । विद्युल्लेख एव लेखाकनकं तेन रुचिरं शोभमानमभ्रंमेघ एव मम श्रीवितानं श्रीमदुल्लोचः । निचुलतरुभिः हिज्जलाख्यैर्द्रुमविशेषैः । 'निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः' इत्यमरः । मञ्जरीचामराणि मञ्जरीरूपाणि चामराणि व्याधूयन्ते । घर्मच्छेदादुष्णकालनाशात् । प्रावृट्समयप्रवृत्त्येति शेषः । पटुतरगिरस्तीक्ष्णतरकेकाः । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । नीलकण्ठा मयूरा एव बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । धारासारोपनयनपराः । धारासारस्य धरावर्षस्य पक्षे धारारूपं सारं धनं तस्योपनयनं तत्पराः सानुमन्तः पर्वता एव नैगमा वणिजः । 'आसारस्तु प्रसरणे धारावृष्टौ सुहृद्बले' इति, नैगमः क्षुरवेदान्तवणिग्वाणिज्यनागरे ।' इति च विश्वलोचनः ।

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।
कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ ५ ॥

इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या ।

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम् ।) उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।
च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ ७ ॥

(विभाव्य ।) कथं सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम् । कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (दृष्ट्वा ।) [१] अये आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थली-पाषाणमारूढः

' सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । ' इति मेदिनी । मन्दाक्रान्ता छन्दः ॥ ४ ॥ परिच्छद उपकरणसामग्री । व्यवसितस्य व्यवसायस्य । संदीपनं प्रोत्साहनम् । आरक्तेति । इयं नवकन्दली अचिरोत्पन्ना कन्दली भूकदली । द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि ' इति शब्दार्णवः आरक्तराजिभिरारक्ता राजयो रेखा येषां तैः । सलिलगर्भैः सलिलं जलं गर्भे अन्तर्येषां तैः । कुसुमैः कोपादन्तर्बाष्पे । कोपादित्यनेन तयो रक्तत्वमपि ध्वनितम् । तस्या लोचने मां स्मरयति । सोत्कण्ठपूर्वकं स्मरणं कारयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पद्भ्यामिति । यदि सा सुगात्री शोभनाङ्गी पद्भ्यां वसुमतीं स्पृशेत्ततो मेघाभिवृष्टसिकतासु मेघैरभिवृष्टाः कृतवर्षाः सिकता वालुका यासु तासु वनस्थलीषु वनभूमिषु अस्या गुरुनितम्बतया पृथुकटीपश्चाद्भागभारादित्यर्थः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः ' इत्यमरः । पश्चान्नता निम्ना । निम्नत्वं च सापेक्षमित्यग्रभागापेक्षया निम्नत्वं ज्ञेयम् । अलक्तकाङ्का अलक्तकोऽङ्को यस्यास्तादृशी लाक्षारागचिह्ना । चारुपदपङ्क्तिश्चारुः सुन्दरा पदपङ्क्तिः पदचिह्नसंततिर्दृश्येत । ' पदं शब्दे च वाक्ये

---

१ भवतु । आदास्ये तावत् । (परिक्रम्य विभाव्य च सास्रम् ।). २ प्रियाप्रवृत्तिमागमयेयम् । °त्तिरागमयितव्या । इ. पा. ३ अयमासारोच्छ्वसितशैलतटस्थली°

This young Kandali plant, with its flowers having red lines on them and surcharged with rain-water, reminds me of her eyes full of tears through anger. (5)

How should I know that her ladyship has gone a particular way?

If that elegant-bodied one were to touch with her feet the earth in these forest sites, the sands of which are showered over by the clouds, then the beautiful lines of her steps, marked with red lac, and sunk towards the heels owing to her heavy hips, would appear here. (6)

(*Walking about and seeing with joy*) I have got a vestige by which the angry lady's path may be traced out.

This is undoubtedly the breast-garment of her whose naval is deep, dropped down as she was walking with *faltering steps through rage, dark-blue like the belly of* a parrot and spotted with drops of tears that were falling *down her lips and were tinged with their redness. (7)*

(Looking closely) What, Oh! This only fresh, green sward with the *Indragopas* on it. Where, indeed, shall I get any tidings of my beloved in this lonely forest? (*Looking forth*) Ah, here, perched on a stone in the rocky soil emmitting vapour on account of the showers of rain.

च पदतचिह्नयोरपि ।' इति विश्वः । वसन्ततिलकावृत्तम् । अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले 'अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।' इति ॥ ६ ॥ हृतोष्ठेति । इदं पुरोवर्ति असंशयं ध्रुवं निमग्ननाभेर्गभीरनाभेः तस्याः कोपाद्विभगतेर्विसंष्ठुलचरण-संचारायास्तस्याः निपतद्भिरत एव हृतोष्ठरागैर्हृत ओष्ठरागोऽधरारुणिमा यैस्तैरत-योत्तीर्णनयनोदबिन्दुभिरश्रुजललवैरङ्कितं चिह्नितं च्युतं शुकोदरश्यामं स्तनांशुकं कुचपिधानवस्त्रं भवतीति शेषः । भिन्नगतेर्भिन्नगतिहेतुत्वादिति तत्पुरुषो वा ॥ ७ ॥ सेन्द्रगोपमिन्द्रगोपसहितम् । इन्द्रगोपो नाम वार्षिको लोहितः कीटविशेषः । शाद्वलं नवतृणप्रचुरा भूमिः । 'शाद्वलं शादहरिते' इत्यमरः । प्रवृत्तिर्वार्ता । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्' इत्यमरः । अवगमयितव्या ज्ञातव्या । आसारेण धारासंपातेनोच्छ्वसिता बाष्पोद्गमनादुच्छ्वास कारितेव या शैलेयस्थली पर्वतस्थली तस्याः पाषाणम् । आलोकयतीति । प्रबलपुरोवातताडितशिखण्डः प्रबलेन पुरो वहता वातेन ताडितः शिखण्डो बर्हः यस्य । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः । शिखी

आलोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवाततोडितशिखण्डः ।
केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ ८ ॥

यावदेनं पृच्छामि । (उपेत्य ।)

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेऽस्मिन्वनिता त्वया ।
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ ९ ॥

कथमदत्त्वैव प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु खलु हर्षकारणमस्य । (विचिन्त्य ।) भवतु । विदितमेतत् ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-
द्घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य[1] जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ १० ॥

भवतु । परव्यसननिर्वृतं न खल्वेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य) इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । (विहंगमेषु पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये । भवति

मयूरो दूरोन्नमितेन दूरमुच्छ्रितेन केकागर्भेण कण्ठेनोपलक्षितः पयोदान्मेघानालोकयति ॥ ८ ॥ नीलकण्ठेति । हे सितापाङ्ग धवलनयनान्त । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते' इत्यजयः । नीलकण्ठ मयूरः । अस्मिन्वने । दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णदृगन्ता । उत्कण्ठा उन्नतः कण्ठो यस्याः सा । कम्बुग्रीवेत्यर्थः । मम वनिता प्रिया दृष्टा किमिति शेषः । दर्शने हेतुमाह । दृष्टिक्षमा दर्शनार्हा भवेत् । अत्र रङ्गनाथटीका यथा " सितापाङ्ग धवलदृगन्त नीलकण्ठ मयूर । अस्मिन्वने दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णनयनान्ता दृष्टिक्षमा दृष्टौ दर्शने क्षमा यस्याः सा । नेपथ्यापारेणैव यदीया क्षान्तिरुज्जीयत इति भावः । अथ वा दृष्टिक्षमा दर्शनयोग्या । 'दिष्टिक्षमा' इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पक्षे दिष्टिं कालं क्षमते सा । जीवन्तीत्यर्थः । दृष्टा भवेदिति ममोत्कण्ठास्ति । इत्यपि अध्याहार्यो । मद्वियोगेन प्रायस्तस्या जीवनं न संभाव्यत एवेति भाव ।" 'दिष्टिर्मुदि परीमाणे दिष्टिः कालोपदिष्टयोः । दिष्टं भाग्येऽथ दृष्टिः स्याच्चैत्रदर्शनबुद्धिषु ॥ ' इति विश्वलोचनः' इति ॥ ९ ॥ मृद्विति । अस्य मृदुपवनविभिन्नो

१ नर्तित. २ आ श नम् । इ. पा.
३ अथ इ पा ४ कं हरत्.

A peacock, with his crest beaten by a violence fore-wind, is looking at the clouds, with his neck far up-stretched and about to give escape to his shrieks. (8) Let me question him. (*Approaching*).

O you of dark neck and white eye-corners? Have you seen, in the forest, my beloved wife, with a prominent neck and far-stretching eyes? For she is worhy to be seen (*i. e.* likely to attract notice). (9)

How now? He has begun to dance without replying to me! What may possible be the cause of his joy? (*Contemplating*) Yes, I see it,

His plumage, beautiful like-a-cloud (streaked with lightning) and rued by the gentle breeze, is without a rival now, owing to the disappearance of my beloved. (For) what could he have done, if the tresses of the charming-haired one, decked with flowers and having their tie loosened in sport, were in existence? (10)

Well, I will never ask him who delights in the misery of others. (*Walking about*) Here is a cuckoo seated on a branch of the *Jambu* tree, with her passion inflamed by the termination of the sultry season. Of all (the species of) birds this species is very clever. I will, therefore, entreat her. Madam,

---

मृदुपवनेन मन्दानिलेन विभिन्नो विकम्पितो घनरुचिरकलापो घनवन्मेघवद्रुचिरः सुन्दरश्चासौ कलापश्च। घनोऽत्र विद्युद्विशिष्टो ग्राह्यः कलापस्य चन्द्रकवत्त्वात् यद्वा घनो निबिडश्चासौ कलापः पिच्छभारः। 'कलाप. संहते बर्हे काञ्च्यादौ तूणवृन्दयोः' इति विश्वलोचनः। मत्प्रियाया विनाशात्तिरोधानात्। 'नाशः क्षये तिरोधाने' इत्यमर। निःसपत्नः सहृदस्याभावात्प्रतिस्पर्धिरहितो जातः। सुकेश्याश्चारुकेश्या उरस्या रतिविगलितबन्धे रतौ विगलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाभूते। विस्तीर्णकलापसाम्यार्थमिदम्। कुसुमसनाथे कुसुमैर्युक्त। अनेन चन्द्रकसाम्यम्। केशहस्ते केशकलापे 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे। इत्यमरः। सति एव बर्हो मयूरः किं करोति। हतगर्व एव तिष्ठदित्यर्थः। किं करोत्यत्र 'कं हरेत्' इति काव्यप्रकाशे पाठः। कं हरेत् कमनुरञ्जयेदिति तस्यार्थः। अत्र विनाशशब्दस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लीलदोषदुष्टत्वेनोदाहृतोऽयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता। अत्र रङ्गनाथव्याख्या यथा–" अत्र च

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।
तामानय प्रियतमां मम वा समीपं
मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ ११ ॥

किमाह भवती । कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।
प्रभुता रमणेषु योषितां न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥ १२ ॥

कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।
अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ १३ ॥

एवंगतेऽपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोऽस्यां[1] । इतो वयम्- (परिक्रामितकेन ।) (कर्णं दत्त्वा ।) अये दक्षिणेन[2] प्रियाचरणनिक्षेपशंसी नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्य ।) अहो धिग् धिक् ।

विनाशशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लील इति प्रकाशकृदप्रकाशयदिदं पद्यं पददोषेषु । तत्र पूर्वश्लोके दिष्टिक्षमेत्यत्र जीवितसंदेहस्योक्तत्वत्कथमदत्त्वैव प्रतिवचनमित्यत्र प्रतिवचनाप्रदानपुरःसरं नर्तनारम्भाज्जीवितसंदेहस्य तावदवस्थानादेतस्मिन्नेव च पद्ये 'निःसपत्नोऽस्य जातः' इति सिद्धवदुक्तत्वाद्राज्ञश्चोन्मादातिशयरूपप्रकृष्ट-तत्कारणवशाद्विप्रलम्भपोषकृदेवैतत्पद्यमिति न कश्चित्तदुक्तदोषलेशावकाश इति प्रतिभाति" इति ॥ १० ॥ परव्यसननिर्वृतं परव्यसनेन परस्यापदा निर्वृतं सुखितम् । आतपान्तेनोष्णसमयात्ययेन संधुक्षित उद्दीपितो मदो यस्याः सा । त्वामिति । कामिनः कामुकास्त्वां मदनदूतिमुदाहरन्ति । स्मरस्येयं दूतीति वर्णयन्तीत्यर्थः । दूतीशब्दो ह्रस्वैकारान्तोऽप्यस्ति । तथा च 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इति शब्दभेदप्रकाशे इति, 'तेन दूतिविदितं निषेदुषा इत्यत्र रघुवंश-टीकायां हेमाद्रिः । "ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाध्द्रस्वः । 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिरम् ।' इति केचित् । 'उणादयो बहुलम्'

---

१ अस्मात्परं—' सुखमास्तां भवती । साधयामस्तावत् ।' इ. अ. क्वचित् ।

२ दक्षिणेन वनधाराम् ।

Lovers describe you as the messenger of Love, and you are an unfailing weapon, skilled in taming the pride (of women). Either quickly bring to me that my beloved, or take me, O sweet warbler, to where the charming lady may be. (11)

What did you say? Did you ask me how she went away, forsaking me who am so much attached to her? May you hear:—

She was angry, though I remember to have given her no cause for anger even once. The ascendancy of women over their lovers needs no deviation from true love (for them) to get angry. (12)

How now! She has, cutting short our conversation, engaged herself in her own business.

It is truly observed that the distress of others, howsoever painful, is but cool (*i. e.* not pain-giving); since, disregarding the request of me who am plunged in misery, this impassioned bird has set about tasting the fruit of the *Rājajambū* tree, about to ripen, as if it were the lower lip (of her lover). (13) Even though such is the case, since her voice is melodious like that of my beloved, I will not feel offended with her. Let us go away hence. (*Walking about and listening*) Ah, on my right I hear the sound of anklets indicative of the movement of the feet of my beloved. Thither let me proceed then. (*Walking about*) Ah, alas, alas!

इति बहुलग्रहणाद् ह्रस्व इति वल्लभः ।" इति कुमारसंभवटीकायां 'रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्' इत्यत्र मल्लिनाथः । त्वं मानावभङ्गे निपुणं स्त्रीणां रोषनिरासदक्षमित्यर्थः । 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति मानलक्षणम् । अमोघं सदैव कार्यसाधकमस्त्रम् । तथा च वर्णनं रघुवंशे–'त्यजत मानमलं बत विग्रहैः' इत्यादि । कुमारसंभवेऽपि– 'चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज । मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥' इति । अतो हेतोः हे कलभाषिणि तां वा प्रियतमां मम समीपमाशु आनय । मां वा यत्र कान्ता तत्राशु नय ॥ ११ ॥ कुपितेति । सा मम प्रिया कुपिता यदा । अहं तु । सकृदप्येकवारमप्यात्मगतं मत्संबन्धि कोपकारणं न स्मरामि । ममापराधमन्तरेणैव कुपितेति भावः । कथमकस्मादेव कोपकारणे कुपितेति चेदाह । रमणेषु प्रियेषु योषितां प्रभुता स्वामित्वं भावस्खलितानि भावस्य प्रणयस्य स्खलितानि चलनानि नापेक्षते न काङ्क्षति । दूरारूढप्रणयानां कामिनीनां कोपो न, संप्रतिपन्न-

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ।
कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ १४ ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदेतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (उपेत्य ।) भो भो जलविहंगमराज

पश्चात्सरः प्रति गमिष्यसि मानसं तत्-
पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः ।
मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १५ ॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह ।

यदि हंस गता न ते नतभ्रूः
सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।
मदखेलपदं कथं नु तस्याः
सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ १६ ॥

सापेक्षः स्खलनशङ्कापि तासां कोपं जनयितुमलमिति भावः ॥ १२ ॥ कथाच्छेदकारिणी प्रतिवचनमदत्त्वैवेत्यर्थः । महदिति । परदुःखं महद् दुःसहमपि शीतलमन्येषां व्यथां न जनयतीति यदाहुः । लौकिका इति शेषः । तत्सम्यगयथार्थम् । यद्यस्मादापद्गतस्य मम प्रणयं प्रार्थनामगणयित्वाऽनादृत्य मदान्धा मदोपहतविवेकशक्तिरेषा परभृता राजजम्बूद्रुमस्य तत्संज्ञकवृक्षस्याभिमुखपाकमभिमुख आसन्नः पाको यस्य तत्फलमधरमिव पातुं प्रवृत्ता । 'राजजम्बूर्महाफला' इति त्रिकाण्डी । मालिनीछन्दः ॥ १३ ॥ मेघश्यामा इति । दिशो मेघैः श्यामा दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसां मानसे तदाख्यसरसि उत्सुकमुत्कण्ठितं चेतो येषां तेषां राजहंसानां कूजितं विरुतमिदम् । न नूपुरशिञ्जितं नूपुररवः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः ॥१४॥ पतत्रिणः पक्षिणः । पश्चादिति । मानसं सरः प्रति पश्चाद्गमिष्यसि । तत्त्वया गृहीतं पाथेयं पथि साधु पथि भोज्यम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् प्रत्ययः । बिसं मृणालं भूयो बहु ग्रहणाय पुनर्ग्रहणाय उत्सृज ।

---

१ चेतसा । कूजितं राजहंसेन । इ. पा. २ हंसवर अल० इ. पा.
३ त्वम् इ. पा. ४ पयो

This is not tinkling of anklets, but the cooing of the royal swans, eager in their minds to fly to the *Mānasa* lake, on seeing the directions darkened by the clouds. (14)

Well, while these birds eager to go to *Mānasa* have not flown from this lake, I must get (some) intelligence about my beloved from them. *(Approaching)* Ho, monarch of the birds that breast the waters,

You may leave for the lake *Mānasa* afterwards. Leave aside lotus-stalks, the provision for your journey; you may take it up again. First relieve me of my grief by giving me some news of my beloved; for, the execution of the business of a supplicant is more important in the estimation of the good than their own interest. (15)

Since he looks up he seems to say—"Intent upon going to the *Mānasa* lake I did not notice her."

If, O swan, my arch-browed beloved was not seen by you, on the bank of the lake, whence than did you, O robber, copy her entire gait, with the steps sportive through passion? (16)

गृहीतं बिसं त्यक्त्वा मह्यमुत्तरं दत्वा पुनरपि बिसं ग्रहीतुमर्हसीत्यर्थः । मानसोत्का राजहंसा हि मृणालसूत्राणि पाथेयं गृहीत्वा मानसं गच्छन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च मेघदूते वर्णनम्–'मानसोत्काः । आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ इति ।' किं तर्हि मया प्रथमं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । तावत्प्रथमं दयिताप्रवृत्त्या मत्प्रियोदन्तकथनेन मां शुचः शोकादुद्धर । कुत एतन्मया कर्तव्यमित्याह–सतां सज्जनानां स्वार्थात्स्वकार्यात् प्रणयिक्रिया प्रणयीनामर्थिनां क्रिया कार्यनिर्वाह एव गुरुतरा महत्तरा । अर्थान्तरन्यासः अनुरूपभावः कुमारसंभवे–'क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ।' इति ॥ १५ ॥ यथा उन्मुखो विलोकयति तथा मानसोत्कण्ठितेन मया न तव प्रिया लक्षिता इति वचनमाहेति तर्कयामीति शेषः । यदीति । हे हंस यदि सा मे नतभ्रूः नते कुटिले भ्रुवौ यस्याः सा । 'अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्नम्' इत्यमरः । 'नतं........कुटिल नम्रयोः' इति

शंतश्च

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
(विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ १७ ॥)

(विहस्य ।) एष चोरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः । (परिक्रम्य ।) अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः । तावदेनं पृच्छामि ।

रथाङ्गनामन्वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।
अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

कथं कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु विदितोऽहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥

कथं तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालप्स्ये तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।
इति च भवतो जायास्नेहात्पृथक्स्थितिभीरुता
मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ २० ॥

मेदिनी । प्रिया सखो रोधसि तीरे । 'कुलं रोधश्च तीरं च' इत्यमरः । ते दर्शनं
न गता तर्हि हे चोर तस्या मदखेलपदं मदेन खेलानि सलीलानि । सुभगानीति
यावत् । पदानि यस्मिंस्तत् । गतं गमनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः । त्वया
कथं गृहीतम् । गमनप्रकारः कथं शिक्षित इत्यर्थः । अत्र तर्जनस्योक्तत्वात् द्युतिः
नाम संध्यङ्गमुक्तं भवतीति काटयवेमः ॥ १६ ॥ हंसेति । हे हंस मे कान्तां प्रयच्छ
प्रत्यर्पय । यतोऽस्या गतिस्त्वया हृताऽपहृता । गतिमात्रापहरणे सकला कान्ता
प्रत्यर्पयितव्येति कोऽयं न्याय इत्याकाङ्क्षायां धर्मशास्त्रसंमतिमर्थंत उपन्यस्यति ।
विभावितैकदेशेन विभावितोऽनेन गृहीत इति निर्णीय स्थापितो दृष्टो वा एकदेशश्चो-
रितद्रव्यांशो यस्य तादृशेन चोरेण यदभियुज्यते चोरितत्वेन निर्दिश्यते तद्देयं स्वामिने
पुनर्दातव्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः–'निह्नुतेऽभिहितं नैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः
सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥' इति ॥ १७ ॥ चोरानुशासी चोराननुशास्ति

---

१ इत्यञ्जलिं बद्ध्वा । इत्य०. २ अतः परं–'यावदन्यमवकाशमवगाहिष्ये' इत्य. क्वचित्
३ समं वृतः पतिस्ताभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः । इ. पा. ४ उपालभे.

Therefore,

O swan, restore my beloved, since you have taken her gait for he with whom a portion (of the stolen property) is discovered, must restore the whole of what is claimed. (17) (*Laughing*) He has flown away in fear, thief as he is, thinking that I, a king, would punish him, (*Turning*) Now, here is a *Chakravāka* bird with his mate ; so I shall ask him.

Filled with a hundred desires, O *Chakravāka* bird, this person, a king, bereaved of this beloved with wheel-like hips, asks you. (18) What ! Does he ask who I am ? It must not be so. Surely he knows me not.

(I am he) whose maternal and paternal grandfathers are the Sun and Moon, who was willingly chosen both by Urvas'ī and the Earth as their lord. (19)

What ! He remains silent. Well, then, I will *chide him*—

When the person of your mate is concealed (from your sight) even by a lotus-leaf in the lake, you consider her to be at a great distance from you, and wail anxiously; such is *your fear of separation out of the love you bear to your mate*: *whereas, for me who am (actually) bereaved of my* beloved wife, your sympathy is such that you refuse (even) to give me any information about her ! (20)

दण्डयतीति । **रथाङ्गेति** । हे रथाङ्गनामन् चक्रवाक । रथाङ्गश्रोणिबिम्बया रथाङ्गं चक्रं तद्वत्पृथु वृत्तं च श्रोणिबिम्बं श्रोणिमण्डलं यस्याः सा तथोक्ता तया प्रियया वियुक्तो विरहितोऽयं रथी स्यन्दनवान् । राजेत्यर्थः । मनोरथशतैरभिलाषशतैर्वृतो युक्तः सन् त्वां पृच्छति । अतो झटिति त्वयोत्तरं दातव्यमिति भावः ॥ १८ ॥ कथं कः क इत्याह । अत्र काटयवेमः-"अर्क इति चक्रवाकरुतानुकरणम् । एतदस्य स्वाभाविकमित्यज्ञात्वा 'त्वं कः कः' इत्येष मामधिक्षिपतीत्याशङ्कते ।" इति । **सूर्याचन्द्रमसाविति** । मातामहपितामहौ-"कृतयुगादौ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नापरनामा इलो नाम राजा मृगयासङ्गाद्धरनिवारितमुमावनमेकाकी प्रविष्टमानः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा बुधः कामातुरः स्वाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरूरवसं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणकथाप्रथा ।' इति रङ्गनाथः । श्लोकार्थः स्पष्टः ॥१९॥ उपालप्स्ये अधिक्षेप्स्यामि । **सरसीति** । सरसि सरोवरे नलिनीपत्रेणापि कमलिनीदलेनापि आवृतविग्रहामाच्छादितशरीराम् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागश-

सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्ययेण प्रभावप्रकाशः । यावदन्यमवकाशमवगाहे । (पदान्तरे स्थित्वा ।) भवतु । न तावद्गच्छामि ।

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम् ।
मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् ॥ २१ ॥

भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति ।

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं—

(विभाव्य ।)

वरतनुरथ[5] वासौ नैव दृष्टा त्वया मे ।
यदि सुरभिमवास्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ २२ ॥

साधयामस्तावत् । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष [7]नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात्प्रियोदन्तमुपलप्स्ये । (विलोक्य ।) अथ वा न त्वरा कार्या ।

रीरयोः ।' इति हैमः। केवलं कमलिनीपत्रेण त्वत्तो व्यवहिताम् अतिनिकटस्थामपीत्यर्थः। सहचरीं चक्रवाकीं त्वत्प्रिया दूरे विप्रकृष्टस्थां मत्वा समुत्सुक उत्कण्ठितः सन् विरौषि ननु आक्रन्दसि खलु। जायास्नेहाद्भार्यानुरागाद्भवत इति च इत्थंरूपा पृथक्स्थितिभीरुता पृथगवस्थानकातर्यम्। मयि च विधुरे परमार्थतः प्रियाविरहिते भवतो भावोऽभिप्रायः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखो मत्प्रियावार्ताकथनविमुखः इत्यहो आश्चर्यम् ॥ २० ॥ विपर्ययेण प्रतिकूल्येन प्रभावप्रकाशः सामर्थ्यप्रकाशनम्। इदमिति। इदमन्तः कूजि-

१ भाग्यविपर्यासानां प्रभावः, भाग्यानां विपर्यास (विपर्ययः); सर्वथा मदीयानां विपर्ययेण प्रभवेद्यावदाकारः; सर्वथायं मदीयानां भागधेयानां प्रभावः; मदीयानां भाग्यविपर्यासानां प्रभावोऽयम्। भवत्वन्यदेव काननमवगाहिष्ये। (पदान्तरे स्थित्वा) इदानीमेवमवगच्छामि। इ० पाठान्तराणि। क्वणित इ. पा. ३ भवतु। सानुशयोऽहमस्मिन्कमलसेविनि भ्रमरे प्रणययित्वं करिष्ये इ. पा. ४ कमलसेविनि.

५ अथ वा ते...प्रिया मे, ६ परिक्रामितकेन. ७ करिणीसहायो नागाधिराजो नीपस्कन्धनिषण्णः। ८ प्रिया सहायः इ. पा. ९ भवतु. १० अस्मात्परं–'न तावदयमुपसर्पणकालः' इ. क्वचित्

B, all means -reveal power

Verily, my stars are manifesting their influence all the opposite way (*i. e.* for evil). I shall now go elsewhere. (*Standing a little way off*) Or rather, I will not go yet.

This lotus having in it a humming bee obstructs me, appearing, as it does, like the face of my beloved with a hissing sound when I bit her lower lip. (21)

Well, I will make a request to this lotus abiding bee, that I may not repent after going away from here.

O bee, tell me some intelligence of her who has bewitching eyes. (*Musing*)

—Or why, you have not at all seen that beautiful lady, my beloved. If you had experienced the sweet fragrance of her breath, could you have ever fixed your affection on this lotus ? (22)

Let us go then. (*Walking forth and looking about*) *Here is the royal elephant, accompanied by his mate, resting his trunk on a branch of the Nipa tree.* I will obtain some news from him about my beloved. (*Observing*) Or rather, I should not make (so much) haste.

तत्पद्ममन्तः कूजिताः शब्दायमानाः षट्पदा भ्रमरा यस्मिंस्तत्पद्मं मां रुणद्धि अग्रे गमनान्निवारयति । मया दष्टोऽधरो यस्य मद्दष्टाधरमत एव ससीत्कारं तस्या उर्वश्या आननमिवेत्युपमा ॥ २१ ॥ कमलाभ्यासिनि कमलमध्यासेऽसौ तस्मिन् । अनुशयः पश्चात्तापः । मधुकरेति । हे मधुकर भ्रमर मदिराक्ष्या मत्तलोचनायास्तस्याः प्रवृत्तिं वार्तां शंस कथय । अथ वा वरतनुश्चारुगात्री मे प्रिया सा त्वया नैव दृष्टा । कुत इदं निश्चीयते इत्याह–सुरभि घ्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वासगन्धं तन्मुखमारुतसौगन्ध्यमवाप्स्यो यदि आस्वादयिष्यथाश्चेदस्मिंस्त्वयाधिष्ठिते पुण्डरीके तव रतिः प्रीतिरभविष्यत्किम् । नैवाभविष्यत् । तस्य असामान्यमुखोच्छ्वासगन्धस्योत्कर्षत्वं त्वं नानुगतोऽस्यैव तिष्ठसीति सा नैव त्वया दृष्टेति भावः ॥२२॥ साधयामो गच्छामः । नीपस्कन्धनिषण्ण-

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।
अभिलैपतु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥ २३ ॥

(क्षणमात्र स्थित्वा । अवलोक्य ।) हन्त कृताह्निक सवृत्त । भवतु । पृच्छामि ।

मदकल युवतिशशिकला गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।
स्थितयौवना स्थिता ते दूरालोके सुखालोका ॥ २४ ॥

(आकर्ण्य । सहर्षम् ।) अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशसिना समाश्वासितोऽस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीति ।

मामाहु पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवा
नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां माऽनुभू ॥ २५ ॥

सुखमास्ता भवान् । साधयामस्तावत् (परिक्रम्य पार्श्वतो दृष्टिं दत्त्वा ।) अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीय सानुमानालोक्यते । प्रियश्चायमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)

हस्त नीप कदम्बस्तस्य स्कन्धे शाखाया निषण्णो निहितो हस्त शुण्डा यस्य । ‘हस्त करे करिकरे’ इति मेदिनी । अयमिति । अय नागराज प्रियकरेणुहस्तेन प्रियकरिणीकरेणोपनीत प्रापितम् । अचिरोद्गतपल्लवमचिरोद्गतो नूतनोत्पन्न पल्लवो यस्य तादृशम् । आसवसुरभिरसमासवो मधु तस्येव सुरभिर्मधुरो रसो यस्य तम् । सल्लकीभङ्ग सल्लक्या सल्लकी हस्तिप्रियो वृक्षविशेषस्तस्या भज्यत इति भङ्गो भग्ना शाखा त तावदादौ अभिलषतु–आकाङ्क्षतु । आस्वादयतु इत्यर्थ । ‘अभिलेढु’ इति पाठ । स तु स्पष्टार्थ ॥ २३ ॥ कृताह्निक कृताहार । अह्नि निर्वर्त्यते आह्निक दिनकृत्यम् । अत्र भोजनम् । मदकलेति । हे गजयूथप यूथनाथ मदकलयुवतिशशिकला मदेन कला अव्यक्तमधुरमालपन्त्यो रम्या वा युवतयस्तासु शशिकला । शशिकलेत्यनेन नक्षत्रस्थानीयासु युवतिषु शशिस्थानीयाया उर्वश्या श्रेष्ठत्व कलेत्यनेन कलङ्कराहित्य च ध्वनितम् । मदकल इति पृथग्योगो वा । तदा हे मदकल मदेन कल मदोत्कट इति गजयूथपशब्दस्य विशेषणम् ।

---

१ अभिलपतु तावदास्वासवसुरभि सल्लकीकुसुमम् इ पा २ कलभकेरोह इ पा
३ मन्द्रेण कण्ठगर्जितेन ४ अयमसौ सुरभि॰

Let him first taste this branch of the Sallaki tree, brought *to him by his spouse in her trunk, which has put forth new* sprouts and which has a juice sweet like liquor. (23) (*waiting a while*) Oh, he has eaten it ; now I will ask him.

Did you, O lord of the herd of elephants, intoxicated with rut see from a distance that lady charming to gaze on, who is ever in youth, whose hair is decked with the *Yūthikā flowers, and who ranks foremost among women*?(24) (*Hearing with delight*) By this sweet and deep sound of yours, which tells me that you saw my beloved, I feel consolation Besides, I bear you great affection on account of our mutual resemblance.

I am called *king of kings you (too are) king among* elephants, You shed a broad and unceasing stream of rut ; and my charity to the poor is (also) equally uninterrupted and great. Among all the jewels of (excellent) women Urvaśī, is dearest to me; (as) in the herd this mate of yours is to you. (Thus) everything of you resemble mine. But may you *never experience the pain of separation from your beloved* (which I do). (25)

May be you in peace We now depart. (*Turning round and looking about him*) Oh, here I behold a very beautiful mountain named *Surabhikandara*. It is a favourite (haunt) of the nymphs May the beautiful lady (i. e. Urvaśī) be discovered in its vicinity ? (*Turning and observing*) Alas!

यूथिकाशबलकेशी यूथिकापुष्पैः शबलाश्चित्रा केशा यस्याः सा । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।' इत्यमरः । सुखालोका रम्यदर्शना स्थिरयौवना । स्थिरयौवनत्वं तु दिव्यत्वादवसेयम् । मम प्रियेति शेषः । सा दूरालोके स्थिता किं त्वया दृष्टा किम् । अनुप्रासालंकारः ॥ २४ ॥ स्निग्धमन्द्रेण स्निग्धं मधुरं मन्द्रं गम्भीरं च तेन । उपलम्भो ज्ञानं उपलब्धिर्वा । साधर्म्यात्समानधर्मत्वात् । साधर्म्यमेवोपपादयति— मामिति । मां पृथिवीभृतो राज्ञामधिपतिमधिराजमाहुः । भवानपि नागानामधिपतिः । अधिको राजाधिराजः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । भवतो ममापि दानं मदवारि द्रव्यवितरणं चार्थिषु भृङ्गादिषु याचकेषु च । अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति विशेषेणोच्छिन्ना न भवतीत्यव्युच्छिन्नाऽविरता पृथ्वी महती च प्रवृत्तिः प्रवाहो

हन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोऽपि शतह्रदाशून्यः संवृत्तः। तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा श्रयति पर्वत पर्वसु संनता।
इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ २६ ॥

कथं तूष्णीमास्ते। शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति। समीपेऽस्य गत्वा पुनरेनं पृच्छामि। (परिक्रम्य।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी।
रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ २७ ॥

(आकर्ण्य सहर्षम्।) कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह। भवानप्यतः प्रियतरं शृणोतु। क्व तर्हि मम प्रियतमा। (नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य।) हा धिक्। ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः। (विषादं रूपयित्वा।) श्रान्तोऽस्मि। अस्यास्तावद्गिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये। इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः।

यस्य तत्तथा। 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वमेदिन्यौ। स्त्रीरत्नेषूर्वशी मम प्रियतमा यूथे इयं वशा करिणी तव प्रियतमा। 'वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च'। इति विश्वः। इत्थं ते तव सर्वं मामनु मदनुगुणम्। त्वं तु प्रियाविरहजां व्यथां माऽनुभूः मा शासीः ॥ २५ ॥ सानुमान् पर्वतः। उपत्यका अद्रेरासन्ना भूमिः। 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः। 'उपधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्। दुरितपरिणामैः पापविपाकैः। शतह्रदा विद्युत्। 'शम्पा

---

१ कथमन्धकारः। भवतु विग्रदप्रकाशेनावलोकयामि। कथं मदीयैः इ. पा. दुरितपरिणामैः-०दोषैः। इ. पा. २ संमुखं स्थित्वा। इ. अ. ए. पु. ३ विप्रकर्षान्न शृणोतीति मन्ये। हन्त। अस्य समीपमेव गत्वा पुनरेनं पृच्छामि। (तथा कृत्वा।) इ. पा. ४. वनान्तेऽस्मिन्। इ. पा. ५ भवतु। अवलोकयामि। (दिशोऽवलोक्य। सखेदम्।) कथं वायं कन्दरान्तरविसर्पी प्रतिशब्दः। (इति मूर्च्छति। उत्थायोपविश्य। सविषादम्।) अहह श्रान्तोऽस्मि। इ. पा. ६ इति मूर्च्छति। उत्थाय। सविषादम्। ७ अहह श्रान्तः। ८ अस्मात्प्राक् (परिक्रम्य अवलोक्य च।) इत्य०. ९ पश्यता मया रतिरुपलभ्यते। इ. पा.

On account of my sins even the cloud has become destitute of lightning; yet I will not return without questioning the mountain here.

O Mountain with an extensive slope, has a woman, with prominent breasts, beautiful hips and well-turned joints, resorted to any forest of yours which is the abode of Love? (26)

What! He is silent. Perhaps he cannot hear me, *being* at a distance. I shall go near him and then ask.- *(Turning)*

Did you, O lord of all mountains, see, in the lovely tract of this forest, a charming woman beautiful in all her limbs, separated from me? (27)

(Listening with delight) What! He said in the very order of my words that he saw (her). May Your Honour then hear something more agreeable than this. Where is my dearest, then? *(Hearing the same words beyond the scenes)* Alas, it is the echo of my own words resounding in the interior of a cavern. *(Gesticulating disappointment). I feel exhausted.* I shall just sit on the bank of this mountain-stream and enjoy the breeze wafted over its waves. My mind is delighted to see this stream, turbid though it is on account of the rains.

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना[1]
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाऽऽविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २८ ॥

भवतु । याचिष्ये[2] तावदेनाम् । (अञ्जलिं कृत्वा ।)

त्वयि निबद्धरतेः[3] प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ २९ ॥

अथ वा परमार्थसरिदेवैषा । न खलूर्वशी पुरूरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमुमेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयना तिरोभूता । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकम् ।
कुसुममसमग्रकेसरविषमपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ३० ॥

'त्रिगतं स्यादनकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ।' इति ॥२७॥ कन्दरमुखविसर्पी गुहामुखे प्रतिध्वनन् । नवाम्बुकलुषा वर्षाजलाविलाम् । तरङ्गेति । तरङ्गभ्रूभङ्गा तरङ्गा वीचयः भ्रूभङ्गा भ्रूविकारा यस्याः सा । क्षुभितविहगश्रेणिरशना क्षुभितानां त्रस्तानां विहगानां श्रेणिरेव रशना मेखला यस्याः सा । संरम्भशिथिलं रोषावेगात् श्लथं वसनमिव फेनं विकर्षन्ती । बहुशो यथा यस्मादियं मम स्खलितमपराधमभिसंधाय मनसि ध्यात्वा आविद्धं कुटिलं यथा स्खलनपूर्वकं वा याति तथा तस्मादियं ध्रुवं नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकृता असहना कोपना सार्वेश्यैव । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । तदुक्तं दण्डिना–'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाः शब्दाः इति । 'स्खलितं तूच्चिताद्भ्रंशे स्खलिते चलिते त्रिषु ।' इति विश्वलोचनः ॥ २८ ॥ त्वयीति । हे मानिनि मम मामकं कमपराधलवमपराधस्य लेशं पश्यसि । यतो यस्मादपराधलेशाद्धेतोर्दासजनं तव दासभूतं मल्लक्षणं जनं त्यजसि ।

---

१ "यथा विलम्" पयलेखन् इति मा. २ प्रसादयामि । ३ रतौ प्रियवादिनि चेतासि ।...नाचे पश्यसि ।

Knitting its eye-brows in the form of the waves, having for a girdle the row of agitated birds, drawing tight—in the form of the foam—its garment loosened on account of hurry due to anger, as it proceeds in an uneven way, I think this is certainly that inexorable one (*i. e.* Urvas'ī) transformed into a river going tortuously, revolving ever and anon my fault in her mind. (28)

Well, I shall prefer my request to her. (*Folding his hands*)

O proud lady, what fault, even the smallest, do you see in me, for which you abandon me, your slave—me, whose affection is centred in you who always speak sweet words, and whose heart is averse to faithlessness ? (29)

Or it must be a river in fact; for Urvaśī will never proceed towards the sea, abandoning Purūravas. Well, good things can never be attained by despairing. I shall just go to that very region in which the charmer of my eyes disappeared. (*Turning and observing*) Oh, joy ! I have found the sign of her track.

Here is the red *Kadamba* tree a blossom of which, indicating the end of summer, and rough on account of the incomplete (formation of the) filaments, was used by my beloved as an ornament for her hair. (30)

कीदृशस्य मम। त्वयि निबद्धरतेर्निबद्धा निवेशिता रतिरनुरागो येन तस्य। प्रियवादिनः प्रियं भाषते इत्येवंशीलस्य। कदापि खेदकरं वचनमनुच्चारयत इत्यर्थः। तथा च प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः प्रणयः प्रीतिप्रार्थना प्रेम वा तस्य भङ्गस्तस्मात्पराङ्मुखं चेतो यस्य स तथोक्तस्तस्य। एवं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावोपपत्त्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः। अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः। अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसङ्गात्। इति काव्यप्रदीपः। तेनात्र 'अनभिहितवाच्यत्वम्' दोषः। तथा ह्युदाहृतोऽयं श्लोकः काव्यप्रकाशकृतोक्तदोषोदाहरणप्रसङ्गे॥ २९॥ परमार्थसरिन्निसर्गनदी न तु रूपान्तरं प्राप्तोर्वशी। समुद्राभिसारिणी समुद्रगामिनी। अत्राभिसारिकात्वमपि व्यज्यते। अनिर्वेदप्राप्याणि निर्वेदप्राप्याणि न भवन्तीति। निर्वेदादुर्वशीप्राप्तिरूपं श्रेयो नैव लब्धुं शक्येतात एव न मयालसेन भाव्यमित्यर्थः। उपलक्षणं लिङ्गम्। रक्तेति। अयं पुरोवर्ती रक्तकदम्बः सः। यस्य घर्मान्तशंसि निदाघात्ययसूचकं अग्रिमं कुसुममित्यर्थः। रक्तकदम्बो हि वर्षास्वेव कुसुमितो भवति। अत एवासमग्राणि यानि केसराणि तैर्विषममुन्नतानतम्।

([1] विलोक्य ।) इमं तावत्प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीनमभ्यर्थये[2] ।

कृष्णशारच्छविर्योऽसौ दृश्यते काननश्रिया ।
[3]वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ २१ ॥

(विलोक्य ।) किं नु खलु मामवधीरयन्निवान्यतोमुखः संवृत्तः । (दृष्ट्वा ।)

अस्यान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा ।
तामयमनन्यदृष्टिर्भुग्नग्रीवो विलोकयति ॥ २२ ॥

हंहो यूथपते ।

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं[4] तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ २३ ॥

एकं कुसुमं प्रियया शिखाभरणं कृतं आसीदिति शेषः ॥ २० ॥ प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं प्रियाप्रवृत्त्यर्थम् । कृष्णेति । योऽसौ सारङ्गः कृष्णशारच्छविः कृष्णा नीला शारा कर्बुरा च छविः कान्तिर्यस्य तादृशः सन् वनशोभावलोकाय वनश्रियोऽवलोकनार्थं काननश्रिया वनलक्ष्म्या पातितः कटाक्ष इव दृश्यते । 'कृष्णसारच्छवि' इति रङ्गनाथः पठति व्याख्याति च—"कृष्णसारः कृष्णमृगस्तद्वच्छविर्दीप्तिर्यस्य । पक्षे कृष्णो यः

---

१ (परिक्रम्याशोकमवलोक्य ।)
रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
(पवनधूयमानमूर्धानमवलोक्य ।)
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि यद्वाताभिभूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद—
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥
(परिभाव्य ।) इमं । इ. पा.

२ एतस्यानन्तरं—
अभिनवकुसुमस्तबकिततरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलकूजितमधुपझंकारमनोहरे ।
नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तो
विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥
इति रङ्गनाथः पठति । एतादृशविशेषणविशिष्टे वने भ्रमणेन विरहातिशयं द्योतयति इति व्याख्याति च । ३ मेघकालावलोकाय इ., नवशष्पावलोकाय । इ. च. पा. ४ सुभगा.

(*Looking on**) I shall now request this stag, squating here, to give me some news about my dear one.§

This stag, who is of a dark and variegated colour, seems, as it were, to be the glance of the Beauty of the Forest cast for the purpose of observing the woodland scenery. (31) (*Observing*) What! Has he turned away his face through discourtesy to me ? (*Looking*)

The hind, while coming towards him, is obstructed by her fawn which sucks her ; and bending his neck, the stag, with a steadfast gaze, is looking at her, viewing nothing else. (32) O lord of the herd,

Have you seen my beloved in the forest? I shall tell you her characteristic by which you may recognize her ; hear me ; she also glances as charmingly as your big-eyed companion. (33)

सारोऽर्थादक्ष्ण' कनीनिका तद्व‍च्छविर्यस्मिन् । अतिश्याम इत्यर्थः ।" इति ॥ ३१ ॥ अस्येति । अस्यान्तिक समीपमायान्ती मृगी स्तनपायिना शिशुना रुद्धा प्रतिषिद्धा । ता मृगीमयमनन्यदृष्टिस्तदासक्तदृष्टि भुमग्रीवो वलितकन्धरो विलोकयति । अनुरूपवर्णन रघुवशे–' तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।' इति ॥ ३२ ॥ हहो इत्यामन्त्रणे । अपीति । अपिः प्रश्ने । मम प्रिया वने

---

* After this some MSS. read the following :—

(*Walking on and seeing an Aśoka tree*)

O *Aśoka* with red flowers, where possibly might that slender–waisted lady have gone, leaving a person (me) deeply attached to her ? (*Making its top tossed by the wind*) In vain do you nod your head affected with Neuralgia (shaken by the wind). For, unless you received a kick from her foot, whence comes this wealth of your flowers, the petals of which are pressed hard by swarms of bees, gathering together in eagerness ?

§ After this Raṅganātha reads the following stanza :—

In the vicinity of a lofty tree bearing bunches of fresh blossoms and charming with the hummings of bees and the cooings of the cuckoos, in the *Nandan* grove, an elephant named Airāvata, the lord of the herd, is wandering about, being consumed by the fire of separation from his mate.

कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुख स्थित । उपपद्यते (परिभवास्पदं दशाविपर्यये[2]) इतो वयम्—(परिक्रामितकेन ।) (अवलोक्य ।) किं नु खलु शिलाभेदान्तरगत नितान्तरक्तमिदमालोक्यते ।

प्रभालेपी[3] नायं हरिहतमृगस्यामिपलव

स्फुलिङ्ग स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्ट पुनरिदम् ।

(विभाव्य ।)

अये रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरय[4]

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ३४ ॥

हरति मे मन । आदास्ये तावदेनम् । अथ वा

मन्दारपुष्पैरधिवासिताया यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे किमेनमस्रोपहत करोमि ॥ ३५ ॥

दृष्टवानसि किम् । ते तुभ्य तदुपलक्षणमभिज्ञानचिह्न कथयामि । ते तत्र पृथुलोचना सहचरी यथैव सुभगमभिराम वीक्षते तथैव खलु सापि वीक्षते । तव प्रियाया इव मम प्रियाया अपि वीक्षण सुभगम् । अस्मादुपलक्षणाद्या मया दृष्टा सास्यैव प्रियतमेति प्रत्यभिज्ञातु भवान् शक्ष्यतीति भाव ॥ ३३ ॥ परिभवास्पद तिरस्कारस्थानम् । **प्रभालेपीति** । प्रभालेपी प्रभया तेजसा लिम्पति व्याप्नोतीति प्रभालेपी प्रभाया लेपोऽस्यास्तीति वा । विसृमरप्रभ इत्यर्थ । अत एवाय हरिहतमृगस्य हरिणा सिंहेन हतस्य मारितस्य मृगस्यामिपलवो मासखण्डो न भवति तस्या

---

१ सर्वथोप० २ विधिविपर्यय । अस्यानन्तरमिद पद्य क्वचित्—

धाकार्यं शशलक्ष्मण क च कुल भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणा प्रशमाय न श्रुतमहो कोपेऽपि कान्त मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषा कृतधिय स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेत स्वास्थ्यमुपेहि क खलु युवा धन्योऽधर पास्यति ॥

व्यभिचारिभावाना शबलत्वोदाहरणत्वेनोदाहृतमेतत्पद्य काव्यप्रकाशकृता । तच्च कैश्चित्काव्यप्रकाशटीकाकारैर्विक्रमोर्वशीयान्तर्गतमिति तत्र निर्दिष्टम् । अस्माभिश्चोपलब्धेषु हस्तलिखितपुस्तकेष्वेकस्मिन्नुपलब्धमित्यत्र निवेशितम् । वस्तुतस्त्वस्थान एवेद पद्यमित्यवगन्तव्यम् 'शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्ति ।' इति उदाहरणचन्द्रिका । ३ यावदितोऽहमन्यमवकाशमवगाहिष्ये । ४ प्रभाते पीनोऽय, मृगस्य-गजस्य । इ पा ५ अमु समुद्धर्तुं ...इवालम्बितकर' इ पा

What! Has he turned his face towards his wife, and spurned my suit? It is but right; when a man is reduced in circumstances, he is liable to a number of insults. § We shall go away from here.

(He walks forth). *(Gazing)* And what is seen here in the cleft of the rock, of a deep red hue?

As it sheds a halo of lustre, it cannot be a piece of the flesh of a deer killed by a lion, perhaps it is a spark of fire, but it has rained just now.

(Thinking)

Oh, it is a gem of the hue of a cluster of the flowers of the red *A'soka*, to draw up which the Sun seems to be making an effort as it were, by extending his *kara* (ray, hand) (24)

It attracts my mind Well, I will take it up. Or rather,

She, in whose hair scented with the flowers of the *Mandāra* tree this jewel is fit to be placed, (that my beloved) is now unobtainable to me; why shall I then soil it with my tears? (35)

शुस्फुरणाभावात् । अग्नेः स्फुलिङ्गः कण. स्यात् । 'निपु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' इत्यमरः । इद पुनर्गगनमभिवृष्टमस्मिन्नेव कालेऽभितो वृष्टम् । गगनादभितो वृष्टिर्जातेत्यर्थः । तस्मादेतदपि न 'सभवति' । स्यादित्यनन्तरं नैतदिति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थानन्वयप्रसङ्गात् । 'अये' इत्याश्चर्ये । रक्ताशोकस्तबकसमरागो रक्ताशोकस्तबकेन रक्ताशोककुसुमगुच्छेन समस्तुल्यो रागो यस्य स तथोक्त. । अयं मणिः । लोहितत्वात्पद्मरागमणिरित्यर्थः । एकस्य पुष्पस्य तथालौहित्याभावात्स्तबकग्रहणम् । यमुद्धर्तुमुद्ग्रहीतु पूपा सूर्यः आलम्बितकरः प्रसारितपाणिः सन् व्यवसित इव कृतोद्योग इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥ मन्दारेति । मन्दारपुष्पैस्तदाख्यदेवतरुकुसुमैरधिवासितायां सुरभीकृतायां यस्याः शिखायामयमर्प-

---

§ Here some read the following stanza :—

The foul act, and the exalted race sprung from the moon! What a disparity! May she be seen again? (Then, in that case) I possess sacred knowledge for the removal of faults. Oh! Her face is lovely even when she is angry. What would wise men, free-from sin, say? (But) her sight is difficult to obtain even in a dream. O my mind, be at rest (And yet) what fortunate youth is he who will drink (the honey) of her nether lip?

नेपथ्ये) वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।
आवहति धार्यमाणः संगममचिरात्प्रियजनेन ॥ ३६ ॥

राजा—(कर्णं दत्त्वा) को नु खलु मामेवमनुशास्ति । (दिशोऽवलोक्य)। अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोऽस्म्यहमुपदेशाद्भवतः । (मणिमादाय ।) हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।
ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः
शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥ ३७ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा मयेयम् । इयं हि ।

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ३८ ॥

यावदस्या. प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि । (इति लतामालिङ्गति ।)

णीयो निधातुमुचितः । सा एव मे प्रिया सम्प्रत्यधुना दुर्लभा नष्टेत्यर्थः । अतस्तदर्थे रुदन्नहमेनं किं किमर्थमस्रोपहतमश्रुदूषितं करोमि ॥ ३५ ॥ संगमनीय इति । संगमनीय इति संगमनीयनामा शैलसुताचरणरागयोनिः शैलसुताया गौर्याश्चरणराग-श्चरणोपयुक्तलाक्षारागो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य सः तथोक्तः । अयं मणिः । यश्च धार्यमाणः शरीरे धृतः सन् अचिराज्झटिति प्रियजनेन संगममावहति घटयति ॥ ३६ ॥ अनुशास्ति उपदिशति । मृगचारी मृगवच्चरतीति मृगवृत्तिः । काटयवेमस्तु 'मृगचर्मधारी भगवान्मुनिः' इति पठित्वा 'अयं नारायण इति संप्रदायः' इत्याह । तयेति । विलग्नमध्यया विशेषेण लग्नो विलग्नोऽतिकृशः मध्यः कटिभागो यस्यास्तया तनुमध्ययेति यावत् ।

---

१ को नु खलु मामेवमनुकम्पते । (विभाव्य) अयि अनुकम्पते मां भगवान्गाजचर्मवासः । कश्चन मुनिर्मृगचारी । इ. पा. २ निमग्न ३ मया रतिरुपलभ्यते । अथ वा स्थाने मम मनो रमते । इ. पा. ४ अस्याः...कारिण्याः

(Behind the scenes) Child, do take it.

This is the gem called *Samgamaniya* produced from the red *lac* applied to the feet of the Daughter of the Mountain (*i. e.* Pārvatī); when worn (on the body) it brings about union with one's beloved. (36)

King—*(Listening)* Who is that bids me thus? *(Looking at the quarters)* Oh, it is some sage, leading the life of a deer, that takes pity on me. Revered sir, I am obliged to you for your advice. *(Taking the jewel)*, *Samgamaniya*,

If you bring about the union of me who am separated from that slender-waisted lady, I will make you my crest-jewel, just as the Lord (Śiva) makes the young moon his. (37)

(Walking forth and looking) Oh, why is my passion inflamed on beholding this creeper destitute of flowers as it is? Or, it is but proper that it should gratify my mind. For, this

Looks like a slender lady whose lower lip has been washed with tears, on account of its leaves being wet with rain; who wears no ornaments, on account of the budding forth of its flowers having ceased owing to the lapse of its (flowering) season; and who resorts to an anxious silence, by its being destitute of the hum of bees, meseems, this is that irascible woman who has repented after she had slighted me, fallen at her feet. (38) despised

I shall just enjoy the delight of embracing it which thus imitates my beloved. *(Embraces the creeper)*

(Thereupon Urvaśī appears in its place)

तया वियुक्तस्य मे मम यदि त्वं संगमाय भविष्यसि तर्हि ततस्तसात्कारणा-द्भवन्तमात्मनः शिखामणिं करिष्यामि । स्वमूर्ध्नि धारयिष्यामि । अनेन गौरवाति-शयो द्योतितः । *ईश्वरः शिवः बालमिन्दुं चन्द्रलेखामिव* ॥ ३७ ॥ *तन्वीति* । तन्वी पेलवाङ्गी विरला च । मेघजलार्द्रपल्लवतया मेघजलेन वर्षावारिणा आर्द्राः क्लिन्नाः पल्लवाः यस्याः सा मेघजलार्द्रपल्लवा तस्या भावस्तत्ता तया । अश्रुभिर्बाष्पै-र्धौताधरेव धौतः क्षालितोऽधरो यस्याः सा । स्वकालविरहात् स्वेषां प्रसूनानां कालो विकसनसमयस्तस्य विरहादभावादपगमाद्वा हेतोर्विश्रान्तपुष्पोद्गमा विश्रान्तो विरतः पुष्पाणामुद्गमाः प्रादुर्भावो यस्याः सा । कुसुमरहितेत्यर्थः । सती । आभरणैर-लंकारैः शून्या विरहितेव । मधुलिहां भ्रमराणां शब्दैर्गुंञ्जारवेन विना विनाभूता सती चिन्तया कृतं मौनं चिन्तामौनमास्थितेव । पुष्पविरहाद्भ्रमरगुञ्जारव-

(ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी ।)

राजा—(निमीलिताक्ष एव स्पर्श रूपयित्वा ।) अये उर्वशीगात्रसंपर्कादि निर्वृत्तं मे शरीरम्[1] । तथापि न पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ।

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति
क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।
अतो विनिद्रे[2] सहसा विलोचने
करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ३९ ॥

(शनैश्चक्षुषी उन्मील्य[3] ।) कथं सत्यमेव प्रियतमा ।

उर्वशी—(बाष्पं विसृज्य ।) जयतु जयतु[4] महाराजः । (क)

राजा—

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना[5] ॥ ४० ॥

उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः । (ख)

राजा—अभ्यन्तरकरणेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

उर्वशी—कथयिष्यामि । एतत्तावत्प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं गतयैतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः । (ग)

(क) जेदु जेदु महाराओ । (ख) अब्भन्तरकरणाए मए पच्चक्खीकिदवुत्तन्तो ए महाराओ । (ग) कहइस्सं । इमं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोववसं गदाए एदं अवत्थन्तरं पाविदो महाराओ ।

विरह इति बोध्यम् । इयं लता पादपतितं मामवधूय तिरस्कृत्य जातानुताप संजातपश्चात्तापा चण्डी कोपना सा उर्वशीव लक्ष्यते हि । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । "अत्र कार्यान्वेषणाद् 'विरोधनं' नाम संध्याङ्गमुक्तं भवति ।" इति काटयवेमः ॥ ३८ ॥ समर्थय इति । यत् यद्यदंशुकनूपुररवादिकम् । प्रथमं पूर्वं प्रियां प्रति प्रियासंबन्धित्वेन प्रियारूपत्वेन वा समर्थये संभावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तत् तत्तत् क्षणेन मे ममान्यथा विपरीतत्वेन शाद्वलहंसकूजितादि-

---

१ अपि उर्वशीगात्रं संस्पृशदिव निर्वृतं मे हृदयम् । इ. पा. २ विमुदे इ. पा. ३ शनैरुन्मील्य चक्षुषी कथं सत्यमेवोर्वशी । इति मूर्च्छितः पतति । ४ समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । राजा—(संज्ञां लब्ध्वा ।) प्रिये अद्य जीवितम् । त्वद्वियोगो॰ इ. पा.

(Thereupon Urvaśī appears in its place)

King—*(Gesticulating the sensations of touch while yet his eyes are closed)* Ah! My body has become gladdened as if with the touch of the body of Urvaşī; yet I cannot believe it. For—

Whatever I at first refer to my beloved, turns out in an instant to be something else I will not, therefore, open my eyes yet for a while, when I have found my beloved, as I think, by the touch. (39)

(Gradually opening his eyes) What! It is, forsooth, my dearest.

Urvaśī—*(With tears)* Victory to my Lord.

King—

While sinking in the darkness caused by separation from you, O beautiful lady, I have luckily recovered you, as a dead man recovers consciousness. (40)

Urvaśī—With my senses concealed within (*i. e.*, I being internally possessed of the powers of perception), I know all the actions of your Majesty.

King—I cannot understand what you mean by your "with my senses concealed within."

Urvasi—I will explain myself; but first may Your Majesty be please to excuse me for having reduced you to such a condition by fretting myself.

रूपेण परिवर्तते विनिमीयते । अतो यस्मादेवं तस्मात्स्पर्शविभावितप्रियः । स्पर्शेन विभाविता निश्चिता प्रिया येन सोऽहं सहसाऽकस्माल्लोचने विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि । अस्या अप्यन्यत्वेन परिवर्त उर्वशीस्पर्शसुखविनाशभयादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तद्वियोगोद्भव इति । हे तन्वि तन्वङ्गि त्वद्वियोगोद्भवे तद्विरहजनिते तमसि शोके । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके' इति मेदिनी । मज्जता मया दिष्ट्या भाग्ययोगेन प्रत्युपलब्धासि पुनः प्राप्तासि । गतासुना मूर्छितेन चेतना संज्ञेव ॥४०॥ उर्वशी—अभ्यन्तरकरणया अभ्यन्तराणि अन्तर्गूढानि करणानि इन्द्रियाणि यस्याः सा तथोक्ता तया । अन्तर्निगूढेन्द्रियशक्त्येत्यर्थः । उर्वशी-एतत्तावत् क्षन्तुमिति शेषः । कोपवशंगतया कोपाधीनया राजा-प्रछन्नबाह्यान्तःकरणः प्रछन्नानि बाह्यानि करणानि चक्षुरादीनि अन्तःकरणं च यस्य । उर्वशी—कुमारेण कार्तिकेयेन ।

राजा—कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्न-बाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा । कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

उर्वशी—शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वाऽकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः कृतश्चैष विधिः । (क)

राजा—क इव ।

उर्वशी—यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणंस्यति । गौरीचरणरागसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं गुरुशाप-संमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्यागृहीतानुयया कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव वासन्ती लता संवृत्ता । (ख)

राजा—सर्वमुपपन्नम् ।

> रतिखेदसुप्तमपि मां शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।
> सा त्वं प्रिये सहेथाः कथं मदीयं चिरवियोगम् ॥ ४१ ॥

इदं तैथथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिप्रभावादासादिता त्वमस्माभिः । (इति मणिं दर्शयति ।)

(क) सुणादु महाराओ । भअवदा [४]कुमारेण सासदं कुमारवदं गेण्हिअ अकलुसो णाम गन्धमादनकच्छो अज्झासिदो किदो अ एस विही ।

(ख) [५]जा इमं पदेसं इत्थिआ पविसदि सा लदाभावेण परिणमिस्सदि । गोरीचरणराअसंभवं[६] मणिं विणा तदो ण मुच्चिस्सदित्ति । साहं गुरुसावसंमूढहिअआ देवदासमअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं एव्व वासन्ती लदा संवुत्ता ।

---

१ त्वद्दर्शनेन प्रसन्नो मे सबाह्यान्तरात्मा; ममान्तरात्मा. २ सा त्वमिदैतदवस्थं कथं सहेथाश्चिरवियोगम् । इति रङ्गनाथः पठति । व्याख्याति च—'एतदवस्थमेवंप्रकारम् । अनिर्वचनीयदशामित्यर्थः । इति ॥ ३ इदं चैतद्यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं पुनरुपलब्धप्र-भावमस्माभिः । इ. पा. ४ कुमारेण महासेणेण । गेण्हिअ अअं । किदा अ ठिदी (स्थितिः) इ. पा. ५ जा किल. ६ किदो अ सावान्तो गोरीचरणराअसंभवं मणिं वज्जिअ लदाभावं ण मुच्चिस्सदित्ति । तदो अहं गुरुपावसंमूढहिअआ विसुमरिददेवदाणिअमा अम्हकाजणपरिहर-णीअं कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणन्तरं अ काणणोवन्तवत्तिलदाभाएण परिणदं रूवम् । इ. पा

King—O blessed one, you need not propitiate me; at your very sight, my soul, with its internal and external senses, is delighted. Tell me how Your Ladyship could stay so long from me.

Urvaśi—Listen, Lord. The revered Kārttikeya, having vowed everlasting celibacy, settled upon the skirt of Gandhamādana called Akalusha, and laid down this rule—

King—What was it ?

Urvaśi—That whatever woman enters this region will be transformed into a creeper, and will not be reclaimed from that state unless by means of the jewel produced from the dye of Pārvati's feet. My heart being stupefied by the curse of my preceptor. I forgot the rule of the deity (Kārttikeya); and without heeding your supplication I entered this forest sacred to Kumāra. As soon as I entered it I was transformed into a vernal creeper.

King—Now everything is explained.

How else, could you bear, O beloved one, a long separation from me,—you who used to think that I had, as it were, gone on a journey when I was only sleeping through the exhaustion of sport? (41)

I have regained you by means of this jewel, having learnt from a sage that it was the means of re-union with you, as you have already said. *(Shows her the gem)*

कुमारव्रतमदारपरिग्रहव्रतं ब्रह्मचर्यम्। कच्छो जलप्रायप्रदेशः अनूपेत्यपरनामा। 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः।' इत्यमरः। विधिः नियमः। उर्वशी–ततो लताभावात्। देवतासमयं कार्तिकेयकृतं विधिम्। अगृहीतानुनया महाराजकृतमनुनयमप्रतिपद्येत्यर्थः। राजा–उपपन्नं यत्त्वयोक्तं तत्तथा नान्यथा। रतीति। या त्वं शयने रतिखेदसुप्तं रतिजनितश्रमेण निद्रितमपि मा प्रवासगतं मन्यसे। कुसुमजनितमल्पमपि वियोगं सोढुमसमर्थेत्यर्थः। सा त्वं मदीयं चिरवियोगं कथं सहेथाः न कथंचिदपि अतो यत्त्वयोक्तं तत्तथैव ॥ ४१ ॥ राजा–यथाकथितं त्वयेत्यर्थः। त्वत्संगमनिमित्त तव संगमस्य निमित्तम् '

उर्वशी—अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेनालिङ्गितमात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता । (मणिमादाय मूर्धनि वहति ।) (क)

राजा—एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

स्फुरता विच्छुरितमिदं रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।
श्रियमुद्वहति मुखं ते बालातपरक्तकमलस्य ॥ ४२ ॥

उर्वशी—प्रियंवद महान्खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि । निवर्तावहे । (ख)

राजा—यदाज्ञापयति भवती ।

उर्वशी—कथं महाराजो गन्तुमिच्छति । (ग)

राजा—

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना
सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।
गमितेन खेलगमने विमानतां
नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥ ४३ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) अम्मो १संगमणीओ। अदो क्खु महाराएण आलिंगिदमेत्तव्व पकिदित्थम्हि संवुत्ता । (ख) पिअंवद २ महन्तो क्खु कालो तुह पइट्ठाणादो णिग्गदस्स । असूअन्ति मं पकिदिओ । ता एहि । णिवुत्तम्ह । (ग) कहं महाराओ गन्तुं इच्छदि ।

उपलभ्य शाटया । स्फुरतेति । ललाटनिहितस्य ललाटे अलीके निहितस्य धारितस्य मणेः स्फुरता समन्ततः प्रसरता रागेण रक्तभासा ते मुखं बालातपरक्तकमलस्य बालातपेन अरुणांशुभि रक्तं यत्कमलं तस्य श्रियं शोभामुद्वहति ॥ ४२ ॥ उर्वशी । असूयन्ति दोषं दर्शयन्ति । अचिरप्रभेति । हे खेलगमने खेलं सलीलं गमनं

---

१ मशद. २ °णीओ अथ मणी; कथं घंग° ३ पिअंवद महन्तो क्खु कालो अम्हाणं पइट्ठाणदो णिग्गदाणम्। कराइ असूअअन्ति पकिदिओ अम्हाणम्। ता एहि। णिवत्तम्ह।

Urvaśī—Oh, it is the *Saṃgamanīya* jewel. It was on account of this that I recovered my previous form as soon as Your Majesty embraced me. (*Takes the jewels and wears it on her head*)

King—Fair lady, stand thus a while.

This your face, brightened by the refulgent redness of the jewel placed on your crest, possesses the beauty of the red lotus shone upon by the morning sun. (42)

Urvaśī—Sweet-speaker, it is long since you came away from *Pratishthāna*. The subjects might blame me; so let us return.

King—As Your Ladyship desires.

Urvaśī—How does Your Majesty wish to travel?

King—

O lady with a sportive gait, carry me home by means of a newly-formed cloud, changed into the form of balloon, decorated with bright pictures in the form of the rain-bow, and having for its streamers the flashes of lightning. (43)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT IV

यस्यास्तत्संबुद्धिः । अचिरप्रभाविलासितैर्विद्युद्विलसितैः पताकिना ध्वजवता । तडित्स्फुरणकेतुमतेत्यर्थः । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना सुरकार्मुकं शक्रधनुस्तदेवाभिनवं नूतनं चित्रमालेख्यं तेन शोभत इति तेन शोभमानेन । नवेन पयोमुचा मेघेन । स्वप्रभावाद्विमानतां प्रापितेनेत्यर्थः ॥ मां वसतिं स्वगृहं नय प्रापय ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः ।)

विदूषकः—दिष्ट्या चिरस्य कालस्योर्वशीसहायो नन्दनवनप्रमुखेषु देवतारण्येषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः प्रियवयस्यः । इदानीं ससत्कारोपचारैः प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राज्यं करोति । अनपत्यत्वं वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् । अद्य तिथिविशेष इति भगवत्योर्गङ्गायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः सांप्रतमुपकार्यां प्रविष्टः । तद्यावदत्रभवतोऽलंक्रियमाणस्यानुलेपनमाल्ये अग्रभागी भवामि । (इति परिक्रामति ।) (क)

(नेपथ्ये ।)

हा धिक् हा धिक् । दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य नीयमानो मया भर्तुरभ्यन्तरविलासिनीमौलिरत्नयोग्यो मणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्तः । (ख)

ACT V

(*Enter the* Vidūṣaka *in high delight*)

Vidūṣaka—O joy! My friend has returned, with his companion Urvasī, after sporting for a long time in the *Nandanavana* and other forests sacred to the gods. And he has been governing his kingdom, his pleasure being attended to by his subjects respectfully waiting upon him with presents. Excepting the lack of issue, he has nothing wanting. As it is some special day to-day he has bathed at the confluence of the worshipful rivers, the Ganges and the Yamunā, with his queens, and entered the royal palace. So while His Honour is performing his toilet, I shall go and have the first share of the perfumes and flowers intended for him (*Turns*).

(*Behind the scenes*)

Ah me! A vulture has carried off the jewel worthy to be made the crest-gem by the ladies in the harem of His Majesty, taking it for a piece of flesh, when it was being carried by me in a small palm-leaf basket having a silk-handkerchief spread over it.

संध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । यदा प्रयोजनं यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥' इति । कार्यफलयोगेनास्य संधित्वम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तम्–' यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते इति '। ' अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् । इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥' इति । अस्य चतुर्दशाङ्गानि । तदुक्तम्–' संधिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कृतिर्भावोपगूहनम् । पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥' इति । अधुना पूर्वापरकथासंदर्भार्थं विदूषकं तावत्प्रवेशयति–तत इत्यादिना ।' ' दिष्ट्या ' इत्यव्ययमानन्दे । ' दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे ' इत्यमरः । केचिदस्मात्पूर्वं ' ही ही भोः इति पठन्ति । तत्र ' हीही ' इति हर्षसूचको निपातः । ' दिष्ट्या ' इत्यस्य सुदैवादित्यर्थः । चिरस्य चिरकालात् । ससत्कारोपचारैः सत्कारेण सहिताः ससत्कारा ये उपचाराश्चन्दनसेकपुष्पविक्षेपादयस्तैः । प्रकृतिभिः पौरवर्गेण ।

णाए पओजिदो मणि–इति हद्धी हद्धी एस तालवेण्टपिधाणं णिक्खिविअ णीअमाणो अच्छराविहिदेण मउलिपणअणदाए पओइदो मणी–इति, तालवन्तविधाणे भाअणे णिक्खिअ णीअमाणो अच्छराविलासपरिइदामौलीरअणाए पओजइदव्वो मणि–इति च. पा.।

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ।) अत्याहितम् । परं बहुमतः खलु स वयस्यस्य संगमनीयो नाम चूडामणिः । अतः खल्वसमाप्तनेपथ्यस्तत्रभवानासनादुत्थायेत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पामि । (क)

(ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा ।)

राजा—

आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः ।
येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ॥ १ ॥

किराती—एष एष खलु मुखकोटिलग्नहेमसूत्रेण मणिनाऽऽलिखन्निवाकाशं परिभ्रमति । (ख)

राजा—पश्याम्येनम् ।

(क) अच्चाहिदं । परं बहुमदो क्खु सो वअस्सस्स संगमणीओ णाम चूडामणी । [2]अदो खु असमत्तणेवच्छो तत्तभवं आसणादो उट्ठिअ इदो एव्व आअच्छदि । जाव णं उवसप्पामि ।

(ख) एसो एसो खु मुहकोडिलग्गहेमसुत्तेण मणिणा आलिहन्तो विअ आआसं पडिब्भमंदि ।

अनुरज्यमानः प्रीयमाणः आराध्यमानो वा । चिरकालदर्शनाहितौत्सुक्याभिः प्रजाभिः पताकोच्छ्रयपुष्पवर्षादिनाभिनन्द्यमान इत्यर्थः । असंतानतत्वं निरपत्यताम् । तिथिविशेषः पुण्या तिथिर्माघ्यादिः देवीभिः राजस्त्रीभिः । यद्यपि 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरसिंहेनोक्तं तथाप्यत्र देवीशब्दो सामान्यराजस्त्रीवाची द्रष्टव्यः । कृताभिषेको विहितस्नानः । 'उपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने 'उपकार्या पटभवनम्' इति क्षीरस्वामी । अनुलेपनमाल्ये अनुलेपनं घृष्टचन्दनकुङ्कुमादि माल्यं सुरभिपुष्पहारादि । जातावेकवचनम् । अग्रभागी अग्रे भागोऽस्यास्तीति । नेपथ्य इति । दुकूलोत्तरच्छदे दुकूलं क्षौमम् । 'क्षौमं दुकूलम्' इत्यमरः । उत्तरच्छद उपर्याच्छादनं यस्य तस्मिन् । तालवृन्तं व्यजनं तालपत्रपुटं वा तदेवाधारस्तस्मिन् । अभ्यन्तरवि-

---

१ ततः प्रविशति राजा सूतश्च कञ्चुकीवेधकौ (॰रेचकौ॰ रक्तकौ) परिजनश्च इ. पा. 'वेधक इति किरातनाम । क्वचिद्रेचक इत्यपि' इ रङ्गनाथः । २ अदो क्खु असमत्तणेवत्थो एव्व तत्तभवं आसणादो उट्ठिदो । ता पासपरिवत्ती होमि । (इति निष्क्रान्तः) प्रवेशकः । इ. पा.

Vidūṣaka—*(Listening)* A great calamity ! That crest-gem called *Samgamanīya* was very much prized by my friend, and hence His Honour has left his seat and is coming in this very direction without finishing his toilet. I shall now approach him.

(Then enter the King *and his attendants in excitement)*

King—

Where is that robber, the bird, bringing down death upon itself, which committed this the first theft in the house of the very person who protects all ? (1)

Kirātī—Here is, hovering, as if drawing lines in the sky with the gem, its golden chain suspended from the point of its beak.

King—I see it.

लासिन्योऽन्तःपुरस्त्रियः । अभ्यन्तरा प्रेष्ठा वा विलासिना । आमिषं मांसखण्डः । आक्षिप्त उत्क्षिप्य नीतः । विदूषकः—बहुमतः अभिमतोऽभीप्सित इत्यर्थः । असमाप्तनेपथ्योऽसमाप्त नेपथ्यं प्रसाधनकर्म यस्य । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे ' इति हैमः । तत इति । सावेगपरिजनः सावेगो व्यग्रः परिजनो यस्य । आत्मन इति । आत्मानो वधमाहर्ता । न तु मणिम् । मणिरूपवधमाहर्तेत्यर्थः । असौ विहगतस्करः पक्षीचौरः क । येन तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अभूतपूर्वमित्यर्थः । स्तेय चौर्यं गोप्तुः प्रजाना रक्षितुर्मम गृहे एव कृतम् ॥१॥ किराती–मुखकोटिलग्नं चञ्च्वग्रसक्तं हेमसूत्रं यस्य तेन । आलिखन् उल्लिखन् । असावित्ति । असौ विहंगः पक्षी मुखेनालम्बितं हेमसूत्रं यस्य तं मुखालम्बितहेमसूत्रं मणिं बिभ्रत् । मण्डलेन तदाकारभ्रमणेन यश्चारस्तत्र शीघ्रः सत्वरो मण्डलचारशीघ्रः सन् । अलातचक्रप्रतिममलातं ज्वलत्काष्ठं तस्य चक्रं वलयं तत्प्रतिमं

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं बिभ्रन्मणिं मण्डलचारशीघ्रः ।
अलातचक्रप्रतिमं विहंगस्तद्रागरेखावलयं तनोति ॥ २ ॥

किं नु खलु[1] कर्तव्यम् ।

विदूषकः—(उपेत्य ।) अलमत्र घृणया । अपराधी शासनीयः । (क)

राजा—सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

(निष्क्रान्ता[2] धनुर्ग्राहिणी यवनी ।)

राजा—वयस्य न दृश्यते विहंगः ।

विदूषकः—इतो दक्षिणान्तेनापगतः शासनीयः कुणपभोजनः । (ख)

राजा—(परिवृत्यावलोक्य ।) दृष्ट इदानीम् ।

प्रभापल्लवितेनासौ करोति मणिना खगः ।
अशोकस्तबकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥ ३ ॥

(प्रविश्य चापहस्ता यवनी ।)

यवनी—भर्तः एतद्धस्तावापसहितं शरासनम् । (ग)

राजा—किमिदानीं धनुषा । बाणपथमतीतः क्रव्यभोजनः । तथा हि ।

आभाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।
नक्तमिव लोहिताङ्गः परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥ ४ ॥

(क) अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ । (ख) इदो दक्खिणन्तेण अवगदो सासणीओ [4]कुणवभोअणो । (ग) भट्टा एदं हत्थावावसहिदं सरासणं ।

तत्तुल्यम् । अतिवेगभ्रमितालातप्रभामण्डलवदित्यर्थः । तद्रागरेखावलयं तस्यः मणे रागः प्रभा तस्य रेखा तस्य वलयं मण्डलं तनोति उत्पादयति । प्रकटयतीत्यर्थं ॥ २ ॥ विदूषकः—घृणया दयया । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । धनुर्ग्राहिणी धनुर्गृह्णातीति । निष्क्रान्ता–कार्मुकमानेतुमित्यर्थः । विदूषकः—दक्षिणान्तेन

---

१ खल्वत्र. २ यवनी–एसा आणइस्सामि । (इति निष्क्रान्ता). ३ शरासनेन. ४ सो सउणीओ, सउणिहदासो । इ. पा.

Bearing the jewel with its golden chain pendant from its beak, and moving rapidly in circles, this bird is describing circles with the red hue of the gem, like those traced by a fire band whirled round. (2)

What should be done now?

Vidūsaka—(*Approaching*) No mercy in this case; a culprit must be punished.

King—You are right; bring me my bow immediately.

(*Exit the Yavanī, the keeper of the bow*)

King—Friend, the bird has become invisible.

Vidūsaka—The flesh-eating culprit has gone away towards the south.

King—(*Turning round and seeing*) I see it now.

The bird provides as it were the face of the quarter with an ornament for its crest, by means of the gem with its lustre beaming all round, as if it were a bunch of the *As'oka* flowers, (3)

(*Enter the Yavanī, bow in hand*)

Yavanī—My lord, here is your bow with the gloves (wrist protectors).

King—What is the use of the bow now? The bird has gone beyond the range of an arrow. See now,

The precious jewel, carried far away by the bird appears like Mars, at night, when the planet appears near a piece of dense cloud. (4)

दक्षिणदिक्प्रान्तेन । कुणपभोजनः शवभक्षकः । गृध्र इत्यर्थः । 'कुणपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः । **प्रभेति** । असौ खगः पक्षी प्रभापल्लवितेन प्रभया दीप्त्या पल्लवितेन संजातपल्लवेन । विस्तृतेनेत्यर्थः । मणिना अशोकस्तबकेनाशोकपुष्पगुच्छकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकं करोति । अवतंसशोभामापादयतीत्यर्थः । अवतंसः शिरोभूषणं कर्णभूषणं वा । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ।' इत्यमरः ॥३॥ **यवनी**—हस्तावापो हस्तत्राणं ज्याघातादिवारणार्थम् । **राजा**—क्रव्यभोजनो मांसाशी । 'पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।' इत्यमरः । **भामातीति** । इदानीमनेन समयेन पतत्रिणा दूरं

(कञ्चुकिनं विलोक्य ।) लातव्य मद्वचनादुच्यतां नागरिकः सायं निवासवृक्षाश्रयी विचीयतां विहगदस्युरिति । a thief

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।) a thief

विदूषकः—उपविशतु भवान्सांप्रतम् । क्व गतः स रत्नकुम्भीरको भवतः शासनान्मोक्ष्यते । (क)

राजा—(विदूषकेण सहोपविश्य)

रत्नमिति न [1]मम तस्मिन्मणौ प्रियत्वं विहंगमाक्षिप्ते ।
प्रियया तेनास्मि सखे संगमनीयेन संगमितः ॥ ५ ॥

विदूषकः—ननु परिगतार्थोऽस्मि कृतो भवता । (ख)

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः । in the range of the arrow

अनेन निर्भिन्नतनुः स वध्यो बलेन ते मार्गणतां गतेन ।
प्राप्यापराधोचितमन्तरिक्षात्समौलिरत्नः पतितः पतत्री ॥ ६ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

कञ्चुकी—अद्भिः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—किराति अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटके प्रवेशय ।

किराती—यद्भर्ताज्ञापयति । (इति मणिं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।) (ग)

(क) उवविसदु भवं संपदं । कहिं गदो सो रअणकुम्भीलओ भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि । (ख) णं परिगदत्थोम्हि किदो भवदा । (ग) जं भट्टा आणवेदि ।

---

१ उच्यन्तां नागरिकाः सायं निवासवृक्षे विचीयतां विहंगाधमः । इति विहगतस्करो यत्र विहंगाः स्फुरन्ति इति च पाठः । २ ममताऽस्मिन् । प्रियत्वं-प्रयत्नः । विहंगमाक्षिप्ते-विहंगमाकृष्टे, विहंगमोत्क्षिप्ते इ. पा. ३ रोपेण. ४ °प्योपकार्यान्तरम् । इ. पा. ५ °तोऽयम्. ६ वेधक गच्छ । कोपपट्टके स्थापयैनम् । इ. रत्नायः पठति ।

(*Looking at the* Chamberlain) Lātavya, ask the Mayor, at my bidding, to hunt after the winged offender when at eve it goes to its roosting-place.

Chamberlain—As your Majesty commands. [*Exit*

Vidūṣaka—Your Honour should now *sit down*; where can the robber of the gem fly to escape punishment ?

King—(*sitting with* Vidūṣaka)

Friend, my strong liking for the gem stolen by the bird is not due to its being a gem, but to the fact that the *Samgamaniya* reunited me with my beloved. (5)

Vidūṣaka—Ay, you have already told me that.

(*Enter the* Chamberlain *with the jewel and an arrow*)

Chamberlain—*Victory to Your Majesty!*

The condemned bird fell down with the crest-jewel from the sky getting its desert for the offence, having its body pierced by your prowess transformed into this shaft. (6)

(*All exhibit surprise*).

Chamberlain—To whom shall I give the jewel which has been washed with water.

King—Kirātī, purify it by fire, and keep it in a casket.

Kirātī—As Your Majesty bids me. (*Exit with the jewel*)

नीतो मणिविशेषो मणिप्रवरो नक्तं रात्रौ परुषघनच्छेदसंयुक्तः परुषोऽविरलो यो घनो मेघस्तस्य छेदः खण्डस्तेन संयुक्तो लोहिताङ्गो मङ्गलग्रह इवाभाति 'अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः' इत्यमरः ॥ ४ ॥ नागरिकः प्रधान-नगररक्षाधिकारी दस्युश्चोरः । विदूषकः-कुम्भीरकश्चोरः । रत्नमिति । हे सखे विहंगमाक्षिप्ते विहगमेन पक्षिणा आक्षिप्ते आक्षिप्य नीते तस्मिन् मणौ रत्नमिति महार्घो मणिरेष इति हेतोः प्रियत्वं न । किं तु संगमनीयेन तेनाहं प्रियया संगमितः संयोजितः इति स मे प्रियः ॥ ५ ॥ विदूषकः—परिगतार्थः परिगतः साकल्येन ज्ञातोऽर्थो वृत्तान्तो येन तथोक्तः । अनेनेति । वध्यो वधमर्हतीति वाद्यः स पतत्री मार्गणतां बाणत्वं गतेनानेन ते बलेन सामर्थ्येन । बाणरूप-धारिणानेन तस्य बलेनेत्यर्थः । निर्भिन्नतनुर्विदारितदेहः सन् अपराधोचितमपरा-

राजा—लातव्य अपि जानीते भवान्कस्यायं बाण इति ।

कञ्चुकी—नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचा[1]रक्षमा दृष्टि ।

राजा—तेन[2] ह्युपनय शरम् ।

(कञ्चुकी तथा करोति ।)

(राजा नामाक्षराण्यनुनाव्य सापत्यता रूपयति ।)

कञ्चुकी—यावन्नियोगमशून्यं करोमि । (इति निष्क्रान्त. ।)

विदूषक—किं भवान्विचारयति । (क)

राजा—शृणु तावत्प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । (वाचयति ।)

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भृतः[3] ।
कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ७ ॥

विदूषक—(सपरितोषम् ।) दिष्ट्या संतानेन वर्धते भवान्[4] । (ख)

राजा—सखे कथमेतत् । अन्यत्र नैमिषेयसत्राद[5]वियुक्तोऽहमुर्वश्या । न च गर्भ[6]व्यक्तिरालक्षिता । कुत एव प्रसूति । किं तु

[7]आविलपयोधराग्रं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।
कतिचिदहानि वपुरभूत्केवलमलसेक्षणं तस्याः ॥ ८ ॥

(क) किं भव निओरदि । (ख) दिट्ठिआ संताणेण वड्ढदि भव ।

धानुरूप शासनमित्यर्थ । उपकार्यान्तरमिति पाठे अन्यामुपकार्याम् । प्राप्य समौ लिरत्न. चूडामणिसहित पतित. । 'बलेन ते मार्गणता गतेन' इत्यत्र इवशब्दाभावाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६ ॥ कञ्चुकी—कस्मै दीयताम्-गृध्राक्षिप्त रत्न राज्ञात्मार्थं रक्षितुमयोग्यमिति मन्यमानस्य प्रश्नोऽयम् । राजा पेटकम् । 'पिटक पेटक

---

१ विभावन-विभाय-क्षमा २ तदुपश्लेषय शूर यावन्निरूपयामि ३ धनुष्मत ४ महाराज ५ अनिमिष्या वियुक्तोऽहमुर्वश्या । ६ गर्भव्यतिकर' इति । न कदाचिदपि तत्रभवती गर्भाविर्भूतदोहदाप्युपलक्षिता । इ च पा ७ आनीचूलचुकाग्रम् । कतिचिदहानि-कानि-तानि दिनानि । कतिचिदहानि शरीर श्लथवल्यमिवाभवत्तस्या' । कानिचिदहानि जातं शरीरमलसेक्षण तस्या । इ पा

King—Lātavya, do you know whose arrow this is?

Chamberlain—It seems to have a name upon it, but my sight is too dull to decipher the letters.

King—Well then, bring me the arrow.

(Chamberlain *does so*)

(King *reading the name to himself; indicates the delight of having had an offspring*)

Chamberlain—Meanwhile I shall attend to my task. [*Exit*

Vidusaka—What is your Honour thinking about?

King—First of all, hear the name of him who discharged the arrow, (*Reads*)—

This arrow belongs to prince Āyus, the wielder of a bow, son of Aila and Urvaśī, and the destroyer of enemies. (7)

Vidūsaka—(*Joyfully*) I congratulate Your Honour on possessing a son.

King—Friend, how is this? Except in the sacrificial session in the *Naimisha* forest, I was never separated from Urvaśī, nor did I ever see any sign of pregnancy. How could she then have a son get? However,

For some days only her body appeared to have dull eyes, the nipples of her breasts darkish and the face of a pale colour like that of a leaf of the *lavalī creeper*. (g)

पेटा मञ्जूषा ' इत्यमरः । कञ्चुकी-वर्णविचारक्षमा वर्णानामक्षराणां विचारे विभावनाया क्षमा समर्था । तस्य वार्धक्यजनिततिमिरादक्षरविभावनाक्षमत्वमिति ज्ञेयम् । कञ्चुकी-यावदिति स्वकार्यव्याप्तो भवामीत्यर्थः । उर्वशीति । उर्वशीसंभवस्योर्वश्याः संभवो जन्म यस्य । ऐलसूनोः इलाया अपत्यं पुमान् ऐलः पुरूरवास्तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुष्मतो धन्विनः । द्विषतामायुषा प्रहर्तुः प्रकर्षेण हर्तुः । आयुष आयुर्नामकस्य कुमारस्यायं बाणः ॥ ७ ॥ राजा-नैमिषेयसत्रात् नैमिषारण्ये विततात्सत्रात् । गर्भव्यक्तिः गर्भस्य व्यक्तिः स्फुटचिह्नानि । आविलेति । तस्या वपुः शरीरं कतिचिद्दि-

विदूषकः—मा भवान्सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु। प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि। (क)

राजा—अस्तु तावदेवं यथा भवानाह। पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्या।

विदूषकः—को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति। (ख)

(प्रविश्य।)

कञ्चुकी—जयतु जयतु देवः। देव च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति।

राजा—उभयमप्यविलम्बितं प्रवेशय।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देव।

(इति निष्क्रम्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः।)

कञ्चुकी—इत इतो भगवती। (सर्वे परिक्रामन्ति।)

विदूषकः—(विलोक्य।) किं नु खलु स एष तत्रभवान्क्षत्रियकुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्रलक्ष्यवेध्यर्धनाराचः। तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति। (ग)

राजा—स्यादेवम्। अतः खलु

(क) मा भवं सव्वं माणुसीधम्मं दिव्यासु संभावेदु। पहावणिगूढाइं ताणं चरिदाइं। (ख) को देवदारहस्साइं तक्कइस्सदि। (ग) किं ण खु सो एसो तत्तभवं खत्तिअकुमारओ जस्स णामङ्किदो गिद्धलक्खवेधी अद्धणाराओ। तह बहुअरं भवन्तं अणुकरेदि।

१ भवं माणुसीधम्मं दिव्वाए ताए. २ किं अण्णं महाराओ मा बुद्धिं मं राआ परिहरिस्सदिति (मा शृद्धा मां राजा परिहरिष्यतीति) राजा—कृतं परिहासेन। चिन्त्यताम्। विदू०—को—इ०. ३ ण खु एसो खत्तिअकुमारो जस्स णामंकिदो गिद्धलक्खवेही णाराओ उवलद्धो तत्थभवदो बहु अणुकरेदि। इ. पा.

Vidūṣaka—You need not ascribe all the qualities of mortals to celestial women, their actions are concealed (from us) by their prowess

King—Be it as you say, but then what reason had Her Ladyship to hide her son (from me) ?

Vidūṣaka—Who can guess what the secrets of celestial women might be ?

(*Enters the* Chamberlain)

Chamberlain—*Victory to Your Majesty! My lord,* a female ascetic, who has come with a boy, from the hermitage of the sage Chyavana, wishes to see Your Majesty

King—Usher them in, both, at once.

Chamberlain—As Your Majesty orders

(*Exit and re enter with a* female ascetic *and a* boy *carrying a bow in his hand)*

Chamberlain—This way, Your Holiness

(*All turn round*)

Vidūṣaka—(*Seeing*) Can this be the brave Kṣatriya boy to whom belongs the crescent-shaped arrow which killed its mark, the vulture ? He most resembles Your Honour

King—It may be so and therefore, indeed,

नानि कानिचिद्दिनानि । अर्थान्नैमिषेयसत्रात्प्राक् । केवलमानिलपयोधराग्रमानिलकलुषे पयोधराग्रे चूचुकाग्रे यस्य तत् । ‘चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्’ इत्यमरः । अत्र वाहट—अम्लष्ठता स्तनौ पीनौ श्वतान्तौ कृष्णचुकौ’ इति । लवलीदलपाण्डुराननच्छाय लवली लताविशेषस्तस्या दलवत्पाण्डुराननच्छाया मुखकान्तिर्यस्य तत् । अलसक्षणमलसे जडे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्तथोक्तम् अभूत् । केवलमस्पष्टगर्भचिह्नान्यालक्षितानि उपारूढगर्भभरा तु नैव दृष्टेत्यर्थ ॥ ८ ॥ विदूषक —प्रभावनिगूढानि प्रभावाद्धेतो निगूढानि मानुषदृष्टेरगोचराणि । राजा-संवरणे गोपने । उभयमपि कुमार तापसीं चेत्यर्थं । विदूषक —गृध्रलक्ष्यवेधी गृध्र एव लक्ष्य तद्विध्यतीति गृ-

वाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मि-
न्वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः[२] प्रसादः ।
संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-
रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥ ९ ॥

कञ्चुकी—भगवती एवं स्थीयताम् ।

(तापसीकुमारौ स्थितौ ।)

राजा—अम्ब अभिवादये ।

तापसी—महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । (आत्मगतम् ।) अहो अनाख्यातोऽपि विज्ञातोऽस्य राजर्षेरौरसः संबन्धः । (प्रकाशम् ।) जात प्रणम ते गुरुम् । (क)

(कुमारः चापगर्भमञ्जलिं करोति ।)

राजा—आयुष्मान्भव ।

कुमारः—(आत्मगतम् ।)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोऽहमस्येति ।
उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु [३]भवेत्कीदृशः स्नेहः ॥ १० ॥

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

(क) महाभाअ सोमवंसवित्थारइत्तओ[४] होहि । अम्हो अणाचक्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो[५] ओरसो संबन्धो । जाद पणम दे गुरुं ।

लक्ष्यभेदकः अर्धनाराचोऽर्धचन्द्राकृत्ययोमुखो बाणः । वाष्पायत इति । अस्मिन्कुमारे निपतिता मम दृष्टिर्वाष्पायते वाष्पमुद्गमति । अश्रुपूर्णा भवतीत्यर्थः । 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति क्यङ् । हृदयमन्तःकरणं वात्सल्यबन्धि

---

१ त्यवत्तु. २ वहति प्रसादम् । इ. पा. । ३ कीदृशी प्रीतिः इ. पा. ४ सोमवंशं धारयन्तो । इ. पा. ५ आउसो अ । इत्य. ए. पु. ।

My eyes, fallen on him, have tears rising in them ; my heart feels parental affection and my mind delights; casting aside my gravity, I wish to clasp him mercilessly (closely) with my limbs affected with tremor. (9)

C hamk erlair—What here, worthy dame.

(*The* dame *and the* boy *stop short*)

King—Mother, I bow to You.

Tāpasi—Illustrious sir, be the perpetuater of the lunar race. (*To hierself*) Oh, the royal sage knows his relation (to the boy) without being informed. (*Aloud*) Child, bow to your father.—elder.

(Boy *folds his hands in obeisance, with the bow between them*)

King—May you have long life !

Boy—(*To himself*)

If so great is my affection (for the king) merely on hearing that he is my father and I his son, what must be the (*intensity of*) *love towards their fathers of those who have* been fondled by them on their laps ? (10)

King—Worthy lady, what brirgs you here ?

तापसी—शृणोतु महाराजः[1]। एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः। यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम्। गृहीतविद्यो धनुर्वेदेऽभिविनीतः। (क)

राजा—सनाथः खलु संवृत्तः।

तापसी—अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रमविरुद्ध-माचरितम्। (ख)

विदूषकः—(सावेगम्।) किमिव। (ग)

तापसी—गृहीतामिष किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोऽनेन लक्ष्यी-कृतो बाणस्य। (घ)

(विदूषकः राजानमवलोकयति।)

राजा—ततस्ततः।

तापसी—तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा। निर्यातय हस्तन्यासमिति। तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम्। (ङ)

राजा—तेन ह्यासनमनुगृह्णातु भगवती।

(तापसी उपनीत आसन उपविशति।)

(क) सुणादु महाराओ। एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो एव्व उव्वसीए किंवि निमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे णासीकिदो। ज खत्तिअकुमारअस्स जादकम्मादि विहाणं तं से भअवदा चवणेण असेसं अणुचिट्ठिदं। गहिदविज्जो धणुव्वेदे आदि-विणीदो। (ख) अज्ज पुप्फस[2]मिदित्थं इसिकुमारएहिं सह गदेण इमिणा अस्समविरुद्धं आअरिदं। (ग) किं विअ। (घ) गहिदामिसो किल गिद्धो पादवसिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खीकिदो बाणस्स।

(ङ) तदो उवलद्धउत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं समादिट्ठा। णिज्जादेहि हत्थणासंति ता इच्छामि देविं उव्वसिं पेक्खिदुं।

---

१ दंसिअ महाभागस्स (महाराअस्स) इ. पा. २ कुसुमसमिधकुसणिमित्तं—अस्सम-वासविरुद्धं। इ. पा.

३ णिज्जादेहि एदं उव्वसीहत्थे णासंति। ता उव्वसीं पेक्खिदुं इच्छामि। इ. पा.

Tāpasī—Listen, my lord, This blessed A'yus was, for some reason, entrusted to my care by Urvaśī as soon as he was born; whatever religious rites—such as the *Jātakarma* and others—are essential for a Ksatriya, have been completely performed in his case by the revered Cyavana. On the completion of his (Vedic) studies he was taught the science of archery.

King—He is, indeed, blessed.

Tāpasī—As he went out to-day with the sons of the sages to bring flowers and sacrificial sticks, he acted in a way unbecoming to one who dwells in a hermitage.

Vidūsaka—(*Anxiously*) What was it ?

Tāpasī—They say that he shot an arrow at a vulture, *sitting with a piece of flesh on the top of a tree.*

(Vidūsaka *looks at the* King)

King—What then ?

Tāpasī—On hearing of the occurrence the venerable Cyavana ordered me to send back my ward. I, therefore wish to see Queen Urvaśī.

King—Take then a seat, revered dame

(Tāpasī *sits on seat brought to her*)

राजा—लातव्य आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(कुमारमवलोक्य ।) एह्येहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।
आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

तापसी—जात आनन्दय पितरम् । (क)

(कुमारः राजानमुपगम्य पादग्रहणं करोति ।)

राजा—(कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य ।) वत्स इतस्तव पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विदूषकः—किमिति शङ्किष्यते । नन्वाश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः । (ख)

कुमारः—(सस्मितम् ।) तात वन्दे ।

विदूषकः—स्वस्ति भवते । (ग)

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च ।)

King—Lātavya, let Urvaśī be called hither.

Chamberlain—As Your Majesty orders. [*Exit*

King—(*Looking at the* youth) Come, come, my boy.

They say that the touch of a son thrills the whole body with delight; gladden me, then, by coming to me, as the moon-beam gladdens the moon-gem. (11)

Tāpasī—Child, gladden your father.

(Kumāra *going up to the* King, *touches his feet*)

King—(*Embracing the* Prince *and seating him on the foot-stool*) Child, salute fearlessly this Brāhmaṇa, the friend of your father.

Vidūṣaka—Why should he be afraid? Having lived in a hermitage, he must have known a monkey. ~ good jok on him

Kumāra—(*Smiling*) I salute you, father.

Vidūṣaka—May you be happy!

(*Then re-enter the* Chamberlain *with* Urvaśī)

Chamberlain—This way, Your Ladyship.

Urvaśī—(*Looking at the* Kumāra) Who is this boy, with a bow, sitting on the foot-stool, whose hair is being tied personally by my lord? (*Seeing the* Tāpasī) Oh! It is my darling A'yus, as is indicated by (the presence here of) Satyavatī. He has grown up (considerably). (*Turns*)

अन मुले क्षितबीजस्य पुनरुद्भावनात् 'सन्धिः' नाम संध्यङ्गमुक्तम्। सर्वाङ्गीण इति। सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः शरीरसंपर्कः। स्पर्शजन्य सुखमिति यावत्। सर्वाङ्गीणः सर्वं च तदङ्ग सर्वाङ्गं तद्व्याप्नोतीत्येवंशीलः सर्वाङ्गव्यापी किल। 'तत्सर्वादे पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति' इति खः। 'किल' इत्यैतिह्ये। तेन तेन कारणेन यद्वा तेन स्पर्शेन। मामुपगतेन मामुपगम्येत्यर्थः। आह्लादयस्वानन्दय। तावत् झटिति। चन्द्रकरश्चन्द्र किरणो यथा स्वस्पर्शेन चन्द्रकान्तं तदाख्य मणिमाह्लादयति तथा। उपमालंकारः ॥११॥ राजा—अशङ्कित. शङ्कारहितः। भयकारणं विदूषकवचनादेव स्फुटीभवति। विदूषकः—आश्रमवासपरिचितः आश्रमे वास आश्रमवासस्तेन

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा ।)

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकानतत्परा ।
स्नेहप्रस्रवनिर्भिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम् ॥ १२ ॥

तापसी—जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् । (क)

([1]कुमारः उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति ।)

उर्वशी—अम्ब पादप्रणामं करोमि । (ख)

तापसी—वत्से भर्तुर्बहुमता भव । (ग)

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

उर्वशी—(कुमारमुन्नमितमुखं परिष्वज्य ।) वत्स पितरमाराधयिता भव । (राजानमुपेत्य ।) जयतु जयतु महाराजः । (घ)

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् । (अर्धासनं ददाति ।)

(उर्वशी उपविशति ।)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

thevedicknowledge

तापसी—एष गृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचहरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि । उपरुध्यते ममाश्रमधर्मः । (ङ)

(क) जाद एहि पच्चुग्गच्छ मादरं । (ख) [3]अम्ब पादप्पणामं करेमि । (ग) वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि । (घ) वच्छ पिदरं आराधइत्तओ होहि । जेदु जेदु महाराओ । (ङ) [4]एसो गहिदविज्जो आऊ संपदं कवअहरो संवुत्तो । ता एदस्स दे भत्तुणो समक्खं णिज्जादिदो हत्थणिक्खेवो । ता विसज्जेदुं इच्छामि । उवरुज्झइ मे अस्समधम्मो ।

---

१ इत्यन्त-इति कुमारेण सहोर्वशी प्रत्युद्गच्छति । इ. पा. २ उन्नमिताननं कृत्वा । मुखमुन्नमितं कृत्वा । इ. पा ३ अज्जे इ. पा. ४ वत्से गहिदविज्जो संपदं आऊ कवअहरो संवुत्तो । एस भत्तुणो समक्खं दे णिज्जदिदो मए तुह हत्थे णिक्खेवो । तुम्हेहिं विसज्जिदं अत्ताणं इच्छामि । अवराज्झदि मे अस्समवासधम्मो । इ. पा.

(King *looking at* Urvaśī)

Here comes your mother, whose gaze is fixed upon you and who wears a bodice wet with the oozing of milk. (12)

Tāpasī—Child, go up to your mother.

(Kumāra *goes up*)

Urvaśī—Mother, I salute you.

Tāpasī—Child, be esteemed by your lord.

Kumāra—Mother, I bow to you.

Urvaśī—(*Embracing him and lifting up his face*) Child, be dutiful unto your father. (*Approaching the* King). Victory to Your Majesty.

King—Welcome to the mother; be seated here. (*Shares his seat with her*)

(Urvaśī *sits down*)

(*All sit according to their position*)

Tāpasī—This A'yus, who has gone through a course of instruction, has now attained youth (*lit.* is fit to wear armour). So I have returned my charge in the presence of your lord. I now wish to be permitted to depart, (as) my duties at the hermitage are interfered with (by my staying here).

परिचितः संस्तुतः । आश्रम उभयोरेकत्रावस्थानात्परिचयः । वानरा हि वृक्षाग्रेभ्यः फलान्युपाहृत्यर्षीन् सेवन्त इति कादम्बर्यादौ वर्णनम् । शाखाचारी मृगः शाखामृगः वानरः । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । 'कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।' इत्यमरः । विदूषकस्य विकृतवेषत्वाद्विकृताङ्गत्वाच्छाखामृगसाम्यम् । तदेव भयशङ्काकारणम् । उर्वशी—बाणा अस्यन्ते अनेनेति बाणासनं धनुः । संयम्यमानशिखण्डकः संयम्यमानो बध्यमानः शिखण्डकः शिखा यस्य । 'शिखण्डौ तु शिखाबर्हौ' इति रभसः । "अत्र कार्यमार्गणात् 'विबोधः' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । अहो सत्यवतीसूचित इत्यत्र कार्यस्य निबन्धनात् 'ग्रथनं' नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति" इति काटयवेमः । इयमिति । इयं त्वदालोकनतत्परा त्वदवलोकनैकसक्ता स्नेहप्रस्रवनिर्भिन्न स्नेहेन प्रेम्णा प्रस्रवः क्षीराभिस्यन्दनं तेन निर्भिन्नं नितरां भिन्नम् । आर्द्रीभूतमिति यावत् । स्तनांशुकमुद्वहन्ती धारयन्तीयं ते जननी प्राप्ता । अत्र रङ्गनाथः—'स्नेहप्रसर—' इति पाठे स्नेहस्य प्रसरो रोमाङ्कुरस्वेदादिद्वारा आधिक्यम् । 'प्रस्नव' इति पाठे स्नेहप्रस्रवोऽर्थात्स्वेदेन

उर्वशी—चिरस्यार्यां दृष्ट्वाधिकतरमवितृष्णास्मि । न शक्नोमि विस्रष्टुम् । अन्याय्यं पुनरुपरोद्धुम् । तद्गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय । (क)

राजा—अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय ।

तापसी—एवं भवतु । (ख)

कुमारः—आर्ये यदि सत्यमेव निवर्तसे तदा मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि ।

राजा—अयि वत्स उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमध्यासितुं तव समयः ।

तापसी—जात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ । (ग)

कुमारः—तेन हि

> यः सुप्तवान्मदङ्के शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।
> तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥ १३ ॥

(क) चिरस्स अज्जं देक्खिअ अहिअदरं अवितिण्हम्हि । ण सक्कुणोमि विसज्जिदुं । अण्णय्यं उण उवरोहिदुं । ता गच्छदु अज्जा पुणोदंसणाअ । (ख) एव्वं भोदु (ग) जाद गुरुणो वअणं अणुचिट्ठ ।

इति ॥ १२ ॥ **उर्वशी**—आराधयिता तोषयिता । **तापसी**—कवचहरः कवचधारणक्षमः । कवचं हरति सहत इति कवचहरः कवचधारणक्षमं वयः प्राप्त इत्यर्थः । 'वयसि च' इत्यच् । हस्तनिक्षेपो हस्तन्यासः । विसर्जयितुं विसृष्टा भवितुम् । उपरुध्यते । इहातः परमवस्थानादिति शेषः । **उर्वशी**-अवितृष्णास्मि विगता तृष्णास्या इति वितृष्णा सा न भवतीत्यवितृष्णा साभिलाषा । आर्यायाः समागमस्येति शेषः ।

---

१ आर्ये तत्रभवते च्यवनाय मत्प्रणाममावेदयिष्यसि । इ. पा. २ सत्यवति । यदि सत्यं निवर्तनमतस्तदा मामप्याश्रमपदं नयस्व । इ. पा. ३ कामं चिरस्स पेक्खिअ विरहुक्कण्ठिदम्हि ण उण धम्मावरोधे वट्टिदु । इ. चिरस्स अज्जउत्तं पेक्खिअ अवहिदहिअएण जुज्जदि पुणो अस्समधम्मो णिसाविदुं इ. पा.

Urvaśī—Having seen your venerable self after a long time, I am more eager *(to detain you)*; but it is improper to detain you, so your Ladyship can depart, to see again some time in the future.

King—Mother, tender my respects to the worshipful Cyavana.

Tāpasī—Be it so.

Kumāra—Venerable lady, if, indeed, you are going back, you should take me, too, to the hermitage.

King—Dear boy, you have lived the first period of your life; it is now time for you to commence the second.

Tāpasī—Child obey the words of your father.

Kumāra—Then,

Send me my peacock called Manikanthaka that has got a plumage, and that used to rest upon my lap experiencing delight when scratched on the crest. (13)

राजा—पूर्वस्मिन्नाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रम इत्यर्थः । द्वितीयं गार्हस्थ्याश्रमम् । **यः सुख-चानिति** । यः शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः शिखण्डो बर्हस्तस्य कण्डूयनं खर्जनं तस्मादुपलब्धं सुखं येन स तादृशः सन् यो मदङ्के सुप्तवान् सुषुप्तिं भेजे । तं जातकला-पमुद्गतपिच्छभारम् । 'कलापः संहते बर्हे काञ्च्यादौ तूणवृन्दयोः ।' इति मुक्ता-वली । मणिकण्ठकं नाम शिखिनं मयूरं प्रेषय ॥ १३ ॥ **अद्याहमिति** । अहमद्य पुत्रिणा पुत्रवतामग्र्यः श्रेष्ठः । पौलोमी पुलोमजा शची । तस्याः संभवो यस्य तेन जयन्तेन तन्नामकेन सूनुना पुरन्दर इन्द्र इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । अनुरूपं वर्णनं रघुवंशे-'यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ' इति ॥ १४ ॥
विदूषकः—एकपदे अकस्मात् । अश्रुमुखी अश्रूणि मुखे यस्याः सा तथाविधा । **किं सुन्दरीति** । हे सुन्दरि वंशस्थितेः वंशस्य कुलस्य स्थितिः प्रतिष्ठा तस्या अधिगमा-त्प्राप्तेः । वंशस्य स्थितिर्यस्मात्तादृशस्य पुत्रस्य प्राप्तेरिति वा । मम महति प्रमोदे प्रकृष्टो

राजा—कथ्यतां समयः ।

उर्वशी—अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेणाज्ञापिता । (क)

राजा—किमिति ।

उर्वशी—यदा स मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोऽपि मम समीपमागन्तव्यमिति । ततो मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवतश्च्यवनस्याश्रमपदे एष पुत्र आर्यायाः सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं निक्षिप्तः । अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कलयन्त्या निर्यातितो मे दीर्घायुः । तदेतावान्मे महाराजेन संवासः । (ख)

(सर्वे विषादं रूपयन्ति ।)

राजा—(सनिःश्वासम् ।) अहो सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य ।

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।
व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या
वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोऽयम् ॥ १६ ॥

(क) [२]अहं पुरा महाराअगहिदहिअआ महिन्देण आणत्ता । (ख) जदा सो मम पिअसहो राएसी तुइ समुप्पण्णस्स वंसकरस्स मुहं पेक्खिस्सदि तदा तुए भूओवि मम समीवं आअन्तव्वंति । तदो मए महाराअविओभीरुदाए जादमेत्तो एव्व विज्जागमणिमित्तं भवअदो चवणस्स अस्समपदे एसो पुत्तओ अज्जाए सच्चवदीए हत्थे अप्पआसं णिक्खित्तो । अज्ज पिदुणो आराहणसमत्थो संवुत्तोत्ति कलअन्तीए णिज्जादिदो मे दीहाऊ । ता एत्तिओ मे महाराएण संवासो ।

वारिवाहः' इत्यमरः । व्यावर्तितातपरुजः । व्यावर्तिता दूरीकृता आतपरुगुष्मपीडा । तज्जनिता क्लान्तिरिति वा । यस्य तथाविधस्य वृक्षस्य वैद्युतो विद्युत्संबन्धी अग्निरिव । पूर्णोपमा । 'आतपो रश्मिमात्रे स्यात्सूर्यरश्मौ च दृश्यते ।' इति धरणिः ॥१६॥

१ राजा—मोहमुपगच्छति । सर्वे—समस्ससदु महाराओ । कञ्चुकी—समाश्वसितु महाराजः । विदूषकः—अब्बम्हण्णं । इत्यधिकं रङ्गनाथः पठति । २ सुणादु महाराओ । अहं पुरा महाराअगहिअहिअआ गुरुसावमूढा महेन्देण अवची कदुअ अम्भणुण्णादा । इ. पा. ३ रणसहाओ । इ. पिअवअस्सो । इ. समु॰ससुप्पण्णपुत्तस्स वंसकरस्स-वंसधरस्स । इ. अज्जाए...णिक्खित्तो एसो पुत्तओ...अत्ताण णिक्खित्तो । कलअन्तिए-त्ति कारण-णिज्जाविदो एसो दीहाऊ आऊ । इ. पाठान्तराणि ।

King—Say what that order is.

Urvaśī—Formerly, when my heart was attracted by Your Majesty, I was ordered by the great Indra—

King—What was the order ?

Urvaśī—"When the royal sage, my dear friend, will see the face of a son born of you, you should come back to me". Thereupon, through the fear of separation from Your Majesty, as soon as the son was born, I secretly placed him in the charge (*lit*, hand) of the venerable Satyavatī under the plea of his education. To-day by her thinking that he was capable of serving his father, my long-lived son has been restored (to me). So my stay with Your Majesty is now over. (*All gesticulate sorrow*)

King—(*Sighing*) Oh the opposition of Fate to (human happiness.

O slender-bodied one, separation from you awaits me just as I am consoled with the acquisition of a son. This (separation) comes (upon me) like the fire of lightning upon *a tree the sufferings of which from heat have been alleviated* by the shower of the first cloud. (16)

अनर्थानुबन्धी अनर्थस्यानुबन्धः परंपरा अस्यास्तीति । तपोवनं गन्तव्यं नूनं तपोवनं गमिष्यति । कृतविनयस्य कृत उत्पादितो विनयः शिक्षा येन । 'विनयं प्रणतौ प्राहुः शिक्षायां विनयो मतः' इति विश्वः । अवसितकार्यां समाप्तकर्तव्याम् । समर्थयते कदाचिन्मंस्यते । सुविनीतपुत्रस्य लाभानन्तरं कृतकृत्या भूत्वा मत्कुमारसुखनिरपेक्षेयं स्वर्गं यास्यतीति कदाचिन्महाराजस्य बुद्धिः स्यादित्यर्थः । न हीति । सुलभवियोगा सुलभः वियोगो यस्याः सा । पराधता पराधीनता । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्' इत्यमरः । आत्मप्रियाणि स्वस्येष्टानि कर्तुं न प्रभवति हि । परतन्त्रः पुरुष आत्मनः शरीरस्य सर्वेहितानां पालीनतया नियमेन आत्मप्रियाणि कर्तुं नैव शक्नोतीति भावः । अत एव भर्तुः स्वामिनो महेन्द्रस्य शासने तिष्ठ आज्ञानुरूपं वर्तस्वेत्यर्थः । अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो निवेशितराज्यभरः । तस्मै राज्यं दत्त्वेत्यर्थः । विचरितमृगयूथानि विचरिताः मृगयूथा

विदूषकः—(अयं सोऽर्थोऽनर्थानुबन्धी संवृत्तः।) सांप्रतं तर्कयामि तत्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं गन्तव्यमिति। (क)

उर्वशी—मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं स्वर्गारोहणेनावसितकार्या महाराजः समर्थयते। (ख)

राजा—सुन्दरि मा मैवम्।

न हि सुलभवियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि
  प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः।
अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो
  विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥ १७ ॥

कुमारः—(नार्हति तातः पुंगवधारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम्।)

(क) अअं सो अत्थो अणत्थाणुबन्धी संवुत्तो। संपदं तक्केमि तत्तभवदा वक्कलं गेण्हिअ तवोवणं गन्दव्वंत्ति। (ख) मंपि मन्दभाइणिं किदविणअस्स पुत्तस्स लाभाणन्तरं सरगारोहणेण अवसिकज्जं महाराओ समत्थेदि।

मृगसमूहा येषु तानि। मृगाधिष्ठितानीत्यर्थः। वनानि आश्रयिष्ये। वानप्रस्थाश्रमं स्वीकरिष्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ कुमारः—पुंगवधारितायां पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः महोक्षः। 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्। तेन धारितायामूढायाम्। 'पुंगवधार्यायाम्' इति क्वचित्पाठः। पुंगवेन धारयितुमर्हायामिति तस्यार्थः। दम्यं वत्सतरम्। 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः। शमयतीति। गन्धप्रधानो द्विपः गन्धद्विपः गन्धगजः कलभो बालोऽपि सर्वान्यान्गजान् शमयति अभिभवति। गन्धद्विपलक्षणं पालकाप्ये—'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः। तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥' इति। भुजङ्गशिशोरपि विषं गरलं सुतरामत्यन्तं वेगोदग्रं वेगैरुदग्रं

---

१ °नुबन्धः; वन्वीति तर्कयामि इ. पा. २ वय विन्यस्य राज्यम्. ३ तात नार्हसि मां नृप पुङ्गवधारितायां इ. पा. ४ हा हदम्हि मन्दभाआ। मंपि किदविणअस्स पुत्तअस्स लम्भाणन्तरं सग्गारोहणेण अवसिदक्कज्जं विप्पओअगुहिं महाराओ समत्थइस्सदि। इ. पा.

Vidūṣaka.—So this incident has led to a series of calamities. Now I suppose His Honour will wear bark-clothes and go to penance-forest.

Urvaśī—And now when I go to heaven after having got back our son whose education is finished, Your Majesty will think of me, unfortunate that I am, that I have achieved my object.

King--Oh, say not so.

Dependence, in which separation is so easy, is not able *to do the things it likes; (so) obey the order of your lord. I, too,* having abdicated the kingdom in *(favour of) your son A'yus, will resort to the forests in which roam the herds of* deer. (17)

Kumāra—Papa is not acting judiciously in yoking a young bullock to a yoke drawn by an ox.

चण्डम् । दष्टानां प्राणहरमित्यर्थः । भवति । अत्र रङ्गनाथटीका यथा-'वेगैः धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचनोक्तैर्विषवेगैरुदग्रं क्रूरम् । भुजङ्गशिरोविषं गरलं प्रभवति मारणसमर्थं भवति । धातवश्च सप्त । उक्तं च वाग्भटादौ-'रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' इति । एवं च सप्तैव विषवेगा अपि भवन्ति । तल्लक्षणानि च विषतन्त्रे पृथक्पृथङ्निरूपितानि । यथा-'वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वंमन्तरौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां षष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥' इति । बालावस्थोऽप्यधिपती राजा भुवं परिरक्षितुं सर्वतः शत्र्वादिभ्यो रक्षितुमलं समर्थो भवति । उक्तार्थे अर्थान्तरं न्यस्यति अयमुक्तरूपो भरः अतिशयः प्रकर्षः । 'अथातिशयो भरः' इत्यमरः । जात्या जन्मनैव स्वकार्यसहः स्वकार्यनिर्वाहक्षमो भवति । वयसा तारुण्यादिना न खलु तथा भवति । पुरुषविशेषनिष्ठः स्वभावसिद्ध एव कोऽपि महिमातिशयः कार्यनिर्वाहसहिष्णुर्भवति । न तत्र

राजा—अयि वत्स[1]

शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोऽपि स-
न्भवति सुतरां वेगोदग्रं[2] भुजङ्गशिशोर्विषम् ।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं
न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः[3] ॥ १८ ॥

कातव्य[4] मद्वचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेक[5] इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देव. । (इति दुःखितो निष्क्रान्तः ।)

(सर्वे दृष्टिप्रविघातं रूपयन्ति ।)

राजा—(आकाशमवलोक्य ।) किं नु खलु निरभ्रे विद्युत्संपातः[6] ।

उर्वशी—(विलोक्य[7] ।) अहो भगवान्नारदः । (क)

राजा—अये[8] भगवान्नारदः । य एषः

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः
संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः ।
मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-
र्हेमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥ १९ ॥

अर्घ्यमस्मै ।

(क) अम्मो भअवं णारदो ।

वय आदि हेतुरिति भावः ॥ १८ ॥ अमात्यपरिषदममात्यसमूहम् । संभ्रियतां राज्याभिषेकः राज्याभिषेकस्योचिताः संभाराः क्रियन्ताम् । राजा-किं नु खलु इत्या०—विद्युत्तेजसेव नारददेहदीप्त्या चक्षुषि प्रतिहते इयमुक्तिः । अत्राद्भुतसंप्राप्तेः 'उपगूहनम्' नाम संध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'तद्भवेदुपगूहनम् । यस्मादद्भुतसंप्राप्तिः' इति । गोरोचनेति । गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः गोरोचनायाः निकषः

---

१ वत्स मा मैवम् २ प्रभयतितराम् । वेगोदग्रं वेगोद्धितम् । इ. पा. ३ गुणः । इ. पा. ४ आर्य लाताव्य । कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—इ. पा. ५ संभ्रियन्तां कुमारस्यायुषो राज्याभिषेकसंभाराः । इ. पा. ६ कुतो नु खलु भो विद्युत्संपातः । इ. पा. ७ (निपुणं विलोक्य ।) अये ८ (ससंभ्रमम् ।) अ० अर्घोऽर्घस्तावत्.

King—Dear boy,

The scent-elephant, though a cub, overpowers common elephants; the poison of a young cobra is extremely quick in circulation (*i. e.* deadly). Though young, a king is competent to protect the earth. This superior prowess enabling one to discharge one's duty exists by nature and is not (acquired) by the lapse of years. (18)

Lātavya, say at my bidding to the ministerial assembly—"Let preparations be made for the coronation of A'yus".

Chamberlain—As Your Majesty commands. [*Exit* sorrowing.

(*All gesticulate that their vision is obstructed*)

King—(*Looking at the sky*) Whence is there a flash of lightning when the sky is fair?

Urvaśī—(*observing*) Ah, it is the revered Nārada.

King—Oh! It is the revered Nārada. Thus appears he—

With his matted hair tawny like the streaks of gorochana and his sacred thread white like a digit of the moon, he appears like a moving *Kalpa* tree possessed of golden branches with the beauty of decoration added to it by the best wreaths of pearls. (19)

Bring me the materials of worship for him.

कषपाषाणा लक्षणया तद्गता लेखास्तद्वत्पिङ्गः पिङ्गलो जटाकलापो जटासमूहो यस्य । शशिकलामलवीतसूत्रः शशिकलावदमलं धवलं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य । शशिकलात्र द्वितीयाचन्द्रः । मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्रीः मुक्तागुणानां मौक्तिकहाराणामतिशयैरुत्कर्षैः । उत्कृष्टमुक्ताहारैरित्यर्थः । 'उत्कर्षोऽतिशये' इत्यमरः । संभृता कृता मण्डनश्रीरलंकारशोभा यस्य । एतादृशः सन् हेमप्ररोहो हेम्नः सुवर्णस्य प्ररोहो जटाशाखादयो यस्य तादृशः जङ्गमकल्पवृक्षो गमनशीलः कल्पवृक्ष इव संलक्ष्यते । स्वभावोक्तिरुपमालंकारो । नारदावतारस्यानुरूपं वर्णनं माघकविकृतं शिशुपालवधे प्रथमसर्गे द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ अर्घः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । तदुक्तम्–'गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते ।' इति । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।' इत्यमरः । उर्वशी–अर्हणा पूजा । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः

उर्वशी—(यथोक्तमादाय) इयं भगवतेऽर्हणा । (क)

(ततः प्रविशति नारदः ।)

नारदः—विजयतां[1] मध्यमलोकपालः ।

राजा—(उर्वशीहस्तादर्घ्यमादायावर्ज्य ।) भगवन्नभिवादये ।

उर्वशी—भगवन्प्रणमामि । (ख)

नारद.—अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम् ।

राजा—(आत्मगतम्) अपि नामैवं स्यात् । (प्रकाशम् । कुमारमाश्लिष्य ।) वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

कुमारः—भगवन्नौर्वशेयं[2] आयुः प्रणमति ।

नारदः—आयुष्मानेधि ।

राजा—अयं विष्टरोऽनुगृह्यताम् ।

(नारदः तथोपविष्टः ।)

(सर्वे नारदमनूपविशन्ति ।)

नारदः—राजञ्छ्रूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

नारद.—प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तमनुशास्ति—

(क) इअं भअवदो अग्घिणो[3] । (ख) भअवं पणमामि ।

समाः' । इत्यमरः । नारदः–मध्यमलोकपालः मध्यमलोको मर्त्यलोकस्तस्य रक्षिता । 'पुंसि श्रुतौ मध्यमलोकमर्त्यौ' इति त्रिकाण्डीशेषः । नारदः–दंपती जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भश्च निपात्यते । अत्र उर्वशी-पुरूरवसोः निष्प्रत्यूहसमागमोपक्षेपणात् 'कार्यं' नाम पञ्चम्यर्थ-प्रकृतिरुक्ता ।

१ विजयतां विज०. २ पौरुरवस और्वशेय' प्रणमति । इ-पा. ३ अग्घणा (अर्चना) इ ; अअं भगवदो अग्घो । इ. पा.

Urvaśī—(*Taking the said things*) Here are the materials for worship of the venerable sage.

(*Enter* Nārada)

Nārada—Victory to the ruler of the middle world !

King—(*Taking from* Urvaśī's *hands the materials of worship and offering them to* Nārada) Venerable sir, I bow to you.

Urvaśī—I salute you, revered sage.

Nārada—May you live inseparable as man and wife !

King—(*Aside*) Could it be so ? (*Aloud, embracing the* Kumāra) Child, bow to the divine sage.

Kumāra—Holy sir, A'yus, the son of Urvaśī, bows (to you).

Nārada—May you be long-lived !

King—Let this seat be favoured (by you).

(Nārada *sits on it*). (*All sit after he is seated*).

Nārada—Hear, O king, the message of the great Indra.

King—I am all attention.

Nārada—Indra, who *sees* (*everything*) through his (divine) power, desires you who have formed a resolution to retire to the forest—

राजा-अभिवादयस्व अभिवादनं कुरु । अभिवादनं नामोच्चारणपूर्वको नमस्कारः । आभिमुख्येन वाद्यते आशीरनेनेत्यभिवादनम् । 'नमो नु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।' इत्यमरः । कुमारः-और्वशेयः उर्वश्या अपत्यं पुमान् । राजा-विष्टरः आसनम् । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।' इत्यमरः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातः । राजा-प्रभावदर्शी अयंशब्दो ध्यानजातपूर्वं । नारदः-अनुशास्ति कर्तव्यत्वेन निर्दिशति । त्रिकालदर्शिभिः त्रीन्कालान्भूतभविष्य-द्वर्तमानान्द्रष्टुं शीलमेषां तैः । सांयुगीनः संयुगे साधुर्युद्धकुशलः । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । ऐन्द्रमर्थं स्वल्पम् । यावदायुर्यावज्जीवम् । इयं वीरसंग्रहादिना कार्यस्यागमनात् 'फलागमः' नाम पञ्चम्यवस्था प्रदर्शिता । अस्याः कार्येनार्थप्रकृत्या योगान्निर्वहणसंधिः । उर्वशी—

राजा—किमाज्ञापयति ।

नारदः—[1]त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी । भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

उर्वशी—(अपवार्य ।) अहो शल्यं मे हृदयादपनीतमिव । (क)

राजा—परवानसि देवेश्वरेण ।

नारदः—युक्तम् ।

[2]त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।
सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसा ॥ २० ॥

(आकाशमवलोक्य ।) [3]रम्भे उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकः । Coronation ceremony of

(प्रविश्य यथोक्तहस्ता अप्सरसः ।)

अप्सरसः—भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः । (ख)

नारदः—[4]उपवेश्यतामायुष्मान्भद्रपीठे ।

रम्भा—इतो वत्स । (इति कुमारमुपवेशयति[5] ।) (ग)

(क) अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं विअ । (ख) भअवं इमे अभिसेअ-संभारा । (ग) इदो वच्छ ।

शल्यमिव मे हृदयादपनीतमिति वा योजना । शल्यं बाणाग्रम् । अत्र दुःखापनयात् 'समया' नाम संध्यङ्गमुक्तम् । 'समयो दुःखनिर्याणम्' इति तल्लक्षणात् । राजा—परवानसि देवेश्वरेण महेन्द्राज्ञानुरोधात्तदादिष्टमेव करोमीत्यर्थः अत्र । वाञ्छित-सिद्धेर्गम्यमानत्वात् 'आनन्दः' नाम संध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । त्वत्कार्यमिति । वासव

१ त्रैलोक्यदर्शिभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी । भवश्च सांयुगीनः सहायस्तेन न त्वया शस्त्रसंन्यासः कार्यः । इयं चोर्वशी यावदायुस्ते धर्मचारिणी भवत्विति । इ. पा. २ तव कार्यमसौ कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यकृत् । सूर्यः संवर्धयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसा ॥ इ. पा. ३ रम्भे आनीयतां कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकाय महेन्द्रेण संभृतः संभारः । इ. पा. ४ उपविश्यतामायुष्मान् अयमायु० ५ भद्रपीठे उपवेशयति । इ. पा.

King—What does he command ?

Nārada—"Sages, seeing into the past, the present, and the future, have foretold an impending war between the gods and the demons; and you are a warlike supporter of ours. *You should not therefore throw away your weapon; and this Urvaśī here should be your partner while you live*".

Urvaśī—(*Aside*) Ah, a dart has been taken off, as it were, from my heart.

King—I am at the disposal of the lord of gods.

Nārada—Good.

Indra should render service to you, and you should do what he wills ; the sun kindles the fire, and the fire the sun with heat. (20)

(*Looking up into the sky*) O Rambhā, bring here the materials got ready by the great Indra in person for installing prince A'yus as the Heir-apparent.

(*Enter* Nymphs *with the said materials*)

Nymphs—Revered sir, here are the materials for the installation.

Nārada—Seat the long-lived prince on the auspicious seat.

Rambhā—Come here, child. (*Seats the prince*)

इन्द्रस्त्वत्कार्यं तवाभीष्टं कुर्यात् । त्वं च तस्येष्टमाचरेः कुर्याः । एवं युवयोरन्योन्योपकार्योपकारकभावोऽस्त्वित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह-सूर्योऽग्निं तेजसा समेधयति वर्धयति । अग्निश्च सूर्यं तेजसा समेधयति । 'अग्नितेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्यतेजोऽग्निमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः ।' इति रङ्गनाथः । इमं विषयमधिकृत्य 'दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ।' इत्यत्र रघुवंशटीकायां मल्लिनाथोऽपि 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निर्वादित्यं सायं प्रविशति ।' इति श्रुतीरुदाहरति॥ २० ॥ अप्सरसः-अभिषेकसंभाराः-'बिल्ववल्मीकमृत्तिकादिसामग्री इति रङ्गनाथः । अभिषेकवर्णनं कविनैव रघुवंशे सप्तदशे सर्गे सविस्तरं कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् । नारदः-भद्रपीठं हैमं मणिखचितमासनम् । 'नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं च तत् हैम' इत्यमरः । रङ्गनाथः-भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे-'हैमं च राजतं तार्म्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् । सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥' इति । वराहसंहितायां च-'त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो

नारदः—(कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्य ।) रम्भे निर्वर्त्यतां शेषो विधिः ।

रम्भा—(यथोक्तं निर्वर्त्य ।) वत्स प्रणम भगवन्तं मातापितरौ च । (क)

(कुमारः यथाक्रमं प्रणमति ।)

नारदः—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरंधरो[1] भव ।

उर्वशी—पितुराराधयिता भव । (ख)

(नेपथ्ये वैतालिकौ[2] ।)

प्रथमः—विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोऽत्रेरिवेन्दु-
बुंध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः ।
भव पितरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-
रतिशयनि समाता वंश एवाशिषस्ते ॥ २१ ॥

(क) वच्छ पणम भअवन्तं मादापिदरे अ । (ख) पिदुणो आराधइत्तओ होहि ।

ह्रस्तः पादाधिकोऽर्धयुक्तश्च । माण्डलिकानन्तरजितसमस्तराज्यार्थिना शुभदः ॥' इति । **नारदः**—शेषो विधिर्नीराजनादिः । **रम्भा**—भगवन्तं नारदमित्यर्थात् । **राजा**—कुलधुरंधरः कुलधौरेयः । धुरं धारयतीति धुरंधरः । 'संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदम्' इति खच् । सूत्रे धृधातोर्णिजन्तस्य ग्रहणात् 'खचि ह्रस्वः' इत्यनेन ह्रस्वश्च । **अमरमुनिरिति** । अमरमुनिर्देवर्षिरत्रिः ब्रह्मण इव । अत्रिर्ब्रह्मणो मानसपुत्रः । तदुक्तं मानवसंहितायाम्–'मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ' इति । अत्रेरिन्दुश्चन्द्र इव । चन्द्रोऽत्रेर्नेत्रसमुत्पन्न इति पुराणानि । तदुक्तं पद्मे–ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः । स्रष्टुकामः प्रजा वत्स तपस्तेपे सुदुस्तरम् ॥ उर्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् । नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः ॥' इत्यादि । एतत्सर्वं 'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः ।' इत्यत्र मल्लिनाथेन विस्तरश उक्तमत एव विरम्यतेऽस्माभिः । बुधः किल बृहस्पतिपत्नीतारागर्भे सोमेनोत्पादितः । अत्र

---

१ वंशवर्धनः । इ. पा. २ वैतालिकद्वयम्; विजयतां इ. प्रथमः

Nārada—(*Pouring the pot on the head of the prince*) Rambhā, finish the rest of the ceremoncy.

Rambhā—(*Having done as directed*) Child, salute the holy sage, and your parents,

(Kumāra *bows according to the rank of the persons*)

Nārada—May you be blessed !

King—Be the *greatest man in the family !*

Urvasī—Win the favour of your father *!*

(Two bards *behind the scenes*)

First Bard—Glory to the prince *!*

As the celestial sage Atri was like the Creator, the Moon like Atri, Budha like the Cool-rayed (Moon), and His Majesty like Budha, so do you become like your father by your popular qualities. In your exalted race all blessings have indeed been fulfilled. (21)

मत्स्यपुराणम्—'ततः सनत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसंनिभः । दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः । राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राजसुतः स्मृतः ॥' इत्यादि । बोधनस्य बुधस्य देवः पुरूरवा इव । त्वं लोककान्तैर्लोकहृद्यैर्गुणैः पितुरनुरूपः पित्रा तुल्यगुणो भव । अतिशयिनि सर्वोत्कर्षशालिनि ते वंशे कुले आशिषः समाप्ता एव । सर्वश्रेयोधिगमान्निरवकाशाः सत्यः पुनरुक्तता भजन्ते इत्यर्थः । अत एव गुणैः पितुरनुरूपो भवेत्येवाशास्यते । अनुरूपभावो रघुवंशे पञ्चमसर्गे यथा—'आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते । पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्य भवतः पितेव ॥' इति ॥ २१ ॥ **तव पितरीति** । उन्नताना महात्मना पुरस्तादग्रे स्थितेऽस्मिन् तव पितरि । अनाकम्प्यधैर्ये अनाकम्प्यमक्षोभ्यं धैर्यं चित्तस्थैर्यं यस्य तस्मिन् । स्थितिमति मर्यादापालके त्वयि च । विभक्ता राजलक्ष्मीर्हिमवति हिमाचले जलधौ च व्यस्ततोया विभक्तजला गङ्गेवेदानीमधिकतरं राजते शोभते । 'उन्नतान।

द्वितीयः—

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेऽस्मि-
न्स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मी-
र्हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥ २२ ॥

अप्सरसः—(उर्वशीमुपेत्य ।) दिष्ट्या पुत्रस्य युवराजश्रिया भर्तुरविरहेण वर्धसे । (क)

उर्वशी—साधारण एषोऽभ्युदयः । (कुमारं हस्ते गृहीत्वा ।) एहि वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व । (ख)

(कुमारः प्रतिष्ठते ।)

नारदः—तिष्ठ समये तत्रभवत्याः समीपं गच्छसि ।

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।
अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥ २३ ॥

राजा—एवमनुगृहीतो भगवता कथं न योग्यो भविष्यति ।

(क) दिट्ठिआ पुत्तस्स जुवराअसिरीए भत्तुणो अविरहेण वड्ढसि (ख) साहारणो एसो अब्भुदओ । एहि वच्छ जेट्ठमादरं अभिवन्देहि ।

'पुरस्तात्स्थिते' 'स्थितिमति' 'अनाकम्प्यधैर्ये' इत्येतानि विशेषणानि हिमवत्पक्षे जलधिपक्षे च योज्यानि । उभयोर्मालिनीवृत्तम् ॥ २२ ॥ उर्वशी-साधारणोऽस्माकं सर्वासामप्सरसामित्यर्थात् । ज्येष्ठमातरमौशीनरीम् । नारदः-समये योग्यकाले ।

---

१ रम्भा-(कुमारं-) जेट्ठमादरं—पढमं मादरं । अभिवंदेहि-महिवादेहि, वन्देहि, इ. पा. २ राजा-तिष्ठ । सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् । इ. पा. ३ अनुगृहीतोऽस्मि भगवता । इ. पा. ४ दिट्ठिआ पिअसही पुत्तअस्स जुअसअसिरिं पेक्खिअ भत्तुणो अविरहे वट्टदि इ. पा.

Second Bard—

Like the Ganges with its waters distributed between the Himālaya and the ocean, Royal Fortune now appears all the more beautiful being distributed between this your father who *stands* at the *head of the great*, and *you abiding* by your duty and of unshaken courage. (22)

Nymphs—(*Approaching Urvas'ī*) We felicitate you on the attainment of the dignity of Heir-apparent by your son and on being permitted to stay with your lord.

Urvaśī—This good luck is common to us all. (*Taking the* Kumāra *by the hand*) Come, child, salute your eldest mother.

(Kumāra *moves from his place*)

Nārada—Wait, you can go to Her Ladyship presently. The splendour of the installation of your son Āyus as Heir-apparent reminds me of the installation of Kārttikeya as commander-in-chief (of the heavenly forces) by Indra. (23)

King—How can he fail to become a worthy person when *thus favoured by you* ?

आयुष इति । ते तवात्मजस्यायुषो यौवराज्यश्रीर्युवराजलक्ष्मीः । मरुत्वतेन्द्रेण सेनापतेर्भावः सैनापत्यं तत्राभिषिक्तं महासेनं कार्तिकेयं स्मारयति स्मृतिगोचरीकरोति । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इति, 'कार्तिकेयो महासेनः' इति चामरः ॥२३॥

राजा–एवं स्वयमभिषेककलशमावर्जयता । नारदः–पाकस्य तन्नामकदैत्यस्य शासनो हन्ता इन्द्रः । 'भूयः प्रियं करोतु' इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु–'वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते' राजा भरतवाक्यं नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ नटेन सामाजिकेभ्य आशीर्दीयते । प्रस्तावनानन्तरं नटपात्रस्या-

नारद —किं ते भूय पाकशासन प्रिय करोतु ।

राजा—यदि मे मघवा प्रसन्न किमत परमिच्छामि । तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम् ।)

परस्परविरोधिन्योरेकसश्रयदुर्लभम् ।
सगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥ २४ ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्क ।

॥ समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

भावादिद भरतवाक्यमित्युच्यते । परस्परेति । परस्परविरोधिन्यो परस्पर विरोधो वैरमनयोरस्तीति तयो निसर्गभिन्नास्पदयोरित्यर्थं । प्रायेण हीश्वरा अनक्षराः पण्डिताश्च दरिद्रा भवन्ति । एतदनुरोधादिदमुक्त श्रीसरस्वत्योः । एकसश्रयदुर्लभमेकत्रवासदुर्लभ सगत मिलनम् । सहवसतिरित्यथ । सता सज्जनाना भूतयेऽभिवृद्ध्यर्थं सदास्तु । अत्र सज्जनाना प्रशसाया गम्यमानत्वात् 'प्रशस्ति' नामाङ्गमुक्तम् । तल्लक्षणमादिभरते–'देवद्विजनृपादीना प्रशस्ति स्यात्प्रशसनम् ।' इति ॥ २४ ॥

---

१ प्रियमाहरतु । उपहरतु । उपकरोतु । इ पा २ भूयादुभ्दूतय सताम् । इ पा. अस्मादनतरम्—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्व कामानवाप्नोतु सर्व सर्वत्र नन्दतु ॥ इति पद्य पुस्तकद्वये ।

Nārada—What more, agreeable to you, shall Indra do ?

King—If Indra is propitiated towards me, what further can I wish for ? Still let me have this (lit let there be this)—

(*Benedictory stanza*)

For the welfare of the good, may there ever be, between wealth and learning, which are at variance with each other, a union which is rare in one place. (24)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT V

काळेवंशोद्भवेनेय रामचन्द्रस्य सूनुना ।
मोरेश्वरेणाल्पधिया निर्मिताऽर्थप्रकाशिका ॥
नाम टीका सुबोधार्थं बालानां न्यूनमत्र यत् ।
तद्बुधाः क्षन्तुमर्हन्ति हंसक्षीरनयेन मे ॥
स्वतन्त्राः सर्वतन्त्रेषु लोकमण्डितपण्डिताः ।
तेभ्योऽर्पिता तया लक्ष्मीमाधवौ परितुष्यताम् ॥

इति काळेवंशोत्पन्नेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण विरचितायां श्रीमद्विक्रमोर्वशीयटीकायामर्थप्रकाशिकायां

पञ्चमोऽङ्कः ॥

परिशिष्टम् ।

[चतुर्थाङ्कगतानि रङ्गनाथपठितानि प्राकृतपद्यादीनि ।]

पृ. १३४ पं. १—

(नेपथ्ये सहजन्याचित्रलेखयोः प्रावेशिक्याक्षिप्तिका ।)

प्रियसखीवियोगविमनाः सखीसहिता व्याकुला समुल्लपति ।
सूर्यकरस्पर्शविकसिततामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सहजन्या चित्रलेखा च ।)

चित्रलेखा—(प्रवेशानन्तरं द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य)

सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।
बाष्पापवलिगतनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥ २ ॥

पृ. १३८ पं. ७—(अनन्तरं जम्भलिका ।)

सहचरीदुःखालीढं सरोवरे स्निग्धम् ।
अविरलबाष्पजलार्द्रं ताम्यति हंसीयुगलम् ॥ ३ ॥

---

१ पिअसहिविओअविमणा सहिसहिआ वाउला समुल्लवइ ।
सूरकरफसविअसिअतामरसे सरवरुच्छङ्गे ॥

२ सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणद्धअम् ।
बाहोवग्गिअणअणअं तम्मइ हंस जुअलअम् ॥

३ सहअरिदुक्खालिद्धअं सरवरअम्मि सिणिद्धअम् ।
अविरलवाहजलोल्लअं तम्मइ हंसीजुअलअम् ॥

सहजन्या चित्रलेखयोरुर्वशीसख्योः प्रवेशसूचका आक्षिप्तिकाभिधां गीतिमुपक्षिपति—पिअसहीति । सखी सखीति वा । उर्वशीविरहदूनचेताः सहजन्योपेता विह्वला कासारोपान्तोपविष्टा चित्रलेखा विलपतीत्यर्थः । सखी सहजन्या प्रति सखी चित्रलेखा वदतीत्यर्थं इति वा । रविकरसंपर्कसंजातविकासरक्तसरोजवन्मत्सख्याः कदा नु भर्तृसंदर्शनादिजनितं सुखं संपत्स्यत इति सरोविशेषणध्वनिः । आक्षिप्तिकालक्षणमाह भरतः—'चञ्चत्पुटादितालेन मार्गत्रयविभूषिता । आक्षिप्तिका स्वरपदग्रथिता कथिता बुधैः ॥' इति । पात्रप्रवेश एवैतस्या निवेशः । गाथा छन्दः । तल्लक्षणं च पिङ्गले—'पढमं बारह मत्ता बीए अट्ठारहेण संजुत्ता । जह पढमं तह तीअं

APPENDIX

[Translation of the Prakrit passages found is Act IV]

P. 134 L 1—(*Behind the scenes, an* आक्षिप्तिका *song introducing* Sahajanyā *and* Citralekhā

Melancholy on account of the separation from her beloved friend, *Citralekha*, sitting on the bank of a lake, the lotuses of which have been caused to bloom by the rays of the *sun, in affliction wails (or speaks to her friend).* (2)

(*Then enter* Sahajanyā *and Citralekha*)

Citralekhā—(*On entering, looking at the quarters with a* द्विपदिका song)

Two female swans, tender-hearted, and touched with grief for a friend, are lamenting on a lake, their eyes flooded with tears (2)

P 138 L. 7—(*Hereafter a* जम्भलिका *song*)

Two female swans, tender-hearted, and touched with *grief for a friend, are lamenting on a lake, bathed with* profuse tears (3)

दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥' इति । दशपञ्चेत्यर्थाच्चतुर्थचरणे पञ्चदशमात्राविभूषिता भवतीत्यर्थ । विशेषान्तर च तत्रैव–'सत्तगणादीहन्ता जो ण लहू छट्ठणेय जो विसमो। तह गाहे विइ अद्ध छट्ठ लहुअ विआणेहु ॥' इति । गणश्चतुष्कल । प्राकृतपद्ये न जगण षष्ठ । छट्ठ लहुअमिति । एको लघुरेव षष्ठो गण कार्य इत्यर्थ । विषमे जगणाभाव । अन्ते गुरुश्चात्राप्यावश्यक इति हृदयम् । **द्विपदिकया दिशोऽवलोक्येति** । द्विपदिकाख्यगीतिविशेषेण दिगवलोकन विधायाग्रिमा गाथा पठतीत्यर्थ । दिशोऽवलोक्य द्विपदिकाख्यागीत्या वदतीत्यर्थो वा । तल्लक्षण चाह भगवा भरतमुनि –शुद्धा खण्डा च माना च संपूर्णति चतुर्विधा । द्विपदी करणाख्येन तालेन परिगीयत ॥ पादे छ पञ्चभागोऽन्ते चौ स्त षष्ठद्वितीयकौ । चतुर्भिरीदृशै पादै शुद्धा द्विपदिकोच्यते ॥ अर्धान्तेऽन्ये स्वरानाहु खण्डा स्याच्छुद्धयार्धया । षष्ठेनैकेन गुरुणा मानाद्विपदिका मता ॥ ज्ञेया शुद्धैव सपूर्णा गुरुणान्तऽधिकेन तु ॥' इति । हसीयुगलयोक्त्या स्वपीडातिशय वर्णयति–**सहअरीति** । अपवर्जितसुपप्लुतम् । ताम्यति ग्लानिं भजते ।

सहजन्या—सखि अस्ति कोऽपि समागमोपायः ।

चित्रलेखा—गौरीचरणरागसंभवं संगममणिं वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपाय. ।

पृ. १३८ पं. ११—(अनन्तरे खण्डधारा ।)

चिन्तादूनमानसा सहचरीदर्शनलालसा ।
विकसितकमलमनोहरे विहरति हंसी सरोवरे ॥ ४ ॥

पृ. १४० पं. १ (नेपथ्ये पुरूरवसः प्रावेशिक्याक्षिप्तिका ।)

गर्हतं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।
विशति तरुकुसुमकिसलयभूषितनिजदेहप्राग्भारः ॥ ५ ॥

पृ. १४० प. ४—

(लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे धुतपक्षः ।
बाष्पापवलिगतनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥ ६ ॥

पृ. १४० पं. ९ (इति मूर्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्थाय निःश्वस्य ।)

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।
यावन्नु नवतडिच्छ्यामलो धाराधारो वर्षति ॥ ७ ॥

---

१ सहि अत्थि कोवि समागमोवाओ । २ गोरीचरणराअसंभव संगममणि वज्जिअ कुदो से समागमोवाओ ।

३ चिन्ता दुम्मिअमाणसिआ सहअरिदंसणलालसिआ ।
विअसिअकमलमणोहरए विहरइ हंसी सरवरए ॥

४ गहणं गइन्दणाहो पिअविरहुम्माअपअलिअविआरो ।
विसइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअदेहपब्भारो ॥

५ हिअआहिअपिअदुक्खओ सरवरए धुदपक्खआ ।
वाहोवग्गिअणअणओ तम्मइ हंसजुआणओ ॥

६ मइ जाणिअ मिअलोअणि णिसअरु काइ हरेइ ।
जाव णु णवतडिसामल धाराहरु वरिसेइ ।

Sahajanyā—Friend, is there any means of union?

Citralekhā—Excepting the jewel of union produced from the lac of Gaurī's feet, what other means can there be of her recovery?

P. 138 L. 11. (*Hereafter a* खण्डधारा *song*)

With her mind suffering from anxiety, and desirous of seeing her friend, a female swan roams about on a lake charming on account of full-blown lotuses. (4)

P. 140 L 1. *Behind the scenes*' an आक्षिप्तिका *song to introduce* Pūruravas)

The elephant-lord enters the forest, a change being perceptible in him on account of the frenzy due to separation from his beloved, the huge form of his body being decked with the flowers and tender leaves of trees. (5)

P. 140 L. 4. (*Picking up a clod of earth and running to attack with it*) (*After that, looking at the quarters with a* द्विपदिका *song*)

A young swan, brooding over his grief for his beloved with fluttering wings and flooded eyes, wails on the lake.

P. 140 L. 9. (*So saying falls down senseless; again rising with a* द्विपदिका *song and sighing*)

I thought that some demon was carrying away the fawn-eyed one, while the dark cloud, (decked) with the new lightning, was showering. (7)

अनन्तरे जम्भलिकेति । जम्भलिका गीतिविशेषः । तथा चाह भरतः—'उद्ग्राहो द्विःसकृद्वैकखण्डे द्विशकलोऽथ वा । यत्र ध्रुवो द्विराभोगो ध्रुवेऽमुक्तिः स जम्भकः ॥' इति । एतस्यैव नाम जम्भलिकेति मतङ्गमतम् । 'ध्रुवे मुक्तिरहिता पूर्वोक्तलक्षणलक्षिता सा' इति श्रीमद्भट्टसोमचरणाः । पुनः 'सहचरि' इत्येव पठति तृतीयचरणपरिवर्तनेन । खण्डधारेति । खण्डधाराख्यो गीतिविशेषः । तल्लक्षणं तु—'यद्गीतं गुणचर्यां च रागेण क्रिडनेन च । तालेन सा खण्डधारा यष्टिकेन प्रकाशिता ॥' इति । हंस्यन्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह—चिन्तेति । गजान्योक्त्या जायाविरहायासितस्योन्मत्तस्य पुरूरवसो रङ्गभूमावाक्षिप्तिकया प्रवेशं सूचयति—गहणमिति । देहप्राग्भारो देहाभोगः । हंसान्यापदेशेन राजा स्वदुःखातिरेकमाह—दुमिअ इति । व्याधापवस्मितनयनः

पृ. १४२ पं. २—(अनन्तरे चर्चरी।)

जलधर[1] संहरात्र कोपमाज्ञप्तः
अविरलधारासारदिशामुखकान्तः।
ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये
तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्सहिष्ये ॥ ८॥

पृ. १४२ पं. ५—प्रत्यादिशामि]। (अनन्तरे चर्चरी।)

[2]गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्यैः।
प्रसृतपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः॥ ९॥

(इति नर्तित्वा।)

पृ. १४२ पं. ११—अन्वेषयामि—(पाठस्यान्ते भिन्नकः।)

[3]दयितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः।
गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः॥ १०॥

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्।)

---

१ जलहर संहर एहु कोपमि आढत्तओ अविरलधारासारदिसामुहकन्तओ।
ए मइं पुहविं भमन्ते जइ पिअं पेक्खिहिमि तच्छे जं जु करीहसि तं तु सहीहिमि ॥

२ गन्धुमाइअमहुअरगीएहिं वज्जन्तेहिं परहुअतूरेहिं।
पसरिअपवणुव्वेल्लिअपल्लवणिअरु सुललिअविविहपआरहिं णच्चइ कप्पअरु ॥

३ दइआरहिओ अहिअं दुहिओ विरहाणुगओ परिमन्थरओ।
गिरिकाणणए कुसुमुज्जलए गअजूहवई तह झीणगई ॥

व्याधत्रासितनेत्रः। पक्षे बाष्पापवल्गितनयनः। धुतपक्षः कम्पितपक्षः। पक्षेऽसहायः। 'पक्षः पार्श्वगरुत्सध्यसाहाय्यबलभित्तिषु' इति त्रिकाण्डी। मइ जाणिअ इति]। नुर्निश्चये। यावज्जलधरो वर्षति तावन्मृगलोचनामुर्वशीं कोऽपि राक्षसो हरतीति मया निश्चयेन ज्ञातम्। वर्षणोत्तर तु जलदनिश्चयात्केन नीता क वा गता मत्प्राणप्रिया किमिदानीं करोमि मन्दभाग्य इति। इति क्वापि सकरुणं विचिन्त्यैर्तैर्युत्तरैश्चूर्णिकासंगतिः।

P. 142 L. 2. (*Hereafter a*) चर्चरी *song*,

O cloud, you that have covered the face of the quarters with your dense showers, restrain your anger towards me, being ordered to do so ; if I, while wandering on earth, see my beloved, then I shall endure whatever you will do. (8)

P. 142 L. 5. (*A* चर्चरी *song after the word* प्रत्यादिशामि)

The heavenly tree dances in a number of charming ways to the accompaniment of the songs of the bees exhilarated with fragrance, and the playing of musical instruments (in the form of the notes of) the cuckoos, with the clusters of its foliage waving in the blowing gale. (9)

(*With these words, he dances*')

P. 142 L. 11. (*A* भिन्नक *song after the word* अन्वेषयामि)

Separated from his beloved, (and therefore) very much grieved, full of the grief of separation, and extremely languid, the lord of the herd of elephants with very slow gait (wanders) in the mountain-forest bedecked with flowers.(10)

(*Then turning round with a* द्विपदिका *song, and observing, sees with delight*).

अनन्तर इति । चर्चरीसंज्ञो गीतिविशेषः । तदुक्तम्—'द्रुतमध्यलयं समाश्रिता पठति प्रेमभरान्नटी यदि । प्रतिमण्ठकरासकेन वा द्रुतमध्या प्रथमता हि चर्चरी ॥' 'सोमो वा प्रतिमण्ठकः । लघ्वादितालो लोकेऽसौ रास इत्यभिधीयते ॥' इति । मेघं प्रत्याह–जलहरेति । ए इति संबोधने एवमर्थे वा । एहु एतस्मिन्मल्लक्षणे जने कोपं संहर । मा कुर्वित्यर्थः । बसन्तवर्णनेन जलधरसमयप्रत्यादेशमाह—**गन्धुम्माइअ इति** । गीतैस्तूर्यैरित्युपलक्षणे तृतीया । प्रसृतेनेतस्ततः संचलता वायुनोद्वेलनशीलः अञ्चलः पल्लवनिकरः किसलयसमूहो यस्य सः । एतेन पल्लवनिकरस्य करत्वं गम्यते । **पाटस्यान्ते भिन्नक इति** । 'पाठो वाद्याक्षरोत्करः ' इति भरतः । भिन्नको रागविशेषः । तथा चाह भरतः—'षड्जमध्यमिकोत्पन्नो भिन्नको मध्यमो बहुः षड्जग्रहांशो मन्यासो मद्रसोऽन्तोऽथ वा भवेत् ॥ षड्जादिमूर्च्छनः शुद्धः सचारिणि सकाकलिः । प्रसन्नादियुतो दानवीरे रौद्रेऽद्भुते रसे ॥ दिनस्य पश्चिमे यामे प्रयोज्यः सामदैवतः ॥' इति ॥ गजान्योक्त्या स्वावस्थामाह—**दइआरहिओ इति** । भ्रमतीत्यध्याहारः ।

पृ. १४६ पं. ३— (अनन्तरे खण्डकः ।)

संप्राप्तखेदस्त्वरितं परवारणः
प्रियतमादर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥ ११ ॥

(तेन खण्डकान्तरे चर्चरी)

बर्हिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्
अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।
निशामय मृगाङ्कसदृशेन वदनेन हंसगतिः
अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥ १२ ॥

(चर्चरिकयोपविश्य । अञ्जलिं बद्ध्वा ।)

पृ. १४६ पं. ६—(चर्चरिकया विलोक्य ।)

पृ. १४६ पं. १४—(अनन्तरे खुरकः)

विद्याधरकाननलीनो दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ।
दूरोत्सारितहृदयानन्दः अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ॥ १३ ॥

(खुरकान्ते चर्चरी ।)

---

१ संपत्तविसूरणओ तुरिअं परवारणओ ।
पिअतमदंसणलालसओ गअवरु विम्हिअमाणसओ ॥

२ बहिण पै इअ अब्भत्थिअमि आअक्खहि मं ता
एत्थ अरण्णे भमन्ते जइ तुअ दिट्ठी सा महु कान्ता ।
णिसम्महि मिअङ्कसरिसे वअणे हंसगई
ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झ मई ॥

३ विज्जज्झरकाणणलीणओ दुक्खविणिग्गहबाहुपीडओ ।
दूरोसारिअहिअआणन्दओ अम्बरमाणे भमइ गइन्दओ ॥

गजयूथपतिरहं स्वाया प्राणप्रियामपि रक्षितुं न शक्तः । कथं मे यूथपतित्वं धिक् च मामित्यतिदुःखे कारणम् । अनन्तरे खण्डक इति । खण्डको गीतिविशेषः । तल्लक्षणं तु—' विरहव्यापृता यात् पठेद्गीतिं कुशीलवी । प्राकृतेन प्रबन्धेन खण्डकः स उदाहृतः ॥ ' इति । गजान्यापदेशेन स्वावस्थां पुनराह–संपत्तविसूरणेति । विचरतीति शेषः । परबलदलनोऽप्यहं स्वप्रियतमासंरक्षणेऽपि क्षमो नासीति खेदे विसये च

P. 146 L. 3. (*Hereafter a* खण्डक *song*)

Grieved (on account of separation), and desirous of seeing his beloved, the elephant-lord roams hurriedly, wondering in his mind (that though he was) the conqueror of enemies, he could not protect his beloved who was taken away from him. (11)

(*A* चर्चरी *song after the* खण्डक)

O peacock, I beseech you, tell me if while wandering in this forest you have seen that beloved of mine. Listen—Her face is like the moon and her gait like that of a swan; by these indications you will recognize her, (and so) I have told you. (12)

(*Sitting down after the* चर्चरी *song and joining his palms*))

P. 146 L. 6. (*With the* चर्चरी *song, gazing*)

P. 146 L. 6. (*Hereafter the* खुरक, *i. e. the dancing song*)

The mighty elephant living in the forest of the demigods, wanders measuring the sky (*as it were*), with a flood of tears proceeding (from his eyes) on account of grief, and with the joy of his heart cast far away. (13)

(A चर्चरी *song after the* खुरक)

हेतुगर्भं विशेषणं परवारण इति । विसूरण इति 'खिदेर्विसूरः' इति विसूरादेशः । तेनाखण्डकान्तरे चर्चरीति । तेनेति मङ्गलार्थकमक्षरद्वयम् । तेनालक्षणमाह भगवान्भरतमुनिः—'ॐ तत्सदिति निर्देशात्तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । तदिति ब्रह्म तेनायं ब्रह्मणा मङ्गलात्मकः ॥ लक्षितस्तेन तेना' इति । अन्यत्रापि-'तेकारः शंकरः प्रोक्तो नाकारश्च उमा तथा । गीतादौ तेन वक्तव्यं तेना इत्यक्षरद्वयम् ॥' इति खण्डकचर्चर्योर्लक्षणं प्रागुक्तमेव । बर्हिणं प्रत्याह-बर्हिण पै इति । बर्हिण पै परम् । त्वामिति वा निशामय शृणु । वदनेनेत्युपलक्षणे तृतीया । चर्चरिका-योरविस्पष्टादौ चर्चरिका गतिविशेषः । तालविशेषो वा । प्रमाणं च भरतः— 'विरामान्तद्रुतद्वन्द्वं लघून्यष्टौ च चर्चरी' इति । यथा-'०० ।ऽ।।।।।।।।।' अञ्जलिं बद्ध्वेति । यदुक्तम्-'पताकाहस्ततलयोः संश्लेषादञ्जलिर्मतः । देवता-गुरुविप्राणां नमस्कारेष्वयं क्रमात् ॥ कार्यः शिरोमुखोरःस्थो नृभिः स्त्रीभिर्य-थेप्सतः ॥' इति । अनन्तरे खुरक इति । खुरको नृत्यविशेषः । तदुक्तम्-'पदमञ्जरिरागसंयुतं यद् द्रुतमध्येन लयेन सम्प्रयुक्तम् । प्रतितालयुतं च नर्तनं तत्खुरकाख्यं मुनये शिवेन दत्तम् ॥' लघुर्द्रुतद्वयं यत्र प्रतितालः

हेले हेले

परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ति।
यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तदाचक्ष्व मम परपुष्टे ॥ १४ ॥

(एतदेव नर्तित्वा वलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा।) भवति।

पृ. १४८ पं. ५—(वामकेन किंचिद्वलित्वा। आकाशे।)

पृ. १४८ पं. १३—सुखमास्तां भवती। साधयामस्तावत्। (उत्थाय द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च।) अये दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षेपशंसी नूपुरशब्दः। यावदेनमनुगच्छामि। (परिक्रम्य।)

प्रियतमा[२] विरहक्लान्तवदनः अविरलवाष्पजलाकुलनयनः।
दुःसहदुःखविसंष्ठुलगमनः प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः।
अधिकं दूयमानसो दरीं गतः कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥ १५ ॥

---

१ परहुअ महुरपलाविणि कन्ति णन्दणवण सच्छन्द भमन्ति।
जइ पइं पिअअम सा महु दिट्ठी ता आअक्खहि महु परपुट्ठि ॥

२ पिअअमविरहकिलामिअवअणओ
अविरलवाहजलाउलणअणओ।
दूसहदुक्खुविसंठुलगमणओ
पसरिअउरुतावदिविअअङ्गओ।
अहिअं दुम्मिअमाणसओ दरिअं गओ
काणणं परिभमइ गइन्दओ ॥

प्रकीर्तितः' इति। खुरकाख्यो गेयविशेषो वा। आह च भरतः-'पूर्वपूर्वाक्षरत्यागे योऽन्यो वर्णचयः स चेत्। उत्तरोत्तरसंघादौ खुरकः परिकीर्तितः॥' इति। गजान्यापदेशेन पुनः स्वावस्थामाह-विज्जज्झरेति। अम्बरमानेनेत्युपलक्षणे तृतीया। अतिविशाल इत्यर्थः। परभृता प्रत्याह-हेल्ले हेल्ले रे हे रे। आदरे द्विरुक्तिः संबोधने। परहुप्पति। कान्ता मनोनयनानन्ददायिनी। नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्तीत्यादीनि प्रियतमाविशेषणानि वा। 'परभृते परपुष्टे' इत्यर्थपौनरुक्त्यं वक्षु-

Dear cuckoo, warbling sweetly, soaring through the *Nandana* forest at your will, if indeed you have seen that beloved of mine, O cuckoo, tell, me.

(*Dancing to the tune, approaching with a* वलन्तिका, *and kneeling.*) Madam

P. 148 L. 5. (*With a slight turn in position*) (*In the sky*)

P. 148 L. 13—May you sit at ease, Madam! Let us depart at once. (*Rising and turning with a* द्विपदिका *song and gazing*). *There is the sound of an anklet, indicating the* pacing of my beloved in the southern part of the forest-line; I shall just follow this sound. (*turning*)

With his countenance faded on account of separation from his beloved, his eyes surcharged with the moisture of unceasing tears, his gait impeded by unbearable grief, his body heated by excessive and growing pain and his mind further still agitated, the elephantlord roams in the forest. (15)

रुन्मत्तत्वान्न दोषावहम् । यद्वा, मधुपरपुष्टे' इत्येकं पदम् । मधुना पुष्परसेन परमत्यन्त पुष्टे इत्यर्थः । मधुपरा चासौ पुष्टेति वा । मधौ वसन्त इति वा । **वलन्तिकयेति** । वलन्तिका रागविशेषः । तथा च सगीतरत्नाकरे—'वलन्तिका तदुपाङ्गं स्याद्रिहीना मन्द्रदेवता । सन्यासांशग्रहेड्डाया शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ॥' इति । **वामकेनेति** । वामकं पार्श्वस्थितवस्त्ववलोकने संस्थानविशेषः । यदुक्तम्—'धुतेन शिरसा यत्तु पार्श्वेन वलितेन च । तद्वमकं वै करणं पार्श्वस्थस्यावलोकने ॥' इति । **दक्षिणेनेति** । वनधारायाः दक्षिणभागे । दक्षिणेनेत्येनप्रत्ययान्तो निपातः । तद्योगे च वनधारामिति द्वितीया धारा पङ्क्तिः । 'धारा पङ्क्तौ द्रवद्रव्यस्रवेऽश्वगतिपञ्चके' । इति विश्वलोचनः । द्विपान्यापदेशेन स्वदुःखातिरेकमाह—**प्रियतमविरहेति** । विसंष्ठुलगमनः स्खलद्गतिः । **ककुभेन षट्पदभङ्ग्या इति** । ककुभाख्यरागेण । उक्तं च भरतेन—'मध्यमापञ्चमीधैवत्युद्भव· ककुभो भवेत् । धांशग्रहः पञ्चमान्तो धैवतादिकमूर्च्छनः ॥ प्रकम्पमप्यारोहिभ्यां करुणे यमदैवतः ।

(इति ककुभेन पङ्कुपभङ्गा ।) (अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

[1]प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्त ।
वाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥ १६ ॥

पृ. १५० ९—(उपविश्य चर्चरी ।)

रे रे हंस किं गोप्यते । (इति नर्तित्वा उत्थाय ।)

पृ १५० प. १३—(चर्चरी ।)

[3]गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते । (चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बध्वा ।)

पृ. १५२ प ३—(पुनश्चर्चरी ।)

कस्मात्त्वया शिक्षितमेतद्गतिलालस सा परं दृष्टा जघनभरालसा ॥ १७ ॥

(पुनर्चर्चरी । 'हस प्रयच्छ' इत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य ।)

पृ. १५२ प. ५—

(अनन्तरे कुटिलिका ।) भ्रमररणितमनोहरे

(मल्लघटी) कुसुमिततरुवरपल्लविते ।

(चर्चरी) दयिताविरहोन्मादित कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥ १८ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी ।)

---

१ पिअकरिणीविच्छाइअओ गुरुसोआणलदीविअओ ।
वाहजलाउललोअणओ करिवरु भमइ समाउलओ ॥

२ रे रे हंसा किं गोइज्जइ । ३ गइअणुसारें मइ लक्खिज्जइ । ४ कइँ पइँ सिक्खिउ ए गइलालस सा पइँ दिट्ठी जहणभरालस ॥ ५ भम्मररणिअमणोहरए । ६ कुसुमिअतरुवरपल्लविए । ७ दइआविरहुम्माइअओ काणणे भमइ गइन्दओ ॥

गेय शारदि' इति । उपभङ्गा अवच्छेदा । उन्मादातिशयवशात्पुनस्तमेवार्थमाह—पिअकरिणीति । रे रे इति । हे गतिलालस गमनविषये लालसाभिलाष यस्य त्वयैतत् । अर्थाद्गमनम् । कस्माच्छिक्षितम् । गमनान्यथानुपपत्त्यैव सा पर निश्चित त्वया दृष्टा । यद्वा ए गइलालस इति पदद्वयम् । लालसार्थाद्गति-शिक्षणे साभिलाष । चेदिय त्वया न दृष्टा तद्यतद्गतिरेतस्या मत्प्राणप्रियाया

(Thus he repeates the six divisions of the verse according to the Kakubha mode of singing).

(Then looking at the quarter with a द्विपदिका *song)*

Separated from his dear mate, burning with the fire of intense grief, and his eyes flooded over with tears, the elephant-lord wanders afflicted. (16)

P. 150 L. 9— *(Sitting, continues with a* चर्चरी *song)*

O swan, why do you conceal it ? *(Dancing and rising)*

P. 150 L. 13 *(A* चर्चरी *song)*

I understand by your imitation (her) gait.

(Aproaching with the चर्चरी *song and folding his palms)*

P. 152 L. 3. *(A* चर्चरी *song again)*

From whom did you learn this, you lover of a (charming) gait ? Verily, you have seen her who is languid on account of her heavy hips. (17)

A चर्चरी *song again. Uttering the very* हंस प्रयच्छ &c. and *gazing with a* द्विपदिका *and laughing)*

P. 152 L. 5.—*(Hereafter a* कुटिलिका *i. e. a Dancing, Song,* with a मल्लघटी and a चर्चरी)

The elephant-lord maddened on account of separation *from his beloved, roams—*

In a forest which is *charming on account of the rustling* of leaves and the cooing of birds, and in which beautiful trees have put forth leaves and flowers. (18)

(A चर्चरी *song after music and dancing)*

गतिर्गमनं कई कथं शिक्षितमभ्यस्तमित्यर्थः । कंइ केन शिक्षितमुपदिष्टमिति वा । *एतद्गतिलास्यमित्यपि केचित् । अर्थापत्त्यैव त्वत्कृतैतद्दर्शनमवधार्यत इति* तात्पर्यार्थः । 'कंइ' इति देशी संबोधने बहुवचनम् । अग्रे च त्वयेत्येकवचन-मुन्मत्तोक्तिर्न दोषकृत् । वस्तुतस्तु दूरादाह्वाने हंसा इति प्लुतान्तत्वादेकवचनमेव । कुटिलिकेति । कुटिलिका नाट्यविशेषः । तदुक्तम्—'रागेण रहितं यत्तु चार्धमत्त-ल्लिकायुतम् । भाषयैव च तन्नाट्य कुटलीसंज्ञकं मतम् ॥' अर्द्धमत्तल्लीलक्षणं तु—'उपेतापसृतौ पादौ वामश्चेद्रेचितः करः । काट्यामन्यस्तदा त्वर्द्धमत्तली तरुणी-मदे ॥' इति । गजान्योक्त्या पुनराह–मम्मर इति । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिरिति

[1]गोरोचनाकुङ्कुमवर्णं चक्र भण माम् ।
मधुवासरे क्रीडन्ती धन्या न दृष्टा त्वया ॥ १९ ॥
(चर्चरिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा)

पृ. १५४ पं. ६—(अस्यान्तरे अर्धद्विचतुरस्रकः)

[2]एकैकमवर्धितगुरुतरप्रेमरसे ।
सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसे ॥ २० ॥
(चतुरस्रकेणोपेत्याञ्जलिं बद्ध्वा ।)

पृ. १५४ पं. १३—(नागराजतिष्ठति ।)

(कुटिलिका ।) [3]करिणीविरहसंतापितः ।
(मल्लघटी) [4]कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ २१ ॥

---

१ गोरोअणाकुङ्कुमवण्णा चक्क भणइ मइ ।
महुवासर कीलन्ती घणिआ ण दिट्ठी पइ ॥

२ एक्कक्कमवड्ढिअगुरुअरपेम्मरसे ।
सरे हंसजुआणओ कीलइ कामरसे ॥

३ करिणीविरहसंताविओ ।

४ काणणे गन्धुद्धअमहुअरु ॥

न्यद्यपि तथापि विशिष्टवाचकाना पदाना विशेषणवाचकपदसानिध्ये सति विशेष्यमानपरत्वमित्यभियुक्तोक्ते. शुष्कपत्रमानपरोऽथ मर्मरशब्दः । तद्वा मर्मरः स्वरश्च रुणितं च पक्ष्यादीना ताभ्या मनोहरे । मल्लघटीति । मल्लघटी नाट्यविशेषः । द्विलयान्तरे चर्चरीति । नृत्यगीतवाद्याना साम्यं लय. । 'लयः साम्यम्' इत्यमर. । तस्य च त्रैविध्यमुक्तमन्यत्र—'द्रुतो मध्यो विलम्बश्च लयः स त्रिविधो मतः' इति । चक्रवाकीमाह—गोरोअणेति । चक्का चक्रवाकी । 'कोकश्चक्रश्चक्राकः' इति त्रिकाण्डी । अर्धद्विचतुरस्रक इति । नन्द्यावर्तापरनामकः संस्थानविशेषोऽर्धचतुरस्रकः । स च द्विवारं कृतत्वादर्धद्विचतुरस्रक इत्युच्यते । लक्षणं तु—'अस्यैव चेच्चरणयोन्तरं स्यात्षडङ्गुलम् । वितस्तिमानमथ चा नन्द्यावर्तं तदुच्यते ॥' इति । अस्यैवेति प्रकृतसंस्थानस्येत्यर्थः । अयमेव

O *Cakravāka* bird, of yellow and red colour, tell me if you have not seen that blessed woman, sporting-time. (19)

(*Approaching with a* चर्चरी *song and kneeling*)

P. 154 L. 6—(*The* अर्धद्विचतुरस्रक *position*)

The youthful swan sports in the lake of passion, his intense affection being heightened all at once (*lit.* by one turn). (20)

(*Approaching in the* चतुरस्रक *posture and joining his palms*)

P. 154 L. 13.—(*After* नागराजस्तिष्ठति), (*A* कुटिलिका *song*)

There stands the lordly elephant in the forest, grieved on account of separation from his mate,—(a मल्लघटी)—with the black bees rising up on account of the smell of his rut. (21)

चार्धचतुरस्रकं इत्याहुः । 'कमलसेविनी भ्रमरे प्रणयं करिष्ये' इत्युपक्रम्यानन्तरं दृष्टं हंसं वर्णयति—एकक्रम इति । 'सरे' इति पदविहीनो वा पाठः । कामरसेन कामाभिनिवेशेनेत्यर्थः । यद्वा उन्मादातिशयवशेन भ्रमरमेव हंसबुद्ध्या वर्णयति—एकेति । अथ वा हंसान्योक्त्या स्वावस्थामाह—एकेति । 'एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसः । शरेण । हंसयुवा नावक्रीडति कामरसेन ॥" कामस्य रसोऽभिनिवेशो यस्मिन्नेतादृशेन । शरेण विद्ध इति शेषः । एकक्रमेण युगपद्वार्धितरिरंसः । प्रियविरहेणेति भावः । गुरुतरः प्रेमरसो यस्यैतादृशो हंसयुवा नावक्रीडति । ईषत्क्रीडामपि न करोतीत्यर्थः । यद्वा । हंसजुआणओ इत्येकमेव पदम् । कुसुमसायकसायकार्पितसः प्रियाविच्छेदच्छिन्नप्रेमा हंसयुवा क्रीडतीति शिरश्चालने । अपि तु कथमपि क्रीडालेशमपि न करोतीति भावः । 'छृप् छेदने' इति धातुः । 'निर्गतसरे' इति पाठान्तरे कामरसेन कामाभिनिवेशेन । उपलक्षित इति शेषः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तेन योज्येयं गीतिः । कामरसेन युगपदुत्पादितगुरुतरप्रेमरसो हंसयुवा क्रीडति । अहं तु दैवदग्धो न भावः । 'पेम्मरसे' 'नरे' 'कामरसे' इत्यादिषु प्रथमातृतीये 'प्राकृते लिङ्गवचनमतन्त्रम्' इत्यादि हेमचन्द्रानुक्तरवाद्बोद्धव्ये । चतुरस्रकेणेति । संस्थानविशेषश्चतुरस्रकम् । यदुक्तम्—' नन्द्यावर्तस्वयो-

पृ. १५६ पं. ३—(स्थानकेनावलोक्य ।)

पृ. १५६ पं. ३—(अनन्तरे चर्चरी ।)

अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।
दूरविनिर्जितशशधरकान्ति-
र्दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ २२ ॥

पृ. १५८ पं. २—(अनन्तरे खण्डिका ।)

प्रसृतखरखुरदारितमेदिनिर्वनगहनेऽविचलः ।
परिसर्पति पश्यत लीनो निजकार्योद्युतः कोलः ॥ २३ ॥

पृ. १५८ पं. ६— (अनन्तरे चर्चरी)

स्फटिकशिलातलनिर्भरनिर्मल बहुविधकुसुमविरचितशेखर ।
किंनरमधुरोद्गीतमनोहर दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ २४ ॥

(चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा ।)

---

१ हइं पैं पुच्छिमि आअक्खहि गअवरु ललिअपहारे णासिअतरुवरु ।
दूरविणिज्जिअससहरकन्ती दिठ्ठी पिअ पैं संमुहजन्ती ॥

२ पसरिअखरखुरदारिअमेइणि वणगहणे अविचल्लु ।
परिसप्पइ पेच्छह लीणो णिअकज्जुज्जुओ कोल्लु ॥

३ फलिहसिलाअलणिम्मलणिब्भरु बहुविहकुसुमविरइअसेहरु ।
किंणरमहुरुग्गीअमणोहरु देक्खावहि महु पिअअम महिहरु ॥

र्थो भवेदष्टादशाङ्गुलम् । अन्तरे चतुरः स्थानं चतुरस्रं तदोदितम् ॥ ' इति । गजान्यापदेशेनाह—**करिणीति** । गन्धोद्धतो गर्वोद्धत इति वा । गजो भ्रमतीति शेषः । ' गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धोकामोदगर्वेषु ' इति हेमचन्द्रः । **स्थानकेनेति** । स्थानकमालापः विशेषः । तथा चाभाणीन्द्ररतः–' स्थानकं तद्वदेव स्यात्पृथग्भूत-विदारिकम् ' इति तद्वदिति प्रकृतालापवदित्यर्थः । गजं प्रति प्रियाप्रवृत्तिं पृच्छति—**हइं पैं इति** । दूरमत्यन्तं विनिर्जिता पराजिता । आह्लादकतातिशयनिष्कलङ्कतादियुत-मुखेनेति शेषः । शशलाञ्छनकान्तिर्यया शशधरेत्यनेन पूर्णचन्द्रता द्योत्यते ।

P. 156 L. 3.—*(Standing in the* स्थानक *position and gazing)*

P. 156. L. 3.—*(A* चर्चरी *song hereafter)*

I question you, tell me, O elephant-lord that have felled down a tree with a sportive blow, did you see my beloved, who far excels the beauty of the moon, crossing your path ? (22)

P. 158. L. 2.—*(Hereafter a* खण्डिका *song)*

Attentive to his business, and striking the ground with his hard hoof out-stretched, see, the courageous boar wanders here and there, lurking in a dense forest. (23)

P. 158 L. 6 —*(Hereafter a* चर्चरी *song)*

Show (me) my beloved, O mountain, bright (*lit.* extremely white) like (*also,* on account of there being) crystal-slabs, having a crest of variegated flowers, and charming on account of the songs of demi-gods. (24)

(Approaching with the* चर्चरी *song and joining his palms)

अनन्तरे खण्डिकेति । गीतिविशेषः खण्डिका । यदुक्तम् 'पर्यायेण शनैस्तिर्यङ् नतमुक्तं धुतं शिरः । श्रीरागकुम्भतालेन निबद्धा खण्डिका मता ॥' इति । कुम्भतालश्च–'कामभाग्द्रुता यत्र अर्धचन्द्रस्ततः परम् । दविरामो लघुश्चैको बिन्दुश्चार्धद्रुतो भवेत् । दविरामो लघुद्वन्द्वद्रुतो लघुविरामवान् ॥' इति । तथा– 'ते ते ते ते ते ति थ्यै थै ते ति थ्यै थै थै त थै' [० ० ० ० ० ॅठ ० ठॅ ॥ ० ।] खण्डिका गद्यभेदो वा । प्राह च भगवान् भरतः- 'खण्डी गणेशदैवत्या सात्वतीं वृत्तिमाश्रिता । श्वेता हास्यकृदारब्धा वैदर्भीभङ्गिसंभवा ॥' इति । वराहान्यापदेशेनाह—**पसरिपत्ति** । अविचलो धीरः । वनगहने लीनोऽपि निजकार्योद्युक्तः कन्दाद्यन्वेषणार्थं कृतोद्योगः परिसर्पति इतस्ततो भ्रमति । प्रवृतरखुरेति कन्दाद्युत्खननार्थं भूमिदारणम् । बुभुक्षया पीडितः क्रोधवशातः पृथ्वीदारणं करोतीति वा वराहस्वभाववर्णनं वा । पक्षे धीरः क्रीडार्थं घनगहने लीनः प्रियतमान्वेषणरूपनिजकार्योद्युक्तो भ्रमति । प्रबलतरविरहखिन्नो हस्तपादेन भूम्यास्फालनं च करोति । पश्यतेत्युन्मादवशादाकाशवचनम् । यद्वा शिलोच्चयदर्शनप्रवृत्तोऽन्तरा दृष्टं वराहं वर्णयति–पसरिपत्ति । पर्वतं प्रति प्रार्थयते— **फलिहसिलेत्ति** । स्फटिकशिलातलैर्निर्भरमत्यन्तं निर्मलः । निर्मलनिर्भरेत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमान्निर्भरनिर्मलेति विधेयम् । यद्वा निर्मलेत्यन्तमेकं पदम् । निर्भ-

पृ. १६४ पं. ९—(आदास्ये तावदेनम्—) (ग्रहणं नाटयति ।)

[1]प्रणयिनीवद्धास्वादो वाष्पाकुलनिजनयनः ।
गजपतिर्गहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥ २८ ॥

(द्विपदिकयोपसृत्य गृहीत्वा । आत्मगतम् ।)

पृ. १६६ पं. १७—

[2]लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि
यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।
तदारण्येन विना करोमि निर्भ्रान्ति
पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्तम् ॥ २९ ॥

(इति चर्चरिकयोपसृत्य लतामालिङ्गति । ततस्तदीयस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी ।)
पृ. १६८ पं. १३—(अनन्तरे चर्चरी ।)

[3]मयूरः परभृद्धंसो रथाङ्गोऽलिर्गजः पर्वतः सरित्कुरङ्गः ।
तव कारणेनारण्ये भ्रमता को न खलु पृष्टो मया रुदता ॥ ३० ॥

---

१ पणइणिवद्धासाइओ वाहाउलणिअणअणओ ।
गअवइ गहणे दूहिओ परिभमइ खामिअवअणओ ॥

२ लए पेक्ख विणु हिअएं भवामि
जइ विहिजोए पुणि तहिं पाविमि ।
ता रण्णे विणु करिमि णिब्भन्ती
पुण णइ मेल्लइं ताह कअन्ती ॥

३ मोरा परहुअ रदङ्ग
अलिगअ पव्वअ सरिअ कुरङ्गम ।
तुज्झह कारण रण्ण भमन्ते
को ण हु पुच्छिअ मइं रोअन्ते ॥

काननस्य गगनोल्लङ्घं महत्त्वनीलत्वाद्यतिशयसाधर्म्यात् । भमते भ्रमता त्वयेति वा। सह सभा । अनिर्वचनीयादित्यर्थ इति वा । गजान्यापदेशेन पुनराह-पणइणीति । प्रणयिनीबद्धास्वादः प्रणयिनीबद्धास्वादित इति वा प्रणयिन्याबद्धोऽधरास्वादिरहेणात र्धमास्वमन्तारब्धादितः गृहीकृत इत्यर्थः । प्रणयिनीबद्धाधार इति वा । प्रणयिन्या बद्ध

P. 164 L. 9—*(After* आदास्ये *etc) (Gesticulates picking it up).*

The elephant-lord, attached to his mate and quite emaciated his eyes bedimmed with tears, and his countenance faded, wanders afflicted in the forest. (28)

(Approaching with a द्विपदिका *and picking it up)*

P. 166 L. 17—

See, O creeper, I am wandering with an absent mind; if luckily I get her back, then certainly I shall remove her from this forest, and never again allow that ruthless lady to enter it (29)

(Approaching with the चर्चरी *he embraces the creeper, then enter* Urvasī *in it's place)*

P. 168 L. 13. *(Here after a* चर्चरी *song)*

Wandering in the forest for your sake, whom did I not tearfully ask (intelligence about you)?—the peacock, the cuckoo, the swan, the *Cakravāka* the bee, the elephant, the mountain, the river, and the deer. (30)

आशा येन । समासान्ते कः । श्यामितवदनो म्लानीभूतास्य. । 'सामिअत्तअवअणो' इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्र प्रसारितवदन इत्यर्थः । लता प्रत्याह—लए पेक्खति । दाहकअं ती' इति पाठे दाहकृत ताम् । निर्गता भ्रान्तिर्यस्यां क्रियायां तथा स्यात्तथा । तामरण्येन विना करोमि । इदानीं स्वरण्यादहिर्निष्कासयामि पुनर्न प्रवेशयामि । कदाप्यरण्यं नानयामीत्यर्थः कृतान्तां स्वातिरेकेण पीडादायिका-मित्यर्थः । कृतोऽन्तोऽपरिगुरस्य यथेति वा । यद्वा कृतामर्षात्सापराधीकृतां तामुर्वशीं पुनररण्यानीं न प्रवेशयामीत्यर्थः । अथ वा पाठान्तरे दाहकृतं विरह-जन्यतापजनिकाम् । संयोगे च दाहं कृन्ततीति व्युत्पत्त्या दाहनाशिकामित्यर्थं इति वा । मिलिताद्युर्वशी प्रत्याह—मोरा परहुवति । 'हंस विहंगम' इति पाठे

पृ. १७२ पं. १४—(चर्चरी ।)

'प्राप्तसहचरीसंगमः पुलकप्रसाधिताङ्गः ।
स्वेच्छाप्राप्तविमानो विहरति हंसयुवा ॥ ३१ ॥

(इति खण्डधारया निष्क्रान्तौ ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

---

१ पाविअसहअरीसंगमओ पुलअपसाहिअअङ्गअओ ।
सेच्छापत्तविमाणओ विहरइ हंसजुआणओ ॥

हंसः कलहंसः । विहंगमश्चक्रवाक इत्यर्थः । हंसान्यापदेशेनाह—पाविअति । प्रसाधितं भूषितम् । स्वच्छयैव प्राप्तं विमानं यानं येन । स्वेच्छया ईश्वरेच्छया प्राप्तो विशिष्टो मानः प्रियासङ्गालिङ्गनादिजन्या उत्कर्षो येन । पक्षे अभिलाषोपनीतव्योमयानः ।

P 172 L 14 (*A* चर्चरी *song*)

Being united with the consort and having his body horripilated, the youthful swan, having obtained a balloon as he wished, sports (31)

(*Exeunt after the* खण्डधारा *song*)

END OF ACT IV

खण्डधारयेति । खण्डधाराख्या गीतिमुक्त्वा निष्क्रान्तावित्यर्थ । तल्लक्षणं च पूर्वमुक्तम् ॥

इति रङ्गनाथविरचितायां विक्रमोर्वशीयप्रकाशिकायां चतुर्थाङ्कान्तर्गतप्राकृतपद्योन्मेष ॥

NOTES

P. 2. अथ—marks the beginning of works, and carries with it the secondary sense of 'auspiciousness,' as having *emanated from the throat of Brahmā along with the syllable Om. Cf.* ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

विक्रमोर्वशीयम्—*(for explanation see com. p. 8).* The play having *for its heroine* 'Urvaśī won by valour.' It will be more grammatical, however, to explain this (as Kāṭayavema does) as विक्रमश्च उर्वशी च विक्रमोर्वश्यौ तावधिकृत्य कृतं नाटकम्. For the rule 'शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्र जननादिभ्यश्छः' Pān. IV. 3·88, requires that छ (ईय) should be affixed to Dv. compounds only (if it is to be attached to compound words at all). But this supposes Vikrama to be a name of Purūravas. Kāṭayavema actually remarks विक्रमशब्दः पुरूरवससंज्ञ इति संप्रदायः—'Tradition says that Vikrama was another name of Purūravas'. Whatever might be the correct explanation—perhaps the poet purposely chose such an ambiguous title—there is no doubt that here is a veiled reference here to the name of Vikramāditya whom an almost universal tradition makes the poet's patron. For *further allusions to Vikrama, cf.* विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् *(p. 30)* अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः; *(p. 32) &c. and our notes ad. loc.*

In conformity with the rule laid down by writers on Poetics that every poetic composition should begin with a benediction, or a *salutation*, or hinting of the subject-matter (आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्), *the poet opens the play* with a benedictory *stanza*, invoking the blessing of Śiva on the audience.

This invocation, which is addressed to Śiva, shows that Kālidāsa was a devotee of that God and a Vedāntī *too*, although tradition and his very name make him a worshipper of the Goddess Kālī. That he was a Vedāntī is abundantly clear from his assigning to Brahmā (Kum. II.) and Viṣṇu (Ragh. X) the highest attributes which properly belong to Brahma (*neu.*), and from his actually speaking of the three gods, Brahmā, Viṣṇu and Śiva as one (Kum. VII. 44) that is, each identical with the Supreme Brahman considered in its different capacities of creating and finally

resolving into itself the universe. Kālidāsa's Śaivism in literature is not inconsistant with this view. For he was not a bigoted Śaiva; *he did not live in an age of sectarianism.*

वेदान्तेषु—In the Vedāntas, *i. e.* the Upaniṣads. They are so called because they consitute what is called 'Brahma-Vidyā' and so form the final authority (अन्त) on the metaphysics of the Vedas; also because they are chronologically the last additions to them.

Vedānta as ordinarily understood, however, is a name given to the last of the six Systems of Indian philosophy, or Darśanas as they are technically called propounded by Bādarāyaṇa, and developed by its greatest exponent, Śamkarācārya. In the Sūtra period of Sanskrit literature, the Karma-kanda and the Jñāna-kanda of the Vedas were reduced to certain mnemonic aphorisms called the Mīmāmsā-sūtras, more generally known as the Pūrva and the Uttara Mīmāmsās. The former is ascribed to Jaimini, the latter to Bādarayana. It is the Uttaramīmāmsā that is popularly known as 'Vedānta'. It lays down a system for the proper interpretation of the Upaniṣads which teach the ultimate end or scope of the Vedas.

आहु—The subject of this is 'the Vedic philosophers, *understood.* एकपुरुषम्—*The supreme Spirit that alone exists.* He is called *Puruṣa* because he reposes in the body (पुर्)—as Jivātmā in the individual body, as Hiranya-garbha in the cosmic body. See the Śrutis quoted in the com *Cf* शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ Bhāg. P. VII. 14 37; and Bg V. 13. Also because he is पुराण or eternal (*Vide* com. on 'अव्यय पुरुष साक्षी'—Vi. Sah.) In the Mah. Bhār. the word is thus derived; 'पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मतः' नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भूय. समन्वितम् । व्याप्नोति महात्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥

व्याप्य स्थितं रोदसी—who remains, without space to occupy, after having pervaded the heaven and the earth, *i e.* all space. This is meant to show that the Supreme Being is अपरिच्छिन्न, *'passing all measure'. [Vide R V X. 90* and the other Vedic passage quoted in the com.] रोदसी-acc. dual, 'the twin worlds'. [Properly the space between the heaven and earth, which is the seat of the roaring winds (from रुद् to roar)

अनन्यविषय—*Cf.* 'अनन्यनारीसामान्य.' &c. further on, III 18, 'द्वितीयगामी न हि शब्द एष न ' Ragh III 40 यथार्थाक्षर —अर्थमनतिक्रम्य वर्तन्ते तानि यथार्थानि अक्षराणि यस्य ; literally true, fully significant.

'To whom alone in its fulness belongs the title of 'Lord'. (Prof. Cowell) अन्त —In the cavity of the heart *i e* by contemplation. *Vide* com. नियमितप्राणादि—'who restrains प्राण and the other vital airs, this qualifies मुमुक्षुभि , or it may be taken separately—'by such means as the restraining of the prāṇa (i e प्राणायाम) and the like (i e ध्यान &c).

२४. स्थाणु—*He who stands for all times without change, without motion; eternal. Some say that Śiva is so called because he stands like a tree* The name is thus accounted for in the V P—समुत्तिष्ठजलात्तस्मात्प्रजास्ता सृष्टवानहम्। ततो हं ता प्रजा दृष्टा रहिता एव तेजसा॥ क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम्। उत्क्षिप्त सरसो मध्य भक्ति ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम्। तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्॥ स्थिरभक्तियोग०—(1) by means of unswerving devotion; (2) by application to &c , or (3) by स्थिरभक्ति unswerving devotion and योग contemplation, metaphysical abstraction (see com.). भक्ति is defined as परानुरक्तिरीश्वरे by Śāndilyāchārya. Patanjali defines योग as चित्तवृत्तिनिरोध controlling the functions of mind.' नि श्रेयस—*Lit* that to which nothing is superior, or that from which true happiness results; hence, final beatitude, eternal bliss.

Cf. "Inferior enjoyment in heaven is not an object of desire to the more enthusiastic of the Hindus as it is but finite, and after its cessation the individual is born again in the world, and exposed to the calamities of a frail existence. *The great aim of devotion is union with the Supreme* Universal Spirit, *in which case* the soul no more assumes a perishable shape." Wilson

नान्द्यन्ते—*For the defination of Nāndi see com* The Nāndī here consists of four *Pādas* and *is technically called* पत्रावली See com The term '*Pada*' is *differentely* explained as meaning either a quarter of a stanza, or the inflected form of a noun or verb, or some times even a whole sentence According to Mātrigupta the *Nāndī* should contain allusion to the incidents to be represented in the play, and our Nāndī is explained as conforming to this rule by Rang and Kāt. (*See com.*)

P. 6. सूत्रधारः—(*lit.* the holder of the thread of dramatic arrangement) is the stage-manager or the principal actor who assigns to the various actors the characters they are to represent, instructs them &c , and takes a leading part in the Prastāvanā or the prelude.

The Sutradhāra is never introduced first in Sanskrit plays. The Nandī, being the stanza or stanzas of benediction or invocation must form the first words, and if were preceded by the word सूत्रधार it would lose its force of being the first words The Nāndi was recited by the Sutradhāra in the person of a Brāhmana (as one authorised to give a blessing). Sutradhara or the principal manager was generally a Brahmana and therefore qualified to repeat the Nandi in his own person *but he did so however, as a Brahmana and not* in his character as *Sutradhara* which he did not assume till he had finished the Nandi Hence the words प्रविश्य &c. are not used, the reciter of the verses being already present on the stage If the manager happened to be a *Non-Brahmaṇa*, he seems to have had no right to the title of *Sutradhara*, nor could he repeat the Nāndi In this case a Brahmana performed the work of pronouncing the blessing, and the manager then *entered, being called* स्थापक *(a term also* applying to the Brahmana Sutradhara) See Jagaddhara's remarks in his com on the Mal Madh

N B In the etymology of the word *Sutradhara* we have perhaps a record of the development of the drama It is properly derived from *Sutra* a thread and *dhara* 'holder or puller', and appears to have been originally applied to a class of men who wandered from village to village exhibiting dolls and paper figures The idea of investing human being with particular characters seems to have been an afterthought It is probable therefore, that dramatic performances developed out of such exhibitions Some however, do not hold this view,

अतिविस्तरेण—i e of the prelude नेपथ्य—(irregularly derived from नि the eye and पथ्य suitable, 'goodlooking'; some derive it from नृपथ्य or नर्पथ्य 'what is suitable to men' (characters) the attiring room behind the curtains where the actors assume their respective characters मारिष—(*lit* one who is patient, i e patiently carries out the behests of the Sutradhāra) in dramas, a respectful term of address by the Sutradhara, to the *Pariparsvaka* पारिपार्श्वक — an actor next in dignity to the Sutradhara, so named because *he stands by* the side (पार्श्व) of the Sutradhāra and assists him in requesting the audience &c. (See com)

P 8. प्रयोगबन्ध —a dramatic composition, 'दृष्टप्रयोगा प्रबन्धा ' v l although apparently easier, is objected because प्रबन्ध

means a continuous (प्र) narrative (बन्ध) and applies to such works as the Harṣacarita &c. which give details, and is not generally applied to dramas wherein a great deal has to be left to the imagination of the audience.

सोऽहम्—'*that I,*' *i e who know this fact Cf* सोऽहमाजन्म— Ragh I 5, also II 40, and स भवान् &c *further on* (*P* 30). अपूर्वं—अविद्यमान पूर्वं यस्य *lit.* the like of which did not exist before; novel, unique in excellence नाटकम्—see Introduction. पाठेषु—पाठ is what is to be recited, the part assigned to each actor आर्यमिश्रान्—मिश्र is simply an honorific suffix, see Com.

प्रणयिषु—प्रणयिन् (*fr* प्रणय इन्) *friend, or a supplicant, a* petitioner Here the latter sense is preferable, the प्रणय being that expressed in the words शृणुत &c. *Cf* स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव IV 15 दाक्षिण्यात्—out of courtesy, kindness दाक्षिण्य is derived from दक्षिण which means skilful, cleverness consisting in ministering to the wishes of others, and so on See Mallinātha on Ragh. I (31)

सद्वस्तुपुरुष—The noble hero of composition, or the excellent plot and noble hero (the comp being dissolved as a Dvandva, and सत् taken with both वस्तु and पुरुष), वस्तु (also called इतिवृत्त)—the plot of a drama, the subject-matter of a poetic piece क्रिया—a literary work, composition So in Mālav I वर्तमानकवे कालिदासस्य क्रियायाम् &c

P 10 यस्य वा—has here the sense of च 'and,' 'as well as'. अम्बरतले in the space on the region of heaven तल is sometimes used at the end of a comp without much alteration of a meaning, *e g* महीतल the surface of the earth *i e* the earth itself (*Ragh II 50*) *Many ancient kings had the power to* move in the sky, over the ocean &c Vide Ragh V 27.

अये—a particle, expressing *sudden surprise* or wonder. विज्ञापना—*viz* that contained in प्रणयिषु &c कुररी—a kind of bird called in Marāthi *Titavi* It is a solitary bird living in the neighbourhood of watery places, utters shrill and frequent cries and is so timid that it flies away at the slightest approach of danger. *Cf* 'स मुक्तकण्ठ व्यसनातिभाराचक्रन्द विग्ना कुररीव भूय' Ragh XIV 68, 'कुररि विलपसि त्व वीतनिद्रा न शेषे Bhāg -Purāna X 9015, 'क्रोशन्तीं कुररीमिव' *Mah Bhār Van. Par*

After this, Rang, who reads आर्तानां before कुररीणाम्, has the couplet मत्तानां &c. (*see ft-note*) which is evidently out of place here. The Sutradhāra who hears cry of distress, piercing like the shrill note of the Kurari bird, cannot compare it with any propriety to the hum of bees intoxicated with honey or to a sweet song sung by ladies With our reading the sense is quite clear A sharp sound like that of the Kurari birds falls on the ears of Sutradhara who does not know what to make of it He therefore pauses to listen to the cry again and then ascertains its source

नरसखस्मुने —*scil* of Narayana Nara and Narāyana are two sages of Vedic reputation *In later writings they are always mentioned together sometimes being designated as देवौ or पूर्वदेवौ sometimes merely as तापसौ hermits, and at other times as ऋषिसत्तमौ the most eminent saints They are also spoken of as incarnations of Visnu Afterwards they came to be identified with Arjuna and Krishna, who were regarded as their avatāras of incarnations (Vide Mah, Bhar. Van XLVII, Udyog XL VIII) They are represented as practising religious austerities in the Badarikāśrama According to the Vāmana Purāna their ascetic exercises alarmed Indra, who sent Kama and Vasanta, with the nymphs of heaven to disturb their meditations. Narāyana understanding their purpose, received them with great civility He then took up a flower and placed it on his thigh, when, O wonder, a beautiful nymph (Urvaśī) appeared from it, whose superb charms covered the nymphs of heaven with shame He then courteously sent them away, making a present of the new-born nymph to Indra According to the Harivamśa Urvaśī was produced by the sage from his thigh They poet, as suits his purpose, calls Narāyaṇa a sage, and also identifies him with Visnu

सुरस्त्री—a female god, celestial woman, and not, as one may be led to think, the wife of a god चन्दीकृत—see H S Gr. *§ 229-239* शरण्यम् *is preferred to* करुण *because the nymphs were crying for help as is clear from their cry* परित्रायतां *&c*, and not crying piteously अप्सरसाम्—A class of celestial damsels residing in heaven They are described as being very fond of bathing, can change their form and are endowed with super-

---

*In the Rig Veda there are two hymns (VI 12, 13) attributed to Nara, and one, the celebrated Purusasūkta (X 90) to Nārāyaṇa

human power. They are regarded as the courtesans of gods, and as such the servants of Indra, who, when alarmed by the unusual religious austerities of any one on earth, sends down one or more of them to allure him. Their origin is differently given in different places. According to the Rāmāyana they sprang up from the churned ocean (see com); While the Mah.-Bhā. makes them the daughters of Kās'yapa and Pradhā :–'इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम्। प्रधाऽसूत महाभागा देव देवर्षितः पुरा॥ अलंबुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा। अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा॥ केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा। सुप्रिया चातिबाहुश्च।' Bāṇa in his Kād. mentions 14 families of the *Apsarasas* The word is generally used in the pl. though the sing is sometimes found used, as well as the form अप्सरा (see com.); *cf.* अनप्सरा *infra* p. 20.

प्रस्तावना—Every Sanskrit play is introduced by what is technically called आमुख or प्रस्तावना. For Def. see com. and Introduction. Since the entry of the nymphs is indicated here by the *Sūtradhāra* with the words 'Here they enter,' the present प्र० is called प्रयोगातिशय.

P 12. अपटीक्षेपेण—with a toss of the curtain (अपटी), suddenly. This stage-direction is used when a character is introduced suddenly, *i e.* without any previous hinting and without the usual expression ततः प्रविशति.

सूर्योपस्थानात्—The context does not explain what this उपस्थान was, or when and why it was performed. It seems, however, to mean here personal attendance upon, with a view to pay one's homage. Kings of the solar and lunar races are often described as visiting occasionally gods like इन्द्र, सूर्य &c in order to show their respect to them. Vide Ragh. I 75, पुरा शक्रमुपस्थाय &c. उपस्थान also means personal service of mental worship as in वरुणोपस्थान which is part of a Brāhmana's evening prayer or *Sāyamsamdhyopāsanā.*

Let us briefly consider here whether this attendance of Purūravas was *nitya* (regular, obligatory) or *Naimittika* (occasioned by some cause of special occasion, occasional or accidental). We are inclined to think that it was *Nitya*, regular. i. e. occurring at fixed times. For—(1) The word उपस्थान is applied to a part of a Brāhmana's daily prayer and so refers to something regular; see also Act IV. where it means regular attendance (at stated periods) (2) Purūravas was a descendant of Sūrya (the sun-god) through his mother Ilā (see IV. 19) It is, therefore, natural that he should regularly pay his respects to his grandsire. (3) If the attendance had been exceptional, the poet would probably have

indicated the cause. (4) The Mat.-P. from which the poet has borrowed his plot makes the king's attendance (though it is on Indra) regular. See introduction.

In this speech the king mentions his name, which was too well known to the denizens of heaven to need anything more about him to inspire the nymphs with confidence (*cf.* *the speech of Menakā at p. 16*). *While the fact of his having* returned from the sun after having waited upon that divinity shows that he is a partisan of the gods (सुरपक्षपाती) and one having the power to move in the aerial region.

असुर—a demon, न सुर: असुर:, the नञ् indicating विरोध. *According to the Rāmāyaṇa those who partook of the heavenly drink* सुरा, also called अमृत) were called *suras*, and those who obtained no share of it were called *asuras* :-सुरा सुराप्रतिग्रहाद्देवाःसुरइत्यभिविश्रुताः। अप्रतिग्रहणात्तस्याः दैतेयाश्चासुरा मताः॥ The *Nir.* derives the word thus-अस्ताः प्रच्याविता देवैः स्थानेषु न सुष्ठु, रताः चपलाः इत्यर्थः। यद्वा असुः प्राणास्तेन तद्वन्तो भवन्ति। अवलेपात्—अवलेप properly means vanity, arrogance; here the result of vanity; violence or outrageous conduct.

N. B.—The word असुर originally meant 'a god,' *lit.* one full of (र) spiritual life (असु); and it is used in this sense in the *oldest part of the Rig—Veda,* being an epithet of the chief deities such as Indra, Agni and Varuṇa. But when the ancient Persians quarrelled with the Hindus, calling their *devas* devils, the latter by way of retaliation called Asura, *the Supreme god of the Persians, a demon.* Thus the word *asura,* which had so long signified a god, came to mean 'a demon' with the Āryans; and their fertile genius easily led them to coin a word *'sura'* for 'a god' from the very term *asura* which now meant 'not-a-god,' eliminating अ from it as if it were a negative particle. *Cf.* the word सित derived from असित meaning 'black,' which was *an original word and not a compound of* अ + सित. *Also* धव from विधवा.

अपराद्धम्—is equivalent to अपराधः कृतः, the termination त being added as भावे. It is a p. p. and not a noun. राध् with अप meaning to offend' *generally governs the Loc. in the sense* of the Acc.; and sometimes the Gen. as here; *cf.* 'कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शकुन्तला,' 'न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु Śāk. महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत्' Pt. I.

तपोविशेष—The *apsarases* being the servants of Indra call him *Mahendra*, the great Lord. The Purānas make the position of Indra dependent on the performance of a hundred Horse-sacrifices or attaining a certain amount of performance in the performance of religious austerities. Hence he is represented as getting alarmed, whenever a human being is reported to him as practising extra-ordinary penance (तपोविशेष), or performing a hundred *As'vamedha* sacrifices, and trying to throw obstacles in his way, such as sending nymphs of heaven to disturb his *tapas* (asceticism), accompanied by *Madana* and his accomplices *Madhu* and others, if necessary, stealing the consecrated horse &c. Comp. 'जातशङ्कैर्देवैः मेनका नाम अप्सरा प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी,' 'अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम्' &c. Śāk. I.; 'चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा। प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्॥' Ragh. VIII, 79, and the carrying away of Dilipa's horse (Ragh. II.)

महेन्द्रस्य—In Pauranic literature, Indra is represented as subordinate to Brahmā, Visnu and Śiva. He is however, the lord of all other gods and hence is very often styled, देवेन्द्र, सुरेन्द्र &c. Indra is often *Mahendra*, probably to distinguish him from *Upendra* as Visnu in his dwarf incarnation (see *a infra* note on पितुः पदं मध्यमम् I. 18) is sometimes called, the former being an elder and the latter a younger son of Kās'yapa and Aditi and Dākshāyānī.

In the Veda, Indra is regarded as the God of the firmament (*from* इन्द् *to shine or be powerful), and* the highest place among the gods is assigned to him, although he is by no means regarded as an uncreated being, being distinctly spoken of in various passages of the Rig-Veda as being born. He is the dispenser of rain, and the chastiser, with his resplendent weapon *Vajra* of the demons (the clouds allegorically so spoken of). His assistants in his warfare are the *Maruts* or the storm gods. He is the regent of the east and his bright golden chariot is drawn by bay horses called *hari*, (see note on हरिवाहनदिक् III. 6). For his full Vedic character see Apte's Sans-Eng: Dictionary. Indra is often called *Śatakratu* in the Veda. *Kratu* in the Rig-Veda means wisdom or powers, i. e. whose power and wisdom are infinite. In post-Vedic times however, *Kratu*

came to signify 'a sacrifice' and the term Satakratu being probably misunderstood, Indra became 'the god of hundred sacrifices' Hence the allusion to his feats &c in the text According to the Puranas *Amaravati* is his capital *Indrani* his wife, *Jayanta* his son *Nāndāna* his garden, *Airavata* his elephant and the rainbow his bow

सुकुमार प्रहरणम्—because he has another (Vajra) which is not सुकुमार *Cf* Indra's address to Kama—उभे ममास्त्र कुलिश भवांश्च। वज्र तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठ त्व सर्वतोगामि च साधक च॥ Kum III 12, प्रत्यादेश - ordering back, putting into the back-ground गर्विता—see com इत is added to the words of the तारकादि class in the sense of 'तदस्य सजातम् by तदस्य सजात तारकादिभ्य इतच् Pan V 2 36 तारकाँ सजाता अस्य तारकित नभ । स्वर्गस्य—*v l* has no propriety उर्वशी—one of the twelve principle *apsarases* of heaven, thus enumerated—उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा। विश्वाची च घृताची च पद्मचूडा तिलोत्तमा । भानुमत्यबला वर्चा द्वादशाप्सरस शुभा ॥ *Vahni Purana*

समापत्ति—*Properly means a casual meeting, an accidental encounter, hence accident chance, Cf* समापत्तिदृष्टेन देव्या परिजनेन Mālav III हिरण्यपुर—This is probably the city of gold of the *asuras* situated in the sky—one of the three cities *(tripura)* built for them by Maya, the other two being a town of silver in the air and of iron on earth

अर्धपथ एव—अर्ध *neu* and meaning exactly a half, precedes in a Gen Tat by 'अर्ध नपुसकम्' Pan, II 2, 2 Urvaśi was seized exactly on half the way For had she reached the end of the road, She would have been in the midst of the gods or other inhabitants of heaven and the demon could not have ventured to commit the outrage Nor could he have been seized her at a station nearer to the Yaksha's abode without expecting to meet with some possible obstruction. The poet therefore selects a point in the distance where the ladies were most vulnerable, help from either quarter being equally out of the question

बन्दिग्राहम्—*this is namulanta or the gerund in* अम् *By Pan III 4 45 (see com), this gerund of a root may be used when an upamanapada or its object is used as an upapada* ब० गृहीता—*seized in the manner of a captive, i e taken* captive

अपि—(as an interrogatory particle) is always used at the beginning of a sentence स—shows the contempt with

which the king treats the demon. जाल्मः—a rogue or villain; fr. जल् 10th Conj. P. to cover as with a net; hence, to fabricate a scheme to deceive others. It also means 'one acting rashly' (असमीक्ष्यकारी).

P. 14. तेन & c—'then' *i. e.* since it is known in what direction the demon had gone it will be easy to trace him out etc. प्रत्यानयनाय–is equivalent to प्रत्यानेतुम्। तुमर्थाच्च भाववचनात् Pān. II 3. 15. The Dative of an abstract noun formed from a root is often used to express the sense of the infinitive from the root.

सदृशं etc.—*worthy of; Cf.* सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः। Śāk. I श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य। Ragh. XIV. 61. When meaning 'like or similar to', सदृश may be construed with the Instrumental also.

सोमादेकान्तरस्य—see com : *cf.* V. 21. सूते अमृतमिति सोम· fr. सू+ मन (म) by अर्तिस्तुसु etc. Unā. I 139. *Cf.* the Śruti—'सूयते नवो भवति जायमानः' Probably *Soma* originally meant the plant of that name the juice of which formed a beverage of the ancient sacrificers. It then became a name of the moon, according to Mr. Pandit's theory, (see his note on ओषधिपति quoted in our notes on Ragh. II. 73), through the medium of the word इन्दु. Indu is used in the Veda primarily in the sense of a sparking drop of the Soma juice'; *cf* सुतास इन्दवः R. V. I. 16 6; *it then* meant any round body; and lastly the moon. Thus the word *Indu* meant both a drop of juice of the sacrificial plant and the moon; a synonym of Indu in the first sense is the word Soma : therefore *Soma* meant both the plant and the Moon.

हेमकूटः—or the 'golden-peaked, mountain, seems to be a northern hill of the Himālayan range where the scene of the first Act is laid. According to the Pauranic Geography, it is *one of the seven Varshaparvatas* (those that divide the known world into nine continents) supposed to be situated to the north of the Himālaya and the abode of the Kimpurusas. Kālidāsa in the Śāk. VII. (P. 181) speaks of it as 'plunged into the eastern and western oceans and emitting golden fluid.' आशुगमनाय—that we may go swiftly; see above, *note on* सखीप्रत्यानयनाय.

आयुष्मान्—the charioteer is to address the king thus; and for these reasons—(1) the *charioteer, like the kanchuki'* was a man grown old in the king's household and was not treated as a mere servant but rather *as an elderly* and respectable

person ; (2) the chariot was generally used at the time of war or occasions of chase, when the life of the king was in danger and depended to a certain extent on the skill of the charioteer. So this was the most fitting term of address for him.

निरूपयन्—observing, marking closely. वैनतेय—Garuḍa, mentioned here as a standard of fleetness. किं पुनः—with what greater ease; see A. G. § 267 (*a*) मघोनः—The reference to Indra's name is significant. It is not only the speed of the chariot but also Indra's divine power which exerts an occult influence in favour of his allies. See *infra* 1. 15. मघवन्-महते पूज्यते इति, irregularly derived fr. मह्+Uṇād aff. कनिन् (अन्) with the aug. वुक् (व्); there are twelve other words similarly derived, given in the sūtra श्वन्नुक्षन्पूषन् & c. Uṇā. 1. 159.

रेणुवदसी—रेणुवदवीम् *v. l.* is not good as it involves a tautology with चूर्णीभवन्तः. For an ingenious interpretation of this see Raṅg. quoted in the com. रेणुवत्—like dust *i. e.* in atoms, being no longer a dense body. अर—*m. n.* fr. ऋ to go, इयर्ति अनेन.

चित्र०—*Cf.* 'निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः' Śāk. 1. 8. The *chauri* which is formed of the white bushy tail of the *chāmara* deer and is used for whisking off flies, is regarded as an emblem of royalty. *Cf.* व्याधूयन्ते &c. IV. 4. As such it was placed between the ears of horse *to serve as an ornament like the plume of the war-horse of ancient chivalry.* आयाम-length.

यदग्रे—the velocity of the chariot suspended its (flag) play, and caused it to appear fixed in one direction. यन्मध्ये *v.l.* is ungrammatical, as there is no noun to which यत् may be made to refer. With this description here compare that in *Śāk.* 1. 8. What a vivid picture the poet gives here of the velocity of the chariot !

P. 16. राजर्षि—a king (a man of the Kṣatriya, *or military* class) who leads the pious life of a sage or hermit. *Cf. Śāk.* II, 14. quoted in the com.; also, a Kṣatriya who has attained to the rank of a Riṣi by practising severe religious austerities. The *rājarṣi* is inferior in rank to the Brahmarṣi. Seven classes of riṣis are usually mentioned: *viz.*—Riṣi, Devarṣi, Brahmarṣi Kārṣpadarṣi, and Śrutarṣi.

person ; (2) the chariot was generally us war or occasions of chase, when the life o danger and depended to a certain extent charioteer. So this was the most fitting him.

निरूपयन्—observing, marking close mentioned here as a standard of fleetnes greater ease; see A. G. § 267 (*a*) मघोन Indra's name is significant. It is not c chariot but also Indra's divine power v influence in favour of his allies. See पूज्यते इति, irregularly derived fr. मह्+ with the aug. वुक् (व्), there are twelv derived, given in the sūtra श्वन्नुक्षन्पूषन

रेणुवदमी—रेणुवद्वीमि *v. l.* is not good with चूर्णीभवन्तः. For an ingenious in Rang. quoted in the com. रेणुवत्— being no longer a dense body. इयर्ति अनेन.

चित्र०—*Cf.* 'निष्कम्पचामरशिखा निभृत *chauri* which is formed of the v *chāmara* deer and is used for whisk an emblem of royalty. *Cf.* व्याधूयन्ते δ placed between the ears of horse to the plume of the war-horse of ancie

यद्ग्रे—the velocity of the ch play, and caused it to appear fixed is ungrammatical, as there is no made to refer. With this descript Śāk. 1. 8. What a vivid picture t velocity of the chariot !

P. 16. राजर्षि—a king (a man class) who leads the pious life of II, 14. quoted in the com.; also, a to the rank of a Risi by pr

उपकृतम्—for the grammatical construction see note on अपराद्धम् p 12. Urvaśī thinks herself compensated for the outrage, as she got an opportunity to see the King. This suggests Urvaśī's *abhilāsa* for the King, as the word निर्वर्ण्य *suggests that of Purūravas for the heroine.* So the poet casts the *bīja* (seed) of the plot here. See com.

P. 22 स्थाने—this Loc of स्थान is used as an adverb in the sense of 'it is but proper that,' अप्सरस ब्रीडिता इति यत्तस्थाने खलु considering Urvaśī's superior charms it was no wonder that &c. अथवा—'or rather' (correcting or modifying a previous statement). सृष्टि—an offspring.

अस्याः &c —stanza quoted in the K P as an instance of the ससंदेहालङ्कार (भङ्ग्युक्तौ) and in the D R. as an instance of आलम्बनविभाव. प्रजापति—used in the secondary sense of a creator or progenitor कान्तप्रभा —the reading in the K P and D R. is कान्तिप्रद, but symmetry (with शृङ्गारैकरस and वेदाभ्यासजड) requires our reading. Besides, the moon is not generally described as 'an imparter of lovely complexion', *but as 'a possessor of lovely splendour. 'it is also more poetical to suggest his* कान्तिप्रदत्व *by implication.* नु—*asks a question* accompanied by a doubt or some uncertainty.

शृङ्गार—*Derived as* शृङ्ग प्राधान्यमियर्ति इति। कर्मण्यण्। *Or, according* to the rhetoricians, शृङ्ग the rising of love and आ + ऋ to take (शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः। पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते॥). पुष्पाकर- Vasanta is pre-eminently the season of flowers, the blooming of which prominently suggests the idea of budding youth. *Cf.* सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम्॥ Nai-Cha. I. 19. वेदाभ्यासजड — Here the जडत्व no doubt refers to the body as well as to the mind. Notice Mr. Pandit's note here,* which is quite out of place, if not totally absurd. The king must

---

* "It is apparent that in Kālidasa's time the study of the Veda (i. e. probably the learning it by rote) was not regarded as any more edifying to the mind or the body than it is present. At the present day the numerous Brāhmans who spend their lives in learning by *rote* and *afterwards* repeating the vedic texts are not credited with much intelligence or much appreciation of beauty, and are spoken of as contemptuously as the king speaks of Nārāyaṇa" S. P. Pandit.

not be understood to mean seriously what he says here as a lover. कथं नु—नु like इव is often compounded with किं and its derivatives in the sense of 'how possibly indeed' &c. पुराण:—पुरा भव: or पुरापि नव; (irregularly formed) मुनि:—The commentators of K. P. understand by this ब्रह्मा or the Creator; see com. But the context does not justify this meaning. At any rate, that is not the meaning of the poet who acknowledges the omnipotence of Brahmā else-where (see Śāk. quoted in the com). The impropriety of the meaning also become palpable when we remember that Brahmā is the creator of the moon &c. whom the poet supposes to be possibly the author of Urvaśī being with the idea here; com. तस्या: सखे नियतमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादिकारणमभून्मदनश्च वेधा: Māl. Mādh. 1, 24,

P. 24. अभयदायी—(1) who has delivered us *from danger;* (2) who asked them (her friends) not to be afraid, or promised them safety. From their deliverance by the king, Citralekhā concludes that he must have got information of the outrage from her friends and that he must, therefore, be knowing where they then were. See also com.

यदृच्छा—या ऋच्छा यदृच्छा By Pān. 11. 1. 57. This is used in *the Instr. sing. in the sense of 'accidently'.* अवन्धयो:—So Dusyanta calls Śakuntalā 'नेत्रनिर्वाण' Śak. III. (P. 67). सोऽपि—by making this general remark the king betrays his feelings. आर्द्रसौहृद:– Whose friendship is ever wet with affection (never dry) रूढसौहृद:—*v. l.* though better contrasting यदृच्छया and सकृत् is less poetical. अपवार्य—(fr. वृ. cau with अप to hide or exclude) like अपवारित and अपवारितकेन, is used like 'apart,' in English; it is a stage-diretion opposed to प्रकाशम् used when a character turns aside and says something to a particular character only (तद्भवेदपवारितम्। रहस्यं तु यदन्यस्य पराॐत्य प्रकाश्यते). अभिजात *lit.* fit. to be spoken by a nobly-born person, polite, courteous; *cf.* अभिजातं खलु एप वारित: Śāk. VI. चन्द्रादमृतम् &c.—*cf.* न केवलमस्य दर्शनं मधुरं वचनमपि। अथ वा का खलु वर्णना चन्द्र: सुधोद्गारिति। Ruk. The notion that the moon is the source of nectar *may be due,* as remarked by Mr. Pandit, to identification of the moon with Soma, favourite drink of gods, but more probably it may have been *suggested* by the cooling and gladdening influence of the moon light: cf. the expressions शु, अमृतदीधिति &c.

प्रत्यागत०—goes with मुख and चन्द्र, and appropriate with मुख but not so much with चन्द्र as that idea is expressed by उपप्लु० So the other reading (wherein उत्सुकनयना: qualifies सख्य: also) indicates their औत्सुक्य seems to be better. हेमकूट०—when *there is an eclipse of the moon, then too,* people get on some eminence whence they can obtain a better sight of her as she is cleared up. उपप्लव—उपप्लु+अप् भावे *lit.* something passing by or over, making its influence felt, hence, a universal or a crushing *calamity*, or *a portentous natural phenomenon.* Here it means an eclipse *Cf.* Ragh II. 48; X. 5, Kum. II. 32; IV. 46.

समदु:ख &c.—Urvasī, wishing to give Citralekhā an idea of her own state of mind as regards the king, replies in words which apply equally to the king and to her friends. *She* means—"Why, I see them. They are &c." The king says "सख्य पश्यन्ति" &c Ci. tells her to mark them. *Urvas'i apparently improves upon the king's statement and* says (सखीजन.) न केवलं पश्यति but समदु:ख &c. This speech has the intended effect on Citralekhā The reading समदुक्खो पिवीअदि णअणेहिं (सम दुःख पीयते नयनाभ्यां) though simpler, is not so forcible as to lend Citra. to eagerly ask the question अयि क:, it is also less poetical as it directly expresses Urvaśī's feelings

साकूतम्—आकूत fr. कु to sound, with आ+क्त भावे, 'meaning or intention, so साकूत *avd.* means 'meaningly', 'with intention to know.

P. 26. विशाखासमीपगत:—The Hindu astronomers divide the heavens into 27 divisions each called after a particular constellation. These are poetically represented as the *twenty—seven daughters of Daksha and the wives of the* moon. The constellations Citrā and Viśākhā shine brightly in the summer season, and next to Rohiṇī the one or other *of them is represented as being in association with the moon. Cf.* हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव Ragh I. 46; विशाखा शशाङ्कलाञ्छनमनुगते Śāk. III. Possibly in चित्रशशिनीव there is a reference to Citrā, which is less prominent when the moon rises with Viśākhā, विशाखा is probably a corruption of द्विशाखा as the constellation consists of two stars. प्रत्यासन्ना—may be taken predicatively, in which case अपरिश्रान्त० should better have been अपरिश्रान्तेव हि सा; or adjectively, प्रत्यासन्ना विशाखा पूर्वं द्विधे &c.

शतक्रतु—name of Indra. शतं क्रतवोऽस्य or rather शतं मखानां विद्यते कर्तृत्वेनास्य, as is a *nityasamāsa*, being a संज्ञा. Indra is so called because according to the Purāṇas he attained his position by performing a hundred Horse-sacrifices—a position which for that reason is open to others. See *supra* note on तपोविशेष &c. p. 12 for the Vedic sense, see note on महेन्द्र p. 12.

चारणेभ्य:—चारयन्ति कीर्तिमिति चारणा: bards, celestial panegyrists, who move from place to place, singing songs descriptive of the glorious deeds of gods or god-like heroes : *cf.* लोकालोकविचारिचारणगणैरुद्गायमानं यश: Nāg. V. 18. 'The Chāranas are still a caste in Gujerath, who go about singing eulogistic songs, like their brothercaste, the Bhāratyas or Bhāṭs." S. P. Pandit जयोदाहरणं— आन्हियतेऽस्मिन्निसाहरणं a connected account; उच्चैराहरणमुदाहरणं a loud narration of a connected account; hence, panegyric in verse (like the Marāthi *pavā dā*), loudly chanted. According to some its technical meaning here, *viz.*a eulogistic poem beginning with some such word as जयति, embellished with alliterations, containing the eight cases and composed in the Mālinī or some such metre; see com. *Cf.* Ragh. IV. 78 पुरस्कृत्य having presented; पुरस्कृ to place in the front, to present; *cf* मद्वचनात्स राजा शकुन्तला पुरस्कृत्य वक्तव्य:। Śāk. IV. p. 107. मघवत्—According to Pāṇ. (VI. 4. 128) and the later grammarians this is derived like भगवत्, the त् being irregularly substituted for न् (see notes to p. 14). It is, however, a regular Vedic word, *fr.* मघ gift, a present of wealth, Indra being the god of munificence.

P. 32. अतिसृष्टा—mark the force of अति; 'given once for all' (never to be taken back). Cf. Ragh. XI. 48. मरुत्वत्—Lord of gods. In Vedic literature, Marut is the name of a certain class of gods the storm-gods who accompany Indra, assisting him in his warfare with the demons (the clouds, or darkness).

अनुत्सेक :— उत्सेचनमिति उत्सेक: fr. सिच् with उद् + घञ् (अ भावे) the act of being puffed up with pride; hence, pride or haughtiness (कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते). For this sense of उत्सिच् comp. वत्सिक्तस्य.

तप:पराक्रमनिधे &c. Mv. II. 22; Ragh. IV. 70; XVII. 43. अनुत्सेक—humility, modesty. विक्रमालंकार:—this is also supposed to contain a covert compliment to king Vikramāditya. *Cf.*

with this 'Modesty is the handmaid of heroism'. प्रभो—mark the king's modesty. He does not call Indra सुहृत्, but his master (प्रभु).

P. 32. जनान्तिकम्—this stage-direction is used when a character turning aside says something to a particular individual *excluding others by the hand, with its fingers except the thumb and the one near the little finger extended* so as to resemble three banners. See com महाराजस्य कीर्तिं & c.–a very polite way of saying 'she begs Your Majesty's leave to return to heaven'

गम्यता पुनर्दर्शनाय—This is the usual formal way of saying goodbye. It is reprehensible to the Hindu ideas to say simply 'गम्यताम्.' *In the present case, however, the King might be supposed politely to express his hope that the* nymphs would see him again.

P. 34 उत्पतनभङ्ग & c.—This is a mere device to give the heroine an opportunity to indicate her love, cf. the similar scene in Śāk. II 12 See com. एकावली—a necklace of pearls *& c. consisting of one string only and of great length*

ह्व &c—Chitra of course, is joking. She knows that Urvaśī is in love with the King भवतु—indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before'. K. T. Telang (notes on the Mud. P. 196), who quotes Rāghav's Com. on Śāk in support of this meaning—'भवत्विति निषेधे। अस्तु भवतु पूर्यते इति निषेध इत्युक्ते।,' स्मर &c. *Urvaśī*, means "I construe these your words into a promise to interest yourself in my affair."

क्षणविघ्न—क्षण विघ्न त. can Acc Tat. अपाङ्गनेत्रा— having eyes, with beautiful (or long) outer corners" A better interpretation however, would be, "with the eyes turned towards the corners, *i. e.* casting side-looks" –A. Dic, or having love-inspiring eyes. See com.

P. 36. लवणाम्बुराशौ—the word लवण is used to distinguish it from the sea of milk &c. वायव्यमस्त्र—a missile presided over by Vāyu. अस्त्र *fr.* अस् to throw, is something that is thrown, as an arrow, *and is thus distinguished from* शस्त्र which is an instrument for cutting or killing, *e. g.* a sword. अस्त्र was a simple arrow discharged with an accompanying *mantra* or charm which endowed it with powers corresponding to those

of the deity to whom the charm was addressed. Such a arrow had the power of hitting an unseen mark (cf. Śāk VI. 28), returning to the person discharging it & c.

N. B.—That wonders like those, which were onc regarded as the idle creations of the poet's brain or superst tion, can be achieved by means of strongly developed will power, is now shown to be more than possible by th modern discovery of the laws of animal magnetism, and th hidden potentialities of the human mind. See notes on Mā -Mādh. V. 2.

महोरगः—The missile is compared to a huge cobra o account of its large size and its head resembling that of snake; cf. तद् (ब्रह्मास्त्रं) व्योम्नि ददृशे...वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डल Ragh. XII. 78; and जग्राह स शरं दीप्तं निःश्वसन्तमिवोरगम् Rām. Yud. K 108. 3. It is mentioned in the Mah.-Bhār. that the arrow discharged by Bhīṣma and some other warriors wer sometimes as big as the yoke of a carriage. उरग-उरसा गच्छतीति the स् being dropped by 'उरसो लोपश्च' Vārt. on Pāṇ. III. 2. 28 श्वभ्र-a large hole or burrow; शु शोभनमभ्रं व्योम अत्र on श्वभ्रतीति fr श्वभ्र् to pierce or bore + अच्.

अहो नु खलु—expresses surprise, often agreeable; but cf अहो नु खलु ईदृशीमवस्था प्रतिपन्नोऽस्मि Śāk. V. p. 916. दुर्लभाभिनिवेशी— अभिनिवेश means strong attachment, firm adherence. भिलाषि v. l is not so forcible. प्रसभम्—प्रगता सभा विचारः यस्मात्तथा तथा (Bhān. thought lessly; hence, forcibly, violently. It is more pro bably derived from प्रसह्; the ह् being changed to म्; cf. प्रसह्य पितुः मध्यमं पदं—the middle stride of her father Nārāyaṇa (here considered identical with Vāmana), i. e. the sky Kālidāsa is very fond of using such periphrastic terms cf 'आत्मनः शब्दगुणं पदं' Ragh XIII. 1.

There is an allusion here to the fifth incarnation o Vishnu. 'When the demon Bali grew oppressive and insol ent, Vishnu at the request of the gods, appeared on earth as the son of Kas'yapa and Aditi in a dwarfish form. Assum ing the character of a mendicant he went to the demon and begged, as a boon, as much land as he could cover with three steps. This being granted the apparent dwarf assumed immense proportions, and covered with one step the earth and with the second sky; and planting the third step on Bali's head he pressed him down with all his legions to Pātāla

Pleased with the demon's devotion and generosity of heart, Vishnu conferred on him the sovereignty of the nether world and himself remained there in his dwarfih form as a guardian at the gates of his palace.

The story is an old one and given in the Rigveda. I. 22-16. 20 Some think that Vishnu in this hymn is identical with the Sun-god who is poetically described as traversing the universe in three strides (which represent his positions in space), the first being his rise on the horizon, the second his ascending to the highest part of heavens (the zenith; cf. तिष्ठत्येष &c P. 31), and the third his setting in the west when he appears to rest for a moment on the western horizon

सुराङ्गना— प्रशस्तमङ्गमस्या विद्यते इत्यङ्गना the aff. न being *added in this sense by the Gaṇasutra* अङ्गात्कल्याणे *on Pān. V. 2, 100,* खण्डिताम्रात्— *This corresponds to* मदनविद्धात् (शरीरात्) *as* gathered from the context Other comparisons *are clear. s'l.* introduces the *bija* or subject-matter of the next Act as required by the rules of dramaturgy. See आ दर्शनात्प्रविष्टा &c. II, 2, *see also* com and I Introduction See. I

ACT II

P 38. विदूषक—The humorist companion and confidant of hero of a dramatic piece *His chief business is to stir* laughter by *his quaint dress, sallies of wit, his crooked form* &c., and to help the hero in his love-intrigues. विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती कामपुरुषार्थ (the third object of human pursuit) सहायः (assisting in) नर्मसुहृदुच्यते। Kāt.on S'ak. He is a great deal more than the buffoon of western dramas. To translate the term by 'buffoon' is therefore to degrade it. He is not also a mere parasite. See com.

ही ही *&c.*—ही *expresses surprise.* The repetition shows the Vidushaka's joy. He is flatted by the king's having confided his secret to him. Rang. Reads अविदा विद्भौ ; see com. निमन्त्रणिक —a Brāhmaṇa invited to dinner. परमान्न—delicious, rich food. निमन्त्रणैकपरवशः *v. l.*—is not a good reading as it requires much straining to suit the context It simply means 'wholy in the power of an invitation', and then it has the meaning assigned to it in the com. स्फुटमान —*habitually*

breaking. This is not the present. p. of स्फुट् 6 P. formed by the affix. मान (आन i. e. शानच *kridanta* formed with मान (चानश्) denoting habit by 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु, चानश्' Pāṇ III, 2. 129 *Cf.* जीवमान: Bh. Nit. 12. This is preferable to the reading स्फुटन् which does not denote habit. आकीर्ण—a crowded place. See not on जनाकीर्ण Śāk V. 10.

कार्यासन-कार्य legal business, settlement of disputes (*cf.* पौरकार्य Sāk VI.; कार्य कार्यार्थी Mrich. IX) and आसन a seat; the throne sitting on which a king hears complaints and dispenses justice. This is also called धर्मासन (*Ś*āk. VI., Uttar. 1) and व्यवहारासन (Rag. VIII, 11). जनसंपात—The words strikingly suggest the scene presented by a court of law where the tide of people is ever swelling. विमानपरिच्छन्द- The palace was so called probably because it resembled in shape a balloon or celestial car. *Cf.* मेघप्रतिच्छन्द the name of Dushyanta's palace. *Ś*ak VI. and our note thereon. परिक्रम्य—परि has reference says Mr. Pandit, to the necessarily small size of the stage on which he could only *walk about* to show that he proceeded to the palace.

देवी—so is the chief queen who has undergone consecration with the king addressed in dramas. हञ्जे—'Wench!' A middle-class female servant is thus to be addressed; while a low character is to be addressed as हण्डे; see com. आर्यपुत्र—*lit.* son of the venerable (father-in-law); the husband is to be so addressed in a play.

माणवक *lit.* a little man (wanting in common sense); name of the Vidūshaka.

P. 50. उत्कण्ठा—*lit.* that in which the neck is raised in eager expectation; hence ardent longing. Here it has a technical meaning *viz.* longing caused by love attended by a degree of inattention to the usual pursuits. See com. ब्रह्मबन्धुः—A contemptuous term for a Brāhmana. ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिर्बन्धुरस्य one who belongs to the Brāhmana class (but does not possess any of the qualifications). अतिसंधेयः—*cf.* 'over-reach. अति-अभि संधा means 'to lay out a scheme or a fabrication (संधान) in order to deceive.' वानरः—वानं वनसंबंधि फलादिकं राति। or वा विकल्पेन नरः (a half - man). The Vid. is often represented to be as ugly as a monkey.

स्वस्ति—originally a noun; *cf.* Ragh. स्वस्तिमती II. 48, स्वस्त्यस्तु त V. 17. Now used as an indecl. with the Dative.

संगीत—singing with music and dancing; गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते. आज्ञापयति—Out of respect for the Queen the Vid. speaks of her message as command. It properly means what does Her Majesty say ?" The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are used without any idea respectively of actual command or request *when a person of higher rank addresses or says* something to one of lower rank and *vice versa*. देवी भणति &c.—These are not the actual words of the Queen but an invention of the cunning maid. अनुचित—Mark the force of the word. *She wishes thereby to appeal to Vid.'s nobler feelings.*

P. 42. प्रतिकूल—प्रतिगतं कूलं or प्रतीपं कूलात् *lit.* going against the bank or current; (opp. to अनुकूल). For a similar transition of meaning comp. the words प्रतिलोम and प्रतीप. आर्य &c.—Another trick of Nip. यन्निमित्तं &c.—shows the king's उन्माद—one of the thirty-three accessory feelings—and his consequent गोत्रस्खलन (blundering in names). *Cf.* Śāk. VI. 5. जिह्वायन्त्रण—This implies the great effort the Vid. was obliged to make in order to curb his babbling propensity.

विनोदविमुख—A part of the Vidūshaka's office was to keep *the king in good humour by driving away his melancholy &c.* by the exercise of his wit. मृगतृष्णिका—मृगाणां तृष्णाऽस्यां mirage; an optical illusion caused by an unequal *refraction* of light. In deserts it assumes the appearance of a lake &c. It is so called because the deer are deceived by this watery appearance which they pursue with all their might without ever reaching it. Hence, the pursuit of an illusory or unattainable object. The other reading (परिश्रान्त & c.; see ft.-note) is impolite.

वैतालिक—*lit.* one singing in different *tālas*, hence paying more attention to the musical measure of time than to melody and cadence; a sort of poetical warder or bard whose duty it was to announce fixed periods of the day, to awaken princes at dawn *with music and song, & c. In his songs* he sometimes referred to his master's excellences or exploits; sometimes he sang the glories of his master's ancestors in order to encourage him. Some read वैतालिकाः, but the pl. is not necessary as generally only one and sometimes two Vaitālikas are mentioned in plays. The pl. नः in the following śl. is to be explained by supposing the bard to refer to his class, like the Sūtradhāra reciting the Nāndī who also *sometimes* refers to the band of actors when he uses the word ' नः '.

P. 44. लोकांत—*Double meaning*—(1) *extending to all* classes of men; (2) reaching all the worlds. तमोवृत्ति—(1) dark impulses or tendencies (under the influence of *tamas*); or तमःप्रधाना वृत्तिः conduct chiefly influenced by the quality of darkness (of the three qualities constituents of the *Māyā*, of the Vedāntins and *Pradhāna* of the Sāmkhyas); (2) the prevalence or spread of darkness. The idea of (1) is expanded in Śak. V. 8—नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड:, प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय &c. For the second sense comp. नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्या प्रदोषाः । Megh. मतो नः—is equivalent to मन्यामहे. The p. p. p. of मन् when used in the sense of the present tense is construed with Gen.

एषः—'*This;*' that is now in the sky. This does not refer to the mid-day sun, as some suppose. For it is clear from the words of the King at the end of this Act (गतमर्धं दिवसस्य p. 90) that is 12 noon at the close of the Act; and the events related hereafter can be reasonably supposed to require the space of three hours; so that it is the commencement of the second watch of the day (about 9 A.M.) that the bard now announces. The busiest time of the king is from 6 A.M. to 9 A.M. See below, note on षष्ठे भागे. According to others the time extends to 12 noon; see com. but then the king has the power to rise earlier from has judgment-seat. The reading एकः for एषः has no propriety. षष्ठे भागे—See com.; on this Wilson says :—

From the *Daśa Kumāra Charita* it appears that the day and night was each divided into eight portions, corresponding accordingly to one hour and a half, and they are thus disposed of :—Day :—first portion—the king being dressed is to audit his accounts; *second*—he is to pronounce judgement in suits appealed to him; third—he is to breakfast; fourth—he is to receive and make presents; fifth—he is to discuss political questions with his ministers and counsellors; sixth—he is, as stated in the drama, his own master; seventh—he is to review the troops; eighth—he holds a military council. Night :—first portion—the king is to receive the reports of his spies and envoys; second—he sups or dines; third—he retires to rest after the perusal of some sacred work; the fourth and fifth portions (or three hours) are allowed for sleep; in the sixth—he must rise and purify himself; in the seventh—he holds a private consultation

with his ministers, and, officers of government with instructions; and the eighth is appropriated to the Purohita or the *priest*, *the Brāhmanas*, *and religious ceremonies*, after which the business of the day is resumed.

आत्मन: छन्दवर्ती—In the sixth portion of the day the king is the master of his time. See com. The other reading does not bring out this sense. *Cf.* Śāk. V. 5.

कर्णं दत्त्वा—'*listening ; not certainly to the strain poured* forth by the *Vaitālika*, but to the commotion attendant upon the king's rising from the judgement-seat. प्रवेशक:—For the definition see com., and introduction.

P. 46. उत्कण्ठित:—उत्कण्ठा अस्य संजाता. मकरकेतु:—*so called from* the *Makara* (a sea-monster) subdued by him and represented on his banner. Notice the propriety of the word. By the mention of this title his invincibleness is indicated. This explains the अवन्ध्यपातत्व of his arrows.

तपस्विनी—Poor, helpless. तपस्विन् properly means an ascetic and as an ascetic is necessarily a poor man depending upon others in every respect, it secondarily means 'one needing help, deserving pity ;' or तपस् may mean 'distress' (तप्यते अनेन), in which case the word would mean 'one in distress and deserving help.' निक्षेप:—Anything deposited in trust without a seal; an open deposit. समक्षं निक्षेपणं निक्षेप: Mitāk. on Yāj. II. 67. अभिसंहित:—see note on अतिसंधेय p. 40 *Cf.* सकल्मभिसंधाय Māl. Mādh. I. 14.

सहसा—*thoughtlessly; fr.* सह् + *term.* असा. महानस—a kitchen; महच्च तदनश्च. Had it not been for a technicality of grammar (for by अनोऽश्मायः &c. Pān. V. 4. 94. अनस् has an अ added to its final स् *when at the end of a Tat. comp.), we should have taken* as a Bah., as Svāmī, a commentator on Amara; actually does, Bhānuji, Dikshit, therefore, remarks :—अन 'अनसा उपकरणं (*i. e. of food*) लक्ष्यते अनस् *properly means 'food' (from* अन् *to* breathe, अनत्यनेन); it also means 'a cart'.

पञ्चविध—*viz.* (1) भक्ष्य to be masticated and then eaten; (2) भोज्य to be eaten or swallowed without being chewed; (3) लेह्य *to be licked* ; (4) चोष्य to be sucked ; and (5) पेय to be drunk. अभ्यवहार—fr. हृ with अभि and अव to collect together, as materials for food. [illegible] &c.—some [illegible] which makes

the construction simple, शक्यं is more idiomatic. The use of शक्यं as a predicative word with an inf. to which it gives a passive force is common enough. *Cf.* 'एवं' हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता' Mālav. III. 23 ; 'शक्यमालिङ्गितुं पवनः' Śāk. III. 5. the com. on it and our note *ad. loc.* See A. G. § 178–180.

P. 48. ननु &c. Vid. means to say that if the lady Urvaśī has seen him she must have been captivated by his beauty as he was by hers, and that there must be a corresponding longing on her part for him which may soon lead to the union of both.

पक्षपातोऽयं &c—Mark the king's modesty. He means that he is quite unworthy of that princess of celestial damsels. *Cf* the similar passage in Śāk quoted in the com. पक्षपातादृते &c. *v. l.*—Wilson translates–'Weigh it not thus; judge impartially.' Raṅganātha reads—'पक्षपातोऽपि तस्या सद्रूपस्यालौकिक एव—*lit.* 'Extraordinary is the predilection shown by faultless beauty towards her.' But this is not so forcible as our reading, and it is but too plain to rouse the curiosity of the Vid. विरूपतया—like myself in ugliness or deformity. The reading विरूपतया has been chosen in preference to v. l. सुरूपतया for the following reasons :—(1) Vid. *says* अद्वितीया *&c.*; *so if he were to speak of* himself as अद्वि॰ in beauty he would be contradicting himself as he would then be her द्वि॰ (2) Kālidāsa's Vid. is conscious of the fact that he is ugly and deformed both bodily and mentally and he makes to attempt to conceal it. Thus Vid. here himself says further on (Act V.) that he looks like a monkey (ननु आश्रमवासपरिचित एव शाखामृग.।), *Cf.* also मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम्। Śāk. VI.; and साधु रे पिङ्गल वानर साधु Mālav. IV.

समासतः—summarily; or, better still, 'as a whole, collectively. This is opposed to प्रत्यवयवं &c.

आभरणस्य &c.—Ornaments beautify other girls—inferior beauties-but this one herself sets off ornaments. प्रसाधनविधि here means the decorations themselves. Not that the decorations deck her person, but the gracefulness of her person adds beauty to the decorations. उपमान-सामान्यधर्मत्वेन प्रसिद्धःपदार्थः, things which are well known as pre-eminently possessing the common attribute (constituting an उपमा); standards of comparison. प्रत्युपमान—a counter-standard of comparison. If a comparison would be instituted between her face &c. and the known standards of comparison such as the moon

&c., their relation would be reversed. This idea is expanded by the poet in his *description of another paragon of beauty*. *Cf.* Kum. I. 41, 43–48 The poet's power of description is seen in the different ways in which he described perfect beauty. *Cf* this description of Parvati–सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौंदर्यदिदृक्षयेव ॥ Kum. I. 49, and the description of Sakuntalā at Śāk II. 9

P. *50.* दिव्यरस—mark the *double meaning* '–(1) *heavenly* love i e. love for a heavenly being (Urvaśī); (2) heavenly water. चातकव्रत—Vid implies by this the king's indifference to the queen. चातक fr चत् to beg, the चातक is said to drink no other water than that dropped from the clouds. Mallinātha (on Ragh. V. 17) says ' धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम् ', Thus it wholly and solely dependent upon a cloud of water. See our Sanskrit ft. -note on the word at Ragh. V. 17

The Chataka is not a fabulous creature. It is a migratory bird which is seen in the rainy season and which dis appears in autumn. It has a shrill but not unpleasant note which is of the same pitch as that of the cuckoo and which much resembles the word for 'rain' pronounced in the vocative Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. *Mr. Pandit in his note thus describes the bird that is seen in* Western India—" *It is a smaller than the smallest dove, has* a long tail, and combines in itself *the black, the yellow and* the white. It has a *long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it, which is supposed to prevent it from* bending its head by *coming* opposite the beak and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground or any water to drink which the beak is to be lowered "

विविक्त—*a lonely or solitary place, fr* वि विच् (विविञ्चन्ति जना अत्र *from which people separate themselves*)+त added अधिकारणे. प्रमदवन—(*sometimes* प्रमदावन)—प्रमदानां वनं, *lit. a garden* for ladies. A garden *attached to the royal harem so laid out* and arranged as to secure utmost privacy, *so that the* king may promenade there with his queens. आदेशयतु—A formal way of saying 'lead the way to.' Kings and other great personages never go out alone, but their servants walk before them to clear the way.

का गतिः—Vid. is sorry to see that he has to act against his own wish, *viz.* to dissuade the king from 'his pursuit of the mirage.'

एतेन &c.—This remark is in keeping with the Vidūṣaka's duty to minister to the humour of his master. प्रत्युद्गतः—such a respect he deserved as a *guest.*

इदं विशेषणं—Hence the king refers to the epithet 'दक्षिण' in Vidūṣaka's speech. It is capable of a double interpretation: (1) Southerly; (2) polite, solicitous-to-please (especially ladies) See com. In this latter sense the term is usually applied to lovers who even when they are actually in love with one lady, seek to please other mistresses, by their pleasantry and solicitous attention (दाक्षिण्य). Vid. uses it in the first sense. But the king, whose mind is under the full sway of love, understands it in the other. In the following sl. the wind is described as a lover of the दक्षिण kind (see Intro P. 8.)

निषिञ्चन् &c.—The *madhavī*, also called *vāsantī* (for both Madhu and Vasanta refer to the same season), is the spring-creeper which flowers and bears sweet floral juice in summer. The *kunda* otherwise called *maghi* blossoms in the month of Māgha two months before the spring. This natural phenomenon the poet has clothed in a rich poetic garb. The *Vāyu* is compared to a lover who has two mistresses. One the Mādhavī, young still, the other the Kundī, grown up and somewhat elderly. He specially attached to the former, but tries to please the other by dancing with her. निषिञ्चन्—has two meanings—(1) besprinkling, *i.e.* generating floral nectar; (2) impregnating. नर्तयन्—has two meanings—(1) shaking; (2) making her dance. स्नेहदाक्षिण्य—these terms also have double meanings. The breeze shows (स्नेह making the flowers unctuous with honey) to माधवी and दक्षिण्य (southerliness) to कौन्दी, which simply moves with it स्नेह in the other case means love (leading to actual enjoyment). The meaning of *semen* is also hinted at. योग—combination. स्नेह in both its senses and दाक्षिण्य are the chief qualifications of a lover.

अभिनिवेश—strong or passionate attachment. The Vid. means that the king should be at least *dakshiṇa* to the queen like Vāyu. And the king, indeed, proves to be so. *Cf.* his remark ना भवम्। उर्वशी गतमनसोऽपि मे &c. p. 88.

P. 52 प्रतीप—here used in its literal sense 'against the current.' प्रतिगता आपो यस्मिन्कर्मणितद्यथा तथा, प्रति + अप् 'water' which changes its अ to ई when preceded by द्वि अन्तर् and a preposition (by P in VI. 3 97) द्विप समीप & c. हि is used अवधारणे certainly. The readings तत्र शान्तये for तापशान्तये and महत् for हि तत्, are not good Such *a plain statement* as तत्र शान्तये *is not only* unpoetical but superfluous, as the idea is already expressed in the passage इत्र मया & c. महत् has no propriety. The king means that his seeking peace of mind in the garden would be as futile as the attempt of a man to swim against a current *when he is being actually borne down by it* Since everything in it would tend to excite his passion and so make his case worse.

पञ्चबाण —For the five arrows of the God of love, see com. p 46. *According to others they are* अरविन्दमशोकं च शिरीष चूतमुत्पलम् । पञ्चेतानि प्रकीर्त्यन्ते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ These are his flowery arrows. Other arrows are also mentioned-उन्मादनतापनश्च शोषण स्तम्भनस्तथा । समोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ मलयवात—The breeze blowing from the south in the spring and always associated with it. Malaya *is a mountain in* the south of India known for its sandal trees The breezes blowing from the Malaya mountain are poetically supposed to waft the odour of the sandal trees and other plants growing on the mountain (*cf.* Git ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे & c.) *and thereby ruthlessly to inflame the passion of persons* smitten with love *Cf* कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः । Bha, II. 28, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृत कर्तव्य वहेदानीं यथेष्टम् । Kad. p 255 सहकार—A kind of mango-tree known for the sweet fragrance of its blossoms, so called probably because of its being a favourite haunt of lovers (*lit* that which brings together). Malaya breezes, *mango-sprouts, voice of the cuckoo &c are poetically represented as the exciters of passion* (कामोद्दीपनानि)

अनङ्ग.—so called after his body (अङ्ग) was burnt to ashes by Śiva when he attempted to shoot his dart at that Deity. *Cf* Kum III 72

P 54, प्रतिगृहीत—Accepted (so as to be one's own property). प्रतिग्रह *has a technical meaning It means 'what one receives* with the intention of *having the property in it transferred to oneself'.* The king *means* that he receives the blessing so that he *may enjoy the fruit of* its fulfilment Here the king

of course shares the belief that the words of a Brāhmaṇa (no matter if he is so in name only) must come true.

वसन्तावतार०—heralding the advent of the spring.

कुरवकं— (कुत्सित ईषद्वा अलीनामल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽस्य) a kind of small red flower. See com. उपोढ—(*fr.* उप्+वह्) *developed or grown up by gradual increment*. *Cf.* किं तावद्व्रतिनामुपोढतपसां &c. Śāk. V. 9. मुग्धत्वस्य &c.—The first two lines describe youth in a concealed state (मुग्धत्व *or the state immediately preceding* youth), and the third line the first manifestation of youth. The three words कुरवक, राग and रजः may respectively refer to their secondary sense of childhood (कुरवक, primarily implying scantiness of honey) feeling of love (the precursor of youth) and puberty (the first manifestation of youth).

मणिशिला—may be a slab set with jewels or a marble slab. सनाथ-*lit*. one having a lord or a *protector*; hence, secondarily, provided or furnished with. Mark how the original sense is quite lost sight of. अतिमुक्तलता—same as माधवीलता (called in Marāthī मोगरा or कस्तुरमोगरा); diss. अतिक्रान्ता मुक्तां शौक्ल्यात्. It has very beautiful white flowers. *Cf.* क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते *Śāk*. III. p. 72.

"The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises with Kālidāsa and *Jayadeva bestow* on them. It is a gigantic and luxuriant climber; but when it meets with nothing to grasp, it *assumes* the form of a sturdy tree, the highest branches of which display, however, in the air their *natural flexibility* and inclination to climb." Sir William Jones: *Works* Vol. V. p. 124, as quoted by Sir M. *Williams* in *his* notes on the Śākuntala.

उपचारः—showing one's respect, fr. (चर् with उप to approach or move near, to serve); *hence the means* of or *materials* for showing respect, such as a collection of flowers. प्रतीच्छति-expect, is waiting for. *Cf.* Śāk p. 151. Here the bower is spoken of as though it were a *conscious* being *intentionally* making preparations to receive the king. तावत्—may be प्रशंसायाम्; cf. S'āk. p. 52.

P. 56. ललितलता०—Here the vernal creepers are compared to ladies beautifully attired and captivating men by their charms. Cf. S'āk. VI p. 151-सखे कोपाविष्टः प्रियायाः किंचिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि।

नम्रविटपासु—shows womanly modesty. धृति-*fr.* धृ to hold fast, *as to a thing which gives pleasure*; hence, to be pleased. Cf. Ragh III 10, XVI. 82. दुर्ललित—दुष्ट ललितमस्य *spoiled* by fondling, obstinate in will, wayward, hard to please &c.

P. 56. अहल्याकामुकस्य—कामुक fr. कम् + उक added कर्तरि. According to the Rāmāyana (Bālakānda Ch. 49), Ahalyā was the first woman created by Brahmā, who gave her to Gotama. Indra, who was captivated by her enchanting beauty, on one occasion assumed the form of her husband in order to deceive her and seduced her in his absence. According to another account Ahalya knew the god in disguise, but in her *wantonness of heart yielded to his desires. When Gotama returned home he saw the profligate god running in his disguise*, and, understanding in a moment what had happened, pronounced a dreadful curse upon him, which, impressed upon his body a thousand orifices (afterwards changed into ornamental marks resembling eyes), and deprived him of his virile powers, and also caused Ahalyā (according to Padma —P.) to be a stone for thousands of years until Rāma, *the son of Daśaratha, should release her from that form.*

Such is the Paurānika, story which, however, *takes its rise* from the original Vedic conception being misunderstood in later times. Ahalyā is the *Dawn* or *Night* which gradually disappears as the *Day* approaches (अहनि लीयमाना). She is metaphorically spoken *of* as the wife or sister of the Sun who is also metaphorically called her *jara* (स्वसुर्यो जार उच्यते) R.-V. VI. 55 4, she grows feeble and feebler and finally disappears *as the Sun rises* And *Indra is often identified* with the Sun. Also in the Taittiriya Samhitā, and the Śatapatha Brāhmaṇa which comments upon it, Indra is spoken of as the ravisher (*jara*) of Ahalyā. The allegory is well explained in his *Tantravartika** by Kumarila Bhatta celebrated *Mimāmsaka who makes Indra (the Sun) carry away Ahalyā* (the shades of night). Darkness prevailed before the creation; and the Rāmāyana, representing Ahalya as the first-born daughter of Brahmā evidently *refers to* 'night' or 'the primeval darkness'. According to some, as Indra is the god of rain

---

* एव समस्ततेजा परमेश्वरत्वनिमित्त इन्द्रशब्दवाच्य सविता एव अहनि लीयमानाया रात्रे अहल्याशब्दवाच्याया क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यति अस्मादनेन वा उदितेनेति अहल्याजार. । न परस्त्रीव्यभिचारात् ।

and Ahalyā means unploughed land (अ not + हल a plough + aff. यत्), this allegorical story of Indra's connexion with Ahalyā may refer to the conversion of cultivable land, lying untilled, into a fertile one by means of rains.

वैद्यः—The reading वज्रः is meaningless. According to one account (see com.), the moon was an accomplice of Indra in his seduction of Ahalyā. The Vid. humorously calls him 'a physician,' probably referring to his being the lord of herbs (औषधीपति). He also calls himself a *vaidya* as he has to cure the king of his love-malady. So in the Śāk, the Vid. says—लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना। न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति। p. 150. अत्र-in these love-matters. उन्मत्तौ-foolish or stupid (as proved by the result). The Vid. means-"As Soma's advice proved disastrous to Indra, whatever I propose to you serves to augment your agony instead of palliating it. I am, therefore, a fool, since I proceed in a matter in which my efforts have been already futile." This is of course slightly sarcastic. *Cf.* एष तावदुन्मत्तः। अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदृशवर्ण इव संवृत्तः। *Śāk.* VI. p. 164.

अतिस्नेहः &c.—The king says taking Vidūṣaka's remark literally. Vid. is flattered by the compliment and states in the next speech that he would devise a remedy.

समाधि—properly a term of *Yoga*; here it means 'concentration of the mind on a particular subject.'

P. 58. निमित्त—a good omen, such as the palpitation of the right arm or throbbing of the right eye. See notes on III. 9.

न सुलभा—Some read असुलभा; but this reading must be rejected as it involves a fault of poetic composition called अविमृष्टविधेयांशत्व. Here the negation, being emphatic, must have a principal position, and must not be subordinated by being made a member of a Tatpurusha compound (as in असुलभा). For a fuller explanation of this fault see our note on Ragh. I. 21. च-च-The particle च is used with each of two assertions in the sense of 'on the one hand-on the other hand,' though-yet,' and expresses antithesis. अनङ्गविचेष्टितं—The powerful (वि) action, sport or play of Love, *viz.* the twitching that he felt. For the idea comp. शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फल-मिहास्य Śāk. I. 15. अभिनिर्वृतिरिव &c.—The king suddenly felt his longing relieved; so, from the sensation of pleasure he experienced, he fancied that the fulfilment of his desire was near. Cf. यतो हि धैर्यरिपुं मन्मथ [illegible] Śāk. I. 20. The pl.

°सिद्धिषु may indicate a general statement, a feeling such as people experience &c, or it may be *metri causa*, as Mr. Pandit remarks.

P 58. यान—means here 'passage' or 'path', traversing along the heavenly path, or journeying through the air. निर्दिष्ट—*definitely pointed out*

P 60 सखि सदा &c—The allusion is the Chitralekha's speech इदं खलु लग्न &c *supra* p 34 अपहस्तित—p p p of the denom verb fr अपहस्त (अपसारणार्थं हस्त अपहस्त) This is a stronger term than दूरीकृत

सम्प्रधार्यताम्—Let the matter be carefully thought over, i. e whether it is a proper course for you to follow. तावत्—just, beforehand, i e before you have actually gone into his presence, when it will be too late

मदन खलु &c *Cf* Shakespeare, *Romeo and Juliet*, Act II. Sc II —

Jul —By whose direction found'st thou out this place ?
Rom.—By Love, that first did promt me to inquire,
He lent me counsel, and I lent him eyes

अन्तराय—a hindrance or obstruction, fr अन्तर or अन्तर and अय् or इ to go, to stand in the way (अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनं) Here Urv refers to a misfortune like that mentioned at the beginning of the first Act, *viz* the outrage committed upon her by Keśin

देवगुरु—Here Brihaspati When गुरु means 'a father' the term signifies Kasyapa अपराजिता—So called because it never fails in its virtue Similarly Kalidasa calls the protective herb of Bharata अपराजिता in Śak VII शिखाबन्धनविद्या—The hair-tying spell This appears to be a charm or charms which they *were to repeat as they tied their hair By virtue of the knot* thus tied they were rendered proof against all kinds of danger According to the passage quoted in our foot-note, this Vidya *consisted in tying the hair by means of an* enchanted thread, but this does not seem to be intended here This Vidya must not be confounded with the *Tiraskarini* referred to further on, see *infra*, 45

P 62 विस्मृत &c—Kalidâsa uses this participle in an active sense, *cf* Śāk V मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथं p 113 and पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवान् p 137 Raghavabhatta explains this as

विस्मृतं विद्यते अस्य by affixing the *matub* aff. अच् by Pāṇ. V. 2. 127. Urvaśī was so much engrossed by thoughts about Purūravas that she forgot everything about the Vidyā.

सिद्धमार्ग—The path or region of the *Siddhas*. The *Siddhas* are a class of semi-divine beings, of great purity and holiness, and possessed of the eight supernatural faculties (सिद्धयः) *viz*. अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा। प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः॥ (To this is sometimes added कामावसायिता). They are supposed to inhabit the region between the earth and the sun. According to some, their region is between the earth and the moon. The region meant here is probably near the Himālayan peaks (See Kum. I. 5).

विशेषपावनेषु—See com.; cf. Ragh. XIII. 58. अवलोकयत इव—The city was mirrored in the mingled waters of the Ganges and the Yamunā. The metaphor is suggested by a person's looking into a looking-glass. "It is considered as lending to the acquisition of religious merit to look into sacred water as in a mirror so as to see oneself reflected in it." S. P. Pandit. प्रतिष्ठान-The capital of Purūravas, situated (according to the poet) at the junction of the Ganges and the Yamunā, which afterwards was called Prayāga. According to the Hv. it was situated on the northern bank of Ganges in the district of Prayāg (उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः। राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः॥). This cannot be the town of the same name which is situated on the Godāvarī and which was the capital of Śālivāhana. For-(1) It is clearly stated here as being situated on the Ganges. (2) The King uses a simile taken from the junction of the two rivers (II. 15); the sight, therefore, must have been quite familiar to him. (3) The King and Urvaśī go for sport to the forests of the Hemakūta (Act IV.); it is not likely that they would go to such a distance if their capital was on the Godāvarī. (4) After his return to the capital the king takes a bath, on a festival-day, at the confluence of the Ganges and the Yamunā (Act V.). (5) It was the capital of the lunar dynasty of kings whose territory lay to the west of the Yamunā and the Doab, and who do not seem to have possessed anything so far south as the Godāvarī.

शिखाभरण—crest-jewel;-implies both its uncommon beauty and position towards one end of the city. स्थानान्तर्गतः स्वर्ग—*Cf.*

स्थानान्तरस्वर्गं इवावासे Kum. VII. 3. आपन्नानुकम्पी—referring to her recent rescue by the king from the demon Keśin.

प्रथमोदित इव—by comparing the king to the moon and Urv. to moon-light and suggesting thereby their invariable connexion (cf. Kum. IV. 33 शशिना सह याति कौमुदी), Chitralekha implies a corresponding eagerness on the part of the king to see Urvaśī. The idea here is that the Moon rises first and moon-light follows, however short may be the interval between the two acts. कौमुदी—For derivation, see com.

P. 62. सविशेष प्रियदर्शन—Because Urvaśī now sees him with the eyes of love.

तिरस्करिणी—A *Vidyā* or charm by which the celestial beings (demons included) render themselves invisible to anyone. To 'remove' the तिरस्करिणी (तिरस्करिणीमपनीय p. 72) means *'to withdraw the spell or to undo its effect by repeating a counter-charm or so'. The tiraskarinī could act* even on others; cf. S'āk. VI. p. 172, where matali is described as proud of this art. प्रतिच्छन्ना—Though herself invisible she is able to see others, she is also visible to the audience though invisible to the king and Vid. On this *Wilson remarks*—

"Being visible to the audience and invisible to the individuals on the stage is a contrivance familiar to the plays of various people, especially our own, as the ghost of Hamlet, that of Banquo, Ariel in the Tempest, and Angino in the Virgin Martyr, who repeatedly enter invisible. The wardrobe of some of our old comedians comprised a robe to walk invisible, which Gifford supposes was a dress of light, gauzy texture. Something of the kind is used here apparently, as the stage-directions are, ' covered with a veil ' and 'throwing aside the veil.'

P. 64. तूष्णीमास्ते—For, so deeply is he engrossed in thinking of Urvaśī that he does not hear the words of the Vidūshaka.

आत्मानं विकत्थते—Flatters or boasts of herself (by holding aloof or remaining inaccessible) In this sense, however, the verb विकत्थ् is more often used intransitively, besides विकत्थते rather refers to words than *to feelings, and so the reading* कृतार्थयति for विकत्थते, which means 'makes her life fruitful', appears better and should be preferred. मानुष्य विडम्ब्यते—Chitra. means that Urv can find out the woman by exercising her superhuman power. Not to do it is to show oneself as helpless as a mortal who has not the power to *do* it.

बिभेमि &c.—see com. Nothing is more painful to a woman than the existence of a rival wife. ननु &c.—"Do I not say," don't you hear' &c. ननु is so used to call the attention of a person to something already referred to.

P. 66. स्वप्न—Cf. सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च Ragh. VIII 92. प्रतिकृति—प्रकृष्टा प्रतिनिधिर्वा कृतिः delineation of a likeness, picture. The two expedients mentioned here are those usually resorted to the lovers to dispel their longing. हीनसत्त्व—of low magnanimity, ungenerous (in that it entertained unworthy thoughts about Pur.); or, 'Void of courage' (fr. हीन, p. p. of हा, 'abandoned,' 'destitute,' and सत्त्व). सत्त्व—सतः भावः lit. existence; and as a existence is co-extensive with life, it means life, spirit, power of endurance &c.

अनुपपन्नं—उपपन्न come near to (the desired object); अनुपपन्न not leading to the desired end, impracticable, impossible. न-न—The two negatives form an emphatic affirmative. असमाप्य—Notice the grammatical anomaly. Syntactically, उद्घाणत्वं becomes the subject, which is absured. We must therefore take it as equivalent to आसमापयतः with the additional force of the indecl. past participle. प्रमवाप्य *v. l.* is against the context; it goes against the kinds उभयमप्यनुपपन्नम्. For the idea cf. त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्। अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे &c. 'मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रामाकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम्॥' Megh. II. Comp. also Śāk. VI. 22.

रुजं—रुज् means constant, acute pain; fr. रुज् to break to pieces. यदि—' or perhaps.' माम् is emphatic; '*me* whose longing is none the less intense'. तस्मिञ्जने—After the second alternative, the king speaks of Urv. less familiarly and more politely. समागममनोरथान्—The pl. is necessary. It shows how often the king thought of her. Cf. such expressions as संकल्पमनोरथ-शतलब्धं समागमसुखं &c.; इयमेव संकल्पशतैरजस्रमनङ्गनीतोऽसि मया चिरादिम् Śāk. III. p. 64. कृती—One who has attained his end. This is preferable to सुखी *v. l.* which simply means: 'happy.' Cf, काम इदानीं सकामो भवतु &c. Śāk. IV. p. 93. The king means that his mental-anguish is too severe for him to bear, and that he would fall a victim to it if he would not obtain his desired object. If then it is the object of Kāma thus to kill him, let him satisfy his desire.

P. 68. प्रतिवचनस्य—As already remarked, the Pt.. stands for the Dative ; see com. प्रभावनिर्मित— d Urvaśi. had none natural with her : cf. ततः प्रभावोपनत वसस्तदर्थाम्, V. 52. रूरवसं well

अविहा-अविहा—'Help, help'! This is prob.. h lines too of अव+इह 'protect me here,' and so it is an ex.. &c. is too in calling for help in danger. निर्मोक—निर्मोक ..e form of a (अ); that which is cast off at certain fixed .. sed. Besides, अक्षराणि—This means a few syllables hastily .. c—Mark how a formal letter.

नास्त्यगतिः &c.—See com. The king d.. conversant with a fortunate thing to happen as his rec.. I. 9. Jagaddhara Urv.; and hence his remark. The sense .. of a dūti :—पटुता person has an ardent desire for a thing .. गुणा मताः॥ लघु— he does not imagine as happening in .. posely makes her मनोरथा नाम तटप्रपाताः v. l. Sāk, VI. 10 अनु.. he king may hear Mark this sense of वच् caus. with अनु. दक्षि.. clever, polite, see com., cf. Sāk. V. .. ee com. Some read

P. 74. अज्ञाता—Whose heart.. yourself'. But the not known to you. यदि नाम—'If .. Urvaśī has already Urvaśi means—"If it were t.. ekhā means that Urv. for you even when I knew of you.. first salute the king. even before I was aware of your .. of the nymphs with the breezes and the heavenly Pār.. nce. Further on (p. 124) relieve my torment on your .. therefore, is wrong. My anguis.. admit that' &c. See com. A couch of flowers, cool breez.. f 'victory to you.' सहस्राक्षः— of persons suffering from the p.. न्तरम्—Nitya Samāsa. The with this Śakuntalā's love-let.. victory now (gained my दिवापि रात्रावपि निर्घृण तपति .. e expression not hitherto

कमलनालायमाने. अङ्गैः—wh.. r, the great Indra, you equally great yearning for .. sband)."

+ल्युट (अन्)+क added .. t's genius in calling offered to a Brāhmaṇa .. wished to be in the when he pronounces bl.. giving variety and Pandit reads वायन ('वा .. r scene in the Śak. a very old corruption .. ay उपायन. The corrupt.. Sanskrit word वायन .. clerical verse u..

an *upāyana*, such as is described here:—उपायनमिदं तुभ्यं व्रतसंपूर्णहेतवे। वाणकं द्विजवर्याय सहिरण्यं ददाम्यहम्॥"

समाश्वासनमिति &c. *i. e.*, 'It is something more than that.'

उदाहरण—Declaration of love, or 'song' as Mr. Pandit takes it. *See supra*, our note on जयोदाहरण P. 30. उत्पक्ष्मणा—With upturned eyelashes; here stands for उत्पक्ष्मनयनेन—with eyes fully staring at it. मदिरेक्षण—With eyes exerting a maddening influence like wine hence, with fascinating or bewitching eyes. See com.; comp. Shelley quoted by Mr. Vaidya—'Wilt thou not turn Those *spirit beaming* eyes and look on me?' अत्र—Here, now that the king has thus avowed his love. समविभागा—Equally divided between us two; cf. further on śl. 16. स्वहस्त.—Autograph. Mark the force of स्व:; Urvaśī cannot deny it afterwards.

P. 72. कुसुम—&c. the appearance of the flower is the harbinger of the coming fruit. Vid. means that Urvaśī is sure to see the king soon. For the idea, cf. our note on अस्फुरितं &c. P. 26. विसंवद्—not to be in agreement with, to fail to fulfil one's promise; hence, to deceive &c. क्षम—fr. क्षम् to endure, क्षम्यते इति (घञ्) that can be endured; fit for, becoming, proper. When it means enduring, able &c. it is derived as क्षमते इति with अच् added कर्तरि. Mark the poet's skill in not bringing forward Urv. at once. This serves a double purpose; it shows Urvaśī's modesty and heightens the charm of the meeting. तिरस्करिणीमपनीय—Removing the influence of the spell of concealment. पूर्वदृष्टा—Here पूर्व is emphatic; *first* seen (and not *formerly* seen) in confluence. This is preferable to दृष्टपूर्वा. It is a comp. सुप्सुप. बलवद्—Kālidāsa uses this as an *adv*; cf. बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला। S'āk. III. p. 67.

P. 74. भद्रमुखि-*lit.* the sight of whose face is auspicious; gentle one. पर्युत्सुक—Exceedingly (परि) restless. आर्त—Mark that this is a stronger term than पर्युत्सुक. Cf. तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मा पुनर्दहत्येव *Śak*, III. 15. साधारणोऽयं &c. &c.—अयं refers to the longing expressed in the first and second lines; or better still, प्रणय may mean a 'prayer' and then refer to Chitralekhā's speech 'महाराजेनानुकम्पनीया' (यथा मया सानुकम्पनीया तथा भवतीभ्यामहमपि इति प्रणेयः). Cf. *Śak*. quoted in the com. and Rāghavabhaṭṭa on it. वसेन &c.—A general maxim which indirectly expresses a request to Chitralekhā that she

should try to bring about a union between him and Urvaśī. Ranganātha reads the second line as आर्ति न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थाम्, but symmetry requires our reading where आर्तं पुरूरवसं well corresponds with पर्युत्सुका वा. The third and fourth lines too he reads differently (see com., but यतस्त्वता कौमुदी &c. is too prosaic for Kalidāsa: an indirect request in the form of a लोकोक्ति is more poetical than one directly expressed. Besides, there is no propriety in the Loc इन्दुबिम्बे तम्सेन &c —Mark how the poet draws his similes from every-day life.

दूती—A go-between, a female messenger conversant with love-matters. See Mal-Madh III. 15; Mud. III 9. Jagaddhara quotes the following as the qualifications of a *dūtī* —पटुता धृष्टता चेतोङ्गितज्ञत्व प्रतारणम्। देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मता ॥ लघु—Suddenly, too unexpectedly. The poet purposely makes her remove the *tiraskarinī* in order that the king may hear her reproaching Chitralekhā.

आचार—The customary formalities, see com. Some read आकारं—adjust your features, compose yourself'. But the context does not justify this reading. Urvaśī has already had time to compose herself. Chitralekhā means that Urv. should give up jesting and should first salute the king. *Mark the growth in the familiarity of the nymphs with the* king. They can jest in his presence. Further on (p. 124) Chitralekha calls the king 'वयस्य'

नाम—Indeed, to be sure; or 'I admit that' &c. See com जयशब्द—'जयस्य शब्द' the expression of 'victory to you.' सहस्राक्ष—See note on अहल्याकामुकस्य p. 40 पुरुषान्तरम्—*Nitya Samasa*. The king means— "I have indeed got a victory now (gained my object) For, by saluting me with the expression not hitherto addressed to any one but your master, the great Indra, you have accepted me as your lord (and husband)."

P. 76. चित्रलेखे &c.—Mark the poet's genius in calling away Urvaśī at a time when she most wished to be in the company of her lover, and thereby giving variety and interest to the action. Comp the similar scene in the *Śak.* where *Ś*akuntalā is indirectly called away by Gautamī—चक्रवाकवधुके आमन्त्रयस्व सहचरम् &c. *Śak.* III. p. 82.

भरतेन—A sage of hoary antiquity, since even *Kālidāsa* calls him a *Muni*. He is the founder of the science of Music

and Dramaturgy. His celebrated work is called 'the Bharata-Nāṭyaśāstra,' which is mainly a metrical composition divided into 38 chapters, and contains, among other particulars, precepts and rules about everything regarding dramatic composition. "His time or age is generally considered to be later than the Sūtra period of the Vedas, as also the epic age of Rāmāyana and Mahābhārata. It is fairly within the Paurānic times, or perhaps at the junction of the Darśana or Rationalistic and Paurānic or early Brahmaṇic times. The various references cannot take the present work (Nāṭyśāstra) beyond the first quarter of the fourth century before Christ." (*K. H. Dhruva*). It is said that the sons of Bharata, at the desire of king Nahuṣa who had obtained the temporary sovereignty of heaven, brought down the drama to the earth from heaven.

अष्टरसाश्रयः—See Introduction, Sec. I. ललिताभिनयं-*Abhinaya* is of four kinds— आङ्गिक, वाचिक, आहार्य and सात्विक. The sixth and seventh chapters of Bharata's work deal with the *Rasas* in all their details, and their exhibition, while the next three chapters deal with the *Abhinayas* of different kinds. सलोकपालः—The *Lokapālas* are guardians of the eight quarters; for their names see com., and our note *infra* on p 92. अनपराद्धं See note on अपराद्धं p. 12.

P. 78. प्रत्यर्थी—*lit.* one who seeks the opposite end; hence, one who stands in the way of. In legal phraseology this means 'a defendant.' वैयर्थ्यमिव-*Cf.* सहृद्प्यवन्ध्ययोः &c. p. 24 वक्तुकाम Notice that the nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्.

स्ववंश—over which she had mastery. Mark the antithesis between अनीशया and this निश्वसितैः-Urv. was breathing very heavily. Her sighs were indicated by the tremor of her breasts caused by her heart palpitating tumultuously. The poet has an Utprekshā on this. The King fancies that Urvaśī, by means of the sighs she heaved forth towards him, fixed in him her heart, the dislocation of which was indicated by the throbbing of her breasts. Compare the lines quoted by Wilson from the *Rival queen*—

'My fluttering heart, tumultuous with its bliss,
Would leap into thy bosom.

इमां वेलां—in the sense of अनया वेलया 'by this time.'

P. 80. सर्वत्र—i. e. in all matters indiscriminately. वधेय—Der. विधेय (=विधानं) doing one's bidding, executing one's commands, तस्याय अधिकारी अविद्यावद्विषयत्वात् शास्त्राणाम्। तस्येदमित्यण्। by Pāṇ. IV 3 129 Lit. one fit for a servant's work; hence, an illiterate person, a fool, a blockhead Cf प्रलपत्वेष वैधेय॰ Śāk II, p. 84. अन्यथा—In any other way (था) than truth, untruthfully, falsely भट्टिनी—so a queen is to be generally addressed by low characters See D.-R II 10. see also com. यत्तया, कथितं—scil that the king is in love with Urvasī

परिवर्तन॰-Because the characters were impressed on one side only. अनुवाचय &c—This shows that even low class females were taught to read and write in those days अविरुद्ध Not objectionable or improper, i. e. fit for a lady to hear. कौलीन-कुले जनसमूहे भव arising from, born in a multitude of men, hence, a report, and generally a bad report, a scandal. Or गौ पृथिव्यां लीन, or कुल may mean a family, something relating to family or private matters, a family, scandal Cf कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः Ragh XIV 48 क्रीडापर्वत-क्रीडार्थं पर्वत an artificial hillock for pleasure. वीरुद्—is 'a spreading creeper.' Cf लता प्रतानिनी वीरुद् Ak. II 4 9, on which Kshir. says लतानां प्रतानोऽस्यस्या' प्रतानिनी वा लता वीरुत्। यन्तरत्या॰-'वीरुत् स्वपर्णजटिला प्रतानवात-गामिनी इति। Der वि+रुह् 'to grow.' Cf Ragh. VII. 36 Śāk. V. 9, Kum. V. 34 सुरभि—सुष्ठु रमन्ते take pleasure जन the spring season. Some read सुरभि यत्, but our reading is preferable as it explains the epithet वसन्तप्रिय मनोविनोदेन फले—Supply उपाये, ॰रयसतें, v. l. has no propriety. If there are hundreds of such amusements the king has the option to avail himself of them; why should he be after one of them alone कामार्त जन &c—Notice Raṅganātha's reading given in the com. He tries to explain it, but his explanation does not seem to be satisfactory on account of the unnaturalness of the reading itself. The king can appeal to Vāyu's heart and rouse his sympathy better by gently reminding him of his love for Añjanā.

अञ्जना—Wife of Vāyu and mother of Māruti. She was the daughter of a monkey named Kuñjara and wife of Kesarin, another monkey. She was in former birth a celestial nymph by name Puñjakasthalī, and was born on earth owing to a curse. One day, while she was seated on the summit of a mountain, her garment was slightly displaced, and the God of wind being enamoured of her beauty,

ACT III

—0—

P. 92. त्वमासने &c.-Mark the grammatical construction. Here ग्रह् cau. is treated like a root governing two Accusatives, though it is not directly mentioned in the kārikā दुह्याच् &c ; see com.; *cf.* ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयं Malli. on Ragh. XV. 88.

When the sage Bharata had to go to Indra's palace he took with him his pupil Pallava who had to carry his Guru's seat. Rishis took their seats with them wherever they went. If they had pupils, one of them carried it in his hands. Pallava had thus an opportunity of witnessing the play that was enacted before the celestial assembly. Hence it is that Galava asks Pallava about the success of the performance.

अग्निशरण०—Every *Ā*ryan householder is enjoined by his religion to maintain the sacred fire in his house, keeping it strictly protected from pollution. The daily and other ordinary sacrifices were offered into this sacred fire. A separate room was therefore consecrated to this fire which was to be kept burning day and night to avoid defilement. The Fire sanctuary, therefore, had to be watched, for which purpose Gālava was appointed by the sage.

गुरो. प्रयोगेण—It appears that the management of the play was in the hands of the sage Bharata who, therefore, had to give instructions to the actors and look to everything connected with the play. आराधिता &c.—He knows that it was not आराधिता owing to the unpleasant turn the events took on account of the curse of the sage &c. ; but he does not pronounce his definite judgment upon his Guru's performance. लक्ष्मीस्वयंवर—when Laksmī appeared out of the milky ocean that was being churned for Amrita the gods and the demons both wished to have her. Thereupon Indra, seeing the obstacle to future churning, proposed that the churning should be carried on till the appearance of Amrita, and then Lakshmī, be disposed off by *Svayamvara*. In the *Svayamvara*, Lakshmī, being helped by her friend Vāruni the goddess of Surā who was produced from the churned ocean at about the same time with Lakshmī, chose Vishnu. The practice of *Svayamvara*, or the selection of the husband by a bride, was much in vogue among the Kshatriyas (and especially kings) in ancient times. When the intended marriage of a princess was announced, the various suitors

assembled at the house of her father, and she made her choice by throwing a garland round the neck of one of them. See Ragh. Canto VI.

The reading in the ft-note (no. 2) is altogether wrong, as it attributes उन्मादितत्व to Urvaśī throughout the play, which was not the case at all. The reading कथमाराधिता भवेत् is also faulty as it is inconsistent with what follows कथ would also require हि instead of पुन in the subsequent speech.

आस—expresses 'recollections' here वारुणी—so called because she was 'loved by Varuna' लोकपालाः*—The eight guardians of the world, see com *

---

* The Lokapalas or guardians of the world are more properly those divinities who were appointed by Brahma upon the creation of the world to act as rulers over the different kinds of created things. The following is the list as given in the Mahabhārata (the Harivams'a portion)

Indra, sovereign of the three *Lokas*, or earth and the regions above and below. Soma—of sacrifices, ascetic rites, the lunar and solar asterism, Brāhmans, and healing herbs Daksha—of the *Prajapatis*, the Patriarchs or first created progenitors of mankind. Varuna—of the waters. Vaisvānara of the *Pitris* or manes Vayu–of the *Gandharvas*, of unembodied element of time and sound Mahadeva—of the *Matris*, of the spirits of ill, of kine, of portents and planets, of infirmities and diseases, and of ghosts Vaiśravana—of the *yakshas*, *Rakshasas*, *Guhyakas* of wealth, and of all precious gems Śesha—of the entire serpent race. Vāsuki of the *Nagas* or ophite tribes of *Patala* Takshaka (younger brother of the *Adityas*)–of snakes. Parjanya—of oceans, clouds, and rain Chitraratha–of the *Gandharvas* Kamadeva —of the *Apsarases*. Nandi (the bull of *Śiva)—of all* quadrupeds. Hiraṇyākshа and Hiranyakaśipu—of the *Daityas*. *Viprachiti—of the Danavas Mahakala—of the* *Ganas* or Śivas attendants. Vrita—of the children of *Anayusha*, the wife of Tvashtri. Rāhu (the son of Simhika) of evil Portents and prodinges. Samvatsara—of the divisions of time, from the twinkling of an eye to the period of an age Suparṇa—*of birds of prey.* Garuda—of the winged race Aruna—the brother of *Garuda*—was made by Indra ruler in the East. Yama, the son of *Aditya*—*in the South.* The son of Kāśyapa, Amburāja—in the West Pingala, the son of Pulastya—in the North. (*Quoted from Wilson*)

P. 94. पुरुषोत्तम.—पुरुषेषु उत्तमः Loc. Tat.; this is according to Malli. on Ragh. III. 49 where remarks—'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात्। कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति उत्तमपुरुष इति स्यात्। But the author of the Tattvabodhinī takes objection even to this and says that this must be taken as a Nityasamāsa having no स्वपदविग्रह. See our note on the word at Ragh. III. 49.

भवितव्यता°—A remark suggested by the words निर्गता वाणी which makes 'speech' the agent of the act. The limbs act under the influence of what is to happen. He means that it was fated that Urvaśī should suffer degradation, and hence her slip. न खलु—Here खलु is used जिज्ञासायां—in the sense of inquiry (indicating eagerness to know the result). "Was he not angry? &c. सा खलु—Here खलु is निश्चये. "She was certainly" &c. न ते दिव्यं &c.—Here we need not wonder how the sage could punish a mere slip of the tongue with so heavy a punishment. For a theatre is something different from the quiet study room of the critic. रणसहायस्य—*Cf.* भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः p. 135; and *supra*, p. 16. उपस्थितसंपरायः &c. उपतिष्ठस्व-स्था with उप in the sense of forming a union (संगतिकरण) is Ātm. by the Vārt. उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्. संतान—संतन्यते 'that which is extended; (संतन्+घञ् i. e. अ); *cf.* अपत्य; or संतनोति कुलं fr. संतन्+ण; (अ) by Vārt. on Pāṇ. III. I. 140. पुरुषान्तर°—पुरुष a person or individual and अन्तर, the heart, inmost secret. Here पुरुष refers to Urvaśī, it being used here like the English word 'man'. Or, पुरुष may refer to Purūravas—'Who knew what sort of man Pur. was on whom Urv. had fixed her affection'.

अपराद्धा—is *pass.* here. This implies a slight personification of अभिषेकवेला. This conversation between the two pupils of Bharata is intended to prepare the audience to properly understand the event to be represented thereafter.

विष्कम्भक—fr. विष्कम्भ् to bind firmly together. Vishkambhaka is an interlude between the Act of a drama, which shows in a few words the connextion between the parts of the story past and future and which is expressed through the conversation of characters other than the chief ones. It is *Śuddha* or pure when introduced by one or more minor characters, and *Miśra* or mixed when expressed by characters, minor as well as low. The present Vishkambhaka

is mixed as it is conducted by a *madhyama pātra* and by a low one speaking Prakrit. *Cf.* वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशाना निदर्शकः। संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यमपात्रप्रयोजितः। एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः॥

P. 96. कञ्चुकी—or chamberlain (so called probably from the Kañchuka or the long thin robe he wore) is a respectable attendant of the harem. He is represented as an old man, a *Brāhmaṇa, endowed with many good qualities such as* truthfulness &c., and a clever man of business. He is particularly chosen to fill this office on account of his old age, which renders him above passion.

कल्ये—*fr.* कल् *to impel, to urge to energetic action:* कल्य *free* from sickness, healthy, youthful. Note that the word कल्याण which means welfare, is also derived from this. लब्धुं—*v. l.* भोक्तुं *This would make* अर्थान् mean *'pleasures'* which meaning is quite inappropriate. सादयन्ती शरीरं —*v. l.* साधयन्ती प्रतिष्ठां, bringing about the fixity of our position (old age being the first *qualification in the case of a Kañch.). This reading is not* good as it does not bring out the intended meaning. The Kañchuki, by referring to the ravages which old age daily *makes upon the human body, wants to point* out the necessity of rest in old age.

सेवाकारा &c.—सेवारूपा 'of the form of service'; is bound up *in service.* The Kañch. *contrasts his own old age,* which he has to spend in service, with the happy old age of those who can enjoy rest in it. For परिणति meaning 'old age' cf. *Śiś.* IX. 3. Or कारा *may mean* 'prison'. Service is itself a prison. Old age is as it were bound in the fetters of service. The Kañch. means that in old age the body gets weakened and is quite unable to undergo physical labour, which, however, is forced upon it in the case to men of his class. The body, consequently, instead of getting rest it so much requires, has to work during its weakend state as if held in thraldom by *Sevā.* स्त्रीगु॰—having to guard women he has not a moment's *respite.*

The entrance of the Kañchuki is generally marked in Sanskrit plays by his thoughtful observations on old age and his own decrepitude; *and the serene dignity which age* imparts to his mien adds to the impression he makes on the audience.

सनियमया—observing the rules.' Every *Vrata* has its rules such as fasting altogether or during a particular portion of the day, bathing more than once, wearing particular kinds of garment &c. व्रत॰—This in all probability, is the संस्टचतुर्थीव्रत, the fruit of which was प्रियानुप्रसादन.

मान॰—ईर्ष्याकृत कोप॰। वृत्तान्तः—the general aspect of things; वृत्तः अन्तो यस्य:। उत्कीर्ण—carved or sculptured out. धूपैः—The smoke of incense. The pl. shows that the incense was burnt in different places and the fumes were coming out through several latticed windows. The reading धूमैः would have been simpler. वल-ड-भि—the sloping roof of house; here 'eaves'. This word, according to Mr. Pandit, is the origin of the Marāthī पडवी. सदिग्धपारावता.—पारावत is the ash-coloured wild pigeon. As the curls of smoke issued forth from the windows, it was very difficult for the beholder to distinguish between them and the pigeons sitting underneath the eaves. They were mistaken for each other. Mark the meaning of संदिह्; it properly means 'to besmear or anoint a thing so well as to conceal its proper appearance;' hence, to produce on one thing the appearance of another. The use of the word indicates the presence of the pigeons there.

आचारप्रयतः—clean owing to their having performed the customary acts, such as washing the hands and feet, cleaning the face putting on fresh clothes &c. Such acts induce bodily purity which is enjoined for all religious performances (*cf.* Ragh. I. 35, 90). Lamps must be lighted after purifying the body, as they are sacred objects Rañg. says आचारे प्रयतः व्यापृतः engaged in:' but this sense of प्रयत is rather unusual. सपुष्पबलिषु—Here बलि may simply mean 'offerings'. The places where the auspicious lights were placed were decked with garlands of flowers. Or better still, बलि may mean worship performed with flowers and other materials of adoration. *Cf.* अवचितबलिपुष्पा &c. Kum. 1 60; अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि Śāk IV. P. 87 It appears that in those days it was a common practice-which obtains in the rare instances now or on special occasions-to worship first the places where the lights were to be placed. The places as occupied by the evening auspicious lamps were considered holy, and homage of worship was paid to them in the shape of flowers, rice &c. They were also probably decked with *rangoli* decorations. स्थानेषु—The places where light is necessary, and where lamps

are generally placed, are the room sacred to the household deities, the principal hall, the verandas, and other frequented rooms.

सध्यामङ्गल०—The evening lamps as dispellers of darkness and the fears attending it, are naturally considered auspicious. Their being lighten punctually in the evening is supposed to induce Lakshmi to enter the houses, and then prosperity follows in her foot-steps These lamps are saluted as holy objects and worshipped like deities. शुद्धान्तवृद्धाजन —This refers to the old matrons of the house, and not to the old servant-maids of the inner apartments; this latter meaning is produded by the epithet आचारप्रयत The matronly kinswomen of the king would personally do the work of placing the lamps. शुद्धान्त—शुद्ध अन्त यस्य *lit.* free from pollution all round; hence, the apartments exclusively assigned to the women of the family The idea of a harem is different, it contains the wives of a man. But the *s uddhanta* is occupied by the mother, sisters, aunts &c of the householder. Pururavas has *only one wife* जन *conveys* a plural idea generally when at the end of compound. *Cf.* सखीजन *supra* P. 24, मृगशावै सममेधितो जन Śāk II 18. शुद्धान्तवृद्धो जन *v. l.* is decidedly inferior. The work of placing lamps was generally done by women in ancient times, while °वृद्धो जनः will include males also, but which are the males that can place the lamp, Not certainly the eunuchs, mutes &c, the only aged attendent of the Śuddhanta is the Kanchuki, but he is never known to perform this office.

परिजन-shows that there was darkness in the earlier part of the night गिरिरिव—shows the hugeness of the king's body. He was not spare-built, but stout and stalwart, such as Dilipa was, *Cf.* Ragh, I. 13. गतिमान्—This epithet is necessary to explain the comparison A mountain is steady, while the king who was coming out was in motion If therefore a walking mountain can be imagined, the king can be compared to. But the mountain cannot walk in its present condition divested as it is of its primeval wings. The poet, therefore, uses the expression अपक्षपात Mountains once possessed wings which were subsequently clipped off by Indra. See our note on Ragh. I 68, III. 42, 60 If a winged mountain is therefore thought of, it can be supposed to move and then it would resemble the walking king. The idea is rather extravagant. Narada is similarly compared

further on (V. 19) to a tree in motion. अनुवट &c.—The female torch-bearers are here compared to the Karnikāra trees which are tall and bear flowers on them. The female attendants were also of high stature and had in their hands torches which shone like flowers on the Karnikāra trees. A thin, straight and tall form in the case of women is highly admired by Sanskrit poets and compared to a Yashṭi or stick.

P. 98. कार्य—the business of state (which had the temporary effect of drowning his uneasiness). अविनोद°—In the night the king being unengaged his uneasiness will return, and in that state the hours of night will appear to him more than usually long. For the idea cf. एवापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् Śāk. IV. 16; सव्यापारामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः। शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदा सखीं ते ॥ Megh. II. The opposite would be the effect when the two lovers are together; cf. III, 22; also अविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् Uttar. I. 27.

सुदर्शनः—&c. whence a good view of the moon can be obtained. रोहिणीसंयोग.—Rohinī is a lunar asterism of that name (the *Hyades*) figured by a cart and containing five stars. It is so called from the reddish appearance of the principal star *Tauri aldebaran*; रोहित is the *fem.* of रोहित (red) by Pāṇ IV. I. 39, another form of the same being रोहिता. As personified, Rohiṇī is one of the daughters of Daksha and the most favourite spouse of the moon. Cf. उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् Śāl. VII. 22. वयस्य &c.—The king is in doubt as to the nature of the vow and the real motive of the queen in inviting him to the terrace. He, however, has a vague suspicion that his expectations might be realized (see p. 88, प्रणिपातलङ्घनात् &c.)

P. 100. अवधूत &c.—"When their proud wives are angry with them, the husbands go to the length of appeasing their wrath even by prostrations before them. "Purūravas had resorted to a similar means of appeasing his queen (see p. 86). Dushyanta falls at Śakuntalā's feet, though for a different purpose. See Śāk. VII. p. 194. But proud women slight such marks of contrition in angry excitement, for which in their cooler moments they feel stung with remorse. निभृतै—'Secretly'. We are inclined to take this as an *adv.* on the analogy of शनैः, नीचैः, उच्चैः &c. निभृतं would have been grammatically less objectionable, but there is no MS. authority for it. It may also be taken as an *adj.* qualifying °अनुनयैः but then

the śl. would lose its force considerably. The concihatory attitude of the wife, no doubt, shows itself in the end The wife feels remorse, but she is always loath to show it. She is unwilling to openly admit her mistake. The reason of this is furnished by the epithet मनस्विन्य. मनस्विन्य—(प्रशस्तं मन आसां विद्यते), self-respecting, proud'—Such women cannot tolerate their husbands' flirtations. They jealously guard their female rights. The variant noticed in the com. is not supported by good MSS; besides, अनुशय is meaningless, as remorse on the part of the husband is not the point of the context. Mr. Vaidya reads विविधैरनुतप्यन्ते दयितानुनयं &c. but the context does not justify this either. For not only there is no अनुनयविविधत्व but on the contrary the king has already said that he would not himself move in the matter.

गङ्गातरङ्ग°—समाना श्रीर्यस्य स सश्रीकः । गङ्गातरङ्गाणां सश्रीक । *Tarangas* (ripples) are waves that slowly rise and fall. So this shows that the steps were built of white shining marble and their slope was gentle. यथा—gives the reason. Just as the approach of the sun is heralded by Aruṇa (Śāk. IV 2), so the arrival of the moon is proclaimed by its spreading lustre which removes the darkness of the East.

दूरमित—The upward-spreading rays of the moon just to rise drove away the darkness from the East to a considerable distance beyond the palace westward. This darkness the king compares to the dishevelled hair flowing about the face of a woman This reading we prefer to दूरतरं, as the light was not yet so strong as to justify the use of the comparative which indicates excess. The East is here compared to a young woman, who, during the absence of her lord in a distant place, keeps her hair uncombed and untied, which consequently hangs loose on her back and the woman is a picture of sadness and dejection. At the approach of her lord she combs her hair and trims it into a braid, and the face resumes its usual beauty and attractiveness, thus pleasing the beholder; the East likewise at the approach of her lord binds up her hair in the form of darknees, and greets him, with a joyful face. She has thus her back towards the king who therefore says अन्यमुखमनाद् and not प्रासादात् The moon is implied to be the husband of the East. हरिवाहनदिङ्—The direction presided over by Indra i. e. the East. Indra is called हरिवाहन because his horses (sometimes spoken of as two,

sometimes as more—see R.-V. I, 16, 1; 101, 10; 16, 4 &c.) are named *Haris.* see com. and Ragh. III, 43.

P. 102. खण्डमोदक—A ball of sugar cut off at oneside. It cannot be the full moon, as is plain from the foregone description of the first part of the night (निशानिद्रालसा बर्हिणः &c) The Vid. has hit upon a comparison of his own liking. He is a well-known votary of gourmandism. *Cf.* किं मोदकखादिकायां *Śak.* II. 46. Sweet balls or *lādus* are his everyday pastime; and anything, therefore, that is round, appears to him to be like his favourite article. In the present instance, however, by *modaka* we are to understand a mere round lump of sugar, as other *lādus* cannot be so white as to appear like the moon. राजा द्विजातीनां—The moon is said to be the king of the twice-born, for which see the quotation from the Hv. in the com. The royalty of the moon over the *dvijas* (the first three orders may be perhaps due to his mistaken identification with the plant *Soma*, so well-known in the Vedas. See Rigveda VIII. 79 8; X. 109. 2. In I. 91. 5 we have त्वं सोम असि सत्पति. त्वं राजा उत वृत्रहा। See our note on Ragh. II. 73. For द्विज *cf.* 'मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने' Manu. II, 169.

औदरिक—(उदरमेव देवता यस्य; उदरे एव प्रसित। fr. उदर + ठक्) a glutton. विषयः—province, sphere or element; even his similes and metaphors are drawn from it. क्षपा—क्षपयति चेष्टा (active work or business); fr. क्षि cau. + अच्.

रश्मिमावसते &c —वस् with आ governs the Acc. On the Amāvāsyā (अमा together or in the same house—अमा means 'a house' in the Veda—वसत' चन्द्रार्कौ अस्या) or new moon-day. the sun and the moon are together or in the conjunction, *i. e.* they rise and set together. This phenomenon is poetically described by saying that the moon enters the sun. Certain rites, as enjoined by the Vedas, are to be performed on the Amāvasyā day which would not take place if they (the sun and the moon) would not thus be together; and the pious would be in danger of loss of religious merit. The moon realizes this predicament of religious people, and out of the kindness for them enters the body of the sun. सुधया तर्पयते-The moon's body is supposed to be nectareous. For the notion expressed here see com. All this talk about the nectar in the body of the moon being drunk by the gods and the manes of

the departed ancestors in turn, may be due to the identification of the moon with *Soma* (the beverage). Or it might have been a poetical way, afterwards woven into a systematic story of explaining away the phenomenon of the waning of the moon. *Cf.* Ragh. V 16, and our note thereon मूर्छता—fr 'मूर्छ् to wax strong.' to prevail or grow dense Its use in the first sense is very common in Kālidasa's works *Cf* Śak. VII 18, Ragh II. 34 &c. हरचूडा—When Śiva drank the deadly poison Halahala, he felt a burning fire inflame his body and he was forced to adopt several means to cool it Among others he bore the moon on his forehead

उपतिष्ठते—'he prays, in which sense स्था with उप is Ātm. उत्तिष्ठति *v l* is against the context ब्राह्मण०—A Brahmana being a worthy vehicle of divine message पितामह -fr पितृ+आमह irregularly formed by Pan IV 2 36. किं &c —This is a device to withdraw the girls from the scene when they are no longer required पानरुक्त्य—mark the transition of meaning in this word, it properly means repetition, and since what is repeated is without interest and useless, it means 'superfluity'.

P 104 तादृश—as actually expressed in her letter (p. 70). आशाबन्धेन-&c *Cf* सजाऽपि प्रत्याशया धार्यते Kād, गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्ध साहयति Śak IV 16 चलयान् &c —The king means that although his physical depression is palpably seen it cannot adequately indicate his mental torment. सकट—hemmed in, impeded: see com. *Cf* रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्' Megh I. परिहीयमाणे &c —The king does not look cast down and depressed in spirits, which is a natural consequence of drooping limbs. On the contrary his drooping condition adds beauty to his appearance, he looks lively and graceful This inconsistancy is a proof that reunion with his beloved is not far distant 'This refers to an idea," remarks Mr. Pandit, "that unexpected cheerfulness is a precursor of approaching good luck."

भवानित्र—Vidu 's words are as hope inspiring as the pulsations of the right arm दा ण —There may be a pun on the word which may apply to Vid. and mean 'courteous, clever'. The twitching of the right arm or shoulder in the case of men is a good omen, and augurs the obtainment of something desirable, especially union with a beloved person. *Cf.* Bhatti. I. 27 and our note *ad. loc* अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु

and Ragh. XII. 90. The opposite is the case with women. *Cf.* अहो अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि वामः Mālav. II. 4; *Cf.* also[1] पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः। स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यं निदन्त्यनुक्तानि विपर्ययेण ॥' Vasantarājīa, as quoted by Hem. on Ragh. XIV. 49. The poet has made use of this suspicious presentment to prepare the audience for the sudden arrival of Urvaśī on the stage. *Cf.* the king's speech at II. 9 (p. 58)

अन्यथा—other than true, *i. e.* False. अन्यथा is used in this sense in किमन्यथा भट्टिनी &c. p. 80. Immediately after the Vidūshaka's hope-inspiring words the king feels auspicious signs which embolden the former to confidently assert that his words are bound to come true as he is a Brāhmaṇa. The infallibility of a Brāhmaṇa's word is hinted at here. प्रत्याशा—hope, expectation.

P. 106. ततः प्रविशति &c.—This is a different scene and has nothing to do with all that precedes. Urvaśī starts at the hour of dusk, as will appear subsequently. अभिसारिका—a woman who meets her lover at a rendezvous: see the com. here and at p. 59. In the *Mricchhakaṭika* Vasantasenā similarly goes to meet her lover. अभिसा॰ may be a wanton married woman, or a courtesan as in this case. अल्पाभरण॰—मुक्ताभरण *v. l.* for which see com. and Ranganātha's remark. *Abhisārikās* will dispense with such ornaments as will produce lustre. They desire to walk out clad in dark vestments.

वाग्विभवः—treasury of words, command of language. परिवर्तितं—'transferred'—indicates its whiteness and great size. मनोरथलब्ध॰—मनोरथ lit. 'the car of the mind; hence, 'a desire', since it takes the mind from the object to another. This speech is intended as a pun Chitralekhā wishes to vex her friend a little by means of jokes. So she uses an expression which apparently means- "The king is enjoying the company of his beloved (other than Urv.) obtained according to his best wishes"; but if rightly interpreted it would give her real meaning which is—"He is enjoying his beloved's (Urvaśī's) company whom he has pictured to his mind (obtained by his imagination.")

P. 108. मुग्धे—"O you simple girl!" अन्या चिन्ता—Another thought, *viz.* that the beloved whose company he is enjoying is other than yourself. सोच्छ्वासं—having a sigh of relief. संदिग्धे—My ungenerous or simple heart entertains a doubt (my uncharitable heart is stupid enough to doubt the

fidelity of my lover). Urv. here blames herself for having entertained unworthy thoughts about the king Or this may mean—"My heart is not clever enough to penetrate a speech of doubtful import" See com.

रजन्या—Mark the propriety of the word रजन्यानुरागिणो भवन्ति लोका अस्मिन्. अनिर्भिन्नार्थेन—Because the king does not explicitly, refer to the woman with whom he intends to pass the night. अन्तरिते—*scil.* by means of their तिरस्करिणी. स्वैर—mark the Sandhi (स्व+ईर) in this word.

अनुपक्रम्य—*lit* not to be approached, hence, not to be remedied. आतङ्क—fr तञ्च् with आ to coagulate; or fr. तङ्क् to live in distress+अ (घञ्). It properly means, 'bodily distress, and secondly, that which causes such distress, mental disquietude. See our notes on Ragh I 63 and Śak p 68

प्रत्यग्र—प्रतिनवमग्रमस्य, 'fresh' The cooling appliances mentioned here are usually employed by love-sick persons on *such occasions.* सर्वाङ्गीण—सर्वाङ्ग व्याप्नोतीति; fr. सर्वाङ्ग + ख (ईन) which is added to पथिन् अङ्ग, कर्मन् &c when preceded by सर्व (सर्वपथीन &c) यष्टि—a necklace; cf. Kum V 8 (विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्) and Ragh. XIII. 54 (मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा).

P. 110. इदानीं—"*Now* that all my doubts are dispelled by the King's definitely referring to me in the words सा दिव्या" हृदय—Because it was Urvaśī's love-bound heart which forced her in spite of herself to seek the king. शिखरिणी—A dainty prepared from curds mixed with sugar, spices &c, see com. Mark the Vidūṣaka's speech and compare it with सर्वत्रौदरिकस्य &c. p. 102 हरिणीमांस *v. l*—*we reject* this unhesitatingly; for the Vid. is never described as *fond of flesh*, but *is* a lover of sweet things alone Some might quote Śāk. II. p 41—'शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते'—in support of this But *there*, we must remember, the Vid is describing the daily course of action of the whole party, and does not particularly refer to himself He uses the passive construction, and says 'food consisting *for the most part*' &c. ('भूयिष्ठ and not 'मय:) is eaten by the party and not necessarily by him, he does not say अस्माभि. Both Rang and Kāṭayavema read as in the text.

एवं मन्ये—These words bear connexion with what he says in śl. II But Chitra probably connects them with the pre-

vious speech of Vid. and remarks to Urv. शृणु &c. अयं तस्यः—*cf.* यदयं &c. p 261.

P 112 सहसा—*adv.* (properly Instr. of सहस् force, violence) 'hastily,' 'at once.' अप्रतोऽपि मम &c —An instance of the Gen. absolute, showing disregard or contempt. उदासिनि—*lit.* one sitting erect (and not looking at the person approaching); hence, indifferent Urvaśi appears before the king but forgets to take off her veil of magic and makes the remark. It shows the agitated state of her mind Mark the poet's skill in keeping off Urv. from the king's view.

अविहा—an interjection calling attention to something suddenly happening. वाचयम'—वाचं यच्छति इति. वाच् becomes वाच when followed by यम and when the idea of 'observance of a vow' is expressed, Pan. VI. 3 69; otherwise वाग्याम. Here the king too is to observe silence for some purpose आकार—outward features, particularly the expression of the face as giving a clue to one's inward thoughts and mental disposition. See Malli. on Ragh I. 20. हला किमत्र &c.—This fear of Urv. at the approach of the queen shows her संभ्रम, see com. मृगलाञ्छन — मृगो लाञ्छनमस्य The spot on the moon—also called मृगलक्ष्मन्, मृगाङ्क &c.—is poetically supposed to be a deer. *Cf.* अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छन Śiś II. 53. For another supposition cf Ragh XIV 4) विशेषरमणीय —more beautiful.

P. 114 स्वस्तिवाचनं—see note on that word at p. 70. भवत —goes with प्रणिपातलङ्घनं. व्यपदेश—pretext, fr. व्यपदिश् to direct wrongly; hence, to name falsely; *cf.* 'मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि' Mrich IV. 9. *Śāk* V. 21 the word occurs in the sense of 'a family'. शुभदर्शना—'charming to view' *i e.* well pleased and in good humour The explanation of this cheerfulness is either of the two in the view of the Vid.

सितांशुक— A white garment is sometimes worn on such occasions by females. मङ्गलमात्र०—Married ladies in their *saubhagya* condition must put on certain ornaments and decorations which the most poor cannot dispense with, as an auspicious token of their good fortune. The chief of them are the *mangalasūtra* (a string of glass-beads mixed with gold ones), the Kunkuma (saffron powder) mark, the nose-ring, bracelets &c. पवित्रदूर्वांकुर &c.—It appeares that the fine blades of the Durvā grass, which to the

the present day are held sacred by the Hindus, were worn in their hair by women when observing a vow The practice is not so common now It is probable from the mention of Durvâ which is sacred to Ganapati that the deity was worshipped previously. The queen really desired to give up her anger, but she does so under the pretext of the vow, in order that she may not appear fickle-minded or weak in her indignation.

उज्झितगर्वे०—This qualifies वपुषा. A Person, during the performance of a *vrata*, or a rather any religious observance, must be free from the spiritual enemies of mankind, such as काम, क्रोध, मद &c But as the वृत्ति does not belong to the body but to the Ego, the poet should have rather written ०वृत्त्या omitting वपुषा altogether. As it is वृत्ति must be taken to mean 'outward department or appearance,' वपुषा इव—इव goes with प्रसन्ना, 'looks like one pleased, or as if pleased' This reading suggests a doubt which goes against the king's previous speech तथापि &c. The other reading एव should therefore be preferred, वपुषैव—'by her very bodily appearance'

देवीशब्देन—Mark the etymological meaning of देवी, 'the resplendent one' and compare it with ओजस्विता Urv means that Auśinarî deserves to be called *Devi*, her personal splendour marks her out as highly worth of this highest honour परिहीयते—हा with परि in the Pass means 'to be wanting in' or 'to be inferior to,' as here Cf. 'न प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता' Malav II.

P 116 मुहुर्मुहुपरोध &c —There is a concealed sarcasm in these words She knows that the king is constantly thinking of Urvaśî

ईदृश &c —The Vidushaka's remark is intended to give a different colouring to the matter प्रियानुप्रसादनम्—अनु indicates an offence previously given The term अनुप्रसादन is generally used with respect to a woman trying to please her husband or lover after giving him offence, while अनुनयन (see p 88) is applied to a man acting similarly towards his wife or love, though the terms are frequently interchanged *Cf.* आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेय Kir IX 39 Or, 'better still', remarks Mr Pandit अनुप्रसादन is conciliating the husband after she is herself reconciled, showing that she is not only no longer angry but that she is anxious to conciliate him.

मृणालकोमल—implies extreme tenderness. ग्लपयसि—'cause to emaciate', cf Kum. V. 29 It is the caus of ग्लै to faint, and is appropriate here. उत्सुक. adds intensity to the *akanksha*. बहुमान.—simply 'respect, regard', अन्यसङ्क्रान्त &c — Urvaśi's remark that the king has great regard for his queen shows the fear of her heart that she may fail to secure his permanent love. Chitra. tries to set her mind at ease on this point नागरिक—lit 'townsman', hence, one polite or courteous, paying attention to ladies, so it means, 'an amorous person, 'a gallant'

P 118. न युक्त सुभाषित &c —For the auspicious words referred to here see com The Vid. wishes to please the queen, so asks the king not to go against her wishes He is also afraid lest the speech of the king that he is already pleased (śl 13.) might induce the queen to give up the completion of the vow which would mean loss of sweetmeats to him

शराव—m n -(शर cream, curds &c +अवति holds) a shallow dish, an earthen vessel, तव उपवास —Here the Vid refers to a fast, but there is nothing in the previous portion which suggests that the queen was observing a fast The Vid. probably relies upon the fact that the observance of a vow is generally accompanied by a fast Whether the queen's vow was coincident with the *Sankasta Vrata* is not quite clear, but worship of the moon, the mention of Durva, and the description of the forepart of the night, show that the time was the *Sankaṣṭa Chaturthi* We know that on this day a fast is observed which is broken in the night after moonrise The gift of *Modakas* leads to the same inference Rang. reads एतद् व्रत instead of उपवास, which obviates the difficulty. पतितव्य—Here the pot. p. shows *futurity* with *certainty*

P. 120. किं पर—Urv. is unable to mark the real point of the queen's speech, either she may be sincere in her speech or she may be sarcastic विश्वासविशद्—suggests the absence of foul doubts Cf. जातो ममाय विशद प्रकाम &c *Śak* IV. 22

छिन्नहस्त —Baffled in his efforts to catch हस्त means 'skill' by *Lakṣanā* The dejected fisherman, unable to catch the fish once lost, makes a virtue of the necessity and says that he has spared the life of the fish and thus takes religious

credit to himself. Similarly, the queen, being unable to divert the king from his strong love for Urv, gives her consent to what the king 'might do धीवर—दधाति मत्स्यान् fr. धा + वर Un. III. 1, (more probably fr धी intellect, one distinguished by skill in catching fish), a fisherman. दत्त—Thus given, away, i e. allowed to love another woman, or better still, see com.

तथा—scil loving another woman. हि—'surely' (अवधारणे). भीरु explains why she has the शङ्का so readily. भव वा & c.—This speech would show that though Auśinarī is really reconciled and wishes to make amends for what she considered as her fault, viz. her having contemptuously treated the prostration of the king, she has sufficient self-respect not to stay long where she was not much welcome. Though she herself was reconciled, she knew the king had not given up his pursuit of the intrigue after Urvaśī, and it would not have been proper even for her as a Hindu lady to do more than what she did after telling the king that he was free to make love to Urvaśī. The passive and perhaps somewhat reproachful consent given by her to the king's making love to Urvaśī is regarded by the author as sufficient to satisfy the rest of his proceedings.

अलङ्घितपूर्वं & c—The queen means that she has never broken conditions of vows she had to observe. Her staying there any longer would be the violation of the rules, and the king would therefore do well not to remain there longer.

P. 122 प्रियकलत्र & c—Urvaśī shows here her despair again (cf. her speech at p 120), since the king loves his queen strongly he may not requite her (Urvaśī's) love. This speech shows her timidity and at the same time the constancy of her love for the king किं—may also be interpreted as—'What, is it that you are going to withdraw ?'

अपि नाम—The two particles when combined express a wishful supposition, 'would that' These words of the king are connected with what he says in the following s'l Urv, however, without waiting to hear the subsequent part of the speech, completes it in her own manner by saying अत्र & c. expressing her wish (see Rang. quoted in the com,) that her desire may be obtained

कान्ता—The loved one. The word is necessary here. It dispels all doubts from Urvaśī's heart, कान्तं *v l*—is inappropriate as we do not speak of a sound being कान्त हर्म्य—*n*. हरति मन: ; a mansion or palatial building. See com. साध्वस—Mental agitation. It is a combination of fear mingled with modesty. चतुरया सख्या & c —Chitra is here to do the work of a *dutī* who is रतिकथाचतुरा: *cf* 'सर्वात्मना रतिकथाचतुरेण दूती गङ्गा शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम्' Mud III 9 बलात्—Force is necessary as she is मन्दायमाना *cf* Rat, I 2

हला & c.—Rang. puts this speech into the mouth of Chitra, which is, perhaps, in better keeping with Urv.'s usual modesty. पृष्ठतो गत्वा & c —Here we are to suppose that they take off their *tiraskarinī*. वरोरू —ऊरु preceded by वाम and such other words takes ऊ in the *fem*.

P. 124 अङ्ग & c —This statement of Urvaśī alone being able to please him is corroborated by a particular illustrative statement in the next line which is therefore called दृष्टांत. नोऽप्यवसिति & c —*Cf*. कुमुदान्येव शशाङ्क: सविता बोधयति पङ्कजान्येव Śāk. V. 28

एकासेन—shows his highest regard. अस्मा प्रणयवती—Like her loving friend (co-wife). Urv thinks herself to be the queen's friend as she has been kind to her. *Cf* कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने Śāk. IV. 18 पुरोभागिनी—*Lit*. one who takes the first share, or takes a share before it is due (पुर:); hence, officiously and impatiently claiming what is not due, quarrelsome, naughty. This is the sense here; the meaning of दोषैकदृक्त्व will not suit. Urv. means that she is not a पुरोभागिनी since she can claim the king now as hers, he being given to her by the queen. Or it may mean 'one who places oneself in the front where one has no right to be;' hence, officiously meddling in other people's affairs Urv has made love to the king who rightfully belongs to the queen. She has no right to encroach on the rights of the queen which, however, she has ventured to do. This may expose her to the charge of meddling in other people's affairs. Kālidāsa himself defines the term to a certain extent in Śāk. V. किं पुरोभागे स्थातेऽयमवलम्बसे। p. 135.

कथमिहैव & c —This is not a question, but an exclamation. Finding from Urvaśī's speech that she knew everything that passed there since the evening, the Vid. infers that they

were there from sunset or even before that, and exclaims in surprise—'What! Are you here ever since the evening?" See com.

P 126 व्यापार—Acting or behaving towards, coming in contact with This word has variety of meanings *Cf* Śak. शकुन्तलाव्यापारात् p 39 and our note *ad loc*, व्यापारोधि मदनस्य p 33 &c The king's speech contains a very good hit which makes Urv silent. Mark the sentiment of *Śringara* in this śl so delicately expressed. Chitralekha's speech embodies an *alaṁkāra* called विकृत for which see com

वसन्तानन्तरे &c For an explanation of this, see note and com on अप्सरोव रपर्यायेण P 134 स्वर्गस्य नोत्कण्ठते—उत्कण्ठ् a denom from उत्कण्ठा governing either the Dat or the Gen so that the Prakrit Gen may also be rendered by the Dat स्वर्गाय We, however, prefer the Gen, for उत्कण्ठ् contains the idea of स्मरण, the Gen shows that the स्मरण is due to the idea of happiness &c associated with *svarga*, which the Dat cannot do Mark that Chitralekha calls the king her friend (वयस्य) see *supra* our note on आचार P 74 *Cf* the similar request of Anasuya to Dushyanta—वयस्य यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहय' Śak III p 79 This speech of Chitr making way for Act IV is technically called अङ्कावतार (descent of an Act) See com and Intro

भवति &c—The Vidushaka's remark is again expressive of his particular character. There are godly men, no doubt, who despise the acquisition of *svarga* but their reason for so doing is not that of our Vidushaka They know that there is no eternal life in that place also अनिमिषै &c—It is supposed that the inhabitants of heaven never shut their eyes, but look with a firm uninterrupted gaze Their eyes are as twinkleless as those of fishes

The notion is more deserving of attention as it is one of those coincidences with classical mythology which can scarcely be accidental. Heliodorus says—'the gods may be known by the eyes looking with a fixed regard and never closing the eyelids'. And he cites Homer in proof of it 'An instance from the Iliad which he has not noticed, may be cited perhaps as an additional confirmation, and the *marble eyes* of Venus, by which Helen knew the goddess. are probably

the *stabdha lochanas* (the fixed eyes) of the Hindus, full; unveiled even for an instant, like the eyes of a marble statue. (H. H Wilson).

अनिर्देश्य०—निर्दिश् to point out definitely; अनिर्देश्य not to be adequately described. दासः—One devoted to the service of; one who gives himself to another; *cf*. दास् दाने। दासत आत्मानं ददाति इति दासः। Malli. on अत्र प्रभूत्यवनतास्मि तवास्मि दासः Kum. V. 86. see also com.

P. 128. इयं तावत् इयं may refer to Urvaśī, but more probably it refers to the speech that follows. The speech is worthy of a gallant.

सामन्त—समन्ते भवः सामन्तः *lit.* a border prince; a tributary king; a pretty chieftain ruling over a few villages (कतिपयग्रामपतिः). ०मौलि—See com. अङ्क—Sign, characteristic mark. शासन—written orders or edicts. ०नाङ्कं—Marked *i. e.* characterized or distinguished by my edicts, being brightened &c. Purūravas was, the student should remember, the universal sovereign of his time and the petty princes were under his sway. They paid him tribute and received regal mandates from him to which they would show their respect taking them on their crowned heads. The rays issuing from their diamonds fell on the order (शासन) which thereby became brightened by them. *Cf*. अशेषनरपतिशिर समभ्यर्चितशासनः Kād.; गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम्। Kir. I. 21. This shows that the king was respected even in his absence. For this reason we prefer the reading ०ङ्कं to *v. t.* °पादपीठम्. एकातपत्रम्—The exclusive privilege of using a white silken umbrella as a mark of royalty is a sign of supreme of imperial rule. *Cf*. एकातपत्रं Raghu II. 47. No subordinate potentate, therefore, could use such an umbrella. कान्तं—Mark the propriety of the word. It is not forced upon him; he does it as a pleasant duty.

नास्ति मे विभवः &c.—The idea is that a kindness should be reciprocated by a greater kindness; see 'भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु' P. 158; Urvaśī means-the king's sentiment is so beautiful that it is not possible to find one which will be its superior, and that she will, therefore, say nothing in reply. (Pandit).

विरुद्धार्थं—Things opposed in their nature; contraieties' This is explained in the next verse. अविरुद्धसंवर्धनः *v. l.*—

Promoting results in their usual order, or, according to their nature. We reject this as it does not express the antithesis suggested by त एव in the next śl. नाम—May be प्रकाशे (it is a well-known fact that), or विस्मये (what wonder!).

त एव—'Those very,' which formerly used to burn me'. सुखयन्ति—For the opposite effect of the rays of the moon and the shafts of Madana, cf. Śāk III. 3 बाणास्त एव—*Cf.*स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः Śāk. *III*, 10. समनुकूलाः—मनोनुकूलाः *v. l.* We reject this reading because the arrows can only hit the body, and not the mind, which is atomic in its nature, and which is different from हृदय. *Cf.* II. 2 (हृदये कृतमार्गमवन्ध्यपातेन). संरम्भ—Impetuosity, violence; or it may mean anger, zeal.

P. 130, दुःखात्—After the experience of distress. *Cf.* सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्' Mrich. I. 10. निर्वाण—Complete satisfaction; supreme happiness. *Lit.* it means 'what is blown out', and refers to the blowing off, the complete extinction of the self—a state of being completely identified with the Supreme Spirit; hence, in philosophy, 'eternal bliss, final emancipation.' The word is used by the Buddhists to express, their *Summum Bonum* which is a state of rest and quietude in the bosom of the ocean of eternal blessedness, which is both consciousness and bliss. For other particulars see our note on that word at *Śāk.* p. 67. The form is obtained by निर्वाणोऽवाते Pāṇ. VIII. 2, 50 When वात (wind) is not the subject, निर्वाण is the p p participle of वा with निर्; निर्वाणोऽग्निः मुनिश्च । Otherwise निर्वातो वातः ।

प्रदोष—प्रारब्धा दोषा यस्मिन्, प्रारम्भो दोषाया इति वा, the fore-part of the night; Prādi-Samāsa. वासगृह—Inner appartment, the bed chamber; *cf.* धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः Uttar. 1 17. सख्याः—Notice this use of सखी; the wife of the friend; or the friend's (king's) wife may also be spoken of as friend; *cf* मेनका प्रिय सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा *Śāk.* VI. p. 153; and Megh. यहं रामो गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते, जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मात् &c.

P. 132. अभ्यर्थना—Here means 'an earnest wish,' or a prayer to God.

त्रियामा—*Lit.* that which consists of three watches (each of three hours),' the first and the last half-watches being excluded. See com. पुत्र—The Voc. sing. is noticeable. It

should be strictly भ्रुः. Many good authors, however, such as Kālidāsa, Bhavabhūti, and even Bhatti (VI. 11 'हा पित: क्वासि हे सुभ्रु' upon which Dīkshita remarks प्रमाद एवायमिति बहव.) use the form in short उ. The point is fully discussed in the com. which see.

ACT IV

P. 134 छाया—Complexion, beauty collectively, arising from a symmetrical arrangement of the parts. The comparison is very appropriate It suggests the tenderness of Chitralekhā's feelings अस्वस्थता—Mark the meaning of स्वस्थ, *lit.* abiding in the self, hence, at ease. Mark the influence which the Vedanta exercised upon the language. अप्सरोवारपर्यायेण—वार appointed time of service, regular return of a recurring event, पर्याय rotation. The Sun is by turns served by several persons, for which see com We do not find Chitralekha's name in either of those two lists. From Chitralekha's speech in the third Act. p 15. it appears she had to wait upon the sun in the *Grishma* season. Now the *Apsarasas* that attend upon the Sun in the hot season are Menakā and Rambha according to one list and Menakā and Sahajanyā according to the other, and as these are separately mentioned in the play, Chitra cannot be identical with any of them. Her term of service, therefore, must be a creation of the poet's imagination, unless he follows some other authority.

प्रणिधानस्थितया—प्रणिधान (fr प्र forcibly or greatly, नि into, and धा to place, to fix) 'concentration of the mind upon one thing.' The practice of Yoga and particularly the last stage of it, *viz. Samadhi*, gives power to the *Yogin* to divine the future, to know what passes in his absence or in places where he is not present, &c Vide Patanjali's Yog Su III. 50 Heavenly beings are supposed to possess this power naturally; *cf* Sānumati's speech 'अस्ति मे विभव: प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुं Śāk p. I. 43. अत्याहितं—अतिशयेन आधीयते स्म मनसि 'what is seriously taken to or felt by the mind,' hence,' a great calamity.'

P. 136. किल—as I find. रतिसहायं—Her companion in love sport. लक्ष्मीसहायं v. l. is without propriety. धुरं—The comparison is common—place in Sanskrit, cf. तेन धूर्जगतो गुर्वी &c. Ragh. I. 34; II. 74; III. 35 &c गन्धमादन—A mountain to the east of Meru abounding in odoriferous herbs, whence its name (गन्धेन मादयतीति intoxicating with scent). See Kum. VI 46. मन्दाकिनी—Originally the name of a tributary of the Ganges (see Ragh XIII. 48.), but afterwards identified with the heavenly Ganges upon earth. सिकतापर्वत०—This sort of amusement seems to have been common with children; cf. Megh. quoted in the com.; and Mallinath's com. on it; comp. also Kum. I. 29 मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः &c. विद्याधर—A class of demigods so called because of their peculiar knowledge of the magical art (विद्यया गुटिका जनादिविषयिण्या धरो धारकः); see our note on Ragh. II. 60. None but divine beings could play on the banks of the divine river. निध्याता—looked at steadfastly or intently.

भवितव्यम्—'It was fate.' Sahajanya attributes the anger of Urv. the irony of Fate, thus freeing her from the blame of feminine jealousy. Cf. शुभं च विद्यात्यशुभं च जन्तोः सर्वंकषा भगवती भवितव्यतैव। Mal.-Madh. I. 26. The form भवितव्य and भवितव्यता in the sense of Destiny (personified are always used as such but not भाव्य. Sahaj. next accounts for the fact by saying दूराहढः &c. Cf. Ratnavali प्रकृष्टस्य-प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति। 'This somewhat modifies the proposition होदव्वं by admitting partly a human cause for the fact of Urvasi's having taken offence at Pururavas' conduct.' (Pandit). Perhaps it is better to take भवितव्य in the sense of 'So it must have been (तथा भवितव्यमेव).'

P. 138. गुरुशाप—See com. The Guru is the sage Bharata, whose curse (see Act III, p. 94) deprived the nymph of her residence in heaven and also of her divine nature. The curse operated as soon as she came to reside with Pururavas. She was thus unable to remember certain things which otherwise she would not have forgotten. That she entered the forest sacred to Kumāra, without knowing the consequences, was due to this loss of superhuman knowledge. देवतानियमा—For the niyama see p. 170. Kumāra or Kārtikeya, son of Śiva was a celibate, so much so that he hated the very sight of women. Women therefore, were, and are, absolutely forbidden to enter places consecrated to him.

कारणानन्तर—*v l* 'to be re transformed by some (mysterious or unknown) cause' Chitra might have known the cause but in her distraction of mind she did not put herself again into a contemplative mood to find it out This is the possible explanation of this reading which is found in the majority of MSS and is also the reading of Kaṭayavema 'णिवत्तिणा) But even with this explanation the absence of a question from Sahaj as to the nature of the cause which we may expect her eagerly to ask, as well as her words further on, (अवश्य किमपि अनुग्रहनिमित्त &c) remain unintelligible If Urv. knew the conditions of the curse, and which, as we shall see further on, she did (p 170 lines 7–8), Chitra, and Sahaj. also knew them But the poet is not likely to refer to the *Kārana* here as the ends of poetry will not at all be served by such a reference We have, therefore, preferred the other reading काननोपान्तवर्ति॰ where कानन means the forest sacred to Kumāra Urv. was metamorphosed as soon as she crossed the boundary of the *Kumaravana*, काननोपान्ते वर्तते (इन् being added simply कर्तरि) तादृशी लता तस्या भावेन 'transformed into a creeper which stood' &c परिणत—Changed the original form being destroyed (परिणाम and विवर्त are two terms of the Vedanta, in the former there is स्वरूपनाश, but not so in the latter) रूपे—Mark the propriety of the word The form only was changed, but not the senses (*cf* अभ्यन्तरकरणया &c p. 168)

अलङ्घनीय—Not to be reached or brought under its power. लङ्घनीय—*lit* that can be passed over, hence, completely brought under power. Cf विधिरहो बल्वानिति मे मतिः' Bh Nit sl. 91. Mark the poet s command of language, This is the second common saying in this page नाम—The first नाम is प्रसिद्धा, the second is विस्मये or कुत्सने, ईदृश —अन्यादृश' *v. l* अन्य इव पश्यति, *lit.* unlike-or different-looking, hence, strange unexpected or undeserved किमवस्थ—का अवस्था यस्य। अहोरात्रन्-The comp. is always *mas* by 'रात्रो ह्नाह्ना पुंसि Pāṇ. II 4. 29 The *neu.* is sometimes used (see Manu I 64 63 &c). निर्वृतानामपि &c —The rainy season is described by Sanskrit poets as producing uneasiness or strong longing in the hearts of lovers, especially those who are separated from each other Cf Megh, quoted in the com , the next line being कण्ठाश्लेषप्रणयिनी जने किं पुनर्दूरसंस्थ।

आकृतिविशेषाः-आकृतीनां विशेषाः distinguished patterns of forms, men of uncommonly good or noble appearance. विशेष at the

of a comp. means 'excellent, noble. *Cf* अतिथिविशेष S'āk. I. P. 34. The idea is :—Persons who are so fortunate as to have a noble and imposing figure cannot be so unfortunate as to suffer from misery for a long time.

अनुग्रह—The antidote against a curse; *lit.* compassion or favour of the individual pronouncing the curse. The belief is that every imprecation (शाप) must have its अनुग्रह or means of termination, also called प्रतिशाप.

Before this speech of Sahaj. some editions read-सह०—सखि अस्ति समागमोपायः। चित्र०—गौरीचरणरागसंभवं मणिं वर्जयित्वा कुतोऽस्याः समागमोपायः। We reject these speeches as interpolations. For if we accept these as genuine, Sahajanyā's present speech (किमपि समागमकारणं &c.) becomes absured. Besides, the poet will not make here, in terms so distinct, a declaration which is likely to lessen the interest of the audience in the further development of the plot.

P. 140. उन्मत्तवेषः—This strangeness in dress is an indication of that mental state which is technically called उन्माद. It is thus defined चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः। Sab.-Dar.; or better विप्रलम्भ महापत्ति (as here) परमानन्दादिजन्माऽन्यसिन्नन्यावभास उन्मादः। Rasagangādhara. आः—expresses anger or pain. रक्षः—Mark the gender of this word which is *neu.*; here the king fancies the cloud to be a demon carrying away Urvaśi (see next sl.).

नवजलधरः &c.—Stanzas quoted in K. -P. VII. as an illustration of the rule. 'When the negation is prominent or emphatic, the negative must be separately mentioned and be construed with the verb'. Also quoted in D.-R as an instance of *Unmāda.* संनद्धः—This and the other objectives have a double application; i. *e.* अयं संनद्धः नवजलधरः, न संनद्धः दृप्तनिशाचरः &c संनद्ध—Fr. नह् with सम् to equip oneself and prepare for any action :—(1) fully developed or equipped; *cf.* Megh. 1. 8. कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां where it is applied to a cloud; and means 'प्रकटितपुरधनुस्तडिल्लतागर्जितादिसामग्रीकः' according to Sāroddhārini, and व्यापृतः (at work) according to Mallinātha; (2) fully armoured and ready for fight. The darkish hue of the cloud which the king took for a demon, was thought to be his armour. The king marks the object closely and find it to be a rainy cloud, what he took for the armour is its

dark colour. The king ultimately finds that his whole delusion is removed and he is as far from his Urvaśī as before. न—The use of the negative particle न instead of अ is very appropriate, since negation is an emphatic fact here. दूराकृष्टम्—(1) extended to a great length; (2) drawn to its utmost greatly bent, नाम-(1) indeed, surely, (2) as I supposed (समाव्ये) पटु—Sharp-falling, falling in quick succession. स्निग्धा—(1) bright, shining; (2) radiant with beauty. For the comparison cf सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया Megh. I. 37.

रम्भोरु:—One having thighs fleshy and tapering like the stalk of a plantain-tree; one having beautiful thighs. उरु takes ऊ in the *fem.* when preceded by a word expressive of a standard of comparison. See com.

तिष्ठेत् &c.—The potential is used to point out 'possibility'; 'it may be that' &c. दीर्घं न सा &c.—There ought to be some such words as इति चेत् नैव यतः to connect this clause with the preceding But the meaning is so clear that they are easily supplied. The stanza, therefore is quoted in K.-P. III (also Sah.-Dar.) as an instance where in the न्यूनपदत्व is neither a merit nor a fault. पिहित—The अ of अपि is dropped optionally before धा so अपिहित also. स्वर्गाय—The Dat. is here used in the sense of the inf., see com उत्पतिता—This supposition is natural as Urv. was a celestial being. The student should mark the different conjectures which arise in the king's mind and which are dissipated by reasons to the contrary In the third line the supposition has to be inferred—' May she have been carried by the demons?" But this supposition is untenable on the ground expressed in the line. न च—The च refers to the first three lines. च च—On the one hand...on the other hand अदर्शन—अगोचरं *v. l.* which means 'not perceptible to the senses (here, the eyes)—is not as appropriate as अदर्शनं as it involves tautology with नयन. पराप्त &c.—*cf.* प्रायो गच्छति यत्रभाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापद Bhar. Nit. sl. 90, *cf.* Eng. 'misfortunes never come singly'. अनुबन्धि—Following closely. *cf.* तदियमापत्समन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी D. K.

P. 142. च च—show simultaneousness or the immediate succession of two events. सुदु सह.—The separation will be the more unbearable since it is co-evel with the rainy season. The rain-cloud takes away the excessive heat (आतपर्द्धि) of the day, making it highly pleasant. This pleasantness must perforce bring to his mind his lost Urv., thus causing

unbearable pain. *cf.* यद्रासन्तिवैरपि तदभिर्देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं &c and śl. 4, Śāk. VI. p. 146. ०आतपर्द्धि—Because the heat is fierce in summer. It is only mitigated by the clouds. रम्यैः—The days are found to be pleasant all the more because यद्देवोपनतं &c. (see P 130). The stanza is quoted in K P. X. as an instance of the Fig. समुच्चय (simultaneity of two actions).

राजा कालस्य & c —See the quotation from the Mah. Bhār. Udyoga P. Ch. CXXXII. 16 given in the com. The remark applies to countries that are under absolute monarchy. The king is said to be the maker of time. The mere breath of the king can make and unmake laws; he can therefore change the entire face of things and events As the maker of time, the king (who takes the words literally) thinks of ordering the new cloud, to disappear; for the appearance of the cloud is likewise the result of his own order. Another thought, in the meantime strikes his mind which does away with his desire to countermand (प्रत्यादिश्) the rainy season. मम राजोपचार—'My being furnished with the insignia of royalty' This is explained in the following śloka. For a similar राजोपचार *cf.* Ragh. II. 9-14.

विद्युल्लेखा—लेखास्थं कनकं लेखाकनक, now see com. The streaks of lightning are in the place of the ornamental gold-lines of the ceiling, the cloud being the ceiling itself. The Word श्री prefixed to वितान indicates excellence (majestic appearance); or it may suggest the idea that such halls are sacred to Lakshmī or induce her to reside under them. As an honorific prefix श्री is applied to great names, as श्रीव्यास, to great words, श्रीभागवतं & c ; or to certain words; as श्रीखण्ड, श्रीफल & c. वितान—m n canopy. अभ्र—अभ्रो बिभर्ति fr. अप् and भृ+क (अ); or अभ्रति fr. अभ्र to move+अच्. व्यापृयन्ते &c—A king is fanned by chauries, which in this case is done by the Nichula trees.

पटुतर०—Sweeter and more distinct (than they were before, i. e. in the hot season). *Cf* Ritus. II. 6. The peacocks serve as minstrels to the king. धारासार०—(1) their wealth in the form of streams of water. (2) wealth in streams, *i. e.* an abundance of wealth. नैगमा—traders; निगम (=वाणिज्ये) भवा। परिच्छेद-परिच्छदो अनेन इति, external appendages, *fr.* परिच्छद्+घ (अ) which is affixed to indicate a class name in mas.; छाद् becomes छद् when घ is affixed, provided it is not

preceded by two or more prepositions (*e. g.* समुपच्छादः), Pāṇ III. 3. 118. VI. 4. 96. The king says–'Enough of this praise; let me apply myself to the search of my beloved who is connected with my *inner* soul.' *Cf.* Ritus. II. I, where the rainy season is likened to a king.

हन्त—is here used in the sense of खेद, 'alas !' व्यवसित-thus engaged in the search (*cf.* व्यवसिता Śāk. VI 9). 'Alas! I feel that my distress has been as it were augumented, engaged as I am in the search.' संदीपन—means 'exciting or 'inflaming.' *Cf.* संदीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनोपायाः। Uttar. III.

P. 144. आरक्तराजि—Reddish lines. कन्दली—is a small plant (called कर्दळ in Marāthi) with beautiful red (or yellow) flowers. Their redness is here softened by the rain-water dropped upon them. स्मरयति—Puts me in mind of (so as to cause a longing). In this sense (*i. e.* आध्यान; आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणं Sid.–Kau.) स्मरयति is the form of the Cau.; otherwise it is स्मारयति. For a similar idea comp. आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः। विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते: विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ Ragh. XIII. 29.

सूचयितव्या—Should be traced. The king tries to find out some definite marks which may indicate to him the whereabouts of Urvaśī.

पद्भ्यां स्पृशेत्—Because as a celestial being one might move without at all touching the ground. स्थली—A natural spot of ground Cf. Kum IV. 4. In this sense स्थली is the fem. from स्थल; there is another form स्थला which means an artificial piece of ground. गुरुनितम्बतया—The plump hips being heavy, their pressure is felt on the hinder part of the feet. The trace is, therefore, deeper behind than in the front where the impression is faint. *Cf.* Śāk. III. 6. quoted in the com.

ओष्ठराग—*It seems it was common practice with ladies to apply red paint (prepared from red lac) to their lips. Cf.* 'रागेण...ओष्ठमलक्तकार' Kum. III. 30; V. 11. बिम्बाधरालक्तकः Mālav. III 5. & c. उदबिन्दु—उदक becomes उद when followed by मन्थ, बिन्दु & c. (Pāṇ. VI. 3. 60). निमग्न—*i. e.* आवर्तनेन Ragh. VI. 52. It is considered a mark of feminine beauty to have a deep navel; *cf.* निम्ननाभिः Megh. II. अश्रुत—The tears as they fell upon her lips washed away the red lac applied to them. They thus acquired the colour of the lips and their red

marks were left on the garment (bodice or scarf). भिद्यते.—Walking with uneven steps. This may also be taken as abl. (see com.)—'owing to her uneven movement of steps.' For the constr of the श्री see com. शुकोदरश्याम—श्याम means 'dark-green.' The parrots on this side of India do not show any change of colour as to their belly. The poet ought to be supposed to refer to some species found in his part of the country. The king mistakes a green grass-plot for the breast-garment, but a closer observation disabuses his mind of that idea.

सेन्द्रगोप—*Indragopas* are small insects that appear in the rainy season (hence so called; इन्द्र. गोपा यस्य, वर्षाभवत्वात्) and intersperse the green grass, thus giving it a variegated appearance. This adj accounts for the king's supposition of the red drops of lac and the consequent delusion. This idea is very poetic and natural. *Cf.* Ritus. *II.* 5. कुत. &c.—The king, now despairing of discovering any trace of Urv., wishes to gain some tidings of her from some one (though it would probably turn out to be a vain hope) उच्छ्वसित—*sending forth* vapour. The idea of 'being refreshed' is present. Rain falling on the स्थली took away its heat and refreshed it as it were

P 146. केकागर्भेण—*Full of notes.* के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्ति इति केका—the peacock was uttering his deep notes. The cry of the peacock is deep and melodious, especially at the approach of the rainy season. The *Shadja* sound in music is borrowed from the peacock *Cf* Ragh. I, 39. com. उन्नमित—This is the peacock's habit. कण्ठेन—The instr. is descriptive (उपलक्षणे).

नीलकण्ठ &c.—Notice the alliteration (अनुप्रास) in this and also in the preceding verse तरकण्ठा—'त and दीर्घापाङ्गत्व are signs of female beauty. दृष्टिक्षमा—'Worth looking at' *i e*, likely to attract the eye. Notice the fanciful interpretation of Rang; see com. He also notices the variant दृष्टिक्षमा which has no propriety.

नर्तितुं—The peacocks commence their dance at the approach of the rainy season. *cf* Ritus II 6.

मयिरपाया विनाशात्— 'मयिरपायात् v. l Here व is without propriety विनाश means disappearance' rather than 'death' Urv. being a celestial being Besides, the king would not prose-

cute his search if he had supposed her dead Nor does he speak anywhere else of her death The silence of the peacock serves to intensify his fear that Urv might have vanished from him for ever, and so he says विनाशात् Mammata in K. P VII takes objection to the use of the word विनाश, which in its very utterance means 'death' and cites this stanza as an instance of the rhetorical fault 'inauspiciousness' (अमङ्गलत्व), Rang, however, tries to remove the objection by saying that the word is necessary as it indicates the उन्माद of the king and thereby contributes to the growth of the विप्रलम्भशृङ्गार, see com घनरुचिर—Two senses are possible (1) beautiful like a cloud (streaked with lightning), (2) thick and beautiful We prefer the latter interpretation as the plumage of a peacock does not resemble a cloud The second sense is appropriate as it corresponds to हस्त in केशहस्त which denotes luxuriance or abundance नि सपत्न —without a rival to dispute its beauty Mark the meaning of सपत्न which originally must have meant 'the son of a सपत्नी (properly सापत्न), and then 'an enemy' or a rival in general The com of Amara derives the word as सपत्नीव सपत्न accounting for the change of the final ई to by Panini s use of the word in IV I 35

रतिविगलित०—This corresponds to 'पवनविभिन्न । केशहस्त'—हस्त, पाश and पक्ष, when coming after केश in a compound, mean abundance, or a thick mass of,' see com कुसुमसनाथे—This is added to complete the likeness the flowers resembling the eyes on the peacock's tail किं करोति—Because, then his pride would be humbled But now the death, or at least the disappearance of Urv, leaves him the undisputed master of his possession The reading in the R P is कं हरेत् 'whom will he attract or please ? ' which is not so strong as our reading We find a very nice play of fancy in this verse For the main idea cf अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार। सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ Ragh IX 67

आतपान्त—i e the approach of the rainy season परभृता—so called because the female cuckoo leaves her eggs in the nest of a crow which hetches them *Cf* प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति। Śāk V 22 and our note thereon. पण्डिता—of course in settling love-disputes (or uttering sweet notes).

P. 148. मदनदूति—For the short ending, see com. It is believed by poets that lovers who have fallen out forget their quarrels and get reconciled on hearing the song of the cuckoo. The bird may, therefore, be said to play the part of a *dūtī* (negotiator') between the disagreeing lovers. *Cf.* 'रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्' Kum. IV. 16. मानावभङ्ग &c.—Clever in breaking down the pride (of a woman who feels insulted by the flirtation of her husband with his other mistresses). For the influence of the song of the cuckoo which makes offended ladies forget their wrath, see the quotations in the com. *Kālidāsa's power as a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers is clearly seen in this verse.*

किमाह भवती—An instance of आकाशभाषितं. आत्मगतं—On my part, *i. e.* 'given by me.'

प्रभुता रमणेषु—'on *loving* husbands (only). Mark the force of रमण (रमयति रम्यते च अस्मिन्). *The ascendancy of young women* over their husbands is so strong that they would have their sole attention given to them. Even a mere suspicion of the faithlessness of their husbands excites their anger. *Cf* Sahaj.'s speech at p 136. Of course the ascendancy referred to here is to be understood in connexion with love-matters only, and not elsewhere, as the poet himself remarks उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी Śāk. V. 26. Comp Manu. IX. 3 (न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति).

कथा—Conversation, talk *Cf.* Śāk. IV. I. महदपि परदुःखं &c.—*Cf.* विरलः परदुःखदुःखितो जनः. We really find a paucity of men whom, other men's sorrows touch. अधरं पा—is a Sanskrit idiom, taking its origin in the conventional description in poetry of the woman's lip as containing nectar (*Cf.* अधरसुधा °अमृते &c.,) मदान्धा—The meaning of 'vanity' is also intended. राजजम्बू—The word राज thus prefixed indicates 'excellence'; '*a jambu tree of the best kind.*' *Cf.* राजहंस, राजरम्भा &c.; 'राजविद्या, राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्' Bha. IX. 2.

दक्षिणेन—The Instr. shows direction. Such words (ending in एन and showing direction) govern the Gen. or Acc.; *cf.* दक्षिणेन पुष्पवाटिकां Śāk. p. 18. प्रियापाचरण॰—The notes of the royal swans resemble the jingling of anklets; *cf.* या राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु। व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि॥ Kum. I. 34. सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या Ritus. III. 1. Hence the king's delusion.

P. 150. मेघश्यामाः &c.—The idea of मेघश्यामत्व at the end of summer is common in Sanskrit; *cf.* दिवस इवाभ्रश्यामः Śāk. III. 10; मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव। Ragh. X. 83. मानसोत्सुक॰—Mānasa is the name of a sacred lake on the mountain Kailāsa on the other side of the Himālayan range. Being a mental creation of Brahmā *it received this name as indicative of the manner* of its birth. *Cf.* कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः। ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः॥ Rām. See our note on Ragh. VI. 26. It is also called Brāhma (Ragh, XIII. 60). It is said to be the native place of royal swans which are described as migrating to its banks every year at the commencement of the rainy season. *Cf* Megh. I 11 and Malli. on it; also यस्य तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं नाध्यास्यन्ति.. Megh. II. शिञ्जित—is applied to the sound of ornaments. *Cf.* अथ मर्मरः। स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम्॥ Amara.

तत्—That famous lake. पाथेयं—provision, food. Swans are described as living on lotus-fibres, which therefore they carry with them on their journey to Mānasa. उत्सृज—Because with the stalk in beak the swan would not be able to speak. उद्धर—The use of this verb shows that the fig. is borrowed from the state of a man who is being drowned and solicits help to draw him out. स्वार्थोत्सतां &c.—The swan may refuse to comply *with the king's request on the plea that his own business demands his immediate attention. The king,* therefore, appeals to his goodness by means of a general rule observed in the life of the good. The illustration embodies a general principle of action and the figure therefore is *arthāntaranyāsa*, in which a particular statement is corroborated by means of a general one and *vice versa*, *Cf.* आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो उत्तमानां प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव। Megh. II; also एते सत्पुरुषः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये and सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः Bhar. Nit. S'l. 74, 73, परोपकाराय सतां विभूतयः &c.

नतभ्रू—नत bent, arched; curved eye-brows are a mark of beauty *cf.* भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोः &c. *Śāk.* V. 23, यदि &c.—The fawn by looking upwards and not replying to the king shows that he has not seen Urvaśī. But the king doubts this as being improbable, since his manner of walking proves that he must have seen her, from whom the gait appears to have been stolen (or borrowed).

मदखेल॰—Sportive steps are gentle and light. The swan walks in the same fashion as Urv. and hence the charge of theft against him. *Cf.* हसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनानाम्। Ritus. III. 17.

P 152. हस प्रयच्छ &c —Stanza quoted in D-R III. as an illustration of असत्प्रलाप (unmeaning talk) The King takes his stand on legal ground. A thief is forced by law to give the whole when a part of the stolen property is found with him. The presumption is that he must have stolen the whole. The king means-"You have stolen my Urvaśī's gait, you must therefore surrender the whole, *i e.* Urvaśī in person." अभियुज्यते—Claimed as one's property.

रथाङ्गनामन्—*Lit* named after a part of a chariot (चक्र). Notice the alliteration, and the propriety of the words. The king wants to establish a sort of relation between the bird and himself He is a रथी, his beloved a रथाङ्गश्रोणिबिम्बा and the bird is रथाङ्गनामन्, so there is a common tie (रथ) binding them all together, क क —The goose's cackling resembles in sound क: क: 'Who are you?' and the king therefore thinks that the bird wants to know who he is See Kāt. quoted in the com. A similar fanciful resemblance is found in the first crying of a child which is supposed to be कोऽहं कोऽहम् मा तावत्—'I must not allow this ignorance on his part.'

सूर्याचन्द्रमसौ &c —'(आनङ्) देवताद्वन्द्वे च' Pān VI. 3 26. See H. S. G. under compounds The references have already been explained Pururavas is properly the great-grandson of सूर्य. See com., Kālidāsa, however, overlooks the fact. स्वयं वृत &c. —*Cf.* परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे। समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्। Śāk. III 18.

सरसि नलिनी॰—The Chakravaka bird is represented as a type of constancy and connubial love. He cannot brook the *least separation from his mate Even a leaf separating him* from his beloved is enough to make him cry piteously for her. The same is the case with the female bird. The Sanskrit poets believe that an inevitable decree of fate separates them in the night-time, when their cries are heart-piercing. *Cf* नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती चक्रवाकी आरटति &c. Sāk. IV. p. 107. विधुर-Love-lorn (fr. व्यथ् to hurt, or विगता धूः विधुरा ग्रास्यति). अपि च &c.—The king means that as a passionate lover himself the bird ought to sympathise with him the more readily,

and yet he does not—this is the working of fate. कान्ता—Mark the force of the word, 'your wife is dear to you, and so is mine to me.'

P. 154. विपर्यायेण प्रभावप्रकाशः—Cf. अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम्, *Śak.* V. P. 131. अंतःकूजित०—We know the fondness of bees for lotuses. They suck the honey as they hum. The lotus here is of course an open one, and the bee is perched on it. The King compares Urvaśī's mouth to a lotus (which is very natural) and the humming sound of her bee in the interior of the lotus to the murmuring of hissing sound produced by Urvaśī due to pain caused by his biting her lower lip. This अधरदशन (a somewhat strange idea) is often described by Sanskrit poets; *cf.* अधरकिसलयाग्रं दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः Ritus. V. 15; also IV. 6, 12, I: अपरिक्षतकोमलस्य Śāk. III. 22. मधुकरे—मधुपे would have been better, as the bee is described to be a lover in the next s'l. (तव रतिरभविष्यत्).

अवाप्स्यः—Had you felt (which you clearly have not). Mark the use of the Conditional, which is used when the non-performance of an act is implied, or where the falsity of an act is implied *as a matter of fact.* See A. G. § 216. साधयामः—The cau. of साध् is used in the sense of 'going', mostly in dramas and sometimes in poetry. (Ragh. XI. 91); प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते S -D. According to S P. Pandit it is a word which belongs to the phraseology of the class of ascetics called the Sādhakas. उदन्त.— उद्गतः अन्तो यस्य (उद्गत अन्तो निर्णयो यस्माद्वा) news, intelligence. नीपः—The Nīpa bears a fruit as large as, and of the shape of, a small apple. The fruit is ripe in the rains and is much liked by village people. The tree is called नीव (aspirated into न्हीव sometimes) in Konkan. (Pandit).

P. 156. प्रियकरेणु०—A bad compound. करोति इति करेणुः; or के रेणुरस्याः। सल्लकीभङ्ग—भङ्ग seems to be used here for a twig or branch broken off from the stem. Elephants are said to be very fond of the Sallakī; *cf.* स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम्। Kum. VIII. 33; Uttar. III. 6 आह्निक— (अह्नि भवः अह्ना निर्वृत्तः साध्यः fr. अहन्+इक); anything performed daily, such as bathing, taking meals &c.; daily food. मदकल०—attractive by their youthful love; or sweetly warbling through intoxication, or uttering indistinct but sweet sounds in passionateness. It is, however better to separate the two words (see com.) in which

case मदकल qualifies गजयूथप. For it is not necessary to particularize women, and the elephant, as the lord of the herd was in rut. युवतिशशिकला Urv is likened, to a digit of the moon on account of her peerless beauty and spotless purity. It is necessary to compare Urvaśi to the young moon; for purity in the moon, i e freedom from the spot, is seen in her digit stage or phase. यूथिका—a kind of jasmine having very beautiful flowers (Mar. जुई) शबल-Variegated, स्थिरयौवना—being a heavenly being सुखालोका—Cf. दृष्टिक्षमा *supra* śl. 9. Mark the alliteration (अनुप्रास) in the stanza.

स्निग्धमन्द्रेण—Here we are to suppose that the elephant gives out a cry. °शंसिना—Foretelling. The king regards the cry of the elephant as a good omen; for this sense of शंस, cf. अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु: Bhatti I. 27.

नगाधिराज —नगे भवः नाग. (or न गच्छति अग' न अगः नाग. a comp. सुप्सुप् not one that cannot walk altogether). The king is पृथिवीभृतामधिपति; another name for पृथिवीभृत् is नग, so he is नगाधिराज, so there is certain verbal similarity also between the two. दान—(1) charity; (2) rut. अर्थिषु—(1) to those that desire money; beggars, to whom the king's charity was unstinted: (2) to those desiring their object, i. e. the bees wishing for the elephant's temporal juice. स्त्रीरत्नेषु—Among the best of women. रत्न at the end of a compound means 'anything best or excellent of its kind' माऽनुभू—The king, who knows the poignancy of the pangs of separation, wishes that the elephant may not be subjected to this grief: he may escape this hard lot.

सुरसमाख्या &c – *cf.* स्वस्त्यस्तु ते यास्यथ किं ब्रवीमि समाम्यनिष्ठो ननु सर्वलोक. सुरभिकन्दर —It is very difficult to determine the locality of this mountain; probably it is an invention of the poet. The name suggests that it had a fragrant valley or cave प्रियश्रायं &c -It is not easy to see whether the poet speaks of the celebrity of the mountain on the authority of some Purāṇa or some story in the epics, or whether it is a creation of his own imagination उपत्यका—Land at the foot of a mountain. The suff त्यक् is added to उप and अधि in the senses noticed in the com.

P. 158 दुरितपरिणामैः—Here the poet treats दुरितपरिणाम as a compact notion instead of a compound one, otherwise the

construction would have been दुरितानां परिणामे· शतह्रदाध्वन्यः—For the derivation of शतह्रदा see com. Why the king should want light is not clear from the reading in the text. It appears that there was darkness and the king was unable to see. The reading in the footnote makes this clear.

अल्पकुचान्तरा—indicates the plumpiness of her breasts which leaves very little space between them *Cf.* Kum. I. 40. पर्वसु संनता-having well-turned, fleshy joints. The bones at the joints such as the knee, the elbow and the wrist did not protuberate out, but were fully covered with flesh. The adj. is merely an ornamental epithet and has as much or as little propriety as नितम्बवती below. पर्वसु and नितम्बवती appear to be suggested to the poet by the alliteration they have with पर्वत and नितम्ब. Epithets like this (com. रम्भोरु p. 140 निम्ननाभिः p. 144, रतिविगलितबन्ध p. 146, रथाङ्गश्रोणिबिम्बा p. 152, गुरुनितम्ब p. 144, कृशोदरी p 198) which go against our sense of delicacy as they openly describe particular parts of the female body, are frequently to be met with in the writings of even the best Sanskrit authors.* अनङ्गपरिग्रह—Where ananga delights to dwell and which he therefore appropriates as his property: hence, a charming place. नितम्बवती—having large beautiful hips. See com. and remarks on पर्वसु संनतां above.

सर्वक्षितिभृतां &c.—Strangely enough, this s'loka is found with slight verbal changes, in the Rāmāyaṇa (Araṇyakāṇḍa Ch. 64. ślokas 29-30) where Valmiki puts it in the mouth of the similarly-circumstanced Rāma, who hears it echoed with a similar result. वनोद्देश—is the same as वनान्तर in the preceding śl.

---

* However revolting such descriptions may appear to our modern refined tastes and ideas, it is certain they did not appear so to the good, simple minds of olden times. Cf. what Milton says—

"Than was not guilty shame; dishonest shame
Of nature's works, honour dishonourable,
Sin-bred, how have ye troubled all mankind
With shows instead, mere shows of seeming pure,
And banished from man's life his happiest life,
Simplicity and spotless innocence ? "

यथाक्रमम् &c.—The student should bear in mind that the words of the king in śl. 27 were echoed by the mountain, which the king takes for a reply to his question. The words are so chosen that with a slight change in the construction and meaning they serve the purpose of a reply (see com.). This arrangement is called in dramatic language *Trigata* (for which see com.)

अतः प्रियतरं &c.—For the present reply returned by the mountain the king expresses his gratitude by wishing a greater happiness to the mountain. Cf. नास्ति मे विभवोऽस्तः प्रियतरं मन्त्रयितुं p. 128 and our note *ad loc.*

P. 160. तरङ्गभ्रूभङ्गा &c.—In this stanza the king expresses his supposition that his Urvaśī has been changed into a river. Urvaśī will knit her eye-brows in anger. How is that possible in the case of the river? The river has ripples on its surface which by their gentle rise and fall resemble the knitting of the eye-brows in the act of frowning. Urvaśī has a girdle round her waist, the gold bells of which produce a jingling sound when she moves. The condition is fulfilled in the case of the river by a line or row of cranes in excitement (क्षुभितविहगश्रेणिरशना). The adj. क्षुभित is essential since the jingling of the bells finds its parallel in the cackling noise of the birds due to their agitation caused by their fear of the violent stream. विकर्षन्ती &c.—Urvaśī's garment would get loosened through her hasty steps due to anger; (see च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयम् &c. śl. 7, p, 144). Where is the garment of the river? The long sheet of white foam produced by the water being dashed against a rockey bed is the garment of the river, which it drags along through anger, the violent motion being the result of anger. आविद्धं याति—Urvaśī's movement in walking would not be slow and regular. Her steps would be crooked and occasionally interrupted by her brooding mood—thinking about the offensive conduct of the king. The crooked and interrupted movements of the river are occasioned by the stream being repeatedly obstructed by the rocks in its bed, the avoidance of which not infrequently makes it take a zigzag route. पदाऽऽविद्धं यान्ती *v. l.*—is to be rejected, as पद् is meaningless when applied to the river. यथा—should be constructed with every distinct condition expressed in the first three lines; भङ्गा, यथा रशना ...... विकर्षन्ती,

यथा......आविद्धं याति तथा......which expresses the conclusion that Urvaśī has been metamorphosed into a river. Rang—यथायथम्द कोपव्यञ्जकेषु तरंगेत्याद्याविद्धमित्यन्तेषु विशेषणेषु योज्यः The necessary conditions of metamorphosis are mentioned in the first three lines and the conclusion is drawn about the change of Urvaśī into the river. The words स्खलितमभिसंधाय apply both to Urv. and to the river. In the former case they mean 'remembering (my) fault over and again (बहुशः); in the latter 'frequently (बहुशः) avoiding the interruptions'. For नदीभावेन परिणता cf. लताभावेन परिणतमस्या रूपम् p 92. ध्रुवं gives us the figure called उत्प्रेक्षा in which the subject in hand has, superimposed upon it, the nature of a similar thing (संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् । K. P. X.). The Utpreksha upon तरंगभ्रूभङ्गा is that they are the eyebrows of Urvaśī broken by frowns and so on com; चञ्चन्मनोज्ञशफरीरशनाकलापाः ;..नद्यः. .. नितम्बबिम्बाः । मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥ Ritus. III. 3; and भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरंगैः जिताः) ibid. III. 17

त्वयि &c.—The three adjectives in the first half refer to मम and serve as reasons why Urvaśī should not find the least fault in the ki .g. The figure is परिकर which consists in the use of significant epithets (विशेषणैयत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः । K. P. X.) कमपराधलवम्—The force of अपि has to be understood here: the meaning being even what least fault.' The king says he is conscious of not having given her even the least offence, much less there is ground for a greater fault. If अपि is not inserted it would mean 'Urvaśī may not find a small fault but she may find great faults to justify her anger Mammata in his K.–Ullā. VII. finds अनभिहितवाच्यत्वदोष in this (omission of a necessary word). मम—This is कर्तरि षष्ठी, the meaning being मत्कर्तृकम्.

समुद्राभिसारिणी-The use of the word अभिसारिणी is intentional. The river is going (flowing) towards the sea, but this she does as an *abhisārikā*, the ocean being poetically regarded as her lover; cf. भर्तुस्तथा कलुषिता बहुवल्लभस्य &c Mud. III. 9; अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः Ragh XIII. 9. The king has perfect faith in Urvaśī's chastity. अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि—The negative particle अ in अनिर्वेद shows विरोध or opposition, अनिर्वेद being equivalent to धीरता. *Cf.* Faint heart never won fair lady; अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते ॥ Rāmā. *Cf.* also साहसे श्रीः प्रतिवसति । (Fortune

favours the brave); and cf. also Shakespeare as quoted by Mr. Vaidya—

'We fail,

But screw your courage to the sticking place

And we will not fail.

घर्मान्तशंसि—The Kadamba tree puts forth buds at the roar of clouds or when sprinkled with the first rain drops. Whenever a Kadamba, therefore, puts forth buds, it is a sign of the end of the summer season. Cf. मरुत्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव। Utt. III. 42. See Iso Magh. I 25. शिरसाभरणम्—Mark the use of शिरस as applied to the hair of a woman. Cf. यस्याः-शिखायामयमर्पणीयः *infra* sl. 35.

P. 162 सारङ्गः—A gazelle, a spotted antelope, रक्ताशोक &c.—This sl. is quoted in the K. P. Ullāsa VII. as an instance where harsh words are a merit, as the king is in an angry mood The commentators of the K. P. regard it as genuine and therefore we have given it here. धूयमानमूर्धन्—an unusual comp. मुधा-falsely. He justifies this remark in the next two lines. वाताभिभूत—affected by rheumatism or mind. उत्कण्ठा०-उत्कण्ठया घटमानाः (gathering through eagerness) या षट्पदघटाः (swarms of bees) तासां संघट्टो गाढमिलनं यत्र स चासौ दष्टच्छदः (with its petals bitten off) च तत्पादाहतिमन्तरेण—It is a poetical convention to describe the *Aśoka* tree as putting forth flowers when gently struck by amorous ladies with their foot decked with jingling anklets; *cf.* पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः &c. Kum. III. 26 &c.

सहकार is probably the mango-tree सवदा अस्य संजाता अशौ सवकिताः। मदकल०-कूजितं च झंकारश्च ताभ्यां मनोहरे. नन्दन-Name of a forest, and not Indra's garden. ऐरावत—name of an elephant.

कृष्णसार &c.—The idea expressed in this sl. is this:—The forest at that time presented an attractive appearence on account of its beautiful scenery. The forest-beauty is here personified. She wishes to take a view of her embellishments—her own charms, but this observation needs an eye, which is, in this case, the antelope squatting on the ground and looking at the sylvan beauty. The antelope is as it were the solidified glance of the presiding deity of the forest-splendour. The eye of the *Kānanaśri* being dark, the

poet, somewhat boldly, not only makes the glance dark but identifies it with the concrete body of the antelope For Rang.'s reading and interpretation vide com Mr Pandit takes सार to mean essence' *Cf* Malav III 5, The fig. is Utpreksha. अस्यान्तिक &c —*cf* Ragh IX 55 quoted in the com.

P 164 विपर्यय — fr इ with वि and परि+अच्

काकार्यं &c —Stanza quoted in the K —P as an instance of the mixed character of the accessory feelings Some of the commentators of the K-P. regard it as a quotation from Vik. which does not appear to be correct See com अकार्य— *viz* love for Devayani a Brahmana's daughter शशलक्ष्मणः— of the moon, whose mark (लक्ष्मण) is the hare, the spot on the moon is often referred to as the figure of a hare शिलाभेद- a crevice, a fissure in the rock

प्रभालेपी—Shedding its lustre all round' This explains why the thing cannot be a bit of flesh स्फुलिंग -स्फुना फूत्कारेण लिङ्गति (manifests itself by being blown) अभिवृष्ट—It has just इद) rained all round गहनमभिवृष्ट *v l* makes अभिवृष्ट pass, वृष् is both trans and intrans but its intran, use is more common. स्तवक—The word is necessary The red lustre of the ruby can be attained neither by a single flower nor by its tender leaf (प्रसव *v l*) but by a bunch of flowers only. In the last line there is *Utpreksha*, the sun is said to be busy with an attempt to raise it up with his hands (rays)

मन्दार—The Mandara seems to be a favourite flower with the celestials *cf* मन्दारशून्यान् अलकांश्चकार। Ragh VI 23 अस्रोपहत &c—"Why soil it with tears!" Since Urv, the fittest person to wear the jewel, is now lost, its sight would force tears out of his eyes

P 166 इति—by name, *Cf* दिलीप इति राजेन्दु Ragh. I 12. शैलसुता॰—It appears that the red lac of Parvati's feet was washed off by a small rivulet and deposited in the crevice where it got hardened and was changed into a ruby. धार्यमाण —if it is worn on the body

अनुशास्ति—Mark the force of अनु, It denotes authority or qualification in the person giving the direction, *cf* भवादृशेषु प्रमादजनोदित भवत्यधिक्षेप इवानुशासम्। Kit. I. 28 मृगचारी—Living like a deer *i. e.* living upon fruits, roots &c and simple water

(abstaining from rich food). Kātayavema (see com.) gives the tradition that it was the sage Nārāyana, father of Urvas'I. But the speaker here cannot be the father of Urvas'ī; for in that case the poet would have taken further notice of him. The king, too, does not mind him beyond paying him a compliment for his suggestion. Further on, the king, while speaking of the incident to Urvas I, speaks of him as मुने. only

P. 170.

विलम्रमध्यया—Having an exceedingly thin waist. This is a mark of beauty Comp मध्ये क्षामा Megh. and वेदिविलग्नमध्या Kum, I. 39. The reading निमग्नमध्यया is bad. निमग्न as applied to the waist is absurd It is properly applied to the navel (see śl. 7. p. 144) and other joints. Kāt. reads पुनस्तया वेदिविलग्नमध्यया where वेदि means the sacrificial altar, the middle joints of which come very close to each other, and not a ring. बालमिवेन्दुं—The simile is appropriate in this respect:—The crescent of the moon was put on his head by Siva for its cooling effect when his body was burning with the poison (Halāhala) he had swallowed The gem would have a similar effect on the king

रति—Mark the propriety of the word, 'pleasure, as from the company of a woman'.

तन्वी &c.—Both Urv. and the creeper, between whom the king establishes a similarity and identity, are slender. The rain-drops are like tear washing the lower lip of Urv, who is weeping with remorse The creeper has not flowers on it as the season is past. Urv., likewise, has no ornaments on her person, repentance preventing her from decorating her body. चिन्तामौन &c—There are no bees buzzing about the creeper; this silence is like that of Urvas'i through anxiety. Mr. Vaidya quotes an instance of the opposite kind (where a woman is looked upon as a creeper) from the Bhāminivilāsa—स्मितं नैतत्किं तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं मुखं ब्रूते मूढः कुसुममिदमुद्यत्परिमलम्। स्तनद्वंद्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलयुगं लता रम्या सेयं भ्रमरकुलरम्या न रमणी॥

P. 168. समर्थये—is used merely in the sense of 'I think' प्रियां प्रति—as belonging to Urv.; what the king thought to be the attributes of Urvaśī proved to be something else; so every time he was disappointed Cf Ślokas 1, 7, 14, 23 of this Act. विनिद्र—निद्रा sleep; hence, a dull condition; विनिद्र therefore means, 'opened', it is also applied to a flower in this sense; cf. Kum. V. 60. स्पर्शं &c.—The king says he will not

open his eyes as there is a fear that he may see something other than Urv in case he opens them.

गतासुना—By one in a swoon. अभ्यन्तरकरणया—Having the senses concealed inside. Here करण is not limited to the 'mind' as Mr. Pandit takes it but refers to all the senses. Her form was changed, but consciousness was not suspended; she internally possessed all the organs of sense. With her mind alone she could not have seen what passed around her. It is only when the mind acts in combination with the sense of sight that one can see.

P. 170. प्रसन्नबाह्यान्तःकरणः-प्रसन्न सबाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा *v l.* would be better. The external senses are the five *Karmendriyas* (hand, foot, organ of excretion, organ of generation and throat), and five *jñānendriyas* (ear, eye, skin, tongue and nose). The internal organs according to the Sāṃkhyas are three—बुद्धि or organ of apprehension, मनस् or organ of thought, and अहंकार or self-consciousness To this the Vedāntins add a fourth, *viz* चित्त or the organ of feeling. Nearly the same expression occurs in Śāk. p. 179. शाश्वतं कुमारव्रतं &c.—The Vāyu-P., however, says that Indra gave his daughter देवसेना to Kārttikeya for wife; *cf.* शतक्रतो रूपवती देवसेनेति सुता या। सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्यात्वेनोपपादिता। उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत ॥ &c. अकलुष—*Lit.* one not to be defiled;hence, holy, कच्छ—The skirt of a mountain with abundant water and beautiful scenery.

गुरुशाप—See note on the word at p. 134. समयं—The condition, or rule; properly समय means 'a contract' fr. इ with सम् 'going together' in order to come to a mutual understanding. उपपन्न—Explained, made intelligible. इदं—Refers to निमित्तं.

P. 172. प्रकृतिस्था—प्रकृति the original nature or natural form. Here it means 'the natural form'. स्फुरता—Radiating on all sides. विच्छुरितं—Urvaśī's face was tinged red by the red lustre of the gem, and so bore the splendour of a lotus steeped in the light of the young sun.

असूयन्ति—A denom. fr. असूया which properly means गुणेषु दोषाविष्करणं (Sid.-Kau); Urv. was to be pitied; and yet the subjects would find fault with her. कथं—In what manner; what should be the form of the vehicle.

अचिरप्रभा—&c —This shows that the ancient balloons had banners and their sides were painted. The wish of the king was not altogether extravagant, considering the divine powers of Urvaśī. As a heavenly being she could satisfy his desire.

whirled round. वद्गागरेखा०—*cf.* ज्योतिर्लेखावलयि Megh. I. 44. रेखावलयं—Should rather be taken as one word (रेखारूपं वलयं) अपराधी & c.—*cf.* the precept अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ and अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव (क्षमा) दूषणम् । Hitop. II. 170.

यवनी—It was customary with ancient Indian kings to employ Yavana females as their attendants—particularly as the bearers of their arms. By the term. 'Yavana' we are not to understand the Mahomedans, who were not in existence in *Kālidāsa's time, but the Greeks or Ionians (or the* Tartars or the Bactrians.) *Cf.* एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिः &c. Śāk. II. p. 42 and our note *ad. loc.*

कुणप—*m. n.* a dead body. °भोजनः—often used as a term of contempt. प्रभापल्लवित—The gem with its halo of rays is compared to a nosegay or bunch of red *aśoka* flowers with red leaves around. दिङ्मुख—the quarters are often poetically spoken of as ladies. *Cf.* हरिवाहनदिङ्मुखं p. 69. हस्तावाप—a protection for the hand, an arm-guard, fr. वप् with आ to protect. शरासन—a bow शरा अस्यन्ते अनेन. बाणापथ—bow-shot क्रव्यभोजनः—Raw-flesh-eater, carrion-feeder.

मणिविशेषः—that excellent gem. लोहिताङ्गः—The planet Mars so called from its reddish appearance, परुष—thick, and therefore of a dense, dusky colour. The bird that was flying away from the king intervened between the gem in its beak and the (king just as the cloud would do between Mars and the) beholder's eye.

P. 180. नागरिक—The *superintendent of the city police*, सायं-fr सो; स्यति समापयति दिनं that which brings the day to an end. दस्यु—a word of Vedic antiquity. It is probably derived fr. दस् to destroy, to kill, from which दास also is derived In Veda the term often means an evil spirit, hence a cruel man, a thief. दस्यु or दास was the term originally applied to the aborigines of India by the Āryan invaders. कुम्भीरक—see *supra*, p. 84.

रत्नमिति &c.—With this *cf.* the similar passage in Śāk. न तस्मिन्महार्हे रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्त्रभिमतो जनः स्मृतः । &c. p. 124. परिगृहीतार्थ &c.—It is clear from the Vidushaka's speech बहुमतः खलु &c. on p. 176, that he already knew everything about the gem.

बलेन वे मार्गणतां &c.—This is merely a courtier's compliment to his master. प्राप्यापराः—having obtained his deserts or punishment meet for his offence. उपकार्यान्तर—*v. l.* means 'another' tent in which case the Kanch. must be supposed carelessly to refer to the huts of the hermits in the distance.

विस्मय—They were astonished because the bird was pierced with an arrow, which they could not account for, as the place was surrounded by the dwellings of hermits. अग्नि. &c.—See com.

अग्निशुद्ध &c.—This was necessary as it was polluted by contact with the vulture.

P. 182 वर्णविचारक्षमा—The Kanch. was too old to decipher the letters. Mark the poet's skill in making the king discover the secret himself. There is considerable poetic charm in this. सापत्यता—अपत्यं—न पतन्ति (fall into hell) पितरोऽनेन न+पत् +यत् (य added करणे) Yāska derives it as—अपत्ये कस्मात्—अपततं भवति पितृ. सकाशादित्य पृथगिव तत (detached) भवति अनेन जातेन सता पिता नरके न पततीति वा

नियोगमशून्यं करोमि—A phrase constantly occurring in Sanskrit plays : it simply means 'shall attend to my business.' It is a device to withdraw a particular character from the stage and is used even when there is no actual command given. ऐल—Purūravas was so called being the son of इला (king इल transformed into a woman). प्रहर्तुं—संहर्तुं *v l.* would be better, as प्रहर्तुं does not accord well with आयुस् (life) संतान—संतनोति कुलं or संतन्यते कुलमनेन ; संतन्+ण or घञ् *i. e.* अ added कर्तरि or करणे ; or this may mean 'continuation of the family' (the affix घञ् being added भावे). Both the senses are possibly intended

नैमिषेयसत्रात्—A sacrifice performed in the Naimisha forest. *Naimisha is the name of a forest of Paurānic celebrity* represented as the seat of religious austerities and of the performance of sacrifices, which sometimes lasted for a thousand years. *Cf.* नैमिषे निमिषे क्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ Bg.—P. *It* was here that the great Pauranic scholar, Suta, narrated the *Purānas* to the sages The Mahābhārata thus accounts for the name-यतस्तु निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् । अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥ सत्र—a sacrificial session generally lasting from 14 to 100 days. *Satras* lasting for a year or even twelve years were not rare. 'The simple allusion' (to the sacrifice), remarks Mr. Pandit, 'gives an appearance of reality which a distinct statement that it was performed would have failed to convey'. The sacrifice referred to here could not have lasted for twelve years; as Mr. Vaidya supposes, as in that case the poet could not have passed it over with a mere allusion. The king too would not have undertaken a sacrifice, so recently after his marriage, which would have kept him away from his dearly

loved Urvaśī for such a length of time. The context also does not make such a supposition possible. It is more reasonable, therefore, to suppose twelve years to have elapsed between the events of the third and the fourth Acts.

आविल०—*Cf.* Ragh. III. k. The reading 'चूचुकाग्रं is not good as it is चूचुक and not its point that assumes a darkish hue in pregnancy. कतिचिदहानि—*scil.* previous to his departure to the Naimisha forest. The king had observed only a few early marks of pregnancy, but not such as are manifested later on, *e. g.* the enlargement of the abdomen &c.

P. 184. च्यवन—Name of a sage, son of Bhrigu by his wife Pulomā. A demon attempted to carry off Pulomā while pregnant, and the child was prematurely born whence his name.

नाराचः—नरानाचामति (aff. अच्), or नारं नरसमूहमाचामति (aff. ड) an *arrow entirely made of steel* ; अर्ध० is one with *a steel point* and edges.

P. 186. वात्सल्य—वत्सलस्य भावः ; mark the derivation of वत्सल ; वत्स a calf+ल which gives the whole the sense of 'loving affectionate by वत्सांसाभ्यां कामबले Pān. V. 2. 98; otherwise वत्सवान् (having a calf). See notes on Ragh. V. 7 *Cf.* राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः। नूनमनपत्यता मां वत्सलयति। Śāk. VII. p. 185. वेपथु— one of the Sāttvikabhāvas, the result of excited emotion. अम्ब—Voc. sing. of अम्बा a mother ; used in addressing a respectable elderly woman or mother.

अस्य राजर्षेः—Genitive of agency : see com. अनाख्यातोऽपि &c.—This does not mean that the Tāpasī (who already knew it) or the boy found out the relation, but that the king, as was apparent from his features, knew it almost intuitively and the Tāpasī could well observe it. चापगर्भ—Like a true Kshatriya, the boy would not part with his bow even when he was doing obeisance. The custom is still observed by the Indian princes who never lay aside their *sword or dagger* under any circumstances.

हार्द— हृदयस्य कर्म (aff. अण्). For the paternal feelings on a similar occasion, *cf.* Śāk. VII. 17-19.

P. 188. जातकर्म-The ceremony to be performed on a child's birth (the fourth of the twelve rites mentioned by Manu, II. 27 &c.). It consists in giving the child honey and clarified butter out of a sort of golden spoon before separating the navel string. It should be performed by the father, but in his absence by anyone ; *cf.* Ragh. III. 18.

गृहीतविद्यः—The *Vidyās* referred to include the *trayī* also. धनुर्वेद—Military science; one of the four *Upavedas* (or writings subordinate to the Vedas) attached to the Yajurveda, as आयुर्वेद is *subordinate to the Rigveda. Archery formed the* principal part of a Kshatriya youth's education in ancient times.

आश्रमविरुद्ध—*Himsā* (हिंसा) not being allowed in the hermitage. The boy was taught the use of the bow, but he was not to kill any animal as long as he remained at the hermitage. गृहीतामिष—The *amisha* is of course, as the *student* knows, the gem *samgamaniya*. किल—As was reported, as we were told. The Tāpasī was not an eye witness of the act; she is telling what she heard probably from the hermit-boys. हस्तन्यास—हस्ते न्यास.

P. 192. सर्वाङ्गीण —Thrilling through the whole body. किल —As they say. चन्द्रकर. &c —A very appropriate simile. The rays of the moon penetrate through every particle of the moonstone which at once begins to ooze under their influence; *cf.* द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्त· Uttar. VI. 12.

अशङ्कित: &c -Because the Vidushaka's strange appearance; rendered more haggard by his wild and quaint dress, was likely to frighten a child शाखामृग—A Madhyamapadalopi samāsa. See com; the Vid. looked much like a monkey (see p. 40, आलिखितो वानर इव &c.)

शिखण्डक—is a term generally applied to the long hair on the crown of the heads of boys, also called Śikha. The tying of it into a knot is sometimes done by the parents, especially by the mother, out of affection.

P. 192. स्नेहप्रस्नव— A *stream of milk gushing forth* at the sight of a child through exceeding maternal affection; *Cf.* Ragh. I 84 स्नेह may also mean 'milk.' Such a description is common in Sanskrit literature. Prof. Cowell quotes Tennyson—

'The sacred mother's bosom, panting, burst
The laces towards her babe'.

जात—*m* a son; generally used in the Voc in dramas as a term of endearment, *my darling, my dear boy.'*

भर्तृबहुमता भव—It is a blessing which a Hindu woman most cherishes, and which is therefore bestowed on her by elderly persons, *Cf.* the same phrase occuring at *Śak*. p 189 चिरमाराधयित्री—Nouns ending in तृ are used with the Acc.

instead of the Gen., when habit or *disposition is intended to* be expressed. See A. G. § 118. अर्घांसने—This honour is due to the queen. कवचहरः—The aff. अच् indicates a particular standard of age; see com. The capacity to wear an armour was a sign of the beginning of youth. This was also the time when a prince might be appointed *Yuvarāja cf.* Ragh. VIII. 94. विसर्जयितुं—Pass. infinitive. उपरुध्यते &c.—This remark is made so that she might not be detained.

P. 194. पूर्वस्मिन्नाश्रमे—see com.; the other two *ās'ramas* are वानप्रस्थ and संन्यास; Ragh. V. 10 and our note *ad loc.*

P. 196. अन्वयः—अपि भवः पौलोमी—*Indra's wife Śachī, daughter* of the demon Puloman. See Rāmā. Uttara-Kānda, XXVIII. 20. As Śachī is regarded the best of wives, so Jayanta is considered the best of sons. *Cf.* Ragh. *III.* 23, quoted in the com. पुरंदरः—*lit.* the destroyer of the cities of his enemies. For the Vedic version of the story see our note on the word at Ragh. II. 74.

प्ररुदितासि—Mark the force of प्र. Urv. began to weep. When the Vid. looked at her he saw the tears trickling down her cheeks; the king saw them flowing in a stream. पीनोन्नत॰—Some read पीनस्तनोपरिनीपातिभिरानयन्ती मुक्तावलीविरचनां पुनरुक्तमस्त्रैः पुनरुक्ति is *lit.* 'something repeated'; hence, anything done again. महेन्द्र संकीर्तनेन—Refers to the king's word पुरंदर in *śl.* 14.

P. 198. समयः—*condition imposed by Indra.* विद्यागमानिमित्तं —This was the reason given to Satyavatī. She was not informed, it appears, of the true cause; for had she known it, she would not have brought the boy *directly* into the presence of the king, but would have delivered him back to his mother to enable her to keep him away from the king's sight if she chose anymore *to* do so. अप्रकाशं—shows that even Chyavana was not made acquainted with the true parentage of the child. आराधनसमर्थः—*scil.* by his good conduct as well as by assisting in the work of the administration of the state. प्रत्यर्थिता—fr. प्रत्यर्थिन् 'who seeks the opposite'; hence, hostile.

नाम—is here used अलीके; 'I *was consoled,* but it was a vain consolation'. He means that the आश्वासन is only in name, i. e. *apparent* only, and not *real.* or नाम may be कुत्सायां (censure) कृशोदरी-has no special propriety here. See note on पर्वसु संनता p. 158 व्यावर्तिता॰-the simile very forcibly expresses the king's meaning. The uneasiness caused by his want of issue (असंतानत्व), *implied* here, corresponds to आतपरुज् (the suffering caused by heat). सुतोपलब्ध्या आश्वासन to अभ्रवृष्टि, and the *sudden separation for good* (विप्रयोग) *to the stroke of lightning.*

P. 200. सोऽर्थः—that desirable event, *viz.* सुतोपलब्धिः अनुबन्धी - अनु gives the idea of a chain or succession of misfortunes (such as separation from Urvaśī, the king's retirement to the forest, &c.). The Vid. probably says this to Urv. to whose speech the latter adds, of course in the hearing of the king, मामपि समर्थयते &c.—will (probably) think; see com. Here Urvaśī expresses her fear that her action is likely to be misunderstood by the king. She is going to heaven just after her son is returned to her after being properly educated. The king, therefore, may possibly think that she has obtained her end and is now going to heaven with an easy heart, without much caring for him. This will be another misfortune to add to those mentioned by the Vidūshaka.

सुलभवियोगा—*cf.* सुलभविपदां प्राणिनां Megh. II. Here the king says that he will not think unkindly of her as he knows that she has no independence of action and also tries to console her. He means to say that he would entertain to ungenerous thoughts about Urv, who, as he knows, has no option in the matter, and that she should, therefore, disburden her mind of her fear.

सुता०—सुतावद्य विन्यस्य राज्यं *v. l.* here there is no propriety of अद्य. Urv. did not say that she would go to heaven that very day. Nor was it possible for the king to carry out his object in a single day. विचरित०—for the idea *cf.* मृगराजयै &c. Ragh. XVIII. 7. It was a custom with ancient kings to abdicate the crown and to retire to a forest to lead there an ascetic's life, when their eldest son was old enough to take upon himself the responsibility of governing the kingdom. *Cf.* Ragh. III. 70; VII. 71.

पुंगव—A well-grown (strong and stout) bull; the expression suggests ability and experience in the king. The bull was an animal of primary importance with the ancient Aryas; hence the comparison. It is also one of the words that denotes excellence when at the end of Karm. com. दम्य-A symbol of youth and inexperience; दमनमर्हतीति, one requiring training and consequently experience. The comparison is common enough is Sanskrit literature, *Cf.* गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति Ragh. VI. 78; also Mudr, III 3.

P. 202. गन्धद्विपः—The scent-elephant. The possession of such an elephant is supposed to ensure victory to a king. See वेगोदग्रं fierce by its rapidity of circulation or virulence. भुवं &c.—Because a king is supposed to have something divine in him; *cf.* बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः। महती देवता ह्येषा नररूपेण

तिष्ठति। Manu. VII. 8. न खलु वयसा &c. Comp. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Ragh XI. 1; प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसा हेतुः Bh. Nīt. 38, भरः- Excess of power or vigour; pre-eminence.

संभ्रियतां—Let preparations be made. The student will get some idea of these from Bhaṭṭi. III. 3—5. विद्युत्संपातः—The brightness of Nārada's body is so great that it dazzles the eye like a sudden flash of lightning. गोरोचना—is known for its deep bright yellow colour. शशिकला—Suggests both thinness and purity (whiteness), वीतसूत्र—the sacred thread. वीत is its particular position: *cf.* उपवीत प्राचीनवीत and निवीत Amara. II. 7. 50.

°प्ररोह—branches and twigs. These correspond to the *gold-coloured hair of Nārada.* जङ्गम—भृशं गच्छतीति. adj. from जङ्गम्य (the Frequentative base of गम्) + अच् of the पचादि group; that which moves constantly; hence moving (opp. of स्थावर). Many eminent grammarians, such as Kaiyata, and Bhaṭṭoji, hold that the affix य (of the Freq.) is added to roots implying *motion in the sense of* कौटिल्य *(crookedness) only*, and *not* क्रियासमभिव्याहार (excess or frequency of action *i. e.* motion); but Nageśabhaṭṭa shows how this opinion is due to a misunderstanding of the text of the Mahābhāshya, and remarks- तस्माद्गत्यथभ्यः क्रियासमभिव्यापारे यङ् भवत्येव; अत एवस्थावरप्रतिद्वंद्वयर्थको जङ्गम इति सिद्धम्। कल्पवृक्षः—कल्प the desired object, तत्फलकः वृक्षः; Madhyamapadalopi comp. See notes on Ragh. I. 75. *Cf.* with this Nārada's description in Śiś.—गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः। पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः॥ चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्। विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥ दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्। विहंगराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं घनान्ते तडितां गणैरिव॥

P. 204. अर्हणा—Materials of worship. मध्यमलोकपालः—Mr. Pandit remarks—Nārada does not say जयतु जयतु महाराजः His blessing takes the form of a command to the course of the Universe and is not a mere wish; for the gods consider it an honour to give effect to his wishes; and to him the king is only a मध्यमलो°, as he has access to all the three worlds and assigns to the king his proper place. आवर्ज्य—Pouring it (on the feet of Nār.). Of course they rise before they do this. भगवन्—Learned men, gods, ascetics and sages are to be so addressed in dramas by the higher characters; see D.-R II. 67. दम्पती—See com. It is, however, a regular Vedic word;

दम् or दम cf L *Domus*) a house and पती the lord (master and mistress) विष्टर —notice the *Samdhi*· विस्तीर्यते इति *lit* what is spread out; by Pan VIII 3. 93. (see Com) The स्त is changed to ष्ट after वि when the meaning is a particular tree or a seat; otherwise वृक्षस्य विस्तरः ।

नारद अनु—अनु being a कर्मप्रवचनीय governs the Acc अनुशास्ति —आज्ञापयति—Mark the king's modesty. Nārada says अनुशास्ति, *which implies slight superiority. The king does not think it* respectful enough to be used of Indra, and interrupting Nārada substitutes आ॰ This in an additional instance of अनुत्सेकः खलु &c p 32 Comp तेन भवन्त प्रार्थयन्ते । किमाज्ञापयन्ति । and स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह । राजा—किमाज्ञापयति भगवान् । Śak. II. P. 59 V p. 125.

P. 206. सांयुगीन—Tried in battle, skilled in war The aff. (ईन) is similarly added to प्रतिजन सर्वजन &c, प्रतिजन साधु प्रतिजनीन' &c शल्य—does not refer to Urvaśī's fear expressed in her speech मामपि &c. (P. 200) as Mr Vaidya supposes, for that fear was already removed by the king, but it refers to the thought of the coming separation which had been rankling in her mind ever since she saw her son.

परवानस्मि—He means–'I am *Indra's* servant and in duty bound to obey his command not to retire to the forest'.

त्व कार्यं वासव. &c —This is explained in *Śā*k VII 34 (तव भवतु बिडौजा &c); *cf.* also Ragh. I. 26 अग्नि—*cf* दिनान्ते &c Ragh. IV. I. (see com)

आकाशे &c —We are to suppose that Rambhā and the troop of other *Apsarasas* were yet in the air standing invisible and awaiting Nārada's order, °अभिषेक —stands for सामग्री. सभारा —सम्यग् ध्रियन्ते, these are बिल्व &c. see com; we may also add to these all kinds of food grains, all flowers, all sacred grasses, sacred *waters etc., for the full ceremony, cf.* Ragh XVII. 9-28 भद्रपीठ—भदन्ते इति भद्र fr. भदि कल्याणे, An auspicious seat of gold, silver &c specially prepared for an occasion. Cf. तमैन हेमकुम्भेषु सभृतैस्तीर्थवारिभि । उपतस्थु प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ Ragh. XVII 10.

P. 208 कलशमावर्ज्य &c —This being the chief part of the ceremony *Nārada does it himself. It must be* performed by the worthiest of Brāhmaṇas शेषो विधि —*scil.* putting on the decorations and oanaments &c.

धुरंधर—may also mean the bearer of the yoke of the family (possession of the kingdom). *Cf* आत्मकुलोचितं Ragh. IX 2.

अमरमुनि: &c.—Atri, a celebrated divine sage and one of the sons of Brahmā. See our notes on Ragh. II. 75. Each of the personages mentioned here resembled his father by his qualities.

लोककान्ते —To rule the people in such a way as to secure their affection and to please them was regarded as the highest duty of kings. *Cf.* Uttar. I. 12. अतिशयिनि—possessed of अतिशय or prosperity of every kind to its fullest extent. *Cf.* Ragh quoted in the com The bard means that since the prince possesses all that can be wished for, the fittest blessing he can think of his that he should be able to resemble his father in all his *virtues*.

P. 210. उन्नताना पुरस्तात् & c —As Himālaya also is *Cf* स्थित सर्वोन्नतेनोर्वा कान्त्वा मेरुरिवात्मना । Ragh. I 14. स्थितिमत्—Preserving social order, not transgressing the bounds of duty. *Cf* Ragh. III 27. स्थितेरभेत्ता and our note *ad loc* This is said of course in order to show to the prince what the subjects may expect of him स्थिति॰ and अनाकम्प्य॰ should also be taken with जलधि Mark the lofty fight of fancy in this śl.; we have already referred to the beauty of this simile. ज्येष्ठमातरं—*scil.* the queen Auśinarī. तिष्ठ & c —Nārada as the principal person directing the affair asks the prince to wait. The reading in the foot-note however is natural and preferable. यौवराज्यश्री — His majesty as a Yuvarāja महासेन—महति सेना यस्य *lit.* the leader of the great army (of god), an epithet of Karttikeya.

P. 212 पाकशासन —Indra, *lit* killer of the demon Pāka The term, however, originally meant पाकान् अज्ञान् शास्तीति who guides the ignorant, *i e* endows them with knowledge See our note on the word at Ragh X I. भरतवाक्य—The concluding speech (one or two ślokas) of a piece, so called in honour of Bharata, the founder of the Indian drama. It contains an expression of good wishes on the part of the actors in the form of a prayer or a blessing परस्पर &c.—*Cf.* निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च । Ragh VI 29.

NOTES TO APPENDIX

N B. The Prakrit passages given here are expunged from the main text as they appear on strong ground to be interpolations We give below the reasons for this conclusion, mostly abridging them from Mr. Pandit's preface pp. 8-9·—

(I) External reasons—(1) Six out of the eight MSS collated by Mr. Pandit do not give them (2) Kāṭayavema, a

commentator of critical acumen, knows nothing of them. (3) A new edition of the play according to a Dravidian MS. by Dr. Pischel omits them.

(II.) Internal reasons—(1) The king as an *Uttamapātra* must and does always speak Sanskrit. He cannot be supposed, even when under strong emotion or mental derangement, to speak in regular turn two languages in order to give vent to his feelings; this would be quite unnatural. (2) They are mostly tautological, their contents being given in the Sanskrit verses that precede or follow them. (3) A great many of them, though forming parts of the king's soliloquy, are full of descriptions and vague allusions and references in the third person to some one in his situation rather than to himself distinctly. (4) Not only are they not required, but several of them interrupt the free and natural flow of the feeling expressed in the Sanskrit passages.

P. 214. प्रवेशिकी—Introducing a character. आक्षिप्तिका—A kind of song sung while a character is approaching the stage. It is accompanied with dancing and the musical marking of time with the hands. See com. समुत्पतति—The subj. is चित्रलेखा. करसङ्ग—bank. द्विपदिका—A kind of Prakrit metre.

०आलीढ—Completely overpowered or consumed by. It also means 'wounded or hurt by'; *Cf.* सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः। Ragh. II. 37. अपवर्जित—Drenched in, filled up with.

जम्भलिका—A kind of song in which each line is sung once or twice and no pause allowed between the chorus and the next line. उल्लुभ:—Mark that this is the origin of the Marathi ओलें (wet).

P. 216. देहप्राग्भार:—His huge body or the forepart of his body. As the elephant rushed through the trees and shrubs he tore away with him the flowers and twigs of trees. On this Mr. Pandit remarks—'Mark that it is not the king that gives utterance to this stanza, but the same is sung and heard on the stage before the king enters the stage, and must therefore be supposed either to be sung by him or by some one else there. In the latter case, however, the usual direction नेपथ्ये might be expected.

कुसुमविरचित—&c.—Mark that this stanza bears very little or no connexion with the context. मन्ना प्रावें &c.—A mere repetition of the contents of the preceding Sanskrit stanza.

P. 218. चर्चरी—A kind of song. It is a strain sung by an actor or actress under the influence of passion and in a tone either low, middle, or of the highest pitch. 'This stanza,' remarks Mr. Pandit, 'it must be admitted, has a place of its own, as it were, in the context where it occurs, though we could very well do without it. It also has a claim to be part of the soliloquy containing one of the king's own sentiments.'

गन्धोन्मादित &c.—उद्वेल्लित agitated or shaken. This stanza has no connexion whatsoever with the context, except that perhaps the king in his madness sees a *kalpa* tree dancing and himself dances in imitation of it. Rang. connects it with the context by supposing that the king describes the state of the tree in spring and thereby indirectly countermands the rainy season. भिन्नक—see com. विरहानुगतः—in a state of separation. P. 200. खण्डक.—is explained in the com.

परवारणः—The repeller (of other elephants), the terror of his rivals. तेनाः—According to Rang., a particle indicative of auspiciousness; see com.; it is possible, however, that Rang. misreads तेना for तेन which may refer to the *khandak*. बर्हिण &c.—This is nearly a repetition of the preceding sanskrit verse, नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा &c.

कुकर—A particular kind of dance or song; see com. The student will do well to pass over these technicalities. विद्याधरकानन—Probably a part of the forest frequented by the *Vidyadharas.* बाष्पोत्पीड—A gushing flow of tears. अम्बरमानेन—majestic like the sky. अम्बः शब्दः त राति इत्यम्बरं (sound being the special property of the sky;). मान—measure.

हेहे—An exclamation to call attention. कान्ते—Rang. takes it as loc sing. of कान्त 'charming', qualifying नन्दनवन. वलन्तिका—A kind of *rāg* He approaches after repeating the verse in that *rāga*. प्रियतमा &c.—विसंष्ठुल faltering in his steps, going unsteadily. These lines again are entirely out of place. The context requires the words अहो धिक् धिक् &c. to follow immediately after यावदन गच्छामि । परिक्रम्य ।.

P. 224. उपभङ्ग—Divisions of the song which he repeats in the *kakubha rāga.*

गतिलालस—anxious to learn the mode of walking.

मल्लघटी कुटिलिका—kinds of dance. मर्मर—the rustling sound of dry leaves; see, however com.

लय—is the perfect, harmonious combination of dance and of vocal and instrumental music. See com.

P. 226 चतुरस्रक—a particular posture of the body or gesture in dancing See com ॰प्रेमर सेन—प्रेमरस Rang , he also reads सरे before हंसजुआणओ &c and takes it to mean शरेण, see com एकक्रम—all at once See com

गन्धोद्धत—&c The bees were attracted by the strong smell of the juice flowing down the elephant's cheeks and were maddened by it We must supply some such word as भ्रमति Mr Pandit thinks that the lines may also be taken in connexion with stanza 22 करिणीविरह॰ and गन्धो॰ being taken as Voc sings. But that does not appear to be correct, for the elephant mentioned in stanza 22 is not the same as the one spoken of here, the former is करिणीविरहहतापित while the latter is करिणीसहाय

P 228 स्थानक—may mean (1) a particular position of the body, or (2) a mode of recitation, as Rang takes it ललितप्रहार-a blow struck in sport, *i e* without exertion This implies the great strength of the elephant खण्डिका—A kind of song to be recited with particular gestures &c अविचल—Unwavering steady in his purpose कोल— A hog, a boar For the twofold meaning of the epithets see com. पद्यत—Rang calls this उन्मादवशादाकाशवचनम्

निर्भर—This may be better taken with बहुविध॰ the whole being one compound word, or read निर्झरनिर्भर शेखर—A garland किंनर *lit* कुत्सित नर a deformed man, certain beings with a human body and the head of a horse. They form a division of the demi gods and are described as being fond of singing in loud tones (Kum I. 8)

P 230 प्रसीद &c —For एनया and नत्वा Mr Pandit reads नदि, the third line he reads a ॰तीरसमुत्सुके नदि *Here the river is regarded as identical with Urvasī* सुरसरित्—Voc sing

S'l 26 In his sudden frenzy the king fancies that he is standing on the shore of a sea (though really a river) A strong easterly gale made the waters run fully into the whole bed and caused big waves to rise and strike against the banks This caused the delusion पूर्वदिक् &c —A dancer throws up his hands. The sea does the same by tossing about its waves raised by the violent wind blowing from the east. मेघाङ्कै—As

the king is looking at the supposed sea, he cannot refer to the clouds gathering overhead. So this may mean-(1) limbs of azure colour, or (2) limbs in the shape of the reflected clouds.

हंस &c.—हंसरथाङ्ग शङ्खकुमेन च कृतमाभरणं यस्य । A dancer ties to his feet little bells which make a jingling sound as he strikes the earth with his foot or feet in the course of his dance, and also decorates his body with saffron-marks. This the ocean has in *the form of the noisy flamingoes and Chakravāka birds* and the saffron-coloured conch-shells. Or this may mean-'Having the birds and conchshells for saffron-marks.' Mr. Pandit reads हंसविहंगमकुंकुमशंख and finds it difficult to assign a meaning to कुंकुम. If his reading be genuine, कुंकुम may mean 'saffron-coloured.' करिमकर &c. This probably means, 'wearing a garment of lotuses variegated with dark spots in the form of sea monsters.' A dancer also sometimes wears a mottled garment.

वेलासलिल॰—The sea is supposed to beat the time to its dance by means of the waves which dash against the shore at regular intervals. नवमेघकाल॰—dark like, or with, the new clouds. The last line, however, does not seem to refer to the dancing sea, but to be an independent description of cloudy sky.

गगनोज्ज्वल—Majestic (bright and extensive) like the sky; see com.

P. 232. प्रणयिनी &c.—The king perhaps describes his own state here by means of an *Anyokti*. आस्वाद् love. Rang. proposes to read बद्धासादित: for his explanation see com. The reading ॰बद्धाशाकः is, however, the best of all. अरण्येन विनाकारोमि—I shall take her away from the forest. कृतान्ता—for the various interpretations see com. The stanza is spurious. *Kalidasa never uses such expressions.*

P. 234. पुलक—The hair standing on end through the sensation of joy. प्रसाधित—decorated. साध् cau. with प्र to embellish, to decorate. विमान—in the case of the swan means 'flight in the sky; *cf.*' And homewared wings his joyous flight.' Wilson.